ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VIII. Dizi — Sa. 17[b]

OSMANLI DEVLETİNİN
İLMİYE TEŞKİLÂTI

Ord. Prof.
İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA
1988

OSMANLI DEVLETİNİN İLMİYE TEŞKİLÂTI

Birinci baskı : 1965
İkinci baskı : 1984
Üçüncü baskı : 1988

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VIII. SERİ — Sa. 17b

OSMANLI DEVLETİNİN İLMİYE TEŞKİLÂTI

Ord. Prof. İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI

3. Baskı

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1988

ISBN 975-16-0043-X

İ Ç İ N D E K İ L E R

BİRİNCİ BÖLÜM

MEDRESE TEŞKİLÂTI 1
İlk Osmanlı Medreseleri 1

İKİNCİ BÖLÜM

MEDÂRİS-İ SEMANİYE, YANİ SAHN-I SEMAN MEDRESELERİ 5

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEDRESELERİN DERECELERİ VE TAHSİL MÜDDETLERİ. 11

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEDRESELERDE OKUTULAN DERSLER 19
Medreselerde Aşağıdan Yukarıya Okutulan Ders 20
Medreselerde Okutulan Eserlerden Bazılarına Dair Mütalâa 23

BEŞİNCİ BÖLÜM

SÜLEYMANİYE MEDRESELERİ 33

ALTINCI BÖLÜM

OSMANLI MEDRESELERİNDE OKUTULAN DERSLERE DÂİR 39

YEDİNCİ BÖLÜM

MÜDERRİSLİK İÇİN MÜLÂZEMET VE NEVBET 45

SEKİZİNCİ BÖLÜM

MÜDERRİSLİK 55
XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Müderrislik Yolu İçin Bazı Kayıtlar 60

Müderrislerin İmtihanları 63
Müderrislikten Kadılığa Geçmek 66
Medreselerin Bozulması 67
Yüksek Dereceli Ulema Evlâdının İmtiyazları 71
İcazetler 75
Müderrislik Beratları 77
XV. Asrın İkinci Yarısında Sahn-ı Seman Müderrisliği Beratı 79
XVII. Asır Başlarına Ait Müderrislik Beratı 80

DOKUZUNCU BÖLÜM

KADILIK 83
Kadıların Tâyinleri 87
Kadıasker'in Kadı Tâyini Buyruldısı 90
Kadıların Dereceleri 91
Haremeyn Mevleviyeti 99
Bilâd-i Hamse Mevleviyetleri 100
Mahreç Mevleviyetleri 101
Devriye Mevâlisi 102
Kadılar Hakkında Mütemmim Malûmat 103
İlâm ve Huccet 108
Şer'î Mahkemeler 108
Kadıların Beratları 111
Sakk-i Şer'î 116
Kadı Nâibleri 117
Arpalık 118
Kassamlık 121
Toprak Kadıları ve Mehayif Müfettişleri 126

ONUNCU BÖLÜM

İSTANBUL KADILIĞI 133

ON BİRİNCİ BÖLÜM

PADİŞAH HOCALARI 145

ON İKİNCİ BÖLÜM

KAZASKERLER 151

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLILARDA NAKİBÜ'L-EŞRAFLIK 161

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MÜFTÜLÜK VEYA ŞEYHULİSLÂMLIK 173

ON BEŞİNCİ BÖLÜM

HUZUR DERSLERİ 215

ON ALTINCI BÖLÜM

MAKTUL ŞEYHULİSLÂMLAR 223

ON YEDİNCİ BÖLÜM

DİNÎ VE HUKUKÎ SÂHADA YETİŞEN MEŞHUR İLİM ADAMLARI 227

ON SEKİZİNCİ BÖLÜM

İLMİYE MESLEĞİNİN ISLAHI HAKKINDA MUHTELİF TARİHLERDEKİ EMİR VE FERMANLAR 241

ON DOKUZUNCU BÖLÜM

MÜDERRİSLERLE KADILAR HAKKINDA BİR İCMAL. 261

YİRMİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ MEŞRUTİYETİN İLÂNINDAN SONRAKİ MÜDERRİSLİK VE KADILIK TEŞKİLÂTI 267

YİRMİ BİRİNCİ BÖLÜM

İLMİYE RÜTBELERİ DERECELERİ 271

Mevali ve Müderrislere Dair Kanunî Sultan Süleyman Zamanı Vazolunup Tatbik Edilen Kanun 273

XVII.-XX. Asırlardaki Büyük Mevleviyetler 276

YIRMİ İKİNCİ BÖLÜM

İLMİYE RÜTBESİNİN MÜLKÎ VE ASKERÎ RÜTBELERLE MUADELETİ 283
İLMİYE TEŞKİLÂTINI YAZARKEN İSTİFADE EDİLEN ESERLER 287

Dizin

I. KİŞİ ADLARI 293
II. YER, KAVİM, DEVLET ADLARI VE TARİHÎ DEYİM VE TERİMLER 308

TIPKIBASIMLAR

Levha I - XVIII.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEDRESE TEŞKİLÂTI

İslâm âlemindeki cami, medrese, imaret, hastahane, köprü, çeşme ve saire gibi dinî, ilmî ve içtimaî (sosyal) müesseselerin kaide, kanun ve vakıf şartları hemen birbirinin aynıdır. Bu tesislerin devamı, bunları yaptıranlar tarafından tertip ettirilen vakıflarla tesbit olunmuştur. Şayet vakıf yapılan memleketler herhangi bir İslâm devleti tarafından işgal edilse bile yapılan vakıflar ve bunların hükümleri orayı elde etmiş olan hükümdarın tasdikiyle muteber olurdu. Bunun gibi Osmanlı beyliği Anadolu'da yayılarak oradaki beylikleri elde ettikten sonra eskiden beri devam edip gelen bu tesisleri, gayrı müslimlerinkiler de dahil olmak üzere vakıf şartları mûcibince tamamen tanımış ve Osmanlı istilâsı Avrupa kıtasında da ilerlediği zaman Osmanlı hükümdarları bu kıtadaki gayrı müslim vakıflarını da eski halleri üzere kabul ve tasdik etmişlerdir.

İLK OSMANLI MEDRESELERİ

İznik, Bursa ve Edirne medreseleri

Osmanlılarda ilk medrese, 731 H. (1330 M.)'de Gazi Orhan Bey tarafından o tarihte küçük beyliğin merkezi olan *İznik*'de yapılmış ve burada ilk müderris olarak da Türk âlim ve mütefekkirlerinden Şerefüddin Davud-i Kayserî tâyin edilmiştir. Bu, Kayserili Davud, büyük mutasavvıf Şeyh Muhiddin-i Arabî'nin üvey oğlu Şeyh Sadrüddin-i Konevî'nin halifelerinden tefsir sahibi ve Muhyiddin-i Arabî'nin فصوص الحكم Fusus-ul hikem'ini şerh eden Kemalüddin Abdürrezzak-i Kâşî'nin (vefatı 730 H= 1330 M.) halifesi olup yüksek tahsilini *Mısır*'da yapmıştır [1].

[1] Davud-i Kayserî 751 H. (1351 M.)'de *İznik*'te vefat ederek *Çınardibi* denilen mahalle defnedilmiştir. Bu zatın âlimâne ve ârifâne on üç eseri olup bunların Osmanlı müellifleri ile (C.I, s. 98) Bağdatlı İsmail Paşa'nın *(Hediyyetü'l-Ârifîn, Esmaü'l-müellifîn ve Âsarü'l-musannifîn)* isimli eserinde (C. I, s. 567) de vardır. Bu son eser Millî Eğitim Bakanlığı neşriyatından olup *İstanbul*'da basılmıştır.

Orhan Gazi 6 Nisan 1326 (2 Cemaziyelevvel 726) tarihinde *Bursa*'yı aldıktan sonra beylik merkezini *İznik*'ten buraya naklederek burada da mevkii itibariyle halk arasında *(Manastır Medresesi)* diye meşhur olan medresesini inşa ettirmiştir[1].

Bundan sonra Osmanlı vezir ve beylerbeğileri ile diğer ümeranın zabt edilen yerlerde cami, medrese, mektep, imaret vesair tesislerini görmekteyiz; işte bu suretle az zamanda bu ilmî, içtimaî müesseselerle şehir ve kasabalara İslâm damgası vurularak Türk yurdu îmar edilmiştir.

Edirne'nin 764 H. (1363 M.)'de alınmasından sonra fütûhatın Rumeli'de (Balkan yarımadasında) gelişmesi için devlet merkezi buraya naklolunarak gerek *Edirne* ve gerek işgal olunan şehir ve kasabalarda muhtelif tarihlerde İslâm tesisleri yapılmıştır.

Osmanlı medreselerindeki tedris usulü hiç şüphesiz diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi bir usul takip etmiş olup medreselerin adedi arttıkça bunlar da derece ve sınıflarına göre bir tertibe tâbi tutulmuşlardır. Osmanlılarda medreselerin artmasiyle vücuda gelen teşkilâta ibtida Sultan II. Murad zamanında (1421 - 1451) rastlamaktayız; çünkü Fatih Sultan Mehmed'in medrese teşkilâtına esas olan *Tetimme* ve *Dârü'l-hadîs* medreseleri yapılmak suretiyle medreseler arasındaki derece farklarını görmekteyiz; bununla beraber Osmanlılardaki esaslı medrese teşkilâtını Fatih Sultan Mehmed zamanında görüyoruz ki bunu daha aşağıda *Sahn-ı seman* medreselerinden bahsederken göstereceğiz[2].

Osmanlıların ilk bir buçuk asır içinde yaptırmış oldukları medreselerin derece ve sınıf itibariyle en mühimleri *İznik*, *Bursa*, ve *Edirne*'de idi. Kuruluşun ibtidalarında *İznik* medresesi bu beyliğin birinci sınıf medresesi idi; sonra *Bursa*'da yapılan müteaddid medreseler dolayısiyle *İznik* ikinci dereceye inerek *Bursa*'daki *(Sultan Medrese*'si*)* birinci dereceyi aldı. *Edirne* devlet merkezi olduktan sonra II. Murad zamanında 841 H. (1437 M.) de başlanarak bazı ârızalar sebebiyle 851 H. (1447 M.) senesinde

[1] "...*Bursa*'da *Manastır* demekle mâruf *Sultan Orhan Türbesi*.." Şakayık zeyli, Atâyî, s. 110.

[2] Âli, *Künhü'l-ahbar*, basılmamış olan Fatih devri; Hammer *(Atâ Bey tercümesi)*, c. III, s. 231.

tamamlanan üç şerefeli cami yanındaki büyük medrese ile *Dârü'l-hadîs* o tarihte Osmanlı memleketlerindeki medreselerin üstünde yer aldı ve tedris ve tahsisatı itibariyle *Bursa*'daki Sultan medresesi ikinci dereceye indi; üç şerefeli medrese müderrisine o tarihe kadar hiç bir medrese müderrisine verilmeyen yüz akçe yevmiye verildi[1]. Halbuki *İznik* medresesi müderrisinin yevmiyesi otuz ve *Bursa*'daki Sultan medresesi müderrisinin ise günde elli akçe idi[2].

Edirne'deki üç şerefeli medrese müderrisliği *İstanbul*'da صحن ثمان *Sahn-ı seman* medreseleri inşa olunduktan sonra bile bir müddet ehemmiyetini muhafaza etti, fakat Fatih Sultan Mehmed, bu üç şerefelinin yanında bir medrese daha yaptırmak suretiyle bir müderrise verilen yüz akçe yevmiyeyi iki müderrise vermek suretiyle babasının tesisinde değişiklik yaptı[3] ve kendisinin *İstanbul*'da yaptırmış olduğu *Sahn-ı Seman* denilen sekiz medreseden her birinin müderrisine elli akçe yevmiye vakfetti.

Sahn medreselerinin yapılması Osmanlı topraklarındaki medrese teşkilâtında bir yeniliğe esas oldu; çünkü bu yapılan medreseler İlâhiyat ve İslâm hukuku fakülteleri demekti. İşte bu *Sahn* medreselerinin yapılmasından sonra Osmanlı medreseleri buna göre ayarlandı.

[1] Şakayık tercümesi, s. 118, 119.

[2] İdris-i Bitlisî (*Heşt Behişt*) isimli Farsça tarihinde *Bursa*'daki *Muradiye medresesi* müderrisinin yevmiyesinin yetmiş akçe olduğunu kaydetmektedir.

[3] *Şakayık tercümesi*, s. 119.

İKİNCİ BÖLÜM

MEDÂRİS-İ SEMANİYE YANİ SAHN-I SEMAN MEDRESELERİ

Fatih'in kanunnamesinde صحن ثمان *Sahn-ı seman* diye meşhur olan bu medreselere eski vakfiyesinde (مدارس ثمانيه Medaris-i Semaniye) denilmektedir[1]. Şakayık'in kaydına göre II. Mehmed, *İstanbul*'u aldıktan sonra buradaki kiliselerden sekizini medreseye tahvil ederek bunlardan birinin müderrisliğini *Bursa*'da elli akçe ile *Muradiye* müderrisi olan Mevlanâ Alâüddin Tûsî'ye[2] diğer ikisinin müderrisliklerini Bursalı Hoca-zâde ile Mevlanâ Abdülkerim'e verip diğerlerine de münasiplerini tâyin eylemişti. Mevlanâ Tûsî'nin medresesi *Zeyrek camii* denilen *Pantokrator* manastırının bulunduğu mahal olup buradaki kırk hücre yâni odanın her birinde bir yani kırk medrese talebesi (softa) vardı[3].

Fatih Sultan Mehmed *İstanbul*'da Büyük Karaman'la Küçük Karaman semtleri arasında bir cami ile talebe yetiştirmeğe mahsus medreseler yaptırmağa karar verdikten sonra bu işe güzel tahsil görmüş olan Vezir-i âzam Mahmud Paşa'yı memur ederek derhal işe başlattı[4]. Bu tesislere 867 Cemaziyelâhır (1463 Şubat)'da başlanarak 875 Recep (1471 Ocak)'te yani sekiz

[1] Türk - İslâm eserleri müzesindeki 6354 numaralı Vakfiye. Bu vakfiye ile sonradan neşredilen vakfiye arasında bazı farklar olduğuna dair merhum Doktor Adnan Adıvar (*Osmanlı Türklerinde İlim*) adlı eserinde (S. 30) dikkati çekmiştir.

[2] *Şakayık tercümesi* (Mecdî), s. 117. İstanbul civarındaki bir köyü Fatih Sultan Mehmed Alâüddin Tusî'ye vermiş olduğundan burası *Müderris köyü* diye meşhur olmuştur.

[3] *Şakayık tercümesi*, s. *117*. Şakayık Fatih'in sekiz kiliseyi medreseye çevirdiğini yazdığı halde *Zeyrek* ile *Ayasofya*'daki odalardan başkasını yazmıyor, *Sahn-ı seman* medreseleri yapıldıktan sonra Zeyrek medresesi camie çevrilmiş ki bu kayıt Fatih'in vakfiyesinde vardır. Bundan başka yine eski imaret ve *kalenderhane* kiliseleriyle *Galata*'da *İskele kapısı*'na yakın bir kilisenin de camie tahvil edildiği görülüyor.

[4] Âli, *Künhü'l-ahbar*, basılmamış nüsha, s. 22.

senede bitti[1] ve bu suretle iki minare ve bir şerefeli cami ile iki tarafında yüksek tahsil için sekiz medrese ve bu medreselerin arkalarına da "Tetimme" ismiyle bu büyük medreselere mahrec olmak yani talebe yetiştirmek üzere sekiz medrese daha yaptırdı. Misafirlerin hayvanları için ahırlar inşa ettirdi ve bunlardan başka bir imaret ile taamhane doğudaki dört medresenin yanında *Darüşşifa* denilen hastahane[2] camiin kuzeyinde kur'an okunmak için bir muallimhane ve camiin batı tarafına medrese talebeleri için bir kütüphane[3] ve yine aynı tarafta ders okutmağa mahsus darüttalim ve iki mükellef hamam (Karaman hamamı) yaptırdı.

Fatih camiinin bulunduğu mahalde, evvelce İmparator Jüstinyen'in zevcesi Teodora tarafından yaptırılmış olan *havariyun* (Saints Apotres) kilisesi harabesi vardı. Burası Rum ortodoks patriğinin bulunduğu mahal yani patrikhane idi[4].

[1] Ebû Bekr-i Dımışkî'nin tercüme ettiği coğrafyada camiin inşasına 865 H. (1461 M.)'de başladığı yazılıyor (varak 104).

[2] 936 Zilkade (1530 Temmuz)'de *Şam*'dan *İstanbul*'a gelmiş olan Bedreddin Mehmed b. Radiyyüddin Gazzî (*el-Metaliü'l-bedriyye el-Menazilü'r-Rûmiyye*) adlı seyahatnâmesinde (*Köprülü kütüphanesi, Nr.* 1390) Fâtih cami, medrese ve imareti hakkında şunları yazıyor :

"Fatih hazretleri *İstanbul*'da âsâr-ı âliye vücude getirmiştir. Bunların sekizi *medaris-i semaniye*'dir. Bu medreselerin müderrisleri bilâd-ı Rum'un en büyük âlimleridirler. Eserlerinden birisi de Fatih imaretidir ki orada fıkara ve talebe it'am ediliyor, misafirler, gelip geçenler, hattâ yerliler bile orada yiyip içerler; bunlara sabah ve akşam yemek verilir. Taam hususunda erkek, kadın tefrik edilmez. Fatih camii yüksek büyük bir camidir. Eserlerinden birisi de *Mâristan* (Hastahane)dir ki imaret tarzında bir medresedir, etrafında hastalara mahsus odalar vardır. Bu, *mâristan* görülen şeylerin en şayân-ı hayret olanıdır. Bundan daha güzel daha bedii bir bina tasavvur edilemez. Bu, mâristanda kantarlarla şuruplar, kehiller, macunlar tıp kanununa göre hazırlanmış ilâçlar koyun etleri, çeşitli kuş etleri, yataklar, örtüler, elhasıl ne lâzımsa mükemmel surette ihzar edilmiş şeyler var. Hastaları tedavi için en mâhir etibba, iş bilir hüddamlar tâyin olunmuştur. Müracaat edenlere her gün o kadar ilâç verilir ki deftere sığmaz.."

[3] Ulemadan Mevlâna Musannifek (Alâüddin Ali-i Bistamî) Sahn müderrisi iken 875 H. (1470 M.) senesinde vefat edip vasıyyeti üzere kitaplarını inşaatı henüz bitmemiş olan *sahn* talebelerine bırakmıştır.

[4] Baki Kunter ve Mimar Saim Ülgen taraflarından yazılan (*Fatih camii ve Bizans sarnıcı*) isimli bir tetkikte camiin *Havariyun kilisesi* üzerinde yapılmadığı ve kilisenin, camiin daha doğusunda Darüşşifa civarında olması icap edeceği

Camiin doğu ve batı taraflarına yaptırılan sekiz medreseye *medaris-i semaniye* ve daha sonra maruf tâbiriyle *Sahn medreseleri* denildi[1]. Fatih'in vakfiyesindeki kayda ve Âli'nin yazdığına göre bu mevki *İstanbul*'un ortasına tesadüf ettiğinden dolayı medreselere *Sahn* adı verilmiştir[2]. Tarihî rivayetlere göre *Sahn*-ı *seman* medreselerinin programlarını Mahmud Paşa ile meşhur heyet âlimi Ali Kuşçu tertip etmişlerdir. Medreselerin dördü camiin duğusunda, dördü batı tarafındadır.

Sekiz medreseden her birinin on dokuz odası vardı, sekiz müderristen her birinin birer odası ve elli akçe yevmiyesi vardı; bundan başka beşer akçe yevmiye[3] ile bir oda ve ekmek ve çorba verilmek üzere sekiz medreseden her birine birer معيد muîd (müzakereci=asistan)[4] verildi. Her medresenin on beş odasına ikişer

beyan edilmektedir (*Vakıflar dergisi, fasikül* 1, s. 99). Müverrih Âli, Fatih camiinin güneyinde Azrail kilisesinin bulunarak bekayasının mevcut olduğunu yazar (*basılmamış birinci cilt, s.* 11).

[1] *Sahn* kelimesi Arapça olup bir evin tam ortasını teşkil eden mahal demektir, buraya gelmek için birtakım dehlizden geçmek icap etmektedir (Tanzimattan evvel ve sonra medreseler - tanzimat, s. 463) Fatih'in kanunnamesinde şöyle deniliyor: "haliyâ bina eyledüğüm medaris-i âliyeye *sahn* deyu isim konulmuştur. "(S. 20) bu medreselerden doğu tarafındaki bir medreseye (*Müftü medresesi*) denilirmiş .

[2] Vakıflar Umum Müdürlüğü neşriyatından olan dergideki vakfiyenin Türkçe tercümesinde (S. 48, 49) şöyle deniliyor: Mahmiye-i Kostantiniyye'nin çak vasatında hâlen Yenicami mahallesi demekle maruf olan mahalde bir cami-i cennet-asâ.. inşa buyurdular" yine aynı vakfiyede (s. 74) "..inşa buyurdukları cami-i şerif-i cedid kurbinde Medine-i Kostantiniyye'nin vasatında vaki pazar.." Fatih'in esas vakfiyesinde ".· » و منها السوق الكبير الموسوم بسلطان پازاری الواقع في قسطنطنيه بقرب جامع الجديد المحفوف بالمدارس المذكوره « 1935 de Tahsin Öz vasıtasiyle Alman Müsteşkikler cemiyeti tarafından bastırılmış olan *vakfiye*, s. *21*; *Mir'at-ı Kâinat*, c. II, s. *401*. Âli tarihinin basılmamış olan Fatih devri kısmında (kütüphanemizdeki nüsha, s. 20) ".. nefs-i İstanbul'da bina eyledüğü cami-i şerifin yemin ve şimalinde dörder medrese-i ulyâ ve her birinde on dokuz bab hücre ve sükna ki ikisine *muîd* için müheyya ve on beşi *dânişmend* için hüveyda ve ikisi dahi ferraş ve bevvab için bina olunmuştur. Bu mecmu darülmülk *İstanbul*'un meyanında vaki olmağın *sahn* medreseleri denilmiştir.

[3] Âli, *muîdin* yevmiyesini dört akçe olarak gösreriyorsa da vakfiyede beş akçelı oldukları görülüyor

[4] Muîd (asistan) iade edici yani müderrisin verdiği dersi tekrar edici demektir. Mısır medreselerinde XV. ve XVI. asırlarda *muîd*'den başka *müfîd* (doçent) adında bir vazife sahibi daha vardı. Bu okutulan derste ehemmiyetli bir

akçe yevmiye ve imaretten ekmek ve çorba verilmek üzere birer دانشمند *danişmend* konuldu, geri kalan iki oda da kapıcılarla ferraş denilen süpürgeciye tahsis olundu.

Muîdler medrese talebelerinin (danişmendlerin) hem inzibatiyle alâkadar ve hem de müderrisin okuttuğu dersin iadesi yâni müzakeresiyle meşgul olacaklardı. Muîdler, danişmendlerin en liyakatli olanların arasından seçilecekti[1].

Sahn medreseleri sekiz olduğu için Arapça ثمان *seman* tâbiriyle bu sekiz medreseye صحن ثمان *Sahn-i seman* denilmiştir. Sekiz medresedeki odaların mecmuu yüzelli iki idi[2].

bahis ve bir mesele varsa onu talebeye izah ile dikkatlerini çekerdi. Müfîd derece îtibariyle muîdden yüksek olup Osmanlılarda böyle bir vazife sahibi yoktur. Yine Mısır medreselerinde müntehi denilen medrese talebeleri arasında liyakatli olanlar vardı. Bunlar da kendilerinden aşağı talebelere okunan bahsi münakaşa ettirir ve onları münazaraya alıştırırdı (Tacüddin Sübki'nin معيد النعم و مبيد النقم *Muîdü'n-niam ve Mebîdü'n-negam* isimli eserinden naklen II. Bayezid'in oğlu Korkud un eserinden (Ayasofya kütüphanesi 1763, s. 494).Kanun üzere bir müderriris mansıp aldığı veya başka bir medreseye hareket ettiği yahut müderrislikten herhangi bir sebeple ayrıldığı zaman onların, beratlı muîdleri müderris namzedi olarak deftere kayıt olunurlardı.

[1] Vakfiyenin Türkçe tercümesinde şöyle deniliyor : "Cami-i şeriflerine cenaheyn olan *medaris-i semaniye*'den her biri için akliyyat ve nakliyyat da naziri nâdir bir müderris tâyin oluna. Tatili mutad olan eyyamın gayrında medresesine varup ifade-i enva-ı ilim ve maarif eyleyip küll-i yevmin mukabele-i tedriste elli akçe vazifeye mutasarrıf ola. Zümre-i müsteidînden birer *muîd* ki akranı beyninde ferid ve talim-i kütübde mâhir ola. Her müderrisin medresesinde muîd olup vazife-i yevmiyesi beş akçe ola ve her medrese için on beşer nefer *danişmend* tâyin buyurdular. Onlar dahi kütüb-i mûtebereden fehme kadir müderris huzurında fünun-ı şettadan mubahase ve muhatabaya kabil talib-i ilim olup her biri küll-i yevmin ikişer akçe vazifeden mecmuı her gün otuz akçe vazifeye mutasarrıf olalar.." *Vakıflar Umum Müdürlüğü neşriyatından, Fatih vakfiyesi.* Medreselerden her birisinin kapıcıları, süpürücüleri olup her birine ikişer akçe yevmiye tâyin edilmişti. Yine iki akçe yevmiyeli olarak bu Fatih külliyesinin duvarlarının herhangi bir sebeple hariçten kirletilmemesine nezaret etmek üzere bir de *mubassır* (gözetici) tâyin edilmişti.

[2] Fatih'in bu külliyesinin (cami, medrese, imaret, hastahane) muhasebesine ait 894 H. (1489 M.)'de yapılan tahririne aid kayıtları aşağıya hulâsaten naklediyorum.

Birinci medresede Ali Çelebi Veled-i Molla Yegân müderris olup Manisa Çelebisi Muhyiddin'in yerine gelmiştir. Yevmiyesi elli, muîdin beş akçe, iki talebesi olup ikişer akçe yevmiyeden otuz akçe. Bevvab yani kapıcının iki ve künnas yani süpürücünün iki ve ferraşın iki akçe yevmiyeleri var.

Tetimme Medreseleri

Sahn medreselerinin arka taraflarında yüksek tahsile yani *Sahn-ı Seman* medreselerine *danişmend* yetiştirmek üzere *Tetimme* veya موصلهٔ صحن *Mûsıla-i Sahn*[1] ismiyle *sahn* medreselerinden küçük olarak sekiz medrese inşa edilmişti[2]. Bu, *Tetimme* veya *Mûsıla-i sahn* medreseleri derece îtibariyle orta tahsil medreseleri demekti. Fatihin Türkçeye tercüme edilen vakfiyesinde şöyle denilmektedir :

"Paytahtları darütta'lim olmak için حول havl-i cami-i şerifte sekiz medrese (Sahn medreseleri) ve bu medreseler verasında *Tetimme* ismiyle mevsum birer medrese beççe (küçük medrese) cem'an on altı medrese ve cami-i şerifin garbe mâil olan kapısı tarafında bir دارالتعليم darütta'lim bina buyurdular..."

Sekiz *Sahn* medreseleri talebelerine (danişmend) ve sekiz *Tetimme* medresesi talebelerine de (softa) deniliyordu. Tetimmelerden her bir hücre yani odaya üç softa talebe konulmuştu; bu odalardan her birisine ihtiyaçlarına sarf edilmek ve mum parası olmak üzere aydan aya beşer akçe tahsis edilerek yemekleri de

İkinci medrese müderrisi Mevlâna Âhi'dir, yevmiyesi elli muîdin beş akçe olup beş talebesi vardır.

Üçüncü medrese müderrisi Kadı-zâde Mevlâna Kıvamüddin olup otuz akçesi zevaidden olmak üzere vakfiyedeki elli akçe ile beraber yevmiyesi seksen akçedir. İki talebesinin yevmiyesi ikişer akçeden günde otuz akçe.

Dördüncü medrese müderrisi Mevlâna Arap olup yevmiyesi altmış akçe, talebesi miktarı gösterilmemiştir.

Beşinci medrese müderrisi Mevlâna Abdurrahman Çelebi olup yevmiyesi de talebesi miktarı da yazılmamıştır.

Altıncı medresenin müderrisi *Sinan Kirmastî* olup yevmiyesi elli akçe iken ilk defa Mevlâna Ahaveyn 894 senesinde yevmiye seksen akçe ile müderris olmuştur. Talebesi miktarı gösterilmemiştir.

Yedinci medresenin müderrisi Mevlâna Lütfi (Tokatlı)'dir ve yevmiyesi elli akçedir; iki talebesine ikişer açke yevmiyeden otuz akçe.

Sekizinci medrese müderrisi Mevlâna İzârî Çelebi olup yevmiyesi elli akçedir. Sonra Kasım Çelebi müderris olmuştur. Talebesi miktarı gösterilmemiştir (*Edirne ve Paşa livası, s. 304*). Bu senelik muhasebede külliyenin bütün kısımlarını ihtiva eden muhasebe varsa da yazmadım.

[1] Tetimme bir şeyin eksiğini tamamlayan, noksan bir şeyin tamamlanması için ilâve olunan şey demektir. Mûsıla-i sahn ise sahna götüren yani sahn-ı seman medreselerine götüren medrese demektir.

[2] Tetimme medreselerinden Marmara denizi tarafındaki medreseler tamamen yola gitmiş ve Karadeniz tarafındakiler de yıkılmıştır.

imaretten tâyin edilmişti[1]. Bu *Tetimme* talebeleri yani softalar, *Sahn* medreseleri talebesi olan danişmendlerden ders göreceklerdi[2].

Sahn ve *Tetimme* medreselerinden başka camie tahvil edilen *Ayasofya* kilisesinin yanındaki mahalde tesis edilen medresenin müderrisine altmış akçe ve Eyüp camiinin yanında yapılan medresenin müderrisine de elli akçe yevmiye ile birer müderris tâyin olundu. *Ayasofya* medresesi *Sahn-ı Seman* derecesinde ve daha sonraları ise *Sahn-ı Seman*'dan üstün tutulup buranın müderrisi beş yüz akçe yevmiyeli kadılıklara tâyin edildiği gibi terfi eden *Sahn* müderrisleri *Ayasofya* müderrisi olurlardı[3]. *Eyüp* müderrisliği ise bazan dahil yani *Sahn*'dan bir derece aşağı ve bazan tâyin edilen müderrisin ilmî kudretine göre *Sahn* ve *Sahn*'dan yukarı sayılmıştı. Bununla beraber Eyüp medresesi Fatih zamanında *Sahn* îtibar olunmuştu.

Fatih'ten başka Osmanlı vezirleri *İstanbul*'da cami ve medrese yaptırdılar. Mahmud Paşa, hâlâ adını taşıyan cami ve medresesini yaptırdı. Onu Candarlı-zâde İbrahim, Hadım Ali Mustafa ve Davud Paşa'ların medreseleri takip eyledi. Daha sonra medreselerin adedi arttı, vilâyetlerde medreseler yapıldı ve bu suretle medreseler derece îtibariyle bir tasnife tâbi tutuldu.

[1] "Medaris-i sugrâ ki her biri tetimme medresesi ismiyle mevsumdur; her tetimme için küll-i yevmin vakfı şeriflerinden altışar akçe tâyin buyurdular. Meblağ-ı muayyenin yevmî iki akçesi vazife-i bevvab, baki dört akçesi hasbelihtiyaç hasır ve dühen-i sirac (kandil yağ) levâzımına sarf oluna. Hücrât-ı tetimmeden her birine küll-i şehrin on beşer akçe tayin buyurdular ta ki hücerat-ı berekâtta sakin olan talibin-i müstaiddin.. def-i meunet ve zaruret eyleyip ferâğ-ı bâl ile tahsil-i ulume iştigal ederler."

[2] "Medrese-i kebire hüceratında sakin olan müstaiddin-i kiram medaris-i sagirede sakin olan talebe-i ulûma talimi iltizam edeler." (*Fatih'in vakfiyesinden*)

[3] *Mühimme defteri* 1, *s.* 27 *ve* 28 *sene* 961. Bu vesikada *Ayasofya* müderrisi terfian Bursa kadılığına tâyin olunarak yerine aynı tarihte Semaiye müderrislerinden Mevlâna Ali Çelebi getiriliyor ve onun yerine de Sahn-ı semana, Üsküdar medresesi müderrisi terfian naklolunuyor.

Üçüncü Bölüm

MEDRESELERİN DERECELERİ VE TAHSİL MÜDDETLERİ

İstanbul'da *Sahn-ı Seman* ve *Mûsıla-i sahn* yani *Tetimme* medreseleri yapıldıktan sonra Osmanlı hudutları içindeki medreseler de yeni bir teşkilâta tâbi tutuldu; bu suretle medreseler aşağıdan yukarıya حاشیۀ تجرید *Hâşiye-i tecrid*, مفتاح *Miftah*, قرقلى *Kırklı*, *Hâriç*, *Dâhil* ve *Sahn-ı seman* olarak beş sınıfa ayrıldı.

Müderrisinin yevmiyesi yirmi veya yirmi beş akçe olan medreselere حاشیۀ تجرید *Hâşiye-i tecrid*[1] ve müderrisinin yevmiyesi otuz, otuz beş akçe olan medreseye مفتاح Miftah[2] ve kırk akçeli medresenin müderrisine *Kırklı* veya تلويح *Telvih* ve bundan bir derece yüksek olan medreseye خارج Hâriç elli medreseleri denildi. Bu kırklı yani kırk akçe yevmiyeli ve Hâriç elli akçe yevmiyeli medreseler Osmanlılardan evvelki Anadolu Selçukîlerinin, Anadolu beylikleri hükümdarlarının ve onların ailelerinin vezir, sancak beyi ve ümaranın yaptırdıkları medreselerdi[3].

Dâhil medreseleri Osmanlı pâdişahlariyle, şehzâde valideleri ve şehzâdeler ve pâdişah kızlarının yaptırmış oldukları medrese-

[1] ".. medarisin ednaları yirmişer bâdehû yirmi beşer açke vazife ile muayyen oldu ve talebesi muhtasarat tahsilinden sonra müstaid olduklarından *haşiye-i tecrid* talim etmek münasip görüldü, hattâ ol medreseler hâşiye-i tecrid medarisi ile meşhur oldu..." (*Âli basılmamış birinci cilt, s.* 54).

[2] *Hâşiye-i tecrid* medreselerinin üstünde "otuz akçe ile medarisler ki vardır; elbette dersleri *meânî*'den *şerh-i miftah* olması irade kılındı; tâ ki anlar dahi miftah medarisi ile iştihar buldu..."

[3] ".. Bâdehu kırklı medreseler ve onların arasındaki hâriç elli namına medaris tâyin olundu, kırklı ve hâriç elli medreseler ebnâ-i mülûk-i sâlife ve benât-ı selâtin-i sâbıka ve havâtin-i havâkin-i maziye ve vüzâray-ı uzmâ namındaki eshâb-ı meratip ve ümera-i kübera-i faika inşaları olup aşağı dersleri meâniden *şerh-i Miftah* ve alâsı *fürû*'dan *Hidaye* olması her müderris kabledders *mesabih* ve *meşarık* ve yahut *sahih-i müslim* ve *Buharî*'den bir miktar ehâdis-i şerife nakledip bâdehu derse şürû etmesi ferman olundu." (*Âli, basılmamış*, c. I, s. 24).

lerdir; bundan sonra en yüksek tahsil yolu olan *Sahn-ı Seman*'a geçilirdi[1].

موصلهٔ صحن *Mûsıla-i Sahn* veya *Tetimme* medreseleri esas îtibariyle Dâhil medreseleri derecesinde ise de *Sahn-ı Seman* medreselerine talebe yetiştirmek dolayısiyle Dâhil medreseleri yerine *Mûsıla-i Sahn* denilmişti.

İlk tedris hayatına giren bir öğrenci muhtasarat denilen dersleri gördükten sonra حاشیهٔ تجرید *Hâşiye-i tecrid* medresesine devam ederek kısm-ı mahsusunda görüleceği üzere oradaki derste muvaffak olmasını mütaakıp o medresenin müderrisinden bir vesika almak suretiyle bir yukarı derecedeki *Miftah* medresesine devam eder ve oradan da *Kırklı* ve *Hâriç* ve *Dâhil* medreseleri derslerini gördükten sonra *Sahn-ı Seman*'a girerek *Danişmend* olurdu[2].

[1] Bir medrese ki Pâdişah bina eyleye ana *dâhil* derler (*Cihannüma*, s. 688). Âli de şöyle diyor:

"Feemma dâhil elli medarisi, Valide-i şehzâdegân olan afife-i muhteremelerinin veyahut duhterân-ı şâh-ı cihansitan idadındaki havâtin-i mükerremelerin ve bazısı şehzâdegân-ı Pâdişah-ı zişan olan eâzım-ı ekârim-i mûteberenin hayratına unvan olup derslerinin ednası fürûdan *hidaye* ve vustâsı usulden *telvih* ve alâsı *Keşşaf-ı Zemahşerî* ve *Kadı Beyzavî* müellifleri olan tefsir-i bâhirü't-tenkih olmak reva görüldü. Ve bu, kanun-ı mukarrer oldu ki tertib-i sâbık üzere bir müderris-i pâk-tıynet ve muallim-i sahib-dirast ki kat'-ı meratib ve derecatla dâhil medresesine dahil ola. Beynelakran zaten ve zamanen imtiyaz bula.. Medaris-i semaniyenin birine müderris ola.." Âli, *Künhü'l-ahbar, basılmamış birinci cilt, s.* 24).

[2] Merhum Cevdet Paşa ilmiye mesleğinde yükselme yolunu şöyle anlatıyor: Buranın (yani medresenin) "medhali olan mülâzemetin tahsili için nice zaman *dânişmend* olarak medreselerde iştigale mevkuf idi ve talebeden biri *danişmend* olmak murad eylese ibtida ulemadan bir zata varip hâriç derslerini yani mukaddemat-ı ulûmı tâlim ve tahsil ettikten sonra ol zatın tavassut ve delâleti ile müderrisînden birine varup ve dâhili derslerini görüp sahn derslerine kesb-i liyakat eylerdi ve sahn medreselerine dahil olabilmek için onların îdadiyesi hükmünde bulunan medreselerde ikmal-i ulûm-ı mürettebe etmek lâzım gelirdi ki bunlara (*Mûsıla-i sahn*) deniliyor. Ve sahn medreseleri Fatih cami-i şerifinin iki tarafındaki kârgir ve kurşunlu sekiz medresedir ki (*Sahn-ı seman*) deniliyor. Bunlarda sahib-i hücre olan talebe, ulema ve fuzeladan olup nicesinin telifat-ı makbulesi vardır ve bunların eskilerine *muîd*' deniliyor ki medreselerinde müzakereci olup bu medreselerin arkalarında ve îdadiyeleri makamında sekiz *tetimme* medreselerindeki talebeye dahi tedris-i ulûm ederlerdi (*Cevdet Tarihi*, 1309 *tab'ı*, c. I, s. 109).

Kanunnamelerde ve Pâdişahlar tarafından zaman zaman medreselerin ıslâhına dair tâmim edilen fermanlarda da ilk üç medresenin adı yukarıda gördüğümüz üzere *Hâşiye-i tecrid*, *Miftah*, *Telvih* ve *Kırklı* medreseleri olmak üzere zikredilmiştir.

Meselâ XVI. asır başlarına ait olarak elimizde bulunan bir medrese kanunnamesinde medreseye devam edenlerin mürettep medrese tahsilini yapmadan bir yolunu bularak iltimas ile medreseden mezun olup müderrislik ve kadılık için vilâyetlerden *İstanbul*'a mülâzemete geldikleri beyan olunduktan sonra bir medrese talebesinin müderrisinden almış olduğu vesikayı bir yukarı dersin müderrisine göstermedikten sonra derse kabul edilmemesi beyan olunarak yukarıdan aşağı medreselerin dereceleri şöyle kaydedilmektedir [1].

"Şüyûh-i müderrisin kütüb-i mûteberat-ı شرح عضد *şerh-i adud* ve هدايه *hidaye* [2] ve *keşşaf* (tefsir) vesair ihtiyar ettikleri kitapları (tedris) ideler ve

Şüyûh-ı mezkûrdan derecede aşağı olan kimesneler *Telvihe* dek ideler. Andan bir derece aşağı olan *Miftaha* dek ideler ve ol dereceden baki sıgar-ı müderrisin شرح طوالع *Şerh-i Tevâli*, شرح مطالع *Şerh-i Metâli* ve مطول *mutavvel* ve *Hâşiye-i tecride* dek ideler ve mütûn-ı fıkıh ve şürûh dahi her müderris takati yettikçe ideler filcümle kitab-ı sâbık âdetce okunmadan kitab-ı lâhika şürû etmiyeler ve talebe müderrisine müracaat ettikleri vakit istihkak-ı zatîleri manzur ola.."

XVI. asrın ikinci yarısında 29 Şevval 983 (1 Şubat 1576)'de *İstanbul*, *Edirne* ve *Bursa* kadılarına ve onlar vasıtasiyle müderrislere hitaben gönderilen bir fermanda medrese talebelerinin nizamı bozulup istihkakı olmayanların medrese derecelerini görmeden süratle danişmend olarak mülâzım olmak sevdasiyle medrese kanununa aykırı yol aldıkları beyan edilerek şöyle deniliyor [3]:

[1] Üniversite kitapları (Halis Efendi), Nr. 206. Bu kanunname bazı ibare farklariyle Hezarfen Hüseyin Efendi'nin (*Telhisü'l-beyan fî Kavanin-i Âl-i Osman*) isimli eserinin onuncu bâbında vardır (*Kütüphanemizdeki nüsha*, s. 147).

[2] شرح عضد *Şerh-i Adud* ve hidaye Hanefi fıkhının ümmehâtından olan İslâm hukukundandır.

[3] *Mühimme defteri*, *Nr.* 27, *s.* 239.

"Talebeden biri istihkakiyle danişmend olduktan sonra üç yıl alettevali şugl etmeden *Sahn* medreselerine varmaya ve *Sahn* müderrisleri dahi bir danişmendin [1] *Danişmend* olduktan sonra üç yıl bittamam şugl ettiği şuhûd-ı udul ile yanlarında sâbit olmayınca anun gibileri danişmendliğe kabul etmeyeler; şöyle ki bu emr-i şerîfe muhalif vazı'ları sâdır olursa danişmend tâzir olunup tarikten red oluna ve kabul eden müderris dahi muâteb ve mâzul ola.

"Ve her danişmend, *Haşiye-i tecrid* ve *Miftah* medreselerinde ekalli bir yıl şugl etmedin yukarı medreselere hareket etmeye ve

"*Hâşiye-i tecrid* medreselerinin her birinde ekalli birer ay şugl edip ders okumadan âhar müderrise varmaya

"ve *Miftah* medreselerinde dahi akalli iki ay şugl edip ders okumadın âhar müderrise varmaya ve

"Kırklı medreselerinde dahi akalli üç ay şugl edip derslerin okumadın âhar müderrislere varmayalar ve

"Hâriç elli medreselerinde akalli beş ay şugl edip ve derslerin okumadın yukarı medreselere varmayalar ve

"Paye-i Sahn medreselerinde (Dâhil medreseleri) akalli altı ay şugl edip derslerin okumadın âhar müderrise varmayalar ve

Beyan olunduğu kanun üzere danişmendlerin şugl ve hareketleri şühûd-ı udul ile sâbit olmadın müderrisîn dahi anları kabul itmeyeler.."

Bu fermandan anlaşıldığına göre Hâşiye-i tecrid medresesiyle danişmendliğe başlayan bir öğrenci iyi çalışıp derslerinde muvaffak olmak şartiyle üç senede *Hâşiye-i tecrid*, *Miftah*, *Kırklı*, *Hâriç* ve *Dâhil* medreselerini tamamladıktan sonra *Sahn-ı seman* medreselerinden birisine girebilecektir. Medreselerin ders müddeti kanunnamede ayrı ayrı gösterilmiştir.

Burada bir noktanın aydınlanması için şunu söyleyelim ki her bir derecedeki müderris kendi ihtisasına göre bir ders okutur ve talebe aynı derece dahilinde diğer bir müderrise daha giderek orada da diğer bir ders okurdu. Bu suretle kanunda gösterildiği üzere talebe bu tertip üzere birer ay müddetle bir senede *Haşiye-i tecrid* medresesine ait dersleri tamamlar ve oradan *Miftah* medresesine geçip orada da her bir dersi, bahis bahis iki ayda bitirmek

[1] Burada Danişmend tâbiri alelıtlak medrese talebesi demektir.

suretiyle bir seneyi doldurduktan sonra Kırklı medresesine geçer ve böylece her bir dersi okuduğuna dair müderrisinden vesika (belge) almak suretiyle yüksele yüksele *sahn-ı seman* medresesine çıkardı.

تلخيص البيان Telhisü'l-beyan'ın *(Kavanin-i Talebe-i ilim)* kısmında medrese dersleri hakkında yukarıki kayıtlara benzeyen aşağıdaki mütalâalar görülmektedir [1].

"Talebe-i ilm derslerin âdetce tamam etmedin mülâzemete gelmiyeler ve gelürse mülâzım addolunmaya; kütüb-i mûtebere ne veçhile okuna geldi ise ol veçhile okuna, terakki kasd edip kimesneye varmaya ve her müstaid, müderristen ne miktar okuduysa elinde temessükü olup içinde beyan oluna, temessüksüz müderris-i cedid anı kabul itmeye..... Her medresenin mütevelli ve nazırları kanun-ı mezkûrı muhafaza ideler ve kimse kimseden danişmend ayartmaya ve müderrisler müstaidine ders teklif edip tetimmelerde شرح شمسيه *şerh-i şemsiye* ve mâfevkine ve *İsfahanî*'ye varıncaya okutturalar ve müderrisîn, temessüke okunan kitapları yazalar ve müstaidleri her haftada dört derse müdavemet ettireler ve taksir edeni te'dib ideler.,,

Diğer bir fermanda da "Mevali ve müderrisin'in tedrise muvazabetleri ve danişmendler hakkında" başlığiyle şu kayıtlar vardır [2] :

"Elhaletü hâzihi istimâ olunur ki tarik-i ifade ve istifadede tamam sûihâl... ve ihtilâl olup tahsilde olan talebe-i ilm şugl ve tahsilde müsahele-i tâmme ve müsamaha-i âmme üzere her fenden birer kitapla ve her kitaptan bir kaç fasıl ve bâb okumakla iktifa eyleyip cell-i himmetlerin süratle âli pâyelere erişip kimi mülâzım olup kimi bir tarik ile mansıba duhul etmeğe sarf ederler imiş....... Ferman-ı celilü'l-kadrim bu veçhile sâdır oldu ki mahrusa-i *İstanbul*'da ve *Edirne*'de ve *Bursa*'da ve sair memalik-i mahmiyede olan kâffe-i mevâli-i ızâm ve ulema ve müderrisîn, medreselerinde sevâlif-i eyyâmdan her pâyede okunugelen kitapları talip ilimlere tamam müstevfa okudup birinden tamam mâhir olmayınca birine şürû itmiyeler. Ol pâyede okunan kitapların

[1] *Telhisü'l-beyan fi Kavanin-i Âl-i Osman* (Hezarfen Hüseyin Efendi), kütüphanemizdeki nüsha, fotokopi, s. 147, 148.

[2] *Veliyyüddin Efendi kitapları* (Bayezid umumî kütüphanesinde), Nr. 1970, varak 121 b.

cümlesinde mâhir olduktan sonra ol pâyede ne kadar zaman olduğuna ve ne miktar kitap okuduğuna müderrisinden temessük alıp bir pâyeye dahi müteveccih olup anda dahi bu üslûb üzere cehd ve sây eyliyeler; ve her pâyede okunan kitapları gerekse bir medresede okuyalar gerekse anın misli medresede okuyalar. Ve müderrisler, danişmendler de nevanma kabiliyet ve zekâ müşahede etmekle meşgul olduğu kitaptan mebâhis-i kalîle okumakla dersi tebdil eylemiyeler; tamam teksir-i mevâd ve mesâil ve tevfir-i mebâdi ve delâil ardınca okudalar. Kendulerden yukarıda olan pâyelerde okunan kitaplar mütalâasında liyakat ve istidad geldikte eline temessük vireler. Kendulerin misli medreseye hareket kasdeden danişmendlere temessük vermekte tereddüd göstermiyeler. Müderrisler softa tâifesine tamam şugl ittireler; muhtasaratı tamam okudalar; her kitaptan birer miktar ile iktifa ettirmiyeler. Ve mevâli-i sahn, talib-i ilimlerine ziyade te'kid edeler ki tetimmelerde olan sûhtenin ahvaline muttalî, mültefit olup şugl etmeyene tekye vermiyeler ve dersin itmiyen danişmendi tutmayalar; ve haftada dört dersi tamam dirast ideler. Nöbete riayet edip günde bir ikisi ile iktifa etmiyeler ve özr-i şer'îleri olmadan dersi fevt itmiyeler. Bir talib-i ilm, derece-i istidada vusul bulup bir yılda belki daha zaman-ı karibte semaniye medreselerine erişip tahsil-i ulûm olunmazmış.

Min-bâd emrim budur ki anun gibi bir müstaid çıkıp tamam üslûb-ı muayyen ve kanun-ı mukarrer üzere cemi-i pâyeleri gezib okutugelen kitapları okuyup sonra beş yılda semaniyeye varıp rabt oluna; beş yıldan eksikten bir talib-i ilm semaniyeye varup irtibat eylemeye[1] Cemi-i müderrisler, bu emrime riayet edip hilâfına cevaz göstermiyeler.

* * *

XVI. asır sonlarına doğru III. Murad zamanında *İstanbul'a* gelerek *Histoire du Serail et de la Cour* isimli bir eser yazmış olan Michel Bondier, o tarihlerde Osmanlı memleketlerinde 120 medrese, 89 hastahane, dokuz bin talebe bulunduğunu beyan etmektedir[2]. Bu tarihlerde medrese adedi Türkiye'de

[1] Daha evvelki kanunda Sahn-ı semana girebilmek için müddet üç sene iken burada beş senedir.

[2] *Osmanlı Türklerinde ilim*, s. 98.

her halde bu miktardan dört, beş misli ziyadedir; çünkü bu XVI. asır sonlarında yalnız İstanbul suru dahilinde elliden ziyade medrese bulunduğu gibi sur haricinde ve vilâyetlerde pek çok medrese vardı. Yine bu tarihlerde şeyhulislâm Zekeriya Efendi İstanbul kadısı bulunduğu sırada *İstanbul* tahririni yapmış olup burada 1656 muallimhane kaydetmiştir ki bunların bir haylısı medresedir. Esat Efendi kitapları arasındaki 3384 numaralı bir mecmuada nefs-i İstanbul'da (yani sur dahilinde) aşağı medreselerin seksen sekiz, pâdişah ve hanedan medreselerinin yirmi sekiz, Eyüp medreselerinin yedi olduğu beyan ediliyor. Yine aynı mecmuada *Edirne*'de yirmi iki medrese bulunduğu yazıldığı gibi Rumeli medreseleri de şehir adları sırasında gösterilmiştir. Evliya Çelebi XVII. asır ortalarına doğru Eyüp, Galata ve Üsküdar'da yüz otuz beş dârü'l-hadîs bulunduğunu yazmaktadır. Bunların arasında medreselerin bulunduğuna şüphe yoktur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEDRESELERDE OKUTULAN DERSLER

Müverrih Âli *Sahn-ı Semana* kadar medreselerdeki derslerle müderrislerin dereceleri hakkında aşağıdan yukarı olmak üzere şunları yazmaktadır[1].

Hâşiye-i tecrid medreseleri

"Medârisin ednaları yirmişer, yirmibeşer akçe vazife ile muayyen oldu ve talebeleri muhtasarat tahsilinden sonra müstaid oldukta *Hâşiye-i tecrid* taallüm etmek münasip görüldü; hattâ ol medreseler *Haşiye-i tecrid* medârisi ile meşhur oldu."

Miftah medreseleri

Hâşiye-i tecrid medreselerinin bir derece üstünde "otuz akçe ile" otuzbeş akçe ile medreseler vardır; elbette dersleri معانى *meâni*'den *şerh-i miftah* olması irade kılındı; tâki anlar dahi *miftah medârisi* ile iştihar buldu.

Kırklı ve Hâriç elli medreseleri

"Bâdehu Kırklı medreseler ve anlar arasındaki Hâriç ellili namına medâris tâyin olundu; Kırklı ve Hâriç ellili medreseleri, Osmanlı istilâsından evvel yaptırılmış olan eski hükümdarlarla oğul ve aile ve kızları ve ümeraya aid medreseler olup aşağı dersleri meâni'den *şerh-i miftah*, ortası kelâmdan *şerh-i mevâkıf* ve yüksek derecesi furûdan هدايه *hidaye* idi. Bu medreselerde müderris derse başlamadan evvel hadîsten *mesâbih* ve *meşârık* ve yahut *Buharî* ve *Müslim*'deki herhangi bir hadîsi okuyup izahtan sonra dersini takrir ederdi.

Dâhil elli medreseler

Bu medreseler Osmanlı pâdişahlariyle şehzâde valideleri, pâdişah kızları, şehzâdelere ait medreselerdi. Bunlarda da ders aşağıdan فروع *furû*'dan hidaye, ortası usul-i fıkıhtan تلويح *telvih* ve âlâsı *keşşaf* (Zemahşerî) veya Kadı Beyzavî tefsirlerinden birinden ders okutmaktı.

Müderrislerin terfileri îtibariyle de bu medrese dereceleri esastı. Yani *Hâşiye-i tecrid* medresesi müderrisi terfi ederse *miftah*

[1] *Basılmamış Künhü'l-ahbar*, (bendeki nüsha), *c. I, s. 24.*

medresesi müderrisi olur; sonra ehliyetini isbat ederek *Kırklı* veya *Hâriç* müderrisi, *Dâhil* müderrisi ve nihayet *Sahn-ı Seman* müderrisi olurdu[1].

MEDRESELERDE AŞAĞIDAN YUKARI OKUTULAN DERS

Ulûm-i Cüz'iyye denilen muhtasarat

Bunlar ulûm-i آليه âliye denilen kelâm, mantık, belâgat, lûgat, nahiv, hendese, hesap, heyet, felsefe ve hattâ tarih ve coğrafya olup ulûm-i عاليه âliye ismi verilen ilm-i kur'an, ilm-i hadis, ilm-i fıkıh tahsiline vasıta olan ilimlerdir.

Osmanlı medreselerinde hendeseden Allâme Şemseddin Mehmed Semerkandî'nin (vefatı 600 H.=1209 M.) اشكال التأسيس *Eşkâlü't-te'sis* isimli eseriyle bunun şerhi olan Kadı-zâde-i Rumî'nin kitabı okunurdu.

Hesaptan hangi eserin okutulduğuna dair eski devirlere ait bir kayıt göremedik, yalnız *Risale-i Bahâiye* diye meşhur olan bir hesap kitabiyle bu eserin 891 H. (1486 M.)'de *Kemaleddin Hasan* tarafından telif edilen şerhinden[2] daha sonraları istifade edildiğini biliyoruz; meşhur Ali Kuşçu'nun, Fatih Sultan Mehmed'e takdim eylediği hesaptan Risale-i Muhammediyye adlı eserinin medreselerde okutulmuş olması ihtimal dahilindedir.

Heyetten, Cagminî'nin *el-Mülahhas* isimli eseri[3] ile şerh-

[1] "... Ve bu kanun-ı mukarrer oldu ki tertib-i sâbık üzere bir müderris-i pâk-tıynet kat'-ı meratip ve derecatla dâhil mederesesine dahil ola, beynelakran imtiyaz bula; masduka-i-semaniye olan medaris-i semaniyenin birine müderris ola..." *Âli, Künhü'l-ahbar, basılmamış kısım, c. I, s.* 24.

[2] *Risale-i Behâiye*'nin asıl adı (*el-Fevaidü'l-Behaiyye*) olup *Bağdat*'lı İmadüddin b. Abdullah tarafından telif edimiş ve 891 H. (1486 M.)'de bunu Kemalüddin Hasan el-Farsî şerh ederek اساس القواعد فى شرح اصول الفوائد *Esasü'l-Kavâid fî şerh-i usuli'l-fevâid* adını vermiştir. Merhum üstadımız Salih Zeki Bey *Asâr-ı Bakiye* isimli eserlerinde *Risale-i Bahâiye*'nin XVI. asrın ikinci yarısında yetişen riyaziyecilerden Bahaüddin Mehmed b. Hüseyin Âmilî'nin olduğunu ve asıl adına *Hulâsatü'l-Hesab denildiğini* ve birkaç zat tarafından şerh edildiğini beyan etmişlerdir (*Âsâr-ı Bâkiye, c. II, s. 292*).

[3] Kitabın asıl adı Mülahhas ise de müderris ve talebeler arasında müellif adiyle Çayminî diye meşhurdur.

leri ve Ali Kuşçu'nun Arapça *Risale-i fethiyyesi* okunup bunlardan maada diğer başka eserlerin okunmuş olması muhtemeldir.

İlm-i hikmet veya felsefenin XVI. asır sonlarına yakın zamana kadar medreselerimizde okutulduğunu ve bu ilme dair Şemseddin Molla Fenarî, Kadı-zâde-i Rumî, Hoca-zâde, Ali Kuşçu, Müeyyed-zâde Abdurrahman, Mîrim Çelebi, İbn Kemal, Kınalı-zâde Ali Efendi'nin eserleri olduğunu Kâtib Çelebi kaydettikten sonra bazı şeyhulislâmların dinî akidelere muhalif olduğundan bahis ile felsefe tedrisatını men ettirdiklerini ve bunun yerine zaten medreselerde okutulan *hidâye* ve *ekmel*'i koydurarak bunun Osmanlı medreselerinin fikrî inkırazına sebep olduğunu yazmaktadır[1].

Mantıktan, *şerh-i şemsiye, şerh-i isaguci* ve mufassal olarak *şerh-i metâlî* ve bunlara müteallik *tasdikat, tasavvurat* ve mütead dit şerhleri okutulmuştu.

Belâgat (meâni, bedi, beyan) dan سكاكى Sekkâkî'nin (vefatı 626 H. = 1228 M.) *Miftahü'l-ulûm* isimli eseri ile bunun İbn Hâcib tarafından kaleme alınan *Telhisü'l-miftah* isimli hulâsası ve bu hulâsaya Sâdeddin-i Teftazanî tarafından yazılan مطول *mutavvel* ve مختصر *muhtasar* isimlerindeki şerhler ve bu şerhlere Seyyid Şerif-i Cürcanî ve Şemseddin Fenarî oğlu Hasan, Molla Husrev ve sairleri taraflarından kaleme alınan şerh ve haşiyeler[2].

Kelâmdan, *Hâşiye-i tecrid*, İsfahanî'nin *Tevâlî* şerhi, Mevakıf ve şerh ve haşiyeleri.

[1] Keşfü'z-zünun c. I, s. 680'deki Arapça metin aynen şöyledir :

« اقول و كانت سوق الفلسفة و الحكمة نافعة فى الروم ايضا بعد الفتح الاسلامى الى اواسط الدولة العثمانيه وكان شرف الرجل فى تلك الاعصار بمقدار تحصيله و احاطته من العلوم العقليه و النقليه وكان فى عصرهم فحول ممن جمع بين الحكمة و الشريعة كالعلامه شمس الدين الفنارى و الفاضل قاضى زادهٔ رومى .... و هواخرهم ولما حل اوان الانحطاط ركدت ريح العلوم و تناقصت بسبب منع من المفتين عن تدريس الفلسفه و سوقه الى درس الهدايه و الاكمل فاندرست العلوم باسرها الا قليلا من رسومه فكان المولى المذكور سبباً لانقراض العلوم من الروم . »

[2] Sâdeddin-i Teftazâni'nin (vefatı 791 H. = 1389 M.) *Telhisü'l-miftah* üzerinde kaleme almış olduğu muhtasar ve mutavvel isimli şerhlerine pek çok haşiye yazılmıştır .

Usul-i fıkıhtan [1]

Telvih ile İbn Hâcib'in مختصر منتها *muhtasar-i münteha* isimli meşhur eserinin Allame عضدالدين عبدالرحمان ايجى Adudüddin Abdurrahman İycî (vefatı 756 H.=1355 M.) tarafından [2] yazılan ve ulema arasında *Şerh-i Adud* denilen şerh ile *Menarü'l-envar* şerhi ve İbn Melek ile Molla Husrev'in *telvih* haşiyeleri ve yine Molla Husrev'in Mirkatü'l-vusul'i ile bunun şerhi *Mîr'atü'l-usul* ve Sâdeddin-i Teftazânî'nin *Muhtasar-ı münteha* haşiyesi ve sair müderrislerin iktidarlarına göre şerh, haşiye ve talikatları.

Fıkıhtan [3]

Fürûdan *Hidaye* ve bunun Ebü'l-hasan Ali Mürginânî (vefatı 593 H.=1196 M.) tarafından yazılan şerhi ile diğer şerh ve haşiyelerden münasipleri ve زيلعى Zeylaî'nin (vefatı 743 H.=1342 M.) Kenzü'd-dekâyık şerhi ve Halebî İbrahim'in (vefatı 956 H.=1549 M.) *Mülteki'l-ebhar* ve *Vikaye* ve Molla Husrev'in *Gurer* isimli eseriyle bunun şerhi olan *Dürer* ve bunlara yazılan ve fıkıhın muhtelif kısımlarına dair olan şerh ve haşiyeler.

[1] Fıkha ait bilgilerin esas ve istinadgâhı olan şer'î hükümler, mufassal, muayyen ve müşahhas delil ve hikmetleri ile usul-i fıkıh kaideleri vasıtasiyle meydana çıkarılır; maruf tâbiriyle istinbat edilir. Usul-i fıkhı kitap halinde ilk tedvin eden *İmam Şafiî*'dir. Bunun usul ve kavaidi İmam-ı âzamın talebelerinden *İmam Ebû Yusuf* tarafından vazedilmiş ise de bu hususta bir eser vücude getirmemiştir.

[2] Abdurrahman İycî, *Şiraz* mülhakatından İç nahiyesinde doğmuş olup tefsir, akaid, kelâm ve tarihe âid müteaddid eserleri vardır.

[3] Fıkıh, ulûm-ı şer'iyyeden olup ibadat, muamelât ve ukubata ait şer'î meseleleri ihtiva eden ve İslâm hukukunu vücude getiren malûmatın heyet-i umumiyesidir. Fıkhın istinadgâhı kitap, sünnet, icma-ı ümmet ve kıyas-ı fukaha olup bunlardan başka ilm-i usul, tefsir, hadis, fıkıh, belâgat ve lisaniyat ve ilm-i âdab gibi ilimlerden dahi istiane eder. Şu halde ameliyata mükeallik şer'î hükümleri tafsilâtiyle bilen zata *fakih* denilir (Hukuk-ı islâmiye ve ıstılahat-ı fıkhiyye lugatinden, c. I, s. 36 dan hulâsa-sâbık İstanbul müftüsü Ömer Nasubî Bilmen). Ferâiz, ulûm-ı fıkıhtan, bir bab ise de zorluğundan dolayı fıkhın fürûundan sayılarak ayrı bir ilim haline gelmiştir. Buna dair eserler, şerhler yazılmıştır. Osmanlı memleketlerinde en meşhur olanı, Mola Fenarî'nin Ferâiz şerhidir. *Ferâiz*, ölünün terekesini kitabullah, sünnet ve icma-ı ümmet üzere verese arasında taksim etmektir.

Akaid [1] عضديه *Adudiye* de denilen Akaid şerhi, Celâlüddin Devvanî'nin (vefatı 908 H. = 1502 M.) *İsbat-ı Vâcib* isimli eseri ve Necmeddin Ebû Hafs Ömer b. Muhammed-i Nesefî'nin (vefatı : 637 H.= ve 1142 M.) Akaid metni ile bunun müteaddid şerh ve haşiyelerinden müntehab eserler ve Sâdeddin-i Teftazanî'nin Akaid şerhi.

Usul-i Hadîs ve Hadîs En meşhuru İbnü'l-Esir (vefatı 606 H.=1209 M.) İbn Mübarek (vefatı 181 H.=797 M.) ve İbn Hacer-i Askalanî'nin (vefatı 852 H.= 1448 M.) Nuhbetü'l-fikir isimli eserleri ve şerhleri.

Tefsir Ebû'l-kasım Carullah Mahmud Zemahşerî'nin (vefatı 538 H.=1143 M.) الكشاف عن حقايق التنزيل *el-Keşşaf an Hakayıki't-tenzil* ve Kadı Beyzavî'nin (vefatı 685 H.=1286 M.) انوار التنزيل واسرار التأويل *Envarü't-tenzil ve Esrarü't-tevil* isimli tefsiri –ki Kadı Beyzavî diye meşhurdur– okutuluyordu.

MEDRESELERDE OKUTULAN ESERLERDEN BAZILARINA DAİR MUTALÂA

İlm-i kelâm denilen ilim, Abbasiler zamanında İslâm âlemine girmiş olan Yunan-ı kadimin fizik, metafizik, matamatik, kimya ilimlerinden bahseden ve aklî ilimlerin telkinlerini ihtiva eyleyen bir fikir mecmuasıdır. İlm-i kelâm İslâm âleminde derhal taammüm etmemiş ve ibtida bu hususta Mûtezile mezhebine mensup âlimler tarafından tedris ve müdafaa olunmuştur; fakat İslâmiyette fikir cereyanlarının genişlemesi ve ilmî münazaranın başlaması üzerine naklî delillere aklî delillerle mukabele edilmesi zarureti, kelâm ilminin diğer İslâm âlimleri arasında da kabul ve taammümünü mûcip olarak bu suretle islâm felsefesi teessüs etti.

Kelâmda İslâm akaidine göre bahisler, marifet, araz, ecsamın teşekkülü, heyet, vücud ve mahiyeti, vücub, imkân, vücud, kıdem, imtinâ, vahdet, kesret, illet ve malûl gibi mafevkattabia

[1] Akaid : zatullah, sıfatullah, ef'alullah haşr, azab-ı kabir ve münker nekir suali, sırat, mizan, cennet ve cehennemin hak olduğunu bildiren ilim olup her biri delilleriyle izah ve tafsil edilmiştir.

yani metafizikî fikirler ile Allahın varlığını (isbat-ı sânî') ve nübüvvet, imamet, mead (öldükten sonra tekrar dirilmek) kısımlarını ihtiva ile bunları münakaşa etmiştir ki buna İslâm felsefesi denilmiştir [1].

İşte Osmanlı medreselerinde okutulmak üzere kabul edilen *Hâşiye-i tecrid* isimli kelâm kitabı medreselerin ilk tahsil dere-

[1] İlm-i kelâm: ulûm-ı şer'iyyeden olup islâmiyet akidelerinden olan ümur, kitap (Kur'an-ı kerim) ve sünnet üzere aklî ve mukni delillerle zat ve sıfat-ı bâri ve mebde ve meadin ısbatı için vazolunan ilimdir. Taşköprülü-zâde'nin hemen aynı tarifi beyan eden mutalâası şöyledir: Maksud-i şer'î akl ile te'yid olunan ve itikad olunan umûr, kitab ve sünnette var olanlardan ola." bunun *ilm-i ilâhi* veya *ilm-i hikmet* denilen ilimden farkı, kelâm, aklî olarak İslâm akaidine ve ilm-i ilâhî ise mutlak surette aklî delillere dayanmaları itibariyledir ve her ikisinin de gayeleri birdir.

Kelâm ilminde ehl-i sünnetin iki reisi vardır; birisi Hanefi mezhebi imamlarından olup 333H. (944 M.)'de *Semerkand* şehrinde vefat etmiş olan ve İmam-ı Mütekellimin unvaniyle şöhyret bulan Ebû Mansur Mâtüridî ve ikincisi Şafiî mezhebi imamlarından olup otuz sene Mûtezile mezhebinde bulunduktan sonra ehl-i sünnet mezhebini kabul eyleyen *Basra*'lı Ebû'l-Hasan Eş'arî (vefatı 324 H.=936 M.) olup bu zat ilm-i kelâmın inkişafına hizmet etmiştir.

İlm-i ilâhi ve *ilm-i hikmet* (felsefe) reisleri ise Yunan-ı kadimde Aristo ve Eflatun ve İslâm âleminde de Fârâbî (vefatı 339 H. 950 M.) İbn Sina (vefatı 428 H.=1037 M.) İbn Rüşd (Vefatı 595 H.=1199 M.) Fahreddin Razî (vefatı 606 H.=1209 M.) ve sairedir (*Mevzuatü'l-ulûmdan hulâsa, s. 336 ve 594 ve mütaakıp sahifeler*).

Mütekellimîn denilen kelâmcılar ile hükema veya ilm-i ilâhî mensupları arasında ilmî mübaheseyi havi *Tehafüt* ismiyle meşhur olan eserlerin en eskisi kelâmcıların en kudretlilerinden Huccetü'l-islâm Ebî Hâmid Mehmed b. Mehmed-i Gazalî (vefatı 505 H.=1111 M.) olup on yedi meselede hükemanın bidatlerini beyan ve üç meselede küfürlerine hüküm eylemiştir. tekfiri mûcip üç meseleden birisi Allahın cüz'iyyata âlim olmadığı, ikincisi cesedin haşrini inkâr etmeleri ve üçüncüsü de âlemin kıdemine kail olmalarındır (*Mevzuatü'l-ulûm, c. I, s. 632*).

Fatih Sultan Mehmed, İmam-ı Gazalî ile İbn Rüşd arasındaki mübahese hakkında birer eser yazmalarını Ali Tusî ile Hoca-zâde Bursalı Muslihuddin Mustafa'ya emretmiş onlar da bu hususta iki tarafın mütalâalarını tetkik ederek birer risale kaleme almışlar ve Gazalî'ye hak vermişlerdir. bunlardan Hoca-zâde'nin tetkiki daha kıymetli olup meşhurdur. Bundan başka İbn Kemal Ahmed Şemseddin'in de *Tehafüt*'ü vardır. Gazalî, İbn Rüşd ve Hoca-zâde Muslihuddin Mustafa'nın tehafütlerinin tetkiki üzerine (*üç tehafüt bakımından felsefe ve din münasebeti*) ismiyle Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi değerli Doçenti Dr. Mübahat Türker'in kıymetli doktora tezi vardır, 1956'da Ankara'da basılmıştır.

cesine alem oldu. *İlm-i kelâm*'a verilen ehemmiyet sebebiyle mevakıf ve şerhleri Osmanlı medreselerine girdi.

Hâşiye-i tecrid Şia mezheblerinden imamiye mezhebine mensup yüksek âlimlerden olup Matamatik ve Astronomi ilimlerinde de büyük üstad olan meşhur allâme Nasirüddin-i Tusî'nin (vefatı 672 H.=1273 M.) *Tecridü'l-itikad* veya *Tecridü'l-kelâm* ismindeki eserinin[1] meşhur âlim Seyyid Şerif diye anılan Ali b. Mahmud-i Cürcanî (vefatı 816 H.=1413 M.) tarafından tetkik ve izah edilmiş olan haşiyedir. Seyyid Şerif-i Cürcanî bu haşiyesini, Şemseddin Mahmud b. Ebî'l-Kasım-ı Isfahanî (vefat 746 H.=1345 M.)'nin *Şerhü't-tecrid* isimli eserini okuduktan sonra kaleme almıştır. Seyyid Şerif'in hâşiyesi üzerine Osmanlı âlimleri tarafından hâşiyeler yazılmıştır. Fatih Sultan Mehmed, *Sahn-ı seman* medreselerini yaptırdıktan sonra medresesine Seyyid Şerif'in tecrid hâşiyesini koydurduğu gibi yine ilm-i kelâmdan olan mevâkıf şerhinin de okutturulmasını şart koymuştur.

Mevâkıf, İlhaniler (Garp Moğolları) zamanında; *Sultaniye* şehrinde yaşamış olan Kadı Adudüddin-i İycî (vefatı 756 H.=1355 M.)'nin eseridir. Bu eser altı mevkıf yani fasılı ihtiva ettiğinden dolayı mevkıfın cem'i olarak mevâkıf denilmiştir. Seyyid Şerif-i Cürcanî bu mevâkıfa da vâkıfâne bir şerh yazmış olup Osmanlı medreselerinde okutulmuştur. Bazı Osmanlı âlimleri de mevâkıfın bazı fasıllarına şerh ve hâşiyeler kaleme almışlardır.

İlm-i kelâm, muhakeme ve aklî delillere istinad ettiğinden dar görüşlü mezhepler bu ilme karşı mücadele etmişlerdir. Meselâ Kuzey-Afrika'daki Murabıtîn hükümdarlarından Ali b. Yusuf b. Taşfin (1107 - 1143 M.) İmam-i Gazalî'nin eserini yaktırmış ve hattâ Malikî mezhebine mensup âlimler kelâm ile iştigalin küfr olduğunu bile îlân eylemişlerdir.

[1] Şeyh Ekmelüddin Mehmed b. Mahmud-i Baberti (vefatı 786 H.=1384 M.) nin de تجريد الاعتقاد *Tecridü'l-İtikad*'a şerhi vardır. Bu zat şerhinin sonunda Allâme Kutbüddin Mahmud-i Şirazî'den naklen şöyle diyor: Kutbeddin bir gün Nasîr-i Tûsî'nin oğlu Hoca Asilüddin'e *tecrid*'in, Nasirüddin'in eseri olup olmadığını sormuş, o da bu eserin imamete kadar olan kısmını babasının yazdığını ve alt tarafını da onun ölümünden sonra gulât-ı Şia'dan İbn Mutahhar Hıllî'nin kaleme aldığını söylemiştir (*Mevzuatü'l-ulûm tercümesi*, *c. I*, *s. 344*).

İşte Fatih Sultan Mehmed, medresesinin programları arasına fikir münakaşası yapan kelâm ilmini koydurmuş ve âlimlere şerh ve hâşiyeler yazdırmak suretiyle bu husustaki fikir hareketlerini teşvik eylemiştir ki yukarıda not olarak bahsettiğimiz Tehafütü'l-felâsife üzerine yazılan risaleler bu cümledendir.

Yine kelâm kitaplarından Kadı Abdullah b. Ömer-i Beyzavî'nin (vefatı 685 H.=1286 M.) طوالع الانوار *Tevâliü'l-envar* isimli eseriyle bunun *Mısır*'daki Memlûk sultanlarından *Mehmed b. Kılavun* namına yukarıda adı geçen Şemseddin Mahmud Isfahanî'nin şerhi olan *Şerh-i Tevâli* adlı eseri de Osmanlı medreselerinde okutularak müteaddid haşiyeler yazılmıştır. Meşhur âlim Sâdeddin Mesud b. Ömer Teftazanî'nin (vefat 791 H.=1389 M.) مقاصد الطالبين *Mekasıdü't-tâlibîn* ismiyle 784 H. (1382 M.)'de telif etmiş olduğu kelâm kitabı da medreselerimizde okuturulmuştur.

Bilmünasebe daha yukarılarda söylendiği üzere kelâma dair yazılan bu eserlerden ibtida aşağı dereceli medreselerde *Hâşiye-i tecrid* okutulur ve talebenin derecesi yükseldikçe *Tevâli* ve en son da *Mevâkıf* ve şerhleri tedris edilirdi. Müderrisler bu tecrid ve tevâli şerhlerinden hangisini isterlerse anları okuturlardı.

Hâşiye-i tecrid medreselerinde *muhtasarat* denilen *sarf*, *nahiv*, *hesap*, *hendese* gibi dersler okutulduğu anlaşılıyor ise de bunların hangi eserler olduğu zikredilmiyor. Müverrih Âli *Hâşiye-i tecrid* medresesi talebesinin muhtasarat tahsilinden sonra müstaid olunca tecrid hâşiyesi okuduklarını beyan etmekle iktifa etmiş ve bu muhtasaratın hangi eserler olduğunu kayıt eylememiştir[1].

Muhtasaratı gören talebe *Hâşiye-i tecrid* medreselerinde mantıktan مطالع *metâli* şerhinin[2] belâgatten مطول *mutavvel'in*[3] ve yine

[1] *Künhü'l-ahbar, basılmamış birinci cilt* (kütüphanemizdeki nüsha), s. 24.

[2] Mantıktan مطالع الانوار *Metaliü'l-envar*, Siraceddin Mahmud-i Ermevî'nin (vefatı 682 H.=1283 M.) eseri olup bunu Kutbüddin Mehmed-i Razî (vefatı 766 H.=1364 M.) şerhetmiş ve bu şerhe hâşiyeler yazılmıştır.

[3] Hatib Dımışkî'nin belâgatten تلخيص المفتاح *Telhisü'l-miftah* isimli eserine Sâdeddin-i Teftazanî tarafından yazılan şerhin adı مطول *Mutavvel*'dir. Allâme Siracüddin-i Sekkâki'nin (vefatı 626 H.=1229 M.) *Miftahü'l-ulûm* isimli telifinin hulâsası olan *Telhisü'l-miftah*'ın asıl adı (*Telhisü'l-miftah fî'l-meanî ve'l-beyan*) olup bu esere *Mutavvel*'den başka bir çok şerh ve haşiyeler de yazılmıştır. Sâdüddin-i Teftazânî kendi eseri olan *Mutavvele*

belâgatten عصام Isâm ve haşiyesinin[1] tedris edildiği görülüyor[2]. Bunlardan başka *Hâşiye-i tecrid* medreselerinde neler okutulduğunu bilmiyoruz.

Aşağı medreselerdeki bu dersler arasında fıkıh metin ve şerhlerinden her müderrisin ilmî kudreti nisbetinde ders okutması tavsiye ediliyorsa da bunların hangi eserler olduğu gösterilmiyor[3]. Burada dikkat edilecek bir nokta vardır; o da kelâmdan tecrid haşiyesi ile طوالع tevâli şerhinden müderris hangisini isterse onu okutur; fakat kanunnamede tecrid hâşiyesinin okutulmasından bahsedildiği için medreselerde daha çok o eser okutulmuş ve bu ilk medreselere *Hâşiye-i tecrid* medreseleri denilmiştir.

Hâşiye-i tecrid'den bir derece yukarı olan medreselere *miftah* medreseleri denildiğini yukarıda görmüştük. Belagatten سكاكي Sekkâkî'nin مفتاح العلوم *miftahü'l-ulûm* adlı eserinin[4] bilhassa Seyyid Şerif-i Cürcanî tarafından yazılan şerhinin okutulmasından dolayı bu medreselere de *miftah* medreseleri denilmiş olduğu anlaşılıyor.

İlm-i kelâmdan مواقف *mevâkıf* şerhi ile fıkıhtan *hidâye* dersleri yukarılarda dereceleri gösterilen Kırklı (kırk akçe yevmiyeli) medreselerde tedris edilmekte ve Mantıktan, *şerh-i şemsiye*[5] de bu dersler arasında bulunmakta idi.

مختصر *Muhtasar* adlı bir de şerh yazmıştır. Teftazânî'nin üzerine Seyyid Şerif-i Cürcanî ile Silkutî'nin ve daha bir hayli ulemanın haşiyeleri de vardır.

[1] Ulûm-ı Arabiye denilen lugât, iştikak, sarf, nahiv, aruz, kavafî ile mâenî ve beyan ve meânî ile beyanın zeyli olan بديع bedî ilminden her üçüne yani *meânî, bedî* ve *beyan'a* (*ilm-i belâgat*) denilirdi. (Yeni ilm-i kelâm) meramı, açık, güzel ve fasih söylemeğe beyan denilir. Beyanda, teşbih, istiâre, kinaye ve mecaz olup bu suretle belâgat ilminin bir şubesidir.

[2] Medreseler kanunâmesi (*Üniversite - Halis Efendi kitapları, Nr. 207*).

[3] Âli (*Künhü'l-ahbar*) *basılmamış birinci cilt, s. 24.*

[4] مفتاح العلوم *miftah ül ulum*'un müellifi allame Siracüddin Yusuf b. Ebû Bekr-i Sekkâkî olup bütün kavâid, kavâid-i edebiye, iştikak ve buna mümasil ilimlerden bahseden yüksek bir eserdir. Bu eser, sarf, nahiv, meani ve beyan olarak üç kısım olup medreselerde bunun üçüncü yani meânî ve beyan kısmı okutulurdu. Birçok şerhleri ve şerhlerinin de şerhleri ve hâşiyeleri vardır. Bu şerhlerden Sadüddin-i Teftazânî ile Seyyid Şerif'in şerhleri Osmanlı medreselerinde tedris edilmiştir. Bunu, kısım kısım şerh edenlerde vardır.

[5] *Şemsiye*, muhtasar mantık kitabı olup Nasirüddin-i Tûsî talebelerinden Kazvinli Necmeddin Ömer Kâtibî'nin (vefatı 693 H.=1294 M.) eseridir.

Bundan başka elli akçeli hariç medreselerinde فروع fürûdan, هدايا hidaye ile beraber usul-i fıkıhtan[1] Sadeddin-i Teftazanî'nin تلويح *Telvih* adlı[2] şerhi okutuluyordu.

Daha sonra *Sahn-ı Seman* mahreci olan *Musıla-i sahn*'da dahil olarak *dâhil* medreseleri derslerine çıkılıyordu ki bunlar da usul-i fıkıhtan İbn Hacib'in (vefatı 646 H.=1248 M.) *muhtasar münteha şerhi* olan şerh-ı adud ve yine şerh olarak Seyyid Şerif'in eseri ve fıkıhtan hidaye ve Carullah Zemahşerî'nin (vefatı 538 H.= 1143 M.) الكشاف عن حقايق التنزيل *el-Keşşaf an Hakayıku't-tenzil* ve Kadı Beyzavî'nin انوار التنزيل *Envarü't-tenzil* isimli tefsirlerinden birisi okutulurdu.

Sahn-ı Seman dersleri, her halde daha aşağı medreselerde okutulan derslerin daha mufassalları olacaktır. Gerek ilk ve orta dereceli medreselerde ve gerek *Sahn-ı Seman* medreselerinde *usul-i hadîs* ve *hadîs* dersleri tedris edildiğine dair bir kayda tesadüf edilmemektedir; yalnız *Tetimme* (Dâhil) medreseleriyle *Hâriç elli* medreselerinde derse başlanmadan evvel مشارق *meşârık*[3]

Teftazânî bunu şerh etmiş ve Osmanlı medreselerinde okutulmuştur. Hâşiyeleri de vardır.

[1] *Usul-i fıkıh*; elfazdan meânîyi istinbat etmek yani mâna ve hüküm çıkarmak kanunlariyle furûdan olan şer'î hükümleri kitap sünnet, icma-ı ümmet ve kıyas delileriyle meydana koymakdır. *Usul-i fıkhı* İmam-ı âzam'ın talebelerinden İmam Yusuf vazetmiş ve başta Ebû Bekr-i Razî (vefatı 370H.=980M.) olmak üzere Hanefi mezhebi imamlarından Ebû Zeyd Debbusî (vefatı 432 H. = 1040 M.) Fahrülislâm pejdevî (vefatı 482 H. = 1089 M.) ve Şemsü'l-eimme Serahsî (vefatı 483 H.=1090 M.) tedvin etmişlerdir. Ulema ve müctehidler arasında ihtilâfı mûcip olan bir hükm-i şer'iyi muhaliflerin taaruzlarından ve yıkmalarından muhafaza ederek şer'î delillerle bu hükmü muhafaza için vazolunan خلاف *(hilâf)* ilmi ile herhangi bir mesele üzerinde fukaha mezhepleri arasındalki münazara ilmi olan جدل *(Cedel)* de usul-ı fıkıh kısmındandır.

[2] *Sadrüşşeria* diye meşhur olan Allâme Ubeydullah b. Mesud el-Buharî'nin (vefatı 747 H.=1346 M.) تنقيح الاصول Tenkîhu'l-usul adlı bir eseri vardır; bu eser yine kendisi tarafından توضيح التنقيح Tevzihu't-tenkih ismiyle şerh olunmuştur. Sâdeddin-i Teftazânî de bu (*Tavzihü't-tenkih*)i şerh ederek *Telvih* adını vermiş ve ona da haşiyeler yazılmıştır. *Telvih*'in bazı yerlerine *Sivas* Hühümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed itiraz edderek (*Tercihü't-tavzih*) adiyle bir haşiye kaleme almış ve ulema arasında rağbet görmüştür.

[3] مشارق *Meşarık-i Envarü'n-Nebeviyye* isimli eserin müellifi İmam Raziyyüddin Hasan b. Mehmed Saganî (vefatı 650 H.=1253 M.) olup şerhleri vardır.

ve مصابيح mesâbih[1] veyahut *Sahih-i Müslim*[2] ve Buharî'den[3] birer miktar hadis[4] naklolunurdu. Fakat *usûl-i hadîs* ile *hadîs* derslerinin okutulduğunu II. Murad tarafından *Edirne*'de yaptırılan *Darü'l-hadîs*'ten anladığımız gibi bunun *miftah* medreselerinden îtibaren tedris edildiğini Taşköprülü-zâde Ahmed Isamüddin Efendi'nin medreselerde yapmış olduğu tedrisattan da öğreniyoruz[5]. Kanunî Sultan Süleyman zamanında da müderrisliğin en yüksek kademesi olan *Süleymaniye* Darü'l-hadîsi'nin tesis edildiği de malûmdur.

Osmanlı medreselerinde okutulan derslerin en mühimmi Hanefî fıkhı olup bu da *hidaye* ismiyle meşhurdu; bu eser İslâm hukuku cihetinden pek mühim olduğundan ümmühattan sayılırdı. Hidaye, (593 H.=1197 M.)'de vefat etmiş olan Şeyhulislâm Burhanüddin b. Ebû Bekr Merginanî'nin[6] telifidir. *Bidayetü'l-mübtedî* ismiyle şerh edilmiş olup bu şerh de *Kifayetü'l-müntehî* ismiyle şerh olunmuştur.

Hidaye'nin şerhlerinden en değerlisi *Bayburd*'lu *Ekmelüddin*'in (vefatı 786 H.=1384 M.) عنايه *İnaye* isimli şerhidir[7]. Bundan başka

[1] ....*Mesabihü's-sünne* isimli yine hadisten olan eseri 516 H. (1126 M.)'de vefat etmiş olan İmam Hüseyin b. Mesud Begavî telif etmiş olup bir haylı şerhleri vardır.

[2] 261 H. (874 M.) vefat eden *Nişapurlu* Ebû Hüseyin Müslim'in meşhur eseri olup Sahih-i Müslim ismiyle meşhur ve ulema arasında Buharî ile beraber en çok itimat edilen hadis kitaplarındandır.

[3] Buharî diye meşhur olan Hadis kitabı 256 H. (870 M.)'de vefat eden *Buharalı* Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail tarafından toplanmış olup *Sahih-i Buharî* diye meşhurdur.

[4] *Âli (Künhü'l-ahbar), basılmamış birinci cilt, s. 24.*

[5] Bu hususta daha aşağıda Osmanlı medreselerinde okutulan dersler kısmına bakın.

[6] *Merginan*, *Maveraünnehr*'de *Fergane* vilâyetinin bir hayli âlim yetiştiren kasabalarından idi (معجم البلدان *Mûcemü'l-büldan*).

[7] Fıkıhtan *vikaye* وقاية الرواية في مسائل الهدايه *Vikayetü'r-rivâye fî mesailil'-hidaye*) isimli telif Bürhanü'ş-şeria Mahmud b. Sadrü'ş-şeria Ubeydullah'ındır. Bu esere *Tokat*'ın *komanat* nahiyesine mensup Seyyid Ali'nin de عنايه *İnâye* adını vermiş olduğu bir şerhi olup 832 H. (1428 M.)'de tamamlamış ve dört senede yazmıştır (*Şakayık-i Numaniye tercümesi, s. 128; Keşfü'z-zünun*, Vikayetü'r-rivaye kısmında) bir haylı Osmanlı âlimleri *Vikaye* ve *Nikaye*'ye şerh ve haşiyeler yazmışlardır.

yukarıda adı geçen صدرالشريعة اول Sadrü'ş-şeria-i evvel Ubeydullah b. Mesud'un oğlu Burhanü'ş-şerîa Mahmud (vefatı 750 H. = 1349 M.den sonra) tarafından kaleme alınmış olan وقايه *Vikaye* ve bunun muhtasarı نقايه *Nikaye* isimli eserlerdir.

Miras ve nafaka taksimini bildiren ve fıkıh ile alâkası olan ferâizden bahseden Siracüddin Mehmed-i Secavendî'nin سراجيه *Siraciye* isimli telifiyle bunun Seyyid Şerif-i Cürcanî tarafından yazılmış olan şerhi de medreselerde okutulurdu. Siraciye'ye diğer bazı âlimler tarafından da şerhler yazılmış olup bunlardan birisi de İbn Kemal Ahmed Şemseddin'dir.

Aşağı dereceli medreselerde Arapçanın sarf, nahiv ve kavaidinden olarak sarftan, عزى *izzî*, امثله *emsile*, بنا *bina*, مقصود *maksud*, شافيه *şâfiye* ve مراح *merah* (Merahü'l-ervah) bunların şerh ve haşiyeleri ve nahivden كافيه *kâfiye*, عصام *ısam*, مصباح *misbah*, الفيه *elfiye*, عوامل *avâmil* ile *Bergama*'lı meşhur Kâfiyeci'nin قواعدالاعراب *Kavaidü'l-îrab şerhi* ve مغنى اللبيب *Mugni'l-lebib*[1] ile şerh ve haşiyeleri *Molla Camî* ve mantıktan مطالع الانوار *Metâliü'l-envar* şerhi ve belâgatten telhis şerhi مطول mutavvel okutuluyordu ki bilmünasebe bu son eserden daha evvelce bahsetmiştik. Yine sarftan Ahmed b. Mahmud el-Cündî'nin (vefatı 700 H. = 1300 M.) عقودالجواهر *Ukudü'l-cevahir* adlı eseriyle diğer bazı sarf ve nahiv kitaplarının şerh ve haşiyeleri de medreselerde tedris ediliyordu.

Mantığa dair olan eserlerden[2] İsaguci diye meşhur olan mantık kitabı, değerli riyaziyeci ve heyet âlimi Esirüddin

[1] Sarftan *Şafiye* ve nahivden *kâfiye* İbn Hâcib diye meşhur ibn Ömer Osman'ın (vefatı 646 H. = 1248 M.) ve Merah, *Zencan*'lı Ahmed b. Ali b. Mesud'un (vefatı bilinemedi) ve nahivden *Misbah*, İmam Nâsır b. Abdüsseyyid Matrizi (vefatı 610 H. = 1213 M.) ve *Elfiyye*, Cemallüddin Mehmed Taî'nin (vefatı 672 H. = 1273 M.) ve *İzzi Zincan*'lı Şeyh İzzeddin İbrahim'in (vefatı 655 H. = 1256 M.) ve *Avâmil*, Şeyh Abdülkahir Cürcanî'nin (vefatı 471 H. = 1078 M.) ve مغنى اللبيب *Mugnillebib*, İbn Hişam'ın (vefatı 762 H. = 1361 M.) olup *Maksud*'un müellifi meçhuldür. Bina ile beraber Maksud'un İmam-ı âzam'ın olduğu beyan edilmiştir (Topkapı Sarayı - Hazine kitapları s 207). Bu sarf ve nahiv kitapları üzerine bir hayli şerh ve haşiye yazılmıştır. قواعدالاعراب *Kavaid ü'l-irad* metni Nahviyyundan yukarıda adı geçen İbn Hişam Şeyh Ebî Muhammed Abdullah'ın eseri olup nahivden *kâfiye* isimli eseriyle fazla meşgul olmasından dolayı *kâfiyeci* diye şöhret bulan *Bergama*'lı Allâme Muhiddin b. Mehmed b. Süleyman (vefatı 879 H. = 1474 M.) bu eseri şerh etmiştir.

[2] Mantıka dair çok eser yazılmış olup bunların adları *Keşfü'z-zünun*'da gösterilmiştir (C. II, s. 1863).

Ebherî'nin (vefatı 700 H.=1300 M.) olup asıl adı (Risale-i Ebheriyye) idi[1]. Bu eser Hüsamüddin Kâtî (vefatı 760 H.=1359 M.) tarafından muhtasar olarak şerh edilmiştir. Bunlardan başka Şemseddin Molla Fenarî'nin ve diğer bazı âlimlerin de şerhleri varsa da en meşhuru Kâtî ile Fenarî'nin şerhleridir ve bunlara müteaddid hâşiyeler yazılmıştır[2].

Osmanlı medreselerinde okutulan hendeseden اشكال التأسيس *Eşkâlü't-te'sis* eseri *Semerkand*'lı Şemseddin Mehmed'in (vefatı 600 H.=1203 M.) olup Şemseddin Mehmed bu eserini Oklidis'in *Kitabü'l-usul* isimli eserinin mukaddimesi ile[3] müselleslerin evsafını gösteren kısımlarından almıştır. Orta zamana ait olan bu telif riyaziyenin inkişafına ve basitleşmesine rağmen son zamanlara kadar medreselerde okutulmuştur.

Meşhur âlim Ali Kuşçu (vefatı 879 H.=1474 M.) tarafından Fatih Sultan Mehmed adına telif edilen hesaptan *Muhammediyye* ve heyetten *Fethiye* ile yine heyetten Mahmud b. Ömer Çağminî'nin (vefatı 618 H.= 1221 M.) الملخص *el-Mülehhas* adlı eseriyle bunun Kadı-zâde-i Rumî tarafından yazılmış şerhi XV. ve XVI. asırlarda medreselerimizde tedris edilmiştir[4]. Yine bu cümleden olarak Kadı-zâde-i Rumî'nin arkadaşı büyük riyaziyeci ve heyetçi Giyasüddin Cemşid b. Mesud b. Mahmud el-Kâşî (vefatı 817 H.=1414 M. veya az sonra) tarafından telif edilmiş olan *(usul-i hendese)*[5] ve (رسالة في استخراج جيب درجة واحدة على قواعد هندسة *Risale fî istihrac-ı ceyb-i* derecetün vâhide alâ kavaid-i hendese) isimli eserin Kadı-zâde-i Rumî tarafından 815 H. (1412 M.)'de telif edilen şerhi de Osmanlı medreselerinde okutulmuştur.

[1] *İsaguci* tâbiri Yunanca olup *Külliyat-i Hams* denilen beş kısım üzerine tertip edilmiştir. Eserin aslı Yunan-ı kadim filozoflarından Ferferyus'undur. Bizdeki ise Esirüddin-i Ebherî'nindir.

[2] İsaguci şerhlerinden birisi de Abdüllatif-i Acemî tarafından Anadolu Selçuk hükümdarlarından I. Alâüddin Keykubad b. Keyhusrev namına telif edilmiştir (*Keşfü'z-zünun c. I, s. 208*).

[3] *Oklidis*'in Yunanca *Miftahü'l-hendese* demek olduğunu Kâtip Çelebi yazıyor.

[4] الملخص el-Mülehhas'ın daha bir haylı şerh ve haşiyeleri vardır (*Keşfü'z-zünun, c. I, s. 1819*)
Bu eserin bir nüshası 885 H. (1480 M.)'de yazılmış olup *Murad Molla kitapları* arasında 1393 numarada bulunmaktadır.

[5] Gıyasüddin Cemşid'in ve Kadı-zâde-i Rumî'nin eserleri hakkında Merhum Salih Zeki Bey'in *Âsâr-ı Bâkiye* isimli eserine ve Bağdadlı İsmail Paşa merhumun *Esmaü'l-Müellifin* adlı kitabına (C. I, s. 257) bakınız.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SÜLEYMANİYE MEDRESELERİ

Fatih Sultan Mehmed'in *Sahn-ı Seman* medreseleri, tefsir, usul-ı fıkıh, fıkıh, kelâm ve Arap lisaniyatı üzerine tedrisat yapan İlâhiyat, İslâm hukuku ve Arap edebiyatı Fakültesi idi ve henüz müsbet ilimlere mahsus olan Tıb ve Riyaziyat (Matamatik) Fakülteleri yoktu. Bu ihtiyaç gözönüne alınarak mevcuda ilâveten Tıb, Riyaziye Fakülteleriyle bir de *Dârü'l-hadîs* isimli medreseler yapıldı.

Kanunî Sultan Süleyman XVI. asır ortalarına doğru eski saray (şimdiki üniversitenin bulunduğu mahal ve etrafı) diye meşhur olan mahallin geniş bahçesinin kuzeyinde Halice bakan tepede ayırtmış olduğu yerde Mimar Sinan'a camisiyle beraber medreselerini ve diğer tesislerini yaptırtmıştır. Süleymaniye camiinin bulunduğu mahal *İstanbul*'un yedi tepesinden birisidir[1]. Nitekim Fatih Sultan Mehmed de cami ve medreselerini bu tepelerden birisinin üzerine inşa ettirmişti.

Süleymaniye camiinin kuzey tarafına düşen kısımda medrese-i evvel ve medrese-i sâni denilen birinci ve ikinci medreselerle kuzey-doğu kısmında bir hamam ve camiin mihrabı mukabelesindeki kıble tarafında bir *Dârü'l-hadîs* ve camiin tam güneyine tesadüf eden kısmında medrese-i râbi yani dördüncü medrese ve bunun doğusunda da medrese-i sâlis yani üçüncü medrese ve yine camiin güney-batısında tıb medresesi ve eczahane ve camiin batı kısmına düşen tarafında ise imaret, tabhane ve Darüşşifa denilen hastahane yaptırılmıştır. Bunlardan başka vakfiyede kur'an-ı kerim talimi ve namaz usul ve kaidelerini öğretmek için bir mektep ile bir de kütüphane yaptırıldığı görülüyor.

Bugün bu müesseselerden *Dârü'l-hadîs* medresesinin talebelere mahsus on dokuz odasında muhacirler oturmakta ve üçüncü medresede ise Süleymaniye kütüphanesi bulunmaktadır. Bu tesislerden batı tarafındaki imaret harap olup tabhane ise islâmî

[1] *İstanbul*'un meşhur yedi tepesi : *Topkapı*, *Çemberlitaş*, *Süleymaniye*, *Fatih*, *Sultan Selim*, *Kaariye* ve *Edine Kapı* mevkileridir.

eserler müzesi ve Dârüşşifa da askerî matbaa olarak kullanılmaktadır. Güneydeki tıb medresesi ile karşısındaki eczahane harap bir haldedir. Her medresenin revaklı murabba şekilde odalarından başka daha büyük olarak birer de dershanesi vardır. *Dârü'l-hadîs* medresesinin tulânî olan dershanesinde ilk okul bulunmaktadır.

Şu halde bu Süleymaniye sitesinde *Dârü'l-hadîs*, tıb, tabiiye, riyaziye ve sair dinî ve hukukî ve edebî tedrisatı yapmak için altı medrese ile hastahane, imaret, tabhane, hamam ve sair müştemilât vücuda getirilmişti.

Cami ile medreselerin ve diğer tesislerin inşasına 7 Cemaziyelevvel 957 (24 Mayıs 1550) senesi perşembe günü başlanmış ve Sultan Süleyman, bizzat gelerek müftü yani şeyhulislâm Ebussuud Mehmed Efendi mihrabın temel taşını koymuştur. Cami 963 Şevval (1556 Ağustos)'de bitmiş ise de[1] diğerleri muhtelif tarihlerde tamamlanmıştır. Meselâ 960 H. ibtidasında (1552 M.) medreselerin kuzeyde bulunan ikisi ve 966 H. (1559 M.)'de da batı tarafındaki diğer ikisi bitmiş ve 964 H. (1557 M.) senesinde ise *Darü'l-hadîs* medresesi sona ermiştir. Bu altı medreseden derece îtibariyle en yüksek medrese *Dârü'l-hadis* müderrisliği olup müderrisinin yevmiyesi yüz ve diğerlerinin ise altmışar akçe idi[2].

[1] طبقات المالك *Tabakatü'l-memalik* (Millet kütüphanesi), Nr. 779, s. 918 ilâ 934 ve Âli (كنه الاخبار *Künhü'l-ahbar* birinci cilt), s. 94 *b* ve 95a.

[2] Ebû Bekr b. Behram Dımışkî'nin Latince'den tercüme etmiş olup bazı yerlerine ilâveler yapmış olduğu (*Kitab-ı Nusretü'l-İslâm ve's-sürur fî tahrir-i kitab-ı atlas-ı Mayur*) isimli Coğrafya'da (*Topkapı Sarayı, Bağdad köşkü kütüphanesi*, Nr. 325-333) Süleymaniye külliyesi hakkında şu kayıtlar vardır :

Cami ve medreselerin inşasına 956 H. (1949 M.)'de başlanarak 964 H.(1557 M.)'de tamamlanmıştır. Camiin havalisinde beş adet büyük medrese yapılmıştır; bunun ikisi camiin şarkında olan harimin şarkındadır ki aralarında sokak vardır; diğer iki medrese camiin garp tarafına düşer; burada da cami harimi ile medrese arasında sokak vardır; bir medrese de camiin kıble tarafındadır. Medrese talebelerinin odaları camiin cenub-i şarkisinde bulunup tûlânidir. Bu beş medresenin birisinde ehâdis-i nebeviyye okutulmak meşrut olduğundan inşaatı en son biten bu medreseye (*Dârü'l-hadîs*) denilmiştir. Bunlardan başka camiin garbındaki iki medresenin cenubunda sibyan için bir *Dârü't-talim* bina olunmuştur. Camiin şimal tarafında bir çok odaları ihtiva eden ve bir harimi olan ve bir çeşmeyi de müştemil misafirîn için bir *Dârü'z-ziyafe* yapılmıştır. Dârü'z-ziyafe'nin altında

960 H. (1552 M.'de kuzeydeki iki medrese tamamlanınca buraya tâyin edilmek üzere değerli müderris arandı ve bunlardan birisine daha sonra şeyhulislâm olan Kadı-zâde Şemseddin Ahmed (vefatı 988 H.=1580 M.) ve ikincisine Mimar-zâde Muslihuddin Mustafa b. Mehmed (vefatı 972 H.=1565 M.) tâyin edildiler. Camiin hitamından pek az sonra tamamlanan hadîs okunmağa mahsus *Dârü'l-hadîs* müderrisliğine Bağdad kadılığından mütekaid olup zamanının değerli müfessir ve muhaddıslerinden Emin Kösesi Molla Yahya b. Nureddin (vefatı 968 H.= 1560 M.) getirildi ve en son bitmiş olan batı tarafındaki iki medreseden birisi *Sahn-ı seman* müderrislerinden *Kınalı-zâde Ali Efendi*'ye (vefatı 979 H.=1572 M.) ve diğeri de Mevlâna Celâlüddin Rumî ahfadından *Afyon Karahisar*'lı Şah Mehmed b. Muharrem Efendi'ye (vefatı 978 H.=1570 M.) tevcih edildi[1].

Yine burada tıb tahsiline mahsus olan medrese müderrisliği altmış akçe ile hassa tabiblerinden *İzmit*'li hekim İsa oğlu Ahmed Çelebi'ye verildi ve derecesi hassa hekim başılığından bir derece aşağı îtibar olundu ve bu medrese müderrisliği hekimbaşılığa namzed olacak kadar mesleğinde ihtisası olanlara verilmesi şart kondu. Filhakika hekimbaşı Sinan Çelebi 1005 H. (1596 M.) 'de Eğri seferinden dönülürken vefat ettiğinden onun yerine Süleymaniye tıb medresesi müderrisi *İskilip*'li Şemseddin Efendi tâyin olunmuş ve onun yerine tıb medresesi müderrisliği de Sinan Çelebi'nin biraderi Tabib Muhyiddin Efendi'ye verilmiştir[2].

Vakfiyede camiin güney batısına düşen tıb medresesinden ayrıca bahsedilmekte olup şimdi Süleymaniye kütüphanesinin bulunmakta olduğu dördüncü medresenin yanında harap bir haldedir. Bu medrese yandan dar bir sokakla ayrılan Darüşşifa'nın karşısına tesadüf etmekte ve iki kapısından birisi *Tiryakiler çarşısı*'na ve diğeri ise Darüşşifa caddesine çıkmaktadır.

misafirlerin hayvanları için ahır vardır. Dârü'z-ziyafe'ye muttasıl bir matbah ile fıkara talebe için bir taamhane yapılmıştır. Hastalara, fıkara ve gurabaya, mecnunlara ilâç için müteaddid hücreleri havi ve içinde çeşmeyi ve suyu muhtevi bir hamam olan bir *Dârüşşifa* bina olunmuştur. Fenn-i tıbbı tahsil için Dârüşşifa hizasında fevkanî bir medrese de yapılmıştır (*Varak* 106-108).

[1] *Şakayık zeyli, Atayî*, s. 18, 40, 137, 165, 260; *Âli, varak* 94 *b.*

[2] *Selânikî tarihi, basılmamış kısım, varak* 361.

Süleymaniye külliyesinin medrese talebeleriyle misafir ve fakirlere yemek vermek için imareti ve *Dârü'z-ziyafe* denilen yemekhâne ve misafirlerin ikametleri için tabhane denilen misafirhane ve sair tesisleri de varsa da mevzuumuz medreselere ait olduğundan yalnız onlardan bahseyledik[1].

Süleymaniye külliyesinin inşaatına, bir altın filori elli dokuz akçe hesabı üzerinden sekiz yüz doksan altı bin üçyüz seksen üç filori yani gümüş Osmanlı akçesi olarak beş yüz otuz yedi yük (yüz bin akçe bir yüktür) seksen iki bin dokuz yüz akçe sarfedilmiştir[2].

Medreselerde haftada dört gün ders okutulacaktı; her medresede talebelerin yatıp kalkması için hücre denilen medrese odaları vardı; talebeler, yemeklerini me'kel denilen imaretin ayrı yemekhanesinde yerlerdi; günde iki defa yemek veriliyordu[3].

Süleymaniye medreseleri yani *Sahn-ı Süleymaniye* yapıldıktan sonra Dâhil medreselerini ikmal etmiş olan talebelerden arzu edenler *Sahn-ı seman*'a ve arzu edenler *Sahn-ı Süleymaniye*'ye devam ettiler. Fatih zamanında *Sahn-ı seman* medreselerinin yapılmasiyle medreseler yirmili, otuzlu, kırklı, ellili ve altmışlı olarak beş kısma ayrılmıştı, Süleymaniye medreseleri yapıldıktan sonra müderrislerin dereceleri daha ziyade yükseldi.

Süleymaniye medreseleri yapılıncaya kadar en yüksek müderrislik *Sahn-ı seman* müderrisliği iken Süleymaniye medrese-

[1] Ehemmiyetine binaen bugün askerî matbaa olarak kullanılan hastahane ile imaretten kısaca bahsedelim :

Dârüşşifa binası birisi hastalara ve diğeri tabiblerle idare heyetine mahsus olmak üzere iki kısımdı; kadro mûcibince birisi başhekim olmak üzere dört tabip, iki cerrah, iki göz hekimi, bir eczacı ile ilâçları ve şurupları hazırlayan ve *edviyekup* denilen bir eczacı kalfası, beş eczacı çırağı, kilerci vekilharç, kâtip, hastabakıcı, hastaları hamamda yıkayıp traş edici vesair müstahdemler vardı. İmarete gelince buradaki mustatil şeklindeki dört salondan ortadaki matbah olup yanlarındaki salonları yemekhane idi. Bu dört salonun arka tarafında misafirlerin hayvanlarına mahsus ahırlar vardı. Buraya misafir olarak gelenler üç gün kalıp yer, içer, yatar para vermezlerdi. Misafirlere her gün elli dirhem bal, beş kişiye bir sofra olmak üzere kırk sofra yemek verilirdi. Misafirlerin hayvanlarından her birine günde birer şinik arpa veriliyordu. İmaretin altı aşçısı, dört sofracısı, üç bulaşıkcısı ve sair bir hayli hademesi vardı. Misafirlere derecelerine göre ikram edilecek ve güler yüz gösterilecekti.

[2] Âli (*Künhü'l-ahbar*), *basılmamış ikinci cilt, varak* 95.

[3] *Tabakatü'l-memalik* (*Millet kütüphanesi nüshası*), *s.* 918-934.

lerinin inşasından sonra müderrisler ibtidâ-i altmışlı yani altmış akçe yevmiyeliden başlayarak *Hareket-i altmışlı*, *Mûsıla-i Süleymaniye*, *Hamise-i Süleymaniye* ve *Süleymaniye* ve müderrisliğin son kademesi olarak *Dârü'l-hadîs-i* Süleymaniye müderrisliğine kadar bir müderrislik derecesi takip ederlerdi ve bu medreselerden her birinin miktarı malûm idi ve bazan lüzum ve ihtiyaca göre bu miktar arttırılırdı.

İbtidâ-i altmışlı denilen ve altmış akçe yevmiyeli müderrislerin adedi kırk sekizdi. Bu derecede bulunan bir müderris terfi edince bir yüksek dereceye hareket ettiği için *Hareket-i altmışlı* denilmişti; yevmiyesi evvelkinin aynı ise de müderrislik derecesi bir yukarı idi. Bu Hareket-i altmışlı müderrislerinin adedi de otuz iki idi. Buradan birisi terfi ederse *Mûsıla-i Süleymaniye* denilen ve kendisini Süleymaniye müderrisliğine götürecek olan müderrisliğe geçerdi.

Mûsıla-i Süleymaniye müderrisliği (kibar-ı müderrisîn) denilen müderrisliklerin ilk kademesi olup bunun bir derece üstünde *Hamise-i Süleymaniye* müderrisliği ve onun da üstünde Süleymaniye'nin dört medresesinden birinin müderrisliği ve en son da *Dârü'l-hadîs* müderrisliği geliyordu. *Hamise-i Süleymaniye* müderrisliğinin XVIII. asrın ilk yarısında ve takriben 1139 H. (1726 M.) tarihlerinde ihdas edilmiş olduğu anlaşılmaktadır[1].

[1] XVII. asrın ikinci ayarısı içinde tertip edilmiş olan *Abdurrahman Paşa kanunnamesi*'nde (*Millî Tetebbular mecmuası*, c. I, s. 539) müderrislerin derecelerinden bahsedilirken :

".. müderrislerden Süleymaniye müderrisleri, *Mûsıla-ı Süleymaniye* müderrislerine tesaddur eder ve Mûsıla-i Süleymaniye müderrisleri *altmışlı müderrisleri*'ne tesaddur eder, altmışlı müderrisler *sahn müderrisleri*'ne tesaddur eder ve *Mûsılâ-i Sahn* müderrisleri dâhil müderrislerine tesaddur eder, dâhil müderrisleri de hâriç müderrislerine tesaddur eder" denilerek müderrislerin dereceleri zikredildiği sırada *Hâmise-i Süleymaniye*'den bahsedilmemektedir. XVIII. asır başlarındaki Nimetî Efendi kanunamesi de aynı suretle Hamise'den bahsetmemektedir. 1139 H. (1727 M.) tarihinde Mûsıla-i Süleymaniye dersâmlarından *Kadırga*'da Mehmed Paşa medresesi müderrisi Hayatî-Zâde Mehmed Efendi'nin terfian Süleymaniye müderrisliği rüûsundan bahsedilip ve yine aynı sene *Mûsıla-i Süleymaniye* müderrislerinden Kılıç Ali Paşa merdresesi müderrisi Mehmed Efendi'ye *Hâmise-i Süleymaniye* rüûsu verilmesinden bahsedildiğine göre bu, *Hâmise-i Süleymaniye*'nin XVIII. asrın ilk yarısında ihdas edildiği anlaşılmaktadır (*Başvekâlet arşivi*, *İbnü'l-Emin tasnifi*, *Tevcihat vesikaları*, Nr. 2605 ve 2612).

Dârü'l-hadîs medresesi üstünde müderrislik olmayıp buranın müderrisi arzu ettiği takdirde *mahreç mevleviyetleri* denilen *Kudüs, Halep, Eyüp, Selânik, Tırhala Yenişehri, Galata, İzmir, Sofya, Trabzon* ve *Girid* kadılıklarından birisine tâyin olunurdu; eğer *Dârü'l-hadîs* müderrisi kadılık istemezse o zaman mahreç mevleviyetlerinden münhal olan kadılık *Dârü'l-hadîs* müderrisinin bir derece altındaki Süleymaniye müderrislerinden herhangi birisine teklif edilirdi.

Dârü'l-hadîs müderrisliği münhal olursa oraya Süleymaniye müderrislerinin kıdemlisi ve onun yerine de *Hamise-i Süleymaniye* ve onun yerine *Mûsıla-i Süleymaniye* müderrislerinin eskileri tâyin olunurdu.

Süleymaniye medreselerinden *Dârü'l-hadîs*'de *usul-i hadîs* ve *hadîs* okutuluyor ise de diğer riyaziye, tıp medreselerinde hangi eserlerin gösterildiğine dair şimdilik malûmatımız yoktur.

ALTINCI BÖLÜM

OSMANLI MEDRESELERİNDE OKUTULAN DERSLERE DÂİR

Osmanlı medreselerinde okutulan derslerin bir program dahilinde nasıl bir sıra takip ettiğini sarih olarak bilmiyoruz; fakat medrese derslerinin İslâm âleminde aşağı yukarı hemen birbirinin aynı bir program dahilinde ve aynı metodla tedris edildiğini ve tatil günlerinin de birbirine benzediğini görmekteyiz.

XV. asır sonlarına doğru tamim edilen bir kanunnameye ve tetkik edilen eserlere göre medreseler yukarıda kısm-ı mahsusunda görüldüğü üzere müderrisi yirmi, yirmibeş akçe yevmiyeli *Hâşiye-i tecrid*, otuz, otuz beş akçe yevmiyeli *Miftah* ve Kırklı, Hâriç elli, Dâhil elli ve *Sahn-ı seman* olarak o tarihlerde altı dereceye ayrıldığından talebeler de bu medreselerdeki müderrislerden derece derece ders görürlerdi.

Bu tedris kanunnamesine göre aşağıdan yukarıya yani *Hâşiye-i tecrid* medresesinden başlayarak muhtelif medrese derecelerinde mantıktan *Şerh-i şemsiye*, kelâmdan *Hâşiye-i tecrid*, belâgatten *Mutavvel*, kelâmdan *Şerh-i tevalî*, belâgatten *miftah*, usul-i fıkıhtan *Tavzih* ile bunun şerhinin şerhi olan *Telvih* ve yine usul-i fıkıhtan *Adud* şerhi ve fıkıhtan hidaye ve en son tefsir dersleri okutuluyordu.

İlk medresede mantıktan Şemsiye şerhini okuyan bir öğrenci daha yukarı derecedeki medreselerde yine mantıktan daha şümullü olarak مطالع *Metâli* şerhini okurdu; yine böylece kelâmdan tecrid haşiyesini görmüş olan öğrenci daha yukarı medreselerde yine kelâmdan طوالع *Tavâli*[1] ve *Mevâkıf* şerhlerini ve belâgatten olan *mutavvel*'den sonra *Miftah* şerhini okuyordu. Bugünkü okullarda herhangi bir dersin ilk sınıflarda muhtasarı ve sınıf derecesi yükseldikçe bunun mufassalı okutulmakta olduğundan eski medreselerde de aynı usul devam etmişti. Bu derslerin ne şekilde okutulduğuna dair bir fikir vermek için XVI. asrın

[1] Bazı müderrisler, ilk medreselerde *tecrid haşiyesi* yerine *tevali* de okuturlardı.

büyük âlimlerinden *Şakayık-i Nûmaniye* ve *Mevzuatü'l-ulûm* ve diğer ilmî eserlerin müellifi olan Taşköprülü-zâde Ahmed Isamüddin Efendi'nin (vefatı 965 H.= 1561 M.) tercüme-i halini gözden geçirmek çok faydalı olur[1].

Taşköprülü-zâde ilk tahsilinden sonra medrese dersine Arapça lûgat ezberlemekle başlamıştır. Sonra Molla Alâüddin Yetim'den (vefatı 920 H.=1514 M.) sarftan *maksud*, *İzzî Merah* isimlerindeki muhtasar kitapları ve nahivden *avamil*, *misbah* ve *kâfiye* ile bunun şerhlerinden *Vafiye*, *Haruniye* ve *Elfiye'yi* okumuştur.

Bundan sonra amcasından sarf, nahiv, lûgat -ki herhalde evvelkilerin mabadi veya daha şümullüsü olacaktır- ve bunların kavaidinden bahseden *Dav'ü'l-misbah* ve mantıktan İsaguci ile yine mantıktan *Hüsam* ve *Şemsiye* şerhini görmüştür.

Yine tahsili esnasında akaid ve kelâmı, şerhleriyle beraber okuyup kelâmdan *Hâşiye-i tecrid*'i dayısından ve *Miftah* şerhini Fenarî-zâde Muhiddin Çelebi'den *Mevâkıf* şerhini *Seydî Muhiddin Efendi*'den gördükten sonra Tunuslu Şeyh Mehmed Meğuşî'den hadîsten *Sahih-i Buharî* ve yine hadîsten Kadı İyaz'ın Şifasından birer miktar okuyarak münazara ilminden *Cedel*[2] ve *Hilâf*[3] derslerini gördükten sonra bunlardan icazet almıştır.

Ahmed Isamüddin Efendi 1495'de doğmuş ve 1525'de otuz yaşında iken ilk defa *Dimetoka*'da *Oruç Paşa* medresesine müderris olmuştur. Bu tarihlere göre onbeş yaşında iken medrese hayatına girmiş olduğu farz edilse mülâzemet müddeti hariç olarak on sene medrese tahsili görmüş oluyor.

[1] *Şakayık tercümesi*, s. *524-526*.

[2] جدل *Cedel*'in lûgat mânası şiddetli düşmanlık demektir; ilmiye ıstılahında bir mübahesede doğru veya yanlış bir mesele hakkında hasmı ikna için kullanılacak usulü gösteren ilimdir. Bu ilimle elde edilen hükümler sayesinde ilmî ve amelî bazı şüpheler önlenebilir, fakat bunun aksi de olabilir. *Cedel*, münazara ilminin füruundan olup *ilm-i hilâf* ise münazara ilminin esaslarındandır ve dinî mübahaselerde kullanılmak için fukahadan Ebû Bekr b. Mehmed Şâşî (vefatı 336 veya 365 H.) tarafından vazedilmiştir.

[3] خلاف *Hilâf* cedel ilminin fürûundan olup zihnî faaliyeti ve mübahaselerde delilleriyle hasmı ilzam eden ilim olup o sayede hasmın vazettiği usul bu sayede cerh ve tadil edilir.

Taşköprülü-zâde'nin gördüğü dersler bir medrese talebesinin nasıl yetiştiğini göstermiş olması îtibariyle dikkate şayandır; şimdi bir de bu zatın müderris olup medreseden medreseye terfi ederken bu medreselerde okuttuğu derslere bakalım :

Taşköprülü-zâde, *Hâşiye-i tecrid* medresesinde belâgatten *telhis şerhi* olan mutavvel'i başından, istiare bahsine ve kelâmdan *Hâşiye-i tecridi* başından umûr-ı âmmeye kadar okuttuktan sonra Seyyid Şerif Cürcanî'nin Feraiz şerhini de tedris etti. Şu halde Ahmed Isamüddin Efendi iki sene müderrislik ettiği bu ilk medresede adları geçen üç ilimden ders yapmıştır.

Bu medreseden otuz akçe yevmiyeli olan İstanbul'da *Miftah* medreselerinden *Hacı Hasan medresesi* müderrisliğine terfi eden Taşköprülü-zâde burada da fıkıhtan kitab-ı بيع Bey'a kadar *Sadrü'ş-şeriayı* ve belâgatten evvelinden ايجاز îcaz ve اطناب itnab bahislerine kadar *Miftah* şerhini ve umûr-ı âmmeden vücub ve imkâna kadar da *Hâşiye-i tecridi* ve başından sonuna kadar da hadîsten *Mesabih*'i[1] okutmuştur.

Taşköprülü-zâde bu medresede üç sene kalmış ve 936 H. (1529 M.) 'de terfi ederek kırk akçe yevmiyeli medreselerden *Üsküp*'te *İshak Bey medresesi* müderrisliğine tâyin edilmiştir. Müderris burada evvelinden sonuna kadar hadîsten *Mesabih* ile yine hadîsten *Meşarık*'i[2] ve usul-i fıkıhtan Sâdeddin-i Teftazâni'nin *Tavzih* isimli eserini tamamen ve fıkıh'tan *Sadrü'ş-şerîa*'yı *kitab-ı bey'i*'den sonuna kadar ve Seyyid Şerif'in Feraiz şerhini ve *Miftahı* fenn-i beyandan âhırına değin okutmuştur. Seyyid Şerif'in feraiz şerhini ve miftahını fenn-i beyandan nihayetine kadar takrir eylemiştir.

942 H. (1536 M.)'de yine kırk akçeli medreselerden *İstanbul*'da Kalenderhâne medresesi müderrisliğine nakledilen Isamüddin Efendi burada *Mesabih*'i evvelinden *kitab-ı* بيوع *büyû'a* kadar ve mevâkıf şerhini vücub ve imkân bahsinden اعراض Âraz bahsine kadar ve Sadrü'ş-şerîadan bir miktarını ve *Miftah* şerhinin bazı yerlerini okutmuştur.

[1] Mesabih, Şafiî İmamlarından olup 516 H. (1122 M.)'de vefat eden Hüseyin b. Mesud Begavî'nin eseridir.

[2] مشارق *Meşârık* (Meşarıku'l-envar) 650 H. (1252 M.)'de vefat etmiş olan İmam Raziyyüddin Hasan-ı Saganî'nin telifidir. Bu eserde 2252 hadîs vardır. Bin elli hadîste Şeyheyn ittifak etmişlerdir.

944 H. (1537 M.)'de Hâriç müderrisliği ile Koca Mustafa Paşa medresesine terfi eden müderris bu medresede daha evvelki medresede bıraktığı *kitab-ı büyû*'dan sonuna kadar *Mesâbihi* nakletti ve bundan başka evvelinden kitab-ı zekâta kadar *hidaye*'yi ve ilâhiyattan (kelâmdan) mevâkıf şerhini tedris etti.

Isamüddin Efendi 945 Zilkade (1539 Mart)'de Dâhil müderrisliğine yükselerek *Edirne*'de *üç şerefeli* müderrisi oldu. Burada *Sahih-i Buharî*'den bir cildini takrir etti ve bir evvelki medresede hidayeden bıraktığı Zekât bahsinden *kitab-ı hacc*'ın sonuna ve usul-i fıkıhtan Telvih'i başından taksim-i evvel bahsine kadar okuttu ve beş ay *sonra Sahn-ı seman* müderrisliğine yükseldi.

Taşköprülü-zâde 946 Rebiulevvel (1539 Ağustos'de tâyin edilmiş olduğu *Sahn* müderrisliğinde *Sahih-i Buharî*'yi[1] iki kere tamamiyle ve Kadı Beyzavî tefsirinden *Bakara suresi*'ni ve *hidayeyi* Nikâh bahsinden بيوع büyûa ve *telvihi* üç şerefeli medresesinde bırakmış olduğu taksim-i evvelden mebâhis-i ahkâma kadar okuttu.

Müderrisimiz 951 Şevval (1544)'de buradan terfi ederek altmışlı medreselerden *Edirne*'de *Sultan Bâyezid medresesi* müderrisliğine tâyin olundu. Burada *Sahih-i Buharî*'nin üçte birini nakletti ve *hidaye*'yi *kitab-ı büyû*'dan *kitab-ı şüfa*'ya ve telvihi *Sahn-ı seman* medresesinde bırakmış olduğu mebâhis-i ahkâmdan sonuna kadar ve *mevâkıf* şerhini ve *ferâiz* şerhini tashih bahislerine kadar tedris eyledi.

26 Ramazan 952 (3 Ekim 1545)'de Bursa kadılığına tâyin edildi ve iki seneye yakın bir zaman sonra 954 Receb (1547 ağustos)'de ikinci defa *Sahn-ı seman* müderrisliğine getirildi bu ikinci

[1] 256 H. (870 M.) de vefat etmiş olan İmam Hâfız Ebî Abdullah Muhammed b. İsmail Buharî'nin hadîsten olan eserinin adı *Camiü's-sahih* olup صحيح بخارى Sahih-i Buharî diye meşhurdur. 261 H. (564 M.)'de vefat eden İmam Hafız Ebî'l- Hüseyin Müslim'in de *Camiü's-Sahih* adlı bir eseri vardır; her iki esere birden صحيحين Sahihayn adı verilmiş olup kütüb-i sitte denilen hadîs kitaplarındandır. Bu iki hadîs kitabı ile bir de İmam Malik b. Enes'in (vefatı 179 H.= 795 M.) موطا Mûta isimli Hadîs kitabı başta gelip Sahihayn'den sonra kütüb-i sitte arasında zikredilen *Sünen-i Ebi Davud*, *Sünen-i Tirmizi*, *Sünen-i Nisaî*, *Sünen-i İbn Mâce* gelmektedir. Bunlardan başka *Sünenü'l-kebîr ve's-sagîr* (Ebî Bekr b. Ahmed Beyhakî) isim verilmiş olan hadîs kitabı ile diğer hadîs rivayet eden kuvvetli büyük muhaddisler de gelmişlerdir.

defaki *Sahn-ı seman* müderrisliğinde de yine evvelki gibi *Sahih-Buharî*'yi tamamen ve *Hidaye*'yi bâb-ı şüfadan sonuna ve *Telvih*'i evvelinden taksim-i rabia kadar okutup Seyyid Şerif'in, Keşşaf tefsirine yazdığı haşiyeyi mütalâa etti.

11 Şevval 958 (12 Ekim 1551)'de İstanbul kadısı olup 961 H. (1554 M.)'de gözleri görmez olduğundan kadılıktan çekildi.

Taşköprülü-zâde'nin okuttuğu derslerden anlaşıldığına göre *Hâşiyei- tecrid* medreselerinden başlayarak *Sahn-ı seman'a* kadar yukarıda saydığımız eserlerin metin ve şerhleri bahis bahis, derece, derece tedris edilmiştir ki II. Bayezid zamanında tâmim edilen medrese tedrisatını havi kanunun daha izahlı bir şeklidir. Şu halde Ahmed Isamüddin Efendi tedris hayatında ilk medreseden *Sahn-ı seman* medresesine kadar:

Kelâmdan: *Hâşiyei- tecrid* ile mevakıf şerhini. Belagatten: *Mutavvel* ile *Miftah* şerhini. Ferâizden: Seyyid Şerif Cürcanî'nin Ferâiz şerhini. Usul-i fıkıhtan: Tenkih, Tavzih ve telvihi. Fıkıhtan: Hidayeyi; Hadîsten: *Mesâbih*, *Meşarık* ve *Sahih-i Buharî*'yi. Tefsirden: Beyzavî'yi okutmuştur. Bunlar, Taşköprülü-zâde'nin okuttuğu dersler olup diğer müderrisler de bu tedris çerçevesinden hariç olarak ihtisaslarına göre meselâ mantıktan şerh-i metali, şerh-i şemsiye ve diğer mantık kitaplarını ve belâgatten muhtasar (şerh-i telhisü'l-miftah), kelâmdan tevalî şerhi, usul-i fıkıhtan muhtasar-ı münteha şerhi olan şerh-i adud, tefsirden Keşşaf (Zemahşerî) gibi muhtelif eserler okuturlardı ki bu tarz her müderrisin ihtisasına kalmış bir şeydi.

YEDİNCİ BÖLÜM

MÜDERRİSLİK İÇİN MÜLÂZEMET VE NEVBET

Daha yukarıdaki bölümlerde görüldüğü üzere bir medrese talebesi *Hâşiye-i tecrid* medreselerinden başlayarak müteaddid hocalardan ders görüp nihayet Hâriç ve Dâhil medreseleri derslerini gördükten sonra arzu eden *Sahn-ı semen* veya *Sahn-ı Süleymaniye* medreselerine devam eder ve burayı tamamladıktan sonra icazet alır yani kendisine müderrislik edebileceğine dair diploma verilirdi.

Bundan sonra müderris namzedi nevbet denilen müderrislik veya kadılık almak için sıra bekler. Eğer Anadolu'da müderris veya kadı olmak istiyorsa Anadolu kazaskerinin ve Rumeli'de müderris veya kadı olmak istiyorsa Rumeli kazaskerinin muayyen günlerdeki meclisine devam edip *(Matlab)* denilen deftere (Ruznameye = gündeme) ismini kaydettirirdi. Ebussuut Efendi'nin Rumeli kazaskerliğine kadar muntazam bir mülâzemet defteri olmayıp birer suretle yolunu bulanlar sıra beklemeden mülâzemete geçerken (Ebusuut Efendi ulemadan her pâyede olanların ne kadar mülâzım vereceklerini tesbit ile bâdema yedi senede bir mülâzemet usulü kanun oldu. Yani dersten mezun olan danişmendler sırasıyle kazasker defterine kayıt olunarak müderrislik için nevbet beklerlerdi [1]. Bundan başka Pâdişah cülûslarında veya Pâdişahın ilk seferinde ve muzaffariyetlerde ve şehzâde doğuşlarında da mülâzemet verilirdi.

[1] 944 H. 1537 (M.)'de Ebussuud Efendi'nin Rumeli kazaskerliği zamanına gelinceye kadar mülâzemet kaydına itina olunmıyarak herkes bir yolunu bulup mansıba girebilirmiş. Bu tarihte Anadolu kazaskeri bulunan Çivi-zâde Muhyiddin Mehmed Efendi umumen yabancı olanları mülâzemetten menetmesi üzerine bunlar Pâdişaha müracaat ederek şikâyette bulunmuşlardır. Sultan Süleyman bunların şikâyetlerini dinlemesini Ebussuud Efendi'ye emretmiştir. Şikâyetçiler kıdem ve hakk-ı müktesebleri sebebiyle tatyib edildikten sonra bâdema mülâzımlar için müstakil bir ruzname tertip ederek yolsuzluğun önünü alıp mülâzemet işini bir tertibe sokmuş ve bundan başka ulemanın her pâyede ne kadar mülâzım vermeleri lâzım geleceğini ve yedi senede bir nevbet usulünü vazetmiştir (*Şakayık zeyli,, Atayî s. 184* ve oradan naklen *Devhatü'l-meşayıh, s.* 26).

Mülâzemet kanununa aykırı olarak Kanunî Sultan Süleyman, kendisine güzel kasideler takdimiyle teveccühünü kazanmış olan Şair Baki'yi sıra bekletmeden mülâzım defterine kaydettirerek bir sene sonra 971 H. (1563 M.)'de yirmi beş akçe ile *Hâşiye-i tecrid* müderrisliğine tâyinini irade etmiştir. Halbuki Ruznamçe-i hümayunda kayıtlı olup nevbet bekleyen mülâzımlar varken bir medrese talebesinin iki sene içinde mülâzım ve arkasından da müderris olmasının doğru olmadığını Rumeli kazaskeri Hâmid Efendi arz ile itiraz etmiş ise de Pâdişah katî olarak emredince Baki Efendi 971 Şevval (1564 Mayıs)'de otuz akçe ile *Silivri*'de *Pirî Paşa medresesi* müderrisliğine tâyin edilmiştir [1].

968 H. (1560 M.)'de nevbet ferman olunmuş yani medrese mezunlarının Ruznamçe-i hümayuna kayıt olunarak sıra beklemeleri emredilmişti; bunun üzerine kazaskerlerin onar ve bilâd-ı selâse yani *İstanbul*, *Edirne* ve *Bursa* kadılarının beşer ve büyük mevleviyet yani taht kadılarının üçer mülâzım vermeleri ilk defa bu tarihte kanun olmuştur [2].

Daha sonraki tarihlerde yedi senede bir mülâzemet usulüne pek o kadar riayet edilmediği görülüyor. Nitekim yukarıdaki 1560'daki mülâzemetten sonra 973 Şaban (1566 Şubat)'da da mülâzemet emredilmiştir [3].

Hükümdarların cülûslarında ve ilk seferlerinde ve muzafferiyet zamanlarında şehzâde doğumlarında da mülâzemet usulünün tatbik edildiğini söylemiştik. Bu münasebetle şeyhulislâm ile Pâdişah hocaları yirmişer danişmendi mülâzım kaydederlerdi. Sul-

[1] *Şakayık zeyli, Atayî*, s. 435. Mirahur Ferhad Ağa'dan naklen Selânikî Mustafa Efendi, Sultan Süleyman'ın Baki hakkındaki teveccühünü şöyle anlatıyor: Sultan Süleyman bir gün Pâdişahlığımın birkaç yerinden hazz-ı vâfirim vardır, birisi de Abdülbaki gibi tab'ı pâk ve cevahir zatı bulup çıkarıp kadir ve kıymet verdiğimdir" demiş (*Selânikî, basılmamış kısım - Esat Efendi kitapları*, Nr. 2259 *varak* 466). II. Selim ile III. Murad da Bâki hakkında "İlmü fazilet ile letâfet-i nazm ve takrir-i kelâm ve beyan, insana ancak bu denlu mümkün ve müyesserdir" derlermiş (*Aynı tarih ve aynı sahife*).

[2] *Şakayık zeyli, Atayî*, s, 183, 243.

[3] *Şakayık zeyli, Atayî*, s. 243.

tan Süleyman hükümdar olunca hocası Hayreddin Efendi'nin mülâzım vermesi kanun olup kendisinin yirmi beş mülâzım verecek talebesi olmadığı için kazasker, İstanbul kadısı ile kazasker mazulleri ve şeyhulislâm Ali Cemalî Efendi'den danişmend almış ve bir kısım danişmendleri de ayartarak bu suretle Pâdişahın ilk seferinde mülâzım vermişti[1].

Sultan III. Mehmed 1004 H. (1595 M.)'de Şeyhulislâm Bostanzâde'ye hürmeten bundan sonra şeyhulislâmların otuz mülâzım vermelerini irade etmiştir[2]. Şehzâde hocalarının ikişer mülâzım vermeleri kanun iken Kanunî Sultan Süleyman'ın oğulları Selim ile Bayezid'in ricaları üzerine 963 H. (1556 M.)'den itibaren bunların da üçer mülâzım vermeleri kanun olmuştur[3]. Mülâzemet usulü, haklarında teveccüh gösterilen bazı ulema ve kadılara da teşmil edilmişti; meselâ Mekke ve Medine kadılıklarından mazul olup Süleymaniye *Dârü'l-hadîsi*'nden üç yüz akçe ile tekaüd olan Kâtip-zâde Zeynelâbidin Efendi'nin 1006 H. (1598 M.)'de kazaskerler gibi nevbetten on mülâzım vermesi ferman olunmuştu[4].

Mülâzım verecek talebeleri olanlar onları mezun yaparlardı; talebeleri olmayanlar ise şöhretli âlimlerin müstaid danişmendlerini alırlardı; açık göz talebelerden bazıları kendilerinin ders okudukları hocalarının müsaadesini almadan bilhassa Pâdişah hocalarının mülâzımı olmak üzere o tarafa giderlerdi[5].

XVIII. asırda *teşrif* denilen şeyhülislâm tâyinlerinde bunun hatırına riayeten on altı mülâzım verirlerdi. Şehzâde doğumlarında (velâdet-i hümayun) da aynı suretle olurdu. Rumeli kazaskerlerinin tâyinlerinde sekiz, Anadolu kazaskerleri, Nakibü'l-eşraf tâyinlerinde altışar, Hekimbaşı ile pâdişah imamı dörder, Mekke ve Kudüs kadıları beşer mülâzım verirlerdi. Bunlar şeyhulislâm vasıtasiyle Pâdişaha arz olunarak iradesi alınırdı; fakat Şehid Ali Paşa vezir-i âzam olunca 1127 H. (1715 M.)'de bu mülâ-

[1] *Şakayık zeyli*, s. 248.
[2] *Selânikî tarihi (basılmamış nüsha)*, *varak* 282*b*.
[3] *Mühimme defteri*, s. 114, 258.
[4] *Şakayık zeyli*, *Atayî* s. 457.
[5] *Raşid tarihi*, *c. V*, s. *50*.

zemet usulünü tahdid ederek suyiistimal edilmiş olan mülâzemet usulünü yeni bir nizama bağlamıştır. Buna göre şeyhulislâm tâyinlerinde üçer ve kazasker tâyinlerinde de ikişer mülâzım verilmesi kanun olmuştur[1]. Bu hususa dair hatt-ı hümayunlar daha aşağıda kaydedilmiştir.

Daha sonra vezirlerden birisi sadr-ı âzam olunca kendisine hürmeten kırk mülâzım vermesi kabul edilmişti[2]. Mülâzemet defterinin tertip ve zabtı Rumeli kazaskerlerine aitti[3].

Mülâzemet usulünün bozulması

1007 H. (1598 M.)'de müderrislik ve kadılık yolu olan ilmiye teşkilâtında şöyle böyle mevcut bozukluk arttı; bu tarihe kadar medreselerde, talebeler muayyen dersleri gördükten sonra mezun olup mülâzemetle müderris ve kadı olmak için nöbet usuliyle *matlab* defterine kaydedilerek sıra beklerlerken bu tarihten îtibaren mülâzemet alenen para ile elde edilmeğe başladı; voyvodalar, subaşılar on bin akçe mukabilinde mülâzemet satın alarak tahsil görmeden kadı olmağı başladılar[4]. Bunlardan başka şeyhulislâm, kazasker, Pâdişah hocası ve bazı büyük mevleviyet (taht) kadıları vezir ve beylerbeyi evlâdları bülûğ yaşı sayılan on dört, on beş yaşına gelmeleriyle onlara da İstanbul rüûsu verilmesi kanun oldu. Bunlardan şeyhulislâm oğulları mülâzemet ve nöbete girmeden birden bire ehliyeti haiz müderrislere verilecek olan *Hâriç* müderrisi derecesine çıkarıldılar ve bir müddet sonra kanunun tebdiliyle bunların Dâhil müderrisi olmaları kabul olundu. Pâdişah hocalarının oğulları da Dâhil medreselerinden birisinin müderrisi îtibar olundu. Kazasker oğulları kırk akçeli ve İstanbul kadıları oğulları da yirmi beş veya otuz akçelik (*Hâşiye-i tecrid* ve *Miftah*) medreseleri müderrisi oluverirlerdi. Halbuki buraları senelerce ders görüp uzun müddet mülâzemet ve nevbet bekle-

[2] III. Selim zamanında *Safranbolulu* İzzet Mehmed Paşa sadr-ı âzam olunca teşrifat mûcibince müstehiklere kırk adet mülâzemet verilmesi kanun olduğundan sadr-ı âzamın arzusiyle ehliyetsizlere verilmemesi için ulemadan bir kaç kişi mümeyiz tâyin edilip taliplerin arasında imtihan yapılmıştı(*Vak'a-nüvis Halil bey tarihi*, s. *9*).

[3] *Nimeti Efendi kanunnamesi (Kütüphanemizdeki nüsha)*, *s. 47*.

[4] *Hammer tarihi (Ata Bey tercümesi) c. VIII, s. 37.*

dikten sonra yirmi beş ve otuz akçe ile müderris olanların yerleri idi; hattâ eskiden buralara aynı evsafı haiz olanlar birden ziyade ise aralarında imtihan yapılırdı[1]. Rumeli ve Anadolu kazaskerleri bilfiil kazaskerlikte bulundukları zaman kanun üzere her altı ayda bir kere mülâzemet verirlerdi; bu yüzden iltimaslı bir çok cehele ilmiye mesleğine girerlerdi[2]. Bu bol bol mülâzemet yüzünden medrese tahsili görüp müderrisliğe geçmek isteyenler uzun zaman bekliyorlardı; çünkü medreselerin adedi kâfi gelmiyordu. Bundan dolayı dereceleri tasnif edilmiş olan medreselerin mevcut dereceleri mecburen değiştirilerek müderrisler yerlerinde terfi ettiriliyorlardı; meselâ *Hariç* medresesi müderrisi yerinde olarak *Dâhil* müderrisi oluyordu.

İlmiye sınıfının bozukluğunu düzeltmek için XVIII. asır başlarında vezir-i âzam Damad (Şehit) Ali Paşa bazı teşebbüslerde bulunmuştur; buna dair Raşid şöyle diyor[3]:

"Tarik-i ulemada mülâzemet hususu bir az zamandan beri nizamsız olarak ehil ve nâ-ehle bakılmayıb salây-i âm olmağla kudret-i maliyesi olanlar beyninde müzayede ve her kim ziyade akçe verir ise anın muradına müsaade olunub vilâyet-i Anadolu'da olan haşerat çift bozarak bir kaç akçe peyda ettiği saat anınla bir mülâzemet iştira edib kat-ı tarik etmeleriyle cehele iş görüb mülâzemet arzusunda bulunan erbab-i istihkaka var *muîd* ve *muzaf* ol sözüyle rah-i ümitlerine sedd-i sedid çekilir idi" mütalâasını yürüttükten sonra ilmiye mesleğinin ıslahı için rikâb-i hümayun kaymakamlığına gönderilen hatt-ı hümayun suretini kaydetmektedir :

Sen ki Kaimmakamımsın[4],
Tarik-i ulemada ehil ve nâ-ehle bakılmayıb keseret-i mülâ-

[1] Zekeriya Efendi, İstanbul'da *Eski Ali Paşa* müderrisliği münhal olduğu zaman kırk akçeli medrece mazullerinden beş kişi ile ulemadan müteşekkil bir heyet huzurunda imtihan olup muvaffak olduktan sonra bu medrese müderrisliğine tâyin edilmişti (*Atayî*, s. 323. Zekeriya Efendi sonradan şeyhulislâm olmuştur.

[2] *Raşid tarihi*, c. *IV*, s. 50.

[3] *Raşid*, c. *IV*, s. *47*, *sene 1127*.

[4] Bu sırada sadr-ı âzam Damad Ali Paşa Mora seferinden ve Pâdişah *Edirne*'de bulunduğundan hatt-ı hümayun sadr-ı âzam vekili olan rikâb-i hümayun kaymakamına hitabendir.

zemet verilmek ilm-i şerifin adem-i rağbetine mezelletine bâis olmağla fî-mâbâd bî-vech bahane ile mülâzemet verilmeyib ancak medaris ve mevleviyette mansıb ve hareket vukuunda vaz-ı kadimisi ne ise mûtad üzere verilecek mülâzemetlerin vakitleri geldikte veyahut bir müstahikka mülâzemet verilmek iktiza ettikte şöhret-i şayiası, kaç yaşında olduğu ve kimden okuduğu ve ne okuduğu efendi dâimizin (şeyhülislâmın) malûmı olub ve işareti olduğu malûmun olduktan sonra rikâb-i kâm-yâbıma arz eyliyesin ve mülâzemet arz olunan, ulema-zâdeden ise ancak kimin oğlu olduğu arz olunmak kifayet eder, kaç yaşında olub ve ne okuduğunu ilâma hacet yoktur"[1].

Bu hatt-ı hümayunla mülâzemet usulü ıslah edilmek istenmekle beraber ulema oğulları hakkında eskiden beri devam edip gelen kanuna dokunulmaması ve yalnız ülemadan kimin oğlu olduğu sorularak yaşının ve tahsil derecesinin sorulmaması imtiyazlı cahil ulema-zâde sınıfının devamını mûcip olmuştur.

Bu hatt-ı hümayun mûcibince mülâzemetlerin tahsil görüp medreseden yetişmişlere verilmesi hususundan başka ikinci bir hatt-ı hümayunla da mülâzemet hususunda şeyhulislâmdan istenilen malûmat alındıktan sonra şeyhulislâm, kazasker ve diğerlerinin bol miktarda verdikleri mülâzemet usulü de tahdid edilmiştir. Yine bu hususa dair Raşid tarihinde (Tertib-i nizam-ı mikdar-ı mülâzemet) başlığiyle şöyle deniliyor[2]:

"Zikri mürur eden mülâzemetler hususunun keyfiyyetine verilen nizam gibi kemiyyetine dahi intizam verilmek murad-ı hümayun olub aded-i mûtad sualini mutazammin şeyhulislâm efendiye hitaben hatt-ı hümayun sadır olmağın kadimü'l-eyyamdan beru *teşrif* namına ibtidây-i nasblarında ve velâdet-i hümâyun vukuunda şeyhulislâm olanlara onaltı ve sadr-ı Ruma sekiz ve sadr-ı Anadolu ile Nakibüleşrafa altışar ve hekimbaşı ile imam-ı sultaniye dörder ve Mekke-i Mükerreme ve Kudüs-i şerif kadısı olanlara beşer ve şeyhulislâm efendiler işaretiyle murad olunan mertebeye müstakıllen mülâzemetler verilirdi. Ve şeyhulislâm hazretlerinin Sultan Bayezid medresesinden — çünkü şeyhulislâmlar Bayezid medresesi müderrisi idiler- altı ayda bir kere

[1] *Raşid tarihi, c. IV, s.* 48.
[2] *Raşid tarihi, c. IV, s.* 49.

معيد *muîd* ve *muzaf*'ına iki mülazemet[1] ve sadreyn efendiler dahi her altı ayda bir kere *tezkerecilik teşrifi* namiyle bir mülâzemet ve müderris efendiler tekmil-i devre-i mûtade-i tedris edince musıla-i sahndan, sahna ve andan altmışlıya ve musıla-i Süleymaniye'den Süleymaniye'ye ve andan mansıb oldukta birer mülâzemetlerin *iade* namiyle bir müderris molla olunca dörder mülâzım yazar deyu şeyhulislâm Mirza Efendi hazretleri cevab yazdıkta fîmâbâd zikrolunan mülâzemetlerin bir hadd-i mûtedile tenzil olunmak bâbında sadır olan hatt-ı hümayundur ki zikrolunur" dedikten sonra bunun suretini kaydediyor :

"Sen ki Kaimmakamımsın,

Arzolunan mülâzemet defteri manzur-i hümâyunum oldu; şeyhulislâm efendiler nasbında üç mülâzemet ve kazasker efendiler nasbında ikişer mülâzemet ve Sultan Bayezid medresesi danişmendlerine senede dörder mülâzemet ve kazaskerlerin müddet-i nasblarında tezkerecilik namiyle ancak bir mülâzemet ve medreseden sahna varanlara birer ve sahndan ibtida-i altmışlıya varanlara birer ve Süleymaniye'ye varanlara birer ve Süleymaniye'den mansıb olanlara (yani kadılığa geçenlere) birer mülâzemet verilsin ve mülâzemetler bir hadd-i muayyene tenzil oluncayadek bu vech üzere verilsin ve bundan ziyade arz olunmasın".

Bu hatt-ı hümâyunu mütaakıp dört yüzden ziyade müderrisin iadeden mülâzım yazılmak üzere medreselerinde hizmet derslerine devam edip müderrislere danişmend namiyle beşer onar sene hizmet eden binden ziyade danişmendin mağdur olacakları Pâdişaha arzedilmesi üzerine yine eskisi gibi her müderris mansıb alınca yani bir üst medreseye terfi edince dörder mülâzım yazmaları usulü ibka edildi[2] ve bu arada Edirne ve Bursa medreselerindeki mülâzemetler de kaldırıldı.

Bu hatt-ı hümâyunları mütaakıp sadaret kaymakamı Mehmed Paşa Şeyhulislâm Menteş-zâde Abdürrahim Efendi'ye

[1] Şeyhulislâmlar, vakfiyesi mûcibince Sultan Bayezid medresesi müderrisi idiler. Altı ayda bir kere medrese *muîd*'iyle *muzaf* denilen muîd yardımına (Asistan) yani iki kişiye ve senenin diğer altı ayında da yine *muîd* ve *muzaf* tâyin edilmiş olan diğer iki zata verilecek mülâzemet dörttü. Hatt-ı hümayundaki kayıt bunlara aittir.

[2] *Raşid tarihi, c. IV, s.* 50, 51.

ısrar ederek on yaşını henüz geçmiş olan oğluna Dâhil müderrisliği almağı ihmal etmemişti. Sadr-ı âzam Damad Ali Paşa *Mora* seferinden döndükten sonra bu münasebetsiz hali haber alınca pek ağır ve acı sözlerle şeyhulislâmı hırpaladığı gibi çocuğun adını da müderrislik defterinden sildirerek yerine lâyik olan birisini tâyin ettirmiştir[1].

Bu hatt-ı hümâyunun tatbiki bir müddet devam etmiş ve I. Mahmud zamanında şeyhulislâm olan Mürteza Efendi zamanında 1163 Cemaziyelâhır (1750 Nisan)'da yine medreseler ile mülâzemet işinin tanzim ve ıslahı ve ehliyeti olmayanlara müderrislik ve mülâzemet verilmemesi hakkında bir hatt-ı hümâyun sadır olmuştur[1,2].

I. Mahmud bozulmuş olan ilmiye sınıfının ıslahı için afif ve dürüst bir zat olan Seyyid Mürteza Efendi'yi Anadolu kazaskeri iken şeyhulislâm yapmıştı. Filhakika Mürteza Efendi bu hususta hatıra gönüle bakmıyarak epi faaliyet gösterip bir dereceye kadar muvaffak oldu ise de yüksek ilmiye rütbesini haiz ulemanın evlâdı olan zadegân sınıfının mürettep tahsil görmeden müderris olmaları usulünü kaldırmağa muvaffak olamamıştır [3].

[1] *Raşid tarihi, c. IV, s.* 169, *sene H.* 1127 *(*1715 *M).*

[2] *İzzî tarihi, varak* 228.

[3] 1202 H. (1788 M.) de sefere gitmekte olan Sadr-ı âzam Koca Yusuf Paşa'nın Şeyhulislâmın oğluna yüksek bir müderrislik verilmesine müsaade edilmesi hakkında I. Abdülhamid'e bir takriri:

"Şevketlû, kerametlû, kudretlû Velinimetim efendim Pâdişahım Meşihat-i islâmiyye mesnedinde kaim olan duacılarının evlâdları medreseleri ötedenberi bir kaç rütne ilerüce terfi âdet olub ancak halen mesned ârây-ı fetva olan semahatlû Efendi dâileri akran ve emsali meyanında kemal-i akl ve eveb ve iffet ve fart-i hicab ve haya ve kanaat ile mevsuf, olmak hasebiyle bu ânedek hakkında sünuh eden birr ü atıfet ve mekâtim ve re'fet-i şâhaneden vücuhla mahcub ve şerm-sar olduğundan bu babta izhar-ı teeddüb ve iffet ve ibrâz-ı şermü-hicab ve teşekkür ve kanaat edib yüz yıl dursa mahdumı hakkında ol makule adeti kal u kaleme getiremiyeceği nümayan olduğuna binaen kariha-i sahiha-i husrevânelerinden olarak müşarünileyhin mahdumları medresesi bir kaç mertebe terfi buyurulur ise her veçhile kendûlere bais-i tezayüd şevk ve hahisi olub kavmi beyninde derkâr olan nüfuz ve îtibarı bir kaç mertebe aşikâr olacağı...."

Bu takride derkenar olarak Yusuf Paşa: "Bu hususu Der-i saadette arz edecek iken sefer gailesiyle unutulduğu"nu kaydetmiştir. Takririn üzerine I.

Yukarıda bahsettiğimiz Mülâzemet defterine kayıd sureti şöyledir.

Mevlâna Mehmed b. Abdullah İstanbul

Mevlânay-ı mezbur hâlâ sadr-ı fetva olan şeyh-i meşayıh-i islâm *Abdullah efendi* hazretlerinin talebe-i kiramından olub 1122 Şevvalinde piraye-bahş-i mehd-i vücud olan şehzâde-i Civan-baht sultan *Abdülmelik* hazretlerinin velâdet-i hümayunları cihetiyle sâdır olan hatt-ı hümayun mûcibince bâ-işaret-i hazret-i şeyhulislâm teşrifen on üçüncü olmak üzere mülâzemete kabul buyrulduğu def'a-i sâlisemiz defterinde mastur ve mukayyettir[1].

Abdülhamid: "Gerek mülâkatımızda ve gerek tahrir-i hümayunda mukaddem yazmıştım; bu defa elbet emrim ısdar ve nizam veririm. Heman Allahü teâla ilâ âhırü'l-ömr mesned-i fetvada karar nasib olmuştur. Tamam yerini bulmuş bir zat-ı şeriftir" hatt-ı hümayuniyle Şeyhulislâm hakkındaki teveccühünü göstermiş ve tabiî oğlunun medresesini yükseltmiştir (*Başvekâlet Arşivi, Hatt-ı hümayun vesikaları, sandık* 7, *hatt-ı hümayun Numarası* 122).

[1] *Topkapı saray, Arşivi, Nr.* 9351.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

MÜDERRİSLİK

Daha yukarıki bölümde görüldüğü üzere medreselerdeki dersleri sırasiyle görüp danişmend olan talebe, bundan sonra mülâzemet ve kazasker defterine kayıt olunarak nöbet sırası gelince en aşağı derecedeki *Hâşiye-i tecrid* medresesi müderrisliklerinden birisine tâyin olunurdu. Bu ilk medrese müderrislikleri yirmi ve yirmi beş akçe yevmiyeli idi.

Eğer medreseden mezun olup müderrislik için nöbet bekleyen danişmend askerî sınıfa geçmek isterse kendisine yirmi bin akçe ile zeametin ilk derecesi verilirdi[1].

Hâşiye-i tecrid müderrisi olan zat terfi edince bir derece yüksek olan otuz, otuz beş akçe yevmiyeli *Miftah* medreselerinden birinin müderrisliğine ve daha sonra kırklı, Hâriç elli medreseleri müderrisliklerine yükselirdi. Bu Kırklı ve Hâriç elli medreseleri, Anadolu'da beylik kurmuş olan hükümdarların veya onların kız ve ailelerinin yaptırmış oldukları medreselerdi[2]. *Kırklı* medreselerinde kelâmdan mevakıf şerhi, makasıd şerhi ve Hâriç elli medreselerinde ise başlıca fıkıhtan hidaye tedris edilirdi[3].

Hâriç elliden terfi eden müderris *Dâhil* müderrisi olurdu. *Dâhil* medreseleri içinde en önemlisi Fatih'in yaptırmış olduğu sekiz Tetimme medreseleri idi. Bu *Dâhil* medreselerinin yolu *Sahn* müderrisliği olduğu için bundan dolayı bu *Dâhil* medreselerine *Mûsıla-i Sahn* da denilirdi. *Dâhil* elli medreseleri şehzâdelerin, şehzâde valideleriyle Pâdişah kızlarının ve Pâdişahların yaptırmış oldukları medreselerdi[4].

[1] Kanunnâme-i Âl-i Osman, *Fatih kanunnâmesi (Tarih-i Osmanî Encümeni, s. 21).*

[2] *Âli, Künhü'l-ahbar (basılmamış birinci cild), s. 24 (Kütüphanemizdeki nüsha)*

[3] *Kâtip Çelebi, Cihannüma, s. 688.*

[4] *Âli, Künhü'l-ahbar (basılmamış birinci cild), s.* 24. Mûsıla-i sahn müderrisliği hakikatte dâhil medreselerinden ise de Sahn-ı semana talebe yetiştirdiği için derece ve rütbe îtibariyle Hareket-i dahil müderrisliğinden yüksekti.

Müderris kudret ve kabiliyetini gösterecek olursa *Sahn-ı seman* medreselerinden birisine terfi eder ve bu suretle profesör olurdu.

Fatih Sultan Mehmed'in kanunnâmesi üzere müderrisliğe ilk girecek olan mülâzım, yirmi akçe ile tâyin olunarak medreseden medreseye beşer akçe artmak suretiyle elli akçelik müderrisliğe kadar çıkardı[1]. Fakat daha sonra II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanunî Sultan Süleyman zamanlarında Altmışlı medreseler de yapılarak[2] yeni bir kanunla medrese ve müderrislerin dereceleri Otuzlu, Kırklı, Ellili (Hâriç ellili), *Dâhil*, *Semaniye* ve Altmışlı olarak artmıştır.

İlk medrese müderrisine *Hâşiye-i tecrid* ve ikinci derece müderrisine *Miftah* ve ondan daha üstün medrese Kırklı müderrisleri denilip bundan sonraki medreseler müderrislerin rütbeleriyle malûm olurdu. Kırk akçe yevmiyeli olan Kırklı müderrisinin rütbe ve derecesi yükseldiği zaman *İbtida-i hâriç* müderrisi[3] daha sonra oradan hareket ettiği için *Hareket-i hâriç* ve onu mütaakıp *İbtidâ-i dâhil* ve arkasından *Hareket-i dâhil* müderrisliği[4] derecesine çıkar ve sonra *Mûsıla-i sahn* ve *Sahn* müderrisi olurdu. XVI. asır ortalarına kadar Ayasofya ve Eyüp medreseleri *Sahn* derecesinde sayılmış ise de bu asrın ikinci yarısından îtibaren ayasofya *Sahn-ı seman*'dan bir derece yüksek sayılmış ve Eyüp müderrisliği ise bazan *Sahn*'dan aşağı ve bazan beraber

[1] *Kanunnâme-i Âl-i Osman, s. 120,* Şakayık zeylinde Ebû'l-Meyamin Mustafa Efendi'nin müderrislik hayatından bahs edilirken onun yirmi, yirmi beş, otuz, Kırklı, Hariç ve Dahil ve daha sonra Sahn müderrisi ve ondan sonra Sahndan şehzâde müderrisi ve oradanda Süleymaniye müderrisliğine terfi ettiğine göre şehzâde müderrisliğinin Sahından bir derece yüksek veya müsavi olduğu anlaşılıyor *(Atayî, s. 511).*

[2] Âli (basılmamış birinci cild), s. 30.

[3] Şeyhul-islâmin bir inhası (İbnü'l-emin tasnif, tevcihat vesikaları Nr. 1052) Maruz-i dâileridir ki kırktan mâzul Mehmed efendi dâilerine Cafer Çelebi medresesi ibtidâ-i hâric ile inayet buyrularak rica olunur.

Mine'd-dâi el-fakîr Mehmed
afa anhu

[4] Raşid taribinde Hareket-i dâhil müderrisliğine ikinci dahil rütbesi denilmektedir *(C. V, s. 117).*

ve yüksek îtibar edilmiştir[1]. Bu tâyin edilen müderrislerin iktidarına göredir.

Fatih'in kanunnâmesi mûcibince Tecrid, Miftah ve Kırklı medreselerini kazaskerler tevcih ederlerdi[2]. *Sahn* müderrisi olan bir zat isterse beş yüz akçe yevmiyeli taht kadılıklarından birine -ki buna mevleviyyet denilirdi- tâyin olunurdu[3].

Hâriç ve *Dâhil* medreseleri müderrislerinin yevmiyeleri elli-şer akçe olup bunlar isterlerse üç yüz akçe yevmiyeli kadılığa gidebilirlerdi ve yine kanunnâmeye göre *Hâriç* ve *Dâhil* müderrisleri arzu ettikleri takdirde nişancılığa ve defterdarlığa da geçebilirlerdi[4]. *Sahn-ı seman* müderrisleri merasimde sancakbeylerinin üstünde yer alırlardı[5].

İçel denilen İstanbul, Edirne ve Bursa şehirleriyle etraf ve mülhakatındaki medrese müderrislerinden yirmi akçeli bir müderris kadılığa geçmek isterse kırk beş akçe yevmiye ile tâyin olunurdu[6].

Müderrisler, okuttukları derslerden herhangi bir bahis üzerine talebelerine münazara yaptırırlar ve neticede iki taraf arasında hakem olup mütalâalarını söylerlerdi; her bir müderrisin talebelerinden (*muîd*) denilen yardımcıları doçent veya (asistanları)

[1] Fâtih'in kanunnâmesinde "Sahn'dan beş yüz akçe ile kadılığa vusul bulur ve Ayasofya medresesinden dahi kezâlik böyle vusul bulur" kaydından, *Sahn-ı Seman* ile Ayasofya müderrisliğinin aynı derecede olduğu anlaşılıyor. Fakat XVI. asrın ikinci yarısında *Ayasofya*'nın derecesi Sahn'dan yüksek ve Eyüp müderrisliği ise Sahn'dan aşağı Dâhil ve bazan Sahn'dan yukarı itibar olunmuştur. Meselâ 1013 H. (1604 M.)'de Eyüp müderrisinin derecesi altmış akçeden tenzil olunarak Sahn pâyesine indirilmiş ve sonra da Sahn'ın üstünde tutulmuştur (*Atâyî*, s. 594, 749). Bu şekil, müderris adedine ve onlara derece bulmak îtibariyle zaman zaman tebeddüle uğradığını göstermektedir. Bazan bulunduğu medresenin derecesi yükseltilmek suretiyle bir müderrislik derecesi arttırılmış olduğu gibi diğer bir müderrisin tâyininde de o müderrisin rütbesine göre hal-i aslisine indirilirdi.

[2] Âli, *Künhü'l-ahbar (basılmamış kütüphanemizdeki birinci cild)*, s. 24.

[3] *Kanunnâme-i Âl-i Osman* s. 20.

[4] " " " s. 14, 20.

[5] " " " s. 20.

[6] " " " ; *Âli*, c. *I*, s. 36. "İçel îtibarî İstanbul ve Edirne ve Bursa medarisine ve bunların havalisindeki kasabatta vâki medarisin güzidelerine mahsus olur.."

vardı. Müderris vefat edecek olursa talebeleri aynı derecedeki diğer bir müderrisin dersine devam ederlerdi[1].

Kanunî Sultan Süleyman, ismine mensup olan Süleymaniye medreselerini yaptırdıktan sonra medreselerde ve müderrisliklerde değişiklik yapıldı. Elli dahil müderrisliğinden *Sahn-ı seman* müderrisliğine ve oradan da Altmışlı ve daha sonra Süleymaniye medreselerinden birine geçilir ve buradan *Şam*, *Halep*, *Bağdad* kadılıklarına geçilir ve pek ziyade fazl ve kemali olanlar da *Bursa*, *Edirne* ve *İstanbul* kadılıklarından birisine tâyin olunurlardı[2].

Daha sonraki tarihlerde medrese adedinin artması üzerine medrese dereceleri de değiştirildi; bazı medreseler bilfiil *Sahn-ı seman*'da müderris olmayanlara *Sahn-ı seman* pâyesi ile tevcih olundu ve diğerleri de böyle değişikliklere tâbi tutuldu; *Sahn-ı seman*'dan sonraki medrese dereceleri Süleymaniye medreselerine göre ayarlandı[3]. *Sahn* müderrisliği bir zamanlar en son yüksek müderrislik iken Süleymaniye medreselerinin yapılması üzerine -aynı zamanda müderris cihetinden de- ehemmiyetini kaybetti.

Sahn-ı semana kadar çıkmış olan bir müderrisin derecesi artınca oradan *İbtida-i altmışlı* ve sonra *Hareket-i altmışlı*, *Mûsıla-i Süleymaniye*, *Süleymaniye* ve en son *Dârü'l-hadîs* müderrisi olurdu; bilmünasebe daha yukarıda beşinci bölümde Süleymaniye medreseleri kısmında görüldüğü üzere XVIII. asrın ilk yarısında *Mûsıla-i Süleymaniye* medresesi ile *Süleymaniye medresesi* arasına *Hâmise-i Süleymaniye* adiyle bir medrese derecesi daha

[1] *Şakayık tercümesi (Mecdî)*, s. 136, 155, 160.

[2] Âli (*Basılmamış birinci cild*), s. 23 - 24.

[3] Bu derece münasebetiyle Şeyhulislâmın bir arîzası :

Mâruz-ı dâileridir,

Mûsıla-i Süleymaniye ile Selânik'te Ahmedbey müderrisi Süleyman Efendi, yerinde Süleymaniye îtibar olunub ve *İstanbul*'da ibtida-i hariç ile odabaşı sabık Ömer Ağa der mescid-i *Mahmud Efendi* müderrisi İshak Efendi dâileri yerinde ikinci hariç (yani hareket hariç) îtibar buyrulmak rica olunur.

Mine'd-dâi Mehmed
afa anhü

Sadr-ı âzam şeyhulislâmın bu inhasını pâdişaha arz ile iradesini aldıktan sonra şeyhulislâmın takririnin üzerine.. "*Sah.* işaretleri mûcibince tevcih olunmak bu yruldu fî sene 28 c (Cemaziyelâhır) 1115" kaydiyle inhanın kabulünü bildirdi (*Emîri tasnifi*, *Ahmed sâlis vesikaları*, *Nr.* 2443).

konulmuş ve bu tertip Osmanlı medreselerinin kaldırılmasına kadar devam etmiştir[1].

Bütün müderrislerin tâyinleri evvelce kazaskerlerin Pâdişaha arz etmeleriyle yapılırken XVI. asır ortalarından îtibaren *Hâşiye-i tecrid*, *Miftah* ve Kırklı medreselerinin müderrislerinin kazaskerler ve daha yukarı medreselerin müderrislerinin tâyinleri şeyhulislâmın sadr-ı âzam vasıtasiyle inhası üzerine olmıştır.

Müderris tâyini hakkında bir fikir vermek için şeyhulislâmın, sadr-ı âzama yazması ve onun tarafından da Pâdişaha arzolunarak iradesi alındığına dair bir takrir ile telhis suretlerini aynen aşağıya yazıyorum : Şeyhulislâmın, sadr-ı âzama, müderris tâyini hakkındaki takrisi :

Medrese-i Süleymaniye, Esmihan Sultan müderrisi Mûharrem-zâde Mehmed Efendi'ye. Yeri Şah Sultan müderrisi Halil Efendi'ye Mûsıla-i Süleymaniye ile. Yeri Edirnekapısında Mihrimah Sultan müderrisi Ahmed Efendi'ye altmış hareket-i misliyesiyle. Yeri Sahn müderrisi Mehmed Efendi'ye altmışla. Yeri Yahya Efendi müderrisi Ahmed Efendi'ye sahnla. Yeri, Efdaliye müderrisi Abdullah Efendi'ye Mûsıla-i sahnla. Yeri Hasan Efendi müderrisi Mehmed Şeyhî Efendi'ye dâhil hareket-i misliyesiyle. Yeri Hüsamiye müderrisi Mehmed Efendi'ye dâhil ile. Yeri Şeyhulharem müderrisi Ömer Efendi'ye hâriç hareket-i misliyesiyle. Yeri Kırkdan münfasıl Şeyh Mehmed Efendi'ye hâriç elli ile.

Medrese-i Dârü'l-hadîs Sinan Paşa sahn müderrisi Ebû Bekir Efendi'ye altmışla. Yeri Nişancı Mehmed Paşa müderrisi Abdullah Efendi'ye sahnla. Yeri Haydar Paşa müderrisi Lütfullah Efendi'ye mûsıla-i sahnla. Yeri Üsküdarda Rum

[1] Müderrislerin çoğalması medreselerin derecelerinin değiştirilmesine sebep olmuştur. Meselâ XVI. asırda Mûsılâ-ı sahn müderrisliği pek mahdud iken XVII. asırda *Sahn-ı seman* müderrislerinin adedi kırk sekiz ve daha sonra da bir misli artmıştır. 1300 H. (1882 M.) muayyen bir kadrosu olmayarak miktarı artıp eksilen *İbtida-i hâriç* müderrisliğinden sonra muayyen kadrosu olan *Hareket-i hâriç* müderrisleri kırk ve İbtida-i dahil kırk sekiz, Hareket-i dâhil müderrisleri otuz iki, Mûsıla-ı Sahn seksen sekiz, Sahn-ı seman sekiz, İbtida-i altmışlı kırk sekiz ve Hareket-i altmışlı medreseleri otuz iki idi (*Ankara Vilâyeti Salnamesi sene*: *1300 H*).

Mehmed Paşa müderrisi Hüseyin Efendi'ye mûsıla-i sahınla. Yeri Çekmece'de Abdüsselâm müderrisi Yusuf Efendi'ye dâhil hareket-i misliyesiyle. Yeri Hâmid Efendi müderrisi Mehmed Efendi'ye dâhil ile. Yeri Sayyadbaşı müderrisi Nûman Efendi'ye hâriç hareket-i misliyesiyle. Yeri kırktan münfasıl Ali Efendi'ye hâriç elli ile.

Sadr-ı âzam bu inha dolayısiyle Pâdişaha aşağıdaki telhisi arz ediyor :

Faziletlû Şeyhulislâm Efendi tertib ve işareti mûcibince tevcih ve ihsan buyrulmak bâbında ferman şevketlû pâdişahımındır.

IV. Mehmed bu telhisin üzerine *(vech-i meşrûh üzere verdim)* hatt-ı hümâyuniyle tâyinleri kabul etmiştir. Bu takrire müderrislerin dereceleri başta gelen Dârü'l-hadîs hâriç olarak :

Medrese-i Süleymaniye, Mûsıla-i Süleymaniye, Hareket-i altmışlı, İbtida-i altmışlı, Sahn-ı seman, Mûsıla-i sahn, Hareket-i dâhil, İbtida-i dâhil, Hareket-i hâriç, İbtida-i hâriç olarak tesbit edilmiş olup bunlardan daha aşağıda Kırklı, Miftah ve Tecrid medreseleri vardır; yine bu takrirde medreselerin hangi rütbe ve derece ile verildikleri görülmektedir. Bu kayda göre XVII. asırdaki medreselerin dereceleri en yüksek ve son müderrislik olan *Dârü'l-hadîs* ile beraber on bir olup bundan aşağı Kırklı, *Miftah* ve *Hâşiye-i tecrid* müderrislikleri geliyordu. Takrirdeki (hareket-i misliyesiyle) kaydı müderrisin bir evvelki müderrislik maaşı ile nakline ait olup bunun terfii müderrislik derecesinin artmasiyle yapılmış demekti.

XVI. VE XVII. YÜZYILLARDA MÜDERRİSLİK YOLU İÇİN BAZI KAYITLAR

Şemseddin Ahmed isminde bir müderris ibtida yirmi akçe ile *Bursa*'da Molla Hüsrev ve yirmi beş ile Molla Yegân, otuz ile taşlık müderrisliklerinde bulunduktan sonra kırk akçe ile İstanbul'da Davud Paşa müderrisi olup üç sene sonra yerinde derecesi arttırılarak elli akçe ile yine orada kalmış ve daha sonra Mihrimah Sultan müderrisi oradan *Sahn-ı seman* müderrisliğine ve *Sahn*'dan altmış akçe ile Ayasofya ve sonra Sultan Selim müder-

risliklerine geçerek buradan da Medine-i Münevvere kadılığına gitmiştir[1].

Alâüddin isimli bir müderrisin tercümeihalinde de evvelâ *Hâşiye-i tecrid* müderrisliğinden otuzla İnegöl, kırkla Davud Paşa, elli ile Trabzon'da Sultan müderrisi ve oradan Manisa müderrisi ve Müftüsü ve onu mütaakıp *Sahn-ı seman* ve arkasından altmışla Ayasofya müderrisi olduktan sonra Bağdad kadısı olmuştur[2].

Kezâ *İvaz Efendi*'nin tercümeihalinde: Rüstem Paşa mensuplarından olduğu için paşasının iltimasiyle *Hâşiye-i tecrid* müderrisliği yapmadan bir rütbe üstün olan otuz akçelik müderrisliğe getirilmiş sonra sırasiyle kırkla Davud Paşa müderrisi olup birkaç gün sonra yerinde terakki ile Hâriç müderrisi olmuş ve yine aynı derece ile efendisi Rüstem Paşa medresesi müderrisliğine tâyin edilmiş ve sonra terfi ile Haseki Sultan müderrisi, *Sahn* müderrisi ve altmışlı Muradiye müderrisi, Ayasofya müderrisi, Süleymaniye müderrisi, Edirne'de Selimiye müderrisi olduktan sonra Bursa kadılığına tâyin edilmiştir[3].

Feyzullah Efendi'nin tercümeihalinde: yirmi beş akçe ile Hatice Hatun müderrisi ve sonra pâye-i selâsîn ve erbaîn ile (yani otuz ve kırk akçalık medreseler) müderrislik ederek kırk akçe müderrislikten mâzul iken elli akçalık *Hâriç* medreselerinden Mihrimah Sultan müderrisi olmuştur[4].

Daha yukarıda Şemseddin Ahmed Efendi'den bahsedilirken görüldüğü üzere bir müderrisin medresesi değiştirilmeden aynı medresede müderrislik derecesinin yükseldiği görülüyor. Yine bunun gibi 996 H. (1588 M.)'de Kalenderhane müderrisi Rıdvan Efendi aynı medresede *Sahn* müderrisliği pâyesi almış ve buradan da *Edirne*'de İkinci Bayezid medresesi müderrisliğine terfi ettirilmiştir[5]. Müderris adedinin ve terfi edeceklerin ziyade-

[1] *Şakayık zeyli, Atayî, s.* 108.
[2] " " " *s.* 109.
[3] " " " *s.* 291.
[4] " " " *s.* 540.
[5] " " " *s.* 510.

liğine göre daha böyle yerinde dereceleri yükseltilen müderrisler görülüyor[1].

Bir müderris kanun üzere *Sahn-ı seman*'dan sonra altmışlı müderrisliğine ve oradan da XVI. asrın ikinci yarısında Süleymaniye müderrisliğine geçmek îcap ederken bazan kanuna aykırı olarak *Sahn-ı seman*'dan doğrudan doğruya Süleymaniye müderrisliğine terfi ettirilirdi; meselâ ulemadan Bedreddin Mahmud, Sokullu Mehmed Paşa'nın hocası olduğu için *Sahn* müderrisliğinden Süleymaniye müderrisliğine geçirilmişti[2].

Bilmünasebe yukarıda görüldüğü gibi müderrislerin dereceleri gibi medreselerin de dereceleri değiştirilebilir; meselâ Kırklı bir medrese *Hâriç*, *Hâriç* medrese *Dâhil* olabilirdi; bu hal müderris adedinin medrese adedinden çok olmasındandolayı idi. Meselâ 1033 H. (1623 M.)'de *Hâriç* medreselerinden olan Mehmed Paşa medresesi müderrisliği *Dâhil* medreseleri arasına alınarak *Sahn-ı seman* medreselerine mahreç olmuştu[3]. Yine böylece elli akçe ile Selçuk Sultan müderrisliği 979 H. (1571 M.)'de kırk akçelik müderrisliğe indirilmişti[4]. Ve yine *Dâhil* medreselerinden Soğukkuyu (Pirî Paşa) medresesi de *Hâriç* müderrisliğine tenzil olunmuş[5] ve Balıkesir'deki Yıldırım Bayezid müderrisliği Hâriç derecesinde iken pâye-i sahn (dahil) îtibar edilmişti[6]. Bursa'da Kadri Efendi medresesi müderrisliği kırklı müderrisliklerden iken *Hâriç* derecesine çıkarılmıştı[7]. *İstanbul*'da Şehzâde medresesi müderrisliği elli akçe iken 955 H. (1548 M.)'de altmış akçelik olmuştu[8] ve keza Sinan Paşa Dârü'l-hadîsi (Divanyolu'nda) 1032 Muharrem (1622 Kasım)'de ve Eyüp'te Zal Paşa Sultanı (Şah Sultan) medresesi 1028 H. (1628 M.)'de altmışlı îtibar olunmuşlardı[9].

[1] *Şakayık zeyli, Atayî*, s. 124 *ve şeyhulislâmın bir inhası, Topkapı Arşivi Nr. 11639, sene 1192.*
[2] " " " s. 124.
[3] " " " s. 744.
[4] " " " s. 18.
[5] " " " s. 527.
[6] " " " s. 558,
[7] " " " s. 491,
[8] " " " s. 14.
[9] " " " s. 752, 753.

Eyüp medresesi müderrisliği 994 H. (1586 M.)'de *Sahn-ı seman*'dan aşağı îtibar olunurken sonradan altmışlı derecesine çıkarılmış[1] ve bir müddet sonra *Sahn'dan* aşağı îtibar olunmuş ve bir ara da Elli, Altmışlı medreseler sırasına alınmıştır[2]. Medreselerin *Dâhil*, *Hâriç* îtibar edilmeleri müderrislerin çokluğundan ileri gelmekte idi. Bu suretle *Hâriç* medreseleri ve müderrislerin rütbeleri İbtida-i hariç ve ondan sonra bir derece yüksek îtibar edilen Hareket-i *Hâriç* ve kezâ *Dâhil* medreseleri de İbtida-i dâhil ve Hareket-i dâhil olarak ikişer kısma ayrılmıştır. Bu Hareket-i hâriç ve Hareket-i dâhil medreselerine ikinci medrese de denilmiştir. Meselâ Mehmed isminde bir müderrisin tercümeihalinde pâye-i sahn yani Dâhil medreselerinden olan Mahmud Paşa müderrisliğine ve oradan da Gazanfer Ağa pâyesine tahrik yani Hareket-i dâhil derecesine alınarak buradan da *Sahn-ı seman* medresesine geçtiği görülüyor ki bu kayıtlara göre Mahmud Paşa müderrisliği İbtida-i dâhil ve Gazanfer Ağa müderrisliği de Hareket-i dâhil demek oluyor[3]. Yine bunun gibi Zal Paşa sultanı müderrisi XVII. asırda İbtida-i dâhil ve Gazanfer Ağa Hareket-i dâhil olup bundan sonra da Sahn müderrisliğine geçiliyordu[4]. Bu misaller daha çoğaltılabilirse de bu kadarı kâfi görülmüştür.

Kırk medreselerinden sonra *Hâriç*, *Dâhil* ve *Sahn* müderrislerinin yevmiyeleri hep ellişer akçe ise de aralarında rütbe ile derece farkları olduğu gibi *Sahn-ı seman*'dan sonraki medreselerin de Süleymaniye müderrisliklerine kadar yevmiyeleri altmışar akçede olup fakat İbtida-i altmışlı derece îtibariyle Hareket-i altmışlıdan bir derece aşağı idi.

MÜDERRİSLERİN İMTİHANLARI

Herhangi bir medresede münhal olup oraya aynı derecede birkaç müderris tâlip olursa aralarında imtihan yapılırdı. Bunun için müderrislere herhangi bir mesele verilerek hem takrirleri dinlenir ve hem de o mesele üzerine bir risale yazdırılırdı. Bunu

1 *Şakayık zeyli, Atayî, s.* 573.
2 " " " *s.* 124, 129, 520, 573, 593, 749.
3 " " " *s.* 744.
4 " " " *s.* 748.

mütaakıp bir heyet tarafından tetkik edilen risaleden sonra kim muvaffak olmuşsa münhal medrese ona tevcih edilirdi.

Müderrislerin imtihanlarında kazaskerler de bulunup imtihan umum muvacehesinde camilerin birisinde yapılır ve tertip edilen sual medresenin ve müderrislerin dereceleriyle mütenasip olurdu. Meselâ 935 H.(1528 M.)'de *Sahn-ı seman* müderrisliklerinden birisi inhilâl ettiğinden bu müderrisliğe *Sahn* pâyesinde olan Edirne Dârü'l-hadîsi müderrisi Üsküblü İshak ve Üç şerefeli (Edirne'de) müderrisi Çivi-zâde Mehmed ve *Bursa* Sultaniye müderrisi İsrafil-zâde-Fahreddin Efendiler talip olmuşlardı.

Bunun üzerine Rumeli kazaskeri Fenarî-zâde Muhyiddin ve Anadolu kazaskeri Kadri Efendilerin huzurlariyle Ayasofya camiinde yapılan imtihanda usul-i fıkıhtan telvih ve tavzihten taan-ı râviden ve kelâmdan şerh-i mevakıftan itimad (el-Maksad-ü's-sâlis fî'l-îtimad) bahsine ve hidaye (fıkıh)dan ribevaya dair[1] sorulan suallere cevaplar kaleme alınmıştır. Bunlardan her birisinin verdiği cevap görülüp kendilerine de gösterildikten sonra her bir müderris kendisinin verdiği cevaba dair aralarında münazara yapmışlardır. Bunlardan Çivi-zâde muvaffak olmuş ise de Fenarî-zâde Muhyiddin Efendi'nin, ceddi Molla Fenarî'ye karşı hürmetsiz hareketi sebebiyle hakkını kaybetmiş ve İsrafil-zâde surunu çalarak *Sahn* müderrisi olmuştur[2].

Yine bunun gibi 966 Muharrem (1558 Ekim)'de *Sahn-ı seman* müderrisliği münhal olup yapılan imtihanda kazasker Hâmid Efendi ile Abdülkerim-zâde bulunup tefsir, hidaye

[1] Şakayık tercümesinde *Hidaye*'den *riba* bahsinin sorulduğu ve Âtâyi'de ise belâgatten Miftahdan sual olunduğu beyan edilmektedir. Ben Şakayık tercümesinin kaydını tercih ettim.

[2] Şakayık tercümesi, s 447, 448, 470 ve Atâyî s 134. Çivi-zâde Mehmed Efendi imtihanı kazanmış ise de *telvih*ten (taan-ı râvi) bahsinde Molla Fenarî'-nin bir kavlini (قیل kîle) ile irad ettiği ve bu hususta Fenarî-zâde Kazasker Muhyiddin Efendi ile münakaşa yaptığı için kazanmasına rağmen hakkını kaybetmiş ve hatta kazaskerin Pâdişaha şikâyeti üzerine cezalandırılmasına irade sadır olmuş ise de vezirlerin şefaatleriyle Çivi-zâde cezadan kurtulmuştur. Fenarî-zâde Muhyiddin Efendi'nin ilmî kudreti yoktu ve ceddine verilen imtiyaz sebebiyle kırk akçe müderrislikten şöyle-böyle yetişmişti. Çivi-zâde Mehmed Efendi 945 H. (1538 M.) de şeyhulislâm olmuştur.

ve İbn Melek (usul-i fıkıhtan menar şerhi)'den[1] verilen mesele üzerine risale kaleme alınmış ve neticede Sahn müderrisliği Tosun Efendi'ye verilmiştir[2].

Hâriç pâyesindeki bir müderrislik için kırk akçeli müderrislerden buraya talip olan dört müderris arasında imtihan yapılmıştı[3]. Bu imtihanda kazaskerlerden Ebussuud ve Mîrim Kösesi Mehmed Efendiler bulunmuşlar ve imtihanı Konyalı Abdurrahman Efendi kazanarak *Hâriç* müderrisi olmuştur[4].

Yine kırk akçe müderrislikten mazûl olup münhal bekleyen müderrisler arasında *Hâriç* medreselerden Ali Paşa medresesi müderrisliği için *Zeyrek camiin*'de imtihan açılarak kazaskerlerden Bostan-zâde ve Dökmeci-zâde'lerin huzurlariyle hidayenin kitab-ı icaresinden üç talip arasında imtihan yapılmıştır[5].

III. Murad'ın validesi Nurbânu Sultan 991 H. (1583 M.) de Üsküdar'da yaptırmış olduğu külliyesindeki[6] medresesine

[1] Usul-i fıkıhtan olan منارالانوار *Menârü'l-envar*, Hafızüddin Ömer Nesefî'nin(vefatı 701 H. = 1301 M.) olup bunu İbn Mel ek'ten başka bir çok ulema da şerh etmişler ve haşiyeler yazmışlardır.

[2] *Şakayık zeyli*, *Atayî*, *s.* 51 ve yine elli akçe yevmiyeli *Rodos* Sultaniye müderrisliği imtihanı, *s.* 177.

[3] *Şakayık tercümesi*, *s.* 502. Müderrislerin kırtan *yukarı Hariç müderrisliğine* geçmeleri çok zor olurdu; çünkü medrese az ve münhal bekleyen mâzul kırklı müderrisi çok olduğundan bir açığa kendisine güvenen bir hayli talip çıkardı. Bu hususta Vakanüvis Raşid'in aşağıya naklettiğimiz mütalâası dikkati calibtir (C. III, *s.* 119.)
1115 H. (1703 M.) senesinde Şeyhulislâm Efendi, Hâriç müderrisi olmak için nevbet bekleyen kırk akçeli müderrisler arasında imtihan yapmak isteyerek infisalleri on sekiz seneden aşağı olanların imtihana girmiyerek bundan yukarı olanların imtihana girmelerini emretmiştir. Raşid Efendi bu tarihte kırktan mâzul olarak nöbet beklemekte ise de mazuliyet müddeti on sekiz seneden aşağı olduğu için imtihana girememiş ve imtihana girenler için şunları kaybetmiştir :

"Bir kaç prinç furuşan dükkân, tahsil-i maaşlarından birer senbil ile kıyafetlerin tebdil edip hâriç daiyesinde meclis-i imtihana dahil ve dil-hah üzere muradlarına nâil oldular. Filvaki o makule koltuğunda *mutavvel* (belâgatten)görünür bir kaç echel birer mâdumeye (eski defterde kayıtlı ismi var fakat binası yok olmuş medrese) tâyin olmalariyle bünyân-ı rağbet-i ilim münhedim oldu" diyerek imtihanı, attar ve bakkalların ne surettle kazandıklarını beyan ediyor.

[4] *Atâyî*, *s.* 121.

[5] *Atâyî*, *s.* 526. *Bu*, *Şakayık zeyli*. *Atâyî*'de daha böyle misaller vardır. Ezcümle s 288

[6] Bu külliyye Cami, medrese, Dârü'l-hadis, Dârü'l-kura, imaret, hastahane ve mektep ile misafirler için handır (*Hadikatü'l-çevami*, *c. II*, *s.* 182).

altmış akçeli müderrisler arasından Ayasofya müderrisi Şemseddin Efendi münasip görülüp Ramazan ibtidasında En'am suresinden انزل عليه ملك âyet-i kerimesinin tefsirinden ders takrir etmesi emredilmişti. Bunun üzerine her dereceden ikişer müderris dâvet olunarak Zilhicce ibtidasında (16 Aralık 1583) akdedilen mecliste bu hususta kaleme almış olduğu Risale okunup takdir olunarak kendisinin iki, muîdine de mülâzemet verilmiştir [1].

III. Mehmed'in validesi Safiye Sultan, 1006 H. (1597 M.)'de medresesini yaptırınca ibtida Ebû'l-meyamin Mustafa Efendi'ye -ki daha sonra iki defa şeyhulislâm olmuştur- tevcih ettirerek En'am evvelinden ders tâyin olundu. Sahn pâyeli müderrislerden Nefes-zâde ile Yavuz Efendiler münazarayı idare ettiler. Yine her pâyedeki müderrislerden ikişer kişi Süleymaniye camiindeki içtimaa davet edilmişlerdi. Ebû'l-meyamin Mustafa Efendi muîdine, kendisine verilen dersi okuttu, bunun üzerine münazara yapıldı muvaffakiyeti sebebiyle Ebû'l-meyamin'in talebeleri kazaskerlere ve sairlerine tevzi olunarak muîdi de mülâzemete nâil olmuştu [2].

MÜDERRİSLİKTEN KADILIĞA GEÇMEK

Müderrislerden Hâşiye-i tecrid (yirmi, yirmi beş akçe yevmiyeli ilk müderrislik) müderrisliğinden îtibaren en son müderrisliğe kadar herhangi bir müderris derecesine göre bir kadılığa geçebilirdi. Yirmi ilâ otuz akça yevmiyeli bir müderris Kaza (ilçe) Kadılıklarına [3] elli akçe yevmiyelî müderris, yüz elli akçelik sancak kadılıklarına [4] ve *Sahn* müderrisleriyle Altmışlı müderrisler mevleviyet tâbir olunan beş yüz akçeli *Şam, Halep, Mısır* vesaire gibi eyalet kadılıklarına tâyin olunurlardı. XVII. asırda *Sahn-ı seman* müderrisliği eski ehemmiyetini kaybettiğinden bura müderrisleri her zaman büyük kadılıklara tâyin olun-

[1] *Şakayık zeyli, Atâyî, s.* 441.
[2] " " " *s.* 512.
[3] " " " *s.* 46, 56. 120.
[4] " " " *s.* 44, 52, 56; *Âli (basılmamış birinci cild)*, s. 27.

mayarak altmış akçe yevmiyeli müderrisler tercih olunurlardı[1]. Bu hususta kadılık kısmında malûmat verilmiştir.

MEDRESELERİN BOZULMASI

Daha evvelki tarihlerde müderrislik kanununa aykırı tek tük yapılan usulsüzlükler istisna edilecek olursa bilhassa XVI. asır sonlarına doğru hem müderris kalitesi itibariyle ve hem de tedrisat ve talebe cihetiyle medreseler bozulmağa başlamış ve seneler geçtikçe bu bozukluk artmak suretiyle devam etmiştir.

Medreselerin bozulmasında tefekkürü, faaliyete getirecek olan matamatik, kelâm ve felsefe (hikemiyat) gibi aklî ilimlerin terk edilerek bunların yerine tamamen naklî ilimlerin kaim olması birinci derecede âmil olmuştur. XVI. asır sonlarına yakın zamanlara kadar Osmanlı medreselerinde ulûm-ı akliyeden *ilm-i hikmet* (felsefe) dersi okunup bu ilme dair Şemseddin Molla Fenarî, Kadı-zâde-i Rumî, Hoca-zâde, Ali Kuşçu, Müeyyed-zâde Abdurrahman, Mîrim Çelebi, İbn Kemal ve Kınalı-zâde Ali Efendiler gibi XV. ve XVI. asırlardaki mütefekkir âlimler tarafından kıymetli eserler telif edilip okutulduğu halde sonra bazı şeyhulislâmların telkinleri ile hikmet dersi medreselerden kaldırılarak bunun yerine zaten mevcut olan fıkıh, usûl-i fıkıh ilimlerine geniş yer verilmiştir[2].

Bundan başka medreseler kanununa aykırı olarak müdahaleler vukuu ve bir kısım ulema zâdelere on beş yaşından evvel müderrislik rüûsları verilmesi, medreselerin inzibatı kalmayarak talebelerin para ve rüşvet ile mürettep ulûm görmeden müderris olmaları ve buna mukabil bin müşkülâtla medrese derslerini görüp mülâzım olmalarına rağmen iltimaslıların tâyinleriyle bunların tâyin edilmemeleri ve bu suretle müderrisliğe gelenlerin rüûslarındaki kayıt gibi اعلم العلماء المتبحرين Âlemü'l-ulemai'l-mütebahhirînden sarf-ı nazar orta derecede bile ehliyeti haiz olmamaları medreselerin bozulmasında âmil olan diğer sebeplerdendir.

[1] *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, s. 20; *Şakayık zeyli, Atâyî*, s. 27, 39, 43, 115, 282, 288, 318, 323.

[2] *Keşfü'z-zünun (Maarif Vekâleti tab'ı)*, s. 680.

Fatih Sultan Mehmed, medrese ve müderris işine çok dikkat eder, bazan derslere gider dinler, zeki olanları öğrenir, gerek aşağı medreselerde ve gerek tetimmelerde emsile (sarf) den îtibaren İsfahanî diye meşhur olan kelâmdan طوالع tevali şerhine ve oradan usul-i fıkıhtan telvih ve tavzih derslerine varınca ders okuyan müstaid talebelerin defterini tutarak yanında saklar, müderrislik ve kadılık münhal olunca bunlardan mülâzım olanları tâyin ederdi[1].

II. Bayezid zamanında Pâdişahın müdahalesiyle iltimas başladı. Bayezid, kendi kullarından Zamirî mahlaslı Hamza Nureddin'i *Sahn-ı seman* müderrisi yapmak istemişti; kazasker Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi bunun o dereceye kadar ilmî kudreti olmadığını söylemesi üzerine Padişah :

—"Fünûn-i âliyeden okutmağa kadir değilse *kâfiye* (nahivden) nin şerhlerinden mutavassıt nam kitaptan ders vermeğe kadirdir" diye mukabele etmiş ve tâyin ettirmiştir[2].

Meşhur İbn Kemal, kazasker Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi mensuplarındandı; Şeyhulislâm bulunduğu sırada Müeyyed-zâde'nin oğlu Abdülvehhab Efendi'ye iyilik etmek isteyerek bunun için kanun hilâfına Abdülvehhab Efendi'nin kırk akçe yevmiyeli bir müderrisliğe tâyinini vezir-i âzam Makbul İbrahim Paşa'dan rica etti ve o da bunu kazasker Fenarî-zâde Muhyiddin Efendi'ye söylemişti; halbuki o tarihe kadar kırk akçe ile yekden müderrislik yalnız Fenarîzâde evlâdına mahsus olduğundan kazasker bu tevcihe yanaşmamakla beraber tamamen de red etmiyerek Abdülvehhab Efendi'yi otuz akçe yevmiyeli Çandarlı-zâde İbrahim Paşa medresesine tâyin edip İbrahim Paşa müderrisi Perviz Efendi'ye de kırk akçe ile Mahmud Paşa müderrisliğini tevcih eylemişti[3].

Bazı pâdişahlar, saray mensuplarının tesirleriyle hatt-ı hümâyun göndermek suretiyle ehliyet ve kıdem aramadan bazı şahısları, birden liyakatleriyle mütenasip olmayan müderrislik ve kadılığa tâyinlerini emrederlerdi. Ulemadan Tabib oğlu Ehlî

[1] *Latifî tezkiresi*, s. 61.
[2] *Şakayık tercümesi (Mecdî)*, s. 347.
[3] *Atâyî (Şakayık zeyli)*, s. 32.

mahlaslı bir zat, *Gelibolu* kadılığına ehliyeti haiz olmayan birisinin tâyinini haber alması üzerine kendisi dururken böyle ehliyetsiz birisinin tâyinine hayret ederek o sırada Rumeli kazaskeri bulunan Bostan-zâde'ye şu kıt'ayı göndermiş[1].

Bihamdillah zamân-ı devletinde *Temeyyüz ehli vü nâ-ehl olunurken*
Bu kâr-i müşkili kime soralım *Seriri fazlda sen otururken*
Gelibolu'da nâ-ehlin kazası *Aceb câiz midir ehlî dururken?*

Ehlî'nin bu manzumesine karşı Bostan-zâde tâyin ettiği nâehlin Pâdişahın hatt-ı hümayunîyle olduğunu beyan yollu aşağıdaki manzum cevabı göndermiştir :

Tecahül eyledin ey merd-i ârif *Sual ettin cevabını bilürken*
Gel insaf eyle ne itsin kazasker *Efendi hatt-ı sultânî dururken*

963 H. (1556 M.) senesinde *Edirne*'de Üç şerefeli medresesi müderrisi Derviş Efendi vefat etmişti; bunun muîdi olan Muhyiddin Efendi'nin mülâzım olmasını Kanunî Sultan Süleyman'ın oğlu Bayezid rica ettiğinden isteği yapılmıştır[2].

XVI. asır sonlarında medrese talebeleriyle müderrislerin durumları hakkında o devirde hayatta olan müverrih Âli, beş madde üzerine aşağıya hulâsa ettiğim mutalâalarda bulunmaktadır ki bu sözler o tarihlerdeki medrese ve müderrislerimiz hakkında bir fikir vermeğe kâfidir.

"Zamanımızda (XVI. asır sonlarında) müderrislerin haftada dört derse devamları ve danişmendlerin dersleriyle iştigal ve istifadeleri muhal oldu" dedikten sonra birinci madde olarak "müderris vardı ki ayda bir kere derse varmaz; nice varsun ki okutacak talebe bulunmaz ve bulunsa da kendusi ders vermeğe kadir olmaz. Bazılarına göre bu ihmal ve liyakatsizliğe sebeb, mevali-zâdelerin meydan almasıdır; bunlardan Pâdişah hocaları, oğulları yaşı on dört ve on beşe gelince ibtida elli akçeli Dâhil müderrisi ve şeyhülislâm oğlu ise aynı sinde elli akçalı Hâriç müderrrsi (sonra o da Dâhil müderrisi olurdu), kazasker oğulları ibtida kırkar akçe medrese müderrisi ve taht yani eyâlet kadıları oğulları ise yirmi beşli ve otuzlu medreselere hiç sıra beklemeden küçük yaşta müderris oluverirlerdi." Âli bu gibilere :

[1] *Atâyî (Şakayık zeyli)*, s. 446.
[2] *Mühimme defteri*, Nr. 2, s. 13.

"Tarîk-i tahsilde kendulere hareket lâzım olmayıp yani hiç bir medresede sıra tahsili görmeden beşikte iken mülâzım, söz söylemeğe kudreti olduğu zaman müderrislik almağa yol açılır ve büluğ yaşına gelince mollalığa (büyük kadılığa) doğru yol alır, tıraşı gelinceye kadar, menasıb ve medarisi dolaşır ve traşı geldikten sonra beş yüz akçe mevleviyete ulaşıb ve nâdiren eline kitab alsa bile o da muhazarat, cönk ve gazeliyattan ibaret kalır" diyor.

Yine Âli'ye göre aynı asır sonlarında bozukluğun ikinci sebebi bu mevali-zâdelerin pek kısa zamanda elde ettikleri derecelere hakikî medrese talebelerinin varmaları âdeta muhal olduğundan evlâd-ı etrâk medreselere rağbet göstermez olmuşlardı[1].

Bozukluğun üçüncü sebebi Anadolu ve Rumeli halkından olup büyüklere intisap etmiş olanların hâmîlerinin iltimaslariyle medreselerde mürettep tahsil görmeden ilmiye yoluna girmiş olmaları idi[2]. Dördüncü sebep rüşvet ile müderrislik ve kadılık elde edilmesi[3] ve beşinci sebep de ehl-i ilimle cahilin derece ve kıymetinin ölçülmemesi idi.

İlmiye sınıfının bu bozukluğu sebebiyle III. Murad, sadr-ı âzam vasıtasiyle kazaskerlere bir hatt-ı hümâyun göndererek ceddi Fatih Sultan Mehmed'in medreseler hakkındaki kanun-

[1] ".. pes evlad-ı etrâk nice şugl etsinler, medaris-i haliyede nice tahsil-i ilm etsinler; anlar evahir-i ömürlerinde varamıyacakları mansıba bir çelebi, şeref-i nesebi hasebiyle saba âleminde vasıl olur" *Âli, basılmamış c. I, s.* 29.

[2] "Evlâd-ı etrakten müstaidlerin ekâbire intisabları Paşa ve Ağalara istinad birer tarikle okuyup yazmadan ve yorulmadan mülazım ve müderris ve kadı olmaları idi" *Âli, c. I, s.* 29.

[3] Müderrisin ve kuzatın cahil kalmalarıdır ki fî zamanina ilme rağbet yok; cahil maldarın riayeti, eshab-ı fezailden artuk. Cemi-i manasıb lâyık ve münasibine verilmez, belki rüşvet salub arz-ı niyaz edenlere verilir; bu sebeple gerek müderrisin, gerek kuzat-ı müteşerriîn ekâbire istinada çalışır; onlara ittikâ ile cemi-i mal edip kat'-ı meratib saiyinde füzela-i asr olanlarla yarışur; maahaza onları geçerdi."

Sahn-ı medâris bir mekteb oldu sibyana
Mizâc-ı din zayıf oldu zât-i şer'-i kavim
Cihanı oğlan; uşak tuttu alem oldu adim
Müderrisin ise sibyan-ı vâcibü't-tâlim
İçinde hizmet-i fetvaya lâyık âdam yok
Sorulsa her biri mollây-ı vâcibü't-tâzim

Âli, *Künhülahbar (basılmamış birinci cild), s.* 33.

unun tamamen tatbikini emretmiştir. 2 Şaban 985 (15 Ekim 1577) tarihli olan bu hatt-ı hümâyunda şöyle denilmektedir[1].

"Hâlen tarîk-i ulemaya haylı ihtilâl ârız olub kanun-i kadîm-i Sultan Mehmed Gazi zamanındaki gibi gözedilib zamanımızda dahi ahsen olmak muradımdır. Şimdi kanun gözedilmemekle müderrisin ve talebe şugldan kalmışlardır. Kuzat-ı askere muhkem tenbih oluna ki müderrisîn ve talebe tekmil-i müddet-i örfiye etmedin feragat ettirib âhar mansıba sevk ettirmiyeler ve danişmendler dahi aşağı medreseden şugl miktarın etmedin mevaliye aldırmayalar. Kazaskerin marifeti olmadın kimesneyi kabul etmiyeler. Ve dahi müderrisler var imiş ki akçesi ve dersi almayıb mücerred âhar mansıba vesile olmak için tevcih olunur imiş ve ol makuleler cemiyet eylemeyib ve şugl etmeyib zamânede şugl edenlere müzahim olurlar imiş. Ol makule müderrisler ref' olunub min-bâd arz olunmıya, velhasıl menasıb ehline sevk olunub ilmi ve fazlı olanlar ve maharet-i tâmmesi olanlar terbiye olunub riayet oluna. Kimesnenin iltimasiyle nâ-ehle mansıb arz olmaya. Bâdelyevm bu vaz'a muhalefet ve emre mugayir ki vaz'ı işitile, zararı kenduleredir, bilmiş olsunlar, gözlerin açsınlar. Gelmiş ve gelecek kuzat-ı asâkire tenbih ve te'kittir".

Bu hatt-ı hümâyunun tesiri olmadığı bozuklukların devam etmesinden ve genişlemesinden anlaşılıyor.

YÜKSEK DERECELİ ULEMA EVLÂDININ İMTİYAZLARI

Dersten icazet alarak mülâzemete nail olan bir danişmend, aşağı medreselerden îtibaren çalışıp imtihan vermek suretiyle müderris veya kadı namzedliğine kadar çıkar ve münhal vukuunda tâyin olunurdu. Fakat yüksek dereceli ulemanın oğulları babalarının işgal etmiş oldukları mevki îtibariyle derecelerine göre def'aten Miftah, Kırklı, Hâriç ve Dâhil müderrisi oluverirlerdi.

Bu ulema oğullarından ilk imtiyaz meşhur Molla Fenarî diye meşhur olan Şemseddin Mehmed b. Hamza'nın (vefatı 834 Recep=1431 Mart) oğullarına ve torunlarına verilmiş olup bunlar, müderris oldukları takdirde kırk akçe ile tâyin olunur-

[1] *Kanunnâme-i Osmanî (Esad Efendi kitapları)*, *Nr.* 2362.

lardı[1]. Daha sonraki tarihlerde ulema oğulları hakkındaki bu imtiyaz genişlemiş ve bu suretle ilmiye sınıfında bu gibiler hakkında ehliyet ve istihkaka bakılmıyarak imtiyaz sayesinde pek çok kıdemli, sıra bekleyen namzedlerin yerlerine bu imtiyazlılar tâyin olunurlardı.

Filhakika eski medrese teşkilâtında kısa ve az zamanda mânasına gelen *Tehille*[2] ve daha sonra atlamak, sıçramak mânasını ifade eden *Tafra* denilen sıra gözetmeden imtiyaz, iltimas, himayelerle birden bire üst derecelere atlamak âdet olmuştu.

İstanbul, *Edirne* ve *Bursa* kadılıklarında bulunmuş olanların oğullarının otuz akçeli *Miftah* müderrisliklerine tâyinleri Ebussuud Efendi'nin Şeyhulislâmlığı zamanında başladı[3]. Ebussuud Efendi'nin torunu ve Mehmed Çelebi'nin oğlu Abdülkerim Efendi dersten mezun olduktan sonra ceddine hürmeten ve def'aten Hâriç müderrisliği ile Mahmud Paşa medresesi müderrisliğine tâyin edilmişti[4].

Anadolu kazaskeri Cafer Efendi'nin oğlu Sunullah Efendi -ki daha sonra dört defa şeyhulislâm olmuştur- babasının kazasker olması dolayısiyle 978 H. (1570 M.)'de ibtida kırk akçe ile Beşiktaş'ta Barbaros Hayreddin Paşa medresesi müderrisliğine tâyin edilmiştir[5].

Şeyhulislâm Sunullah Efendi'nin oğlu Derviş Mehmed Efendi 1021 H. (1612 M.)'de babasının vefatı üzerine mülâzım kayıt olunarak birkaç ay sonra Dâhil İtibar edilmiş olan Eyüp'te Zal Paşa zevcesi Şah Sultan medresesine müderris olmuştur[6].

[1] *Şakayık zeyli, Atâyî, s.* 32.

[2] ... *Tehille* lûgatte Tehilletü'l-kasem, yeminin hükmünü izale etmek mânasında iken sonraları, pek az zaman kısa müddet mânasına kullanılmıştır. Şakayık'taki (*Tehille tariki ile*) ve (*Tehille-i sahnla Bağdad pâyesine mütesâid*) ve (*Tehille-i Sahn tariki üzere altmış akçe ile Muradiye'ye terfi*) kayıtları kısa zamandaki terfi ve terakkiyi göstermektedir (*Atâyî, Şakayık zeyli*, s. 567, 615, 628.

[3] *Atâyî* (*Şakayık zeyli*) Mehmed b. Mustafa Niksarî tercüme-i hâlinde, *s.* 182.

[4] Atâyî (Şakayık zeyli) Abdülkerim b. Mehmed Çelebi b. Ebussuud'un tercümeihâli, s. 183.

[5] *Atâyî (Şakayık zeyli)*, s. 553.

[6] *Atâyî (Şakayık zeyli)*, s. 560 "Mehadim-i kiram meşayih-i islâm, ikram olundukları üzere *Zal Paşa Sultan pâyesi* ile ihtiram olunmuştur".

Bu kayıt şeyhulislâm oğullarının birden bire Dâhil müderrisliğiyle tâyinlerini göstermektedir. Nitekim 1106 (H. 1694 M.)'de birinci defaki şeyhulislâmlığından mazûl olarak memleketi olan Erzurum'a gönderilmiş olan Seyyid Feyzullah Efendi'nin oğlu Seyyid Fethullah Efendi *İstanbul*'a gelip müderris olmak isteyince şeyhulislâm bulunan Sadık Efendi kendisine Hâriç müderrisliği teklif etmişti; fakat Fethullah Efendi, şeyhulislâm oğullarının müderrisliğe *Mûsıla-ı sahn* (dâhil) müderrisliğiyle başladıklarını söyleyerek Hâriç müderrisliğini kabul etmemiş ve pek az sonra saltanat tebeddüliyle babasının ikinci defa şeyhulislâm olması üzerine *Mûsıla-ı sahn* müderrisliğine tâyin olunmuştur[1].

III. Murad'la oğlu III. Mehmed'in hocaları olan *Tacü't-tevarih* müellifi meşhur Hoca Sadeddin Efendi'nin oğlu mülâzım olduktan sonra Pâdişah hocaları oğullarının imtiyazları üzere şeyhulislâm evlâdları gibi Dâhil medreselerinden Esmihan Sultan müderrisliği tevcih edilmiştir[2]. Yine bunun gibi Pâdişah hocalarından Nevalî Efendi'nin oğlu, hoca-zâdeler kanunu üzere 1007 H. (1599 M.)'de Dâhil müderrisliklerinden Şah Sultan müderrisliğine nail olmuştu[3]. III. Mehmed'in şehzâdeliğinde hocası olan Azmi Efendi'nin oğlu ibtida kırk akçe ile müderrisliğe başlamıştı[4].

Kazasker oğullarına da ilk defada kırk akçelik müderrislik verilirdi. Şeyhulislâm Şeyhî Abdülkadir Efendi'nin oğlu Abdürrahim Efendi, babasının kazaskerliği zamanında mülâzım olduğundan kırk akçe ile müderris olmuştu; yine böylece Zekeriya Efendi'nin kazaskerliğinde müderris olan oğlu Lütfullah Çelebi "Mehâdım-i sudûr-i kiram kanunu üzere ibtida kırk akçe ile *Silivri*'de Pirî Paşa müderrisliğine" tâyin edilmişti[5].

Sultan zâdelerden ilmiye sınıfına intisap edenler de mülâzemetten sonra Hâriç müderrisliği ile ilmiye sınıfına intisap eder-

[1] Raşid tarihi, c II, s. 361.

[2] Atâyî, s. 575 "Esmihan Sultan pâyesi ile ikram ve hoca-zâdeler tariki üzerine ihtiram olundular".

[3] *Atâyî*, s. 749.

[4] *Atâyî*, s. 739.

[5] *Atâyî* (*Şakayık zeyli*), s. 325, 506, 529, 539, 553, 747.

lerdi; meselâ II. Bayezid'in kızı Gevher Melekşah Sultan ile Dukakin-oğlu Mehmed Paşa'nın oğulları Osman Ebussuud Efendi'den mezun ve mülâzım olduktan sonra "kanun-i kadim-i Osmaniyan üzere" elli akçe ile Davud Paşa medresesi müderrisliğine tâyin olunmuştur[1].

Fatih Sultan Mehmed'in kanunnâmesinde Şeyhulislâm, kazasker, Pâdişah ve şehzâde hocaları ile taht kadıları oğullarına Şehreminliği varidatından maaş tahsis edilmiş olup daha sonra bu maaş evkaf-i selâtin vakıflariyle sair mahallerden verilmiştir[2].

XVIII. asrın ilk yarısında ve III. Ahmed zamanında imtiyazlı ülemanın iyi tahsil görmeyen oğullarının sakal salıvermeleri emredilmiş ve bu hal onların cehillerini örtmeğe medar olur diye alay mevzuu olmuştur. Hattâ meşhur Seyyid Vehbi bu yolda bir de manzume kaleme almıştır:

İltiha île vakur etmek içün etbâın
Mün'imlere fermân-i hümâyun geldi
Hak muammer ide Han Ahmed-i Âlî-şânı
Emr-i hep ma sadak-i meslek-i mesnun geldi
Mûbemû hatla idüp neşr-i mehasin şimdi
Şer'-i garraya mutâbık yeni kanun geldi
Hüsne iydiyye siyah câme biçildi gûya
Çehre-i sâde-ruhana hat-i şeb-gûn geldi

[1] *Atâyî, s.* 46 *Sultan-zâde Osman Bey b. Mehmed Paşa b. Ahmed Paşa b,* Dukakin'in tercümeihali

[2] *Fatih'in kanunnâme*'sinde Şeyhulislâm ve Pâdişah hocası oğullarına şehremini tarafından altmışar ve kazasker oğullarına kırk beşer ve taht kadısı oğullarına otuzar ve şehzâde hocası oğluna da otuz akçe verilmesi kabul edilmiştir (S. 41). Diğer bir vesikada İstanbul kadısı ve mevâli oğullarına selâtin evkafından ve sair mahallerden maaş tahsis edilmiş olduğu görülüyor (*İbnülemin tasnifi, saray vesikaları, Nr.* 837, 939). I. Ahmed devrine ait bir kartonda İstanbul kadısı oğluna Sultan Süleyman evkafından günde yirmi akçe verilmesine dair vezir-i âzamın takriri ve hatt-ı hümayun vardır (*vesika numarası* 839) 1006 Ramazan (1598 Nisan) tarihli İlmiye kanunnâmesinde şöyle denilmektedir:

"Bazı kimesne şehremininden veya zevaidden bir kaç akçe ulufe peyda edib ednu mülâbese ile mülazım olub" uzun müddet mülâzım olanlara müzahim olur. Bu kaide mevali-zâdelere mahsustur; gayrıya cari olmaya." *Kanunnâme, Aşir Efendi kitapları numara* 1004, s. 79 *ve aynı kaynak, s.* 34 bâ-hatt-ı hümâyun Müftû Efendi'nin oğluna yevmî otuz akçe verilmek ferman olunmuştur. Sene 996.

Medd-i âh iyle bu vech üzere yazıldı tarih
Hüsn-i azl eylemeğe hatt-ı hümâyun geldi
1127

İCAZETNÂMELER

İcaztnâme, bugünkü tâbir ile bir medrese talebesinin tedris hayatına atılabileceğini gösteren diploma demektir. Medrese talebesi, medrese derslerine başladığı tarihten îtibaren hangi dersten hangi eseri veya eserleri okumuşsa okuduğu eserlerin adlarının zikredilmesi suretiyle ders okuduğu hocasından bir belge alır ve bununla daha yüksek bir müderrisin dersine devam eder ve böylece medrese derslerini ikmal edip ders okutmağa müsaade ve selâhiyeti havi en son bir vesika ile müderrislik veya kadılık yoluna girerdi.

İcazetnâmeyi veren müderris icazetnâmeye kendi ismini yazdıktan sonra kendisi o dersi kimden okuduğunu yani hocasının kim olduğunu ve hocasının hocasının kim olduğunu zincir halinde yukarıya doğru yazarak bunu İslâm âleminin en büyük âlimine kadar çıkarıp bağlardı.

Sıhhatli olduklarına şüphe olmayan bu icazetnâmelerde ulema silsilesi bizde müderrisin hangi ulema kolundan geldiğini ve bu ulema kolunda kimlerin bulunduklarını göstermesi îtibariyle pek mühimdir.

İcazetnâmeler ya tefsir, hadîs ve fıkıh gibi dinî ilimlere veya kelâm, felsefe (hikemiyat) ve müsbet ilimlere dair olduklarına göre değişir, dinî olanları sadr-ı islâma kadar gidip mevzû ilimler ise bunu vazeden mütehassıslara yani imamlara kadar dayanırdı.

XIII. asırdan îtibaren *Anadolu*'da Osmanlı memleketlerinde ve hattâ İran ve Azerbaycan'daki ilim müesseseleri *(şeyhu'l-ulema)* denilen İmam Fahreddin-i Razi'ye kadar giderdi. Dinî ve müsbet ilimlerde mütebahhir olan Fahreddin ebû Abdullah Ömer 544 H. (1149 M.)'de *Rey* şehrinde doğmuş 606 H. (1209 M.)'de *Herat*'ta vefat etmiş olup haklı olarak allâme ve şeyhulislâm unvanlarını almıştır. Tefsir, hadîs, kelâm, felsefe, tıb, riyaziye, edebiyat vesair aklî ve naklî ilimlerde pek çok eser

yazmış olup icazet silsilesi birkaç vasıta ile İmam Gazalî'ye kadar gider.

İşte Fahreddin Razî kolundan gelmiş olan âlimler yani Fahr-i Razi mektebi mensupları ve bu arada Efdalüddin Huncı, Sadrüddin Ahlatî, Şemseddin Husrev Şahî, Razî'nin doğrudan doğruya talebeleri olup ilk ikisi Anadolu'da ve üçüncüsü Suriye'de bulunmuşlardır. Bunlardan sonra aynı mektebe mesup olarak Kadı Siracüddin-i Ürmevî, İzzeddin Razî, Hüsamüddin-i Razî, Nasîrüddin Tusî, Sadrüddin Konevî ve XIV. asır başlarında Allâme Mahmud Şirazî ve daha sonra Alâüddin Esved (Kara hoca) ve Fahreddin Razî ahfadından Cemalüddin-i Aksarayî, Abdülmuhsin Kayserî, Davud-i Kayserî ve Sivas hükümdarı Kadı Burhanüddin Ahmed'i görmekteyiz ki bu asırlarda müderrislerin vermiş oldukları icazetnâmeler muhtelif âlimler vasıtasiyle Anadolu'da Fahreddin Razî kolunun müessesi Kadı Siracüddin-i Ürmevî'ye[1] ve oradan Fahreddin Razî'ye kadar giderdi.

XIV. asır sonuyla XV. asrın ilk yarısında yetişmiş olan Osmanlı âlimlerinden Şemseddin Molla Fenarî ile Samavna kadısı oğlu Şeyh Bedreddin Mahmud, Şair Ahmedî de Fahreddin Razî mektebine mensuplardı.

Osmanlı memleketindeki âlimlerin bir çoğu Molla Fenarî vasıtasiyle Fahreddin Razî'ye kadar bir ulema kolu teşkil ederdi ki Fenarî talebesi Molla Yeğen denilen Mehmed b. Armağan ile onun talebesi ilk İstanbul kadısı Hızır Bey bu kolu teşkil edenlerin başında gelmektedirler[2].

[1] Siracüddin Ürmevî, Batı *Azerbaycan*'da *Rumiye* gölü kenarındaki şehre mensuptur. XIII. asrın ikinci yarısında Anadolu Selçukilerinden II. İzzeddin Keykâvüs, IV. Kılıçarslan ve III. Gıyaseddin Keyhusrev zamanlarında yaşamış ve قاضي القضاة kadıı'l-kuzat olarak en yüksek ilmiye rütbesini almıştır. Vefatı 676 H. (1277 M.)'den sonradır.

[2] XV. asrın ikinci yarısıyle kısmen XVI. asırda yaşamış olan Hızır Bey talebelerinin en meşhur olanları şunlardır: *Bursalı* Hoca-zâde Muslihuddin Mustafa, Hayalî Şemseddin, Muslihuddin Kastalanî ve Hızır Bey'in kendi oğulları Sinan, Yakub ve Müftü Ahmed Paşalar, Hatib-zâde Tacüddin, Kadı-zâde-i Rumî oğulları Kutbüddin Mehmed ve Riyaziyeci Mîrim Çelebi, Mevlâna Ayas, Fatih'in hocası Hayrettin, Riyaziyeci Kadı-zâde Kasım, Balıkesirli Muarrif-zâde.

XV. asırda eserleri Anadolu'ya girerek medreselerimizde okutulan Sadettin Teftazanî ile Seyyid Şerif Cürcanî eserleriyle Osmanlı medreselerinde müessir olmuşlar ve Siracüddin Ürmevî kolunu terk edip yine Fahreddin Razî'ye bağlanan kendi mekteplerini tesis etmişlerdir ki bundan sonra gelen âlimlerin icazetnâmeleri bunlar vasıtasiyle Fahreddin Razî'ye kadar gitmiştir.

MÜDERRİSLİK BERATLARI

Müderrislik tevcihi XVI. asır ortalarına kadar kazaskerlere ait iken bu tarihten îtibaren Şeyhulislâmlık ilmiye sınıfının en yüksek mertebesine çıkarıldığından kırk akçeli medreselere müderris tâyini kazaskerlerin ve Hâriç medreselerinden îtibaren yukarı sınıf müderrislerinin tâyinleri de şeyhulislâmın arzlariyle olmuştur.

Yukarıda bilmünasebe görüldüğü üzere Şeyhulislâm, Pâdişahın mutlak vekkili olan sadr-ı âzama yazar ve onun tarafından da Pâdişaha arz olunarak muvafakati alınır ve vezir-i âzam aşağıdaki tertip şekliyle müderrislik ruûs ve beratlarının yazılmasını ruûs kalemine emrederdi [1].

"Medrese-i mezbure (birden ziyade medrese ise medaris-i mezbure) kırktan münfasıl lede'l-imtihan istihkakı nümayan olan kıdvetü'l-ulema el-muhakkikîn .... Efendi zîd ilmuhu ... mahal ve müstahak olmakla faziletlû semahatlû şeyhulislâm Mevlâna ...... Efendi hazretlerinin işaretleri mûcibince bâ-ibtida-i hâriç tevcih olunmak buyruldu".

Bu muameleyi mütaakıp inha edilmiş olan müderrise İbtida-i hâriç müderrisliği beratı verilirdi. Eğer inha edilen müderris adedi ziyade ise tabiî vezir-i âzamın inhası ana göre yazılırdı.

[1] Şeyhulislâm ile *İstanbul, Eyüp, Üsküdar, Galata* kadılıkları ve bir kısım vakıf rüûsları da Rüûs kalemi rüûslarındandı (*Türk Tarih Encümeni kütüphanesinden Tarih Kurumuna devredilen* 39 *numaralı defter*).

XV. Asrın İkinci Yarısında Verilmiş Bir Müderrislik Beratı

Sebeb-i tahrir misal-i bî-misal[1] انفذه الله تعالى الى يوم الحشر و السؤال Enfezehullahü taalâ ilâ yevmi'l-haşr ve's-sual oldur ki Darende-i tevki-i refi seyyidü'l-ûlema ve kıdvetü'l-füzelâ mevlâna قوام الملة والدين دام عصمته و عم افادته Kıvamü'l-milleti ve'd-din dâme ismetuhu ve amme ifadetuhu hizmetlerine mahrusa-i *Selânik* medresesinin müderrisliğini tefviz kıldım ki bâde'l-yevm medrese müderrisi olub ulûm-i diniyyeye meşgul olub müşkilât-ı fürû' ve dekâyık-i ehâdîs ve hakayık-ı tefsir-i Kur'an hali de muhassıl ve mahsus talebeye her ne fenden okurlarsa bi-kaderi'l-vus' ve't-tâka ve'l-imkân tatil günlerinden gayri günde talebenin dersini kesmeye ve sükkân-ı medreseye bi-kaderi'l-istihkak hakların tâyin edivere ve ehl-i fesada medresede hücre vermiye ve talebeye talim ve terbiyet bâbında gayetle meşgul ola (ki ilm münteşir olub izdiyada irtifâ bula ki el-ilmü bi'l-müderris kaimen ve irtifaan) ve evkaf mahsulâtından olan rakabe-i medreseyi mukaddem tuta, harabını imaret kılıb halilin meremmet eyliye ve yevmi yirmi akçe kendu alıb vech-i maişetine sarf edib devam-ı devlet duasına meşgul olub mezid-i inayetine müterakkib ola ve baki ne kaldiyse medresede müştagil ve mülâzım olan talebeye tahmil ve taksim ide; tâ revnak-ı din ve kemal-i ilim şeref bulub mertebe-i ulema derece-i âlâya yetişe. Mektubu mutalâa kılanlar alâmet-i şerif üzere îtimad kılarlar. Tahriren fî sene erbaa ve semanîn ve semane mie[2].

Bu müderrisliğin ilk medreselerden olan *Hâşiye-i tecrid* medresesi olduğu müderrisinin yirmi akçe yevmiyeli olmasından anlaşılıyor. Müderrisin rüûs mûcibince okuttuğu dersten başka o medresenin vakfı mûcibince kendi müderrislik yevmiyesinden maada talebenin haklarını verecek, medresenin tamiri icap ederse vakfiyesi üzere onun tamirini yaptıracak, ehl-i fesada medresede oda vermiyecekti. Bu müderrislik rüûsu Mevlâna Kıvameddin'e (884 H. = 1478 M.) senesinde verilmiştir.

[1] مثال *Misal, berat* veya *menşur* demektir.

[2] مناهج الانشا *Menahicü'l-inşa* (Yahya b. Mehmed el-Kâtib), Paris Millî kütüphanesi yazmaları ilâve kısım, Nr. 610 varak 61 (merhum Prof. Mükrimin Halil Yınanç'ın Paris kütüphanesinden aldığı notlardan nakledilmiştir).

XV. ASRIN İKİNCİ YARISINDA *SAHN-I SEMAN* MÜDERRİSLİĞİ BERATI

Bu berat sureti Fatih Sultan Mehmed tarafından elli akçe yevmiye ile *Sahn-ı seman* medreselerinden birisine tâyin edilmiş olan Efdal-zâde Hamidüddin Efendi'ye verilmiştir. Efdal-zâde 23 Şevval 877 (23 Mart 1473)'de *Sahn* müderrislerinden Alâüddin Ali Kuşçu'nın Ayasofya müderrisliğine nakli üzerine *Sahn* müderrisi olmuş ve bir hafta, on gün sonra da evâil-i zilkade (1473 Nisan) tarihiyle kendisine aşağıdaki berat verilmiştir[1].

نشان شریف عالیشان وطوغرای غرای واجب الاذعان انفذه الله الملك المنان الی اخرالدهور والازمان اولدرکه دارنده' مثال بیمثال لازم الاتباع والامتثال.

Nişan-ı şerif-i âl'şan ve tuğray-ı garrây-ı vacibü'l-iz'an enfezehullahü'l-melikü'l-mennan ilâ ahiri'd-dühûr ve'l-ezman oldur ki Dârende-i misal bî-misal-i lâzimü'l-ittiba ve'l-imtisal cenab-ı fahrü'l-fuzelâ el-müteverriîn, zahrü'l-ulema, el-mütebahhirîn bel nehr-i ilmü'l-evvelîn .... Efdalüddin oğlu Mevlâna Hamidüddin Çelebi dâmet fezâiluhu mahrusa-i Kostantiniyye'de Yenicami medresesinde[2] Cenab-ı fezâil-meab Mevlâna âzam âlem efdalü'l-ulema-i fî'l-âlem miftah-ı izah-ı ferayid-i meani ve beyan.... âlâü'l-milleti veddin Ali Kuşçu yerine[3] müderris nasb edib sene seb'a ve seb'îne ve semâne mie Şevvalinin yirmi üçüncü gününde yevmî elli akçe tâyin eyledim ve buyurdum ki sadrü'l-ümena ve mutemeddin cami-i cedid mütevellisi Mevlâna Aşkî zîde kadruhu mezkûr camiin evkafına günde kırk akçe ve zevayidinden yevmî on akçe hesab, kenduye aydan aya vazifesini ve mezkûr camiin evkafından talebeye yevmi otuz akçe ve muîdine yevmi beşer akçe ve yevmî bevvabına iki akçe hesabınca vazifelerin vire ve şimden sonra her kim mütevelli olursa bu minval üzere vireler; tecdid-i

[1] *Mecmûa-i Münşeat, Paris Millî kütüphanesi, Arapça yazmaları, Nr.* 4434 (Rahmetli Prof. Mükrimin Yınanç'ın notlarından).

[2] Fatih camiine o tarihlerde *Yeni Cami* denilmekte idi.

[3] Beratta Ali Kuşçu hakkındaki tavsif onun ne derece yüksek bir âlim olduğunu gösterdiği gibi aynı zamanda onun Sahn-ı *seman* müderrisi bulunmuş olduğunu da göstermektedir. Şakayık tercümesinde Ali Kuşçu'nun Sahn müderrisliğine dair kayıt yoktur.

hüküm ve pervâne[1] taleb etmiyeler. Bu dahi alıb vech-i maişetine sarf edib varıb medrese-i mezburda ahali-i müstaiddine ifade ve istifadeye meşgul olub eyyam-ı tatilden gayrı günlerde derse iştigal eyliye. Filcümle kesb-i fezâil ve neşr-i ulûmda hiç bir veçhile dakika-i rakika fevt etmeyib riyaz-ı ulûm ve maarifte tertib-i irşad ile ağsan kılıb tullabına neşv ü nema verib اناء الليل و اطراف النهار devam-ı delâlet-i ebed peyverdim duasına muvazabet ve mülâzemet göstere. Şöyle bileler. Kişver-küşây-ı cihan-ârây-ı tuğray-ı hümayunla muhalli ve misal-i meymunla mütehalli görenler mazmununu muhakkak bilib îtimad ideler. Tahriren fî evâil-i Zilkade, sene seb'a ve seb'în ve semane mie.

XVII. ASIR BAŞLARINA AİT MÜDERRİSLİK BERATI[2]

نشان شريف عاليشان سامى مكان سلطانى و طوغراى غراى جهان آراى خاقانى بعد بالعون الربانى و الصون الصمدانى و التوفيق السبحانى Nişân-ı şerif-i âli-şan-ı sâmi-mekân-ı sultanî ve tuğray-ı garrây-ı cihan-ârây-ı hâkanî bâde bi'l-avni'r-rabbânî ve's-savnü's-samedânî .....ve'l-meâli hükmü oldur ki,

Çün avâtıf-ı aliyye-i şâhâne ve avârif-i mütekâsire-i Pâdişâhânem inayet ve müstahakk-ı âtıfet olanlar bâbında mebzûl ve masrûf ve bî-diriğdir. Binaen alâzalik جمعه آباد Cumaâbâd'da Kasım Paşa müderrisi Mevlâna Süleyman, Kadı olmağla yerine yirmi beş akçe ile İlyas Bey medresesinden iki yıldan ziyade zaman infisali ve altı aydır Dersaadetime mülâzemeti olan râfi-i tevki-i refi-i saadet-nişan kıdvetü'l-muhakkikîn umdetü'l-müdekkikîn el-muhtas bi-mezid-i inayetü'l-melikü'l-mennan Mevlâna Sinan zîde fazluhu tâlib ve müstahak olduğu sene sitte ve işrîn ve elf Cumade'l-ûlâsının ikinci (günü) pâye-i serir-i saadet-masîrime arz olundukta hakkında mezîd-i inayet-i mülûkânem vücuda getirüb medrese-i mezburı yevmî otuz akçe ile sadaka edüb bu

[1] *Pervane*, ferman, hüküm ve nişan demektir. Osmanlılardaki Tevkii, Nişancı mukabili olarak Selçukîlerde de *Pervane* vazifesi vardı.

[2] *Başvekâlet Arşivi, İbnülemin tasnifi, Tevcihat vesikaları*, sene 1026 H., *Nr. 604*. Daha sonraki asırlarda da tahrir tarzı aynıdır.

berat-ı hümayun-ı izzet-makrunu verdim ve buyurdum ki varıp anda müderris olup talim-i ulum-i şer'iyye ve tamim-i fünun-ı mer'iyyede bâb-ı ifade ve istifadeyi meftuh tutub eyyâm-ı mû-tade-i ma'hûdeden (tatil günlerinden) gayrı evkatta bilâ-özr-i şer'î tatil-i vakt etmeyib ders fevt eylemeye; cihet-i tedris yevmî otuz akçeye mutasarrıf olup devam-ı devletim içün duaya müdavemet göstere ve cihet-i bevvab ve ferraş dahi bunun yedinden sarf ve harc oluna.. Bu babta hiç ahad mâni ve dâfi olmayıb asla veçhen mine'l-vücuh dahl ve taarruz kılmayalar. Şöyle bileler ve alâmet-i şerife îtimad kılalar.. kurrere fî evâsıt-ı şehr-i cemaziyelevvel, sene sitte ve işrîne ve elf mine'l-hicreti'n-nebeviyye.

* * *

Fatih Sultan Mehmed'in kanunnâmesinde Sahn-ı seman ve Dâhil medreseleri müderrislerinin elkabı şöyle kaydedilmektedir[1]:

İftiharu'l-ülema-el-muhakkikîn muhtarü'l-fuzalael-müdekkikîn yenbû-el-fazl ve'l-yakin varis-i ulûmi'l-enbiyai'l-mürselîn el-muhtas bi-mezid-i inayeti'l-mülki'l-muîn.

Feridun Bey Münşeatında ise yalnız Sahn müderrislerinin elkabı zikredilmiş olup aynen şöyledir[2]:

İftiharü'l-ü'lema el-muhakkikîn muhtarü'l-füzelâ el-müdekkikîn madenü'l-fazl ü ve'l-yakîn el-muhtas bi-mezid-i inayeti'l-meliki'l-muîn... müderris mevlâna...... zîdet fezâiluhu

[1] *Kanunnâme-i Âl-i Osman, s. 31.*
[2] *Feridun Bey Münşeâtı, c. I, s. 11.*

Dokuzuncu Bölüm

KADILIK

Osmanlı devletindeki şer'i mahkemelerde şer'î ve hukukî bütün meseleler Hanefî mezhebi üzere hal ve fasl edilirdi. Bu şer'î mahkemelerden başka da mahkeme yoktu. Aynı zamanda şehir ve kasabaların belediye işleri bugünkü noterler gibi vekâletnâmeler, alım ve satım muamelelerinin tanzimi de bunlara aitti. Hükümetin mahallî herhangi bir iş hakkında göndermiş olduğu fermanların infaz ve tatbiki de bu kadılar vasıtasiyle olurdu.

Osmanlı devletinin kuruluşu sırasında en büyük kadılık evvelâ İznik ve sonra Bursa kadılığı olup zabtedilen yerlerde de ikinci ve üçüncü derecelerde kadılıklar ihdas olunmuştu. Daha sonraki mülkiye teşkilâtımızda kaymakamlarla idare edilen mahaller, evvelce kadılarla idare edildikleri için buralara kaza denilerek bu isim zamanımıza kadar gelmiş ve sonra ilçe adını almıştır. Kadı, şer'î ve hukukî hükümleri tatbik edici demek olup aynı zamanda hükümetin emirlerini de yerine getiren bir makamdı. Kadılara حاكم الشرع hâkimü'ş-şer'î ve daha sonra alelıtlak hâkim denilmiştir.

İznik ve Bursa kadısı olan Çandarlı Halil Hayreddin Paşa'ya kadar ilk Osmanlı vezirleri ulema sınıfından yetiştikleri gibi[1] Hayreddin Paşa'dan sonra oğulları, Ali, İbrahim Paşalarla torunu Halil Paşa da hep ilmiye sınıfından yetişerek vezir ve vezir-i âzam olmuşlardır.

XIV. asır sonlarına kadar Osmanlı devletinde kadılığa rağbet azdı ve müderrislik kadılığa tercih ediliyordu; buna da sebep, kadıların ücretlerinin az olması idi[2]. İtikadî işler, fıkıh denilen

[1] Osmanlılarda ilk vezirlere dair mütalâa (*Belleten, sayı 9, s. 99, sene 1939*)

[2] *Aşık Paşa-zâde, s. 70* ve *Oruç Bey tarihi* (Babinger yayını), *s. 30,* 100; *Neşrî* (Cihannüma), *Türk Tarih Kurumu yayınlarından, s. 86*'da Orhan Gazi'nin ilim ehlini ve hafızları sevdiğini ulemaya ve kimseden bir şey almamaları için kadılara ulufe tâyin edildiğini beyan ediyor.

İslâm hukukuna vakıf ulema tarafından hallediliyordu; daha sonra bu fakihlara *müftü* denilmiştir.

Kadıların muayyen maaşları olmayıp aidatları herhangi bir dâva münasebetiyle zuhurata bağlı olduğu için bunlardan maişetçe zarurette kalanlar yahut aldıklarını az görenler irtikâb ve irtişaya sapmışlardır.

Sultan Yıldırım Bayezid, bazı kadıların irtikâblarını haber aldığı zaman bunların Yenişehir'de bir eve konularak yakılmalarını emretmiş ise de [1] kadıların maişetlerini temin edecek kadar maaşları olmadığından dolayı bu halin vukua gelmiş olduğu Vezir-i âzam Çandarlı-zâde Ali Paşa tarafından arzedilmesi üzerine kadıların gördükleri işlerden dolayı *(ücret-i sakûk)* adiyle bir ücret tesbit edilmesi muvafık görülerek cezadan kurtulmuşlardı (796 H.= 1394 M.); fakat aynı zamanda Pâdişah ulemadan Şeyh Ramazan'a kazaskerlik tevcih ederek kadıların içinden cahil ve zalim olanlarını hacretmesini emretmiştir [2].

Âşık Paşa-zâde, Neşrî ve *Oruç Bey* tarihlerine göre resm-i kısmet, yani miras taksiminde bin akçede yirmi akçe olup [4] Oruç Bey tarihinde ise bundan başka şer'î mektuptan (suret-i sicil) iki akçe resim alındığı beyan edilmektedir [4]. Kanunnâmede Yıldırım Bayezid zamanında kadılar için kabul edilen resmin hüccet, resm-i kısmet ve sicilden alındığı beyan ediliyorsa da miktarı gösterilmiyor [5]. *Tacü't-tevarih*'te ise Vezir-i âzam Çandarlı-zâde Ali Paşa'nın tavsiyesiyle hüccetten yirmi beş, sicilden yedi, nikâh akdinden on iki ve resm-i kısmetten binde yirmi akçe tâyin olunduğu yazılıyor [6]. Bu miktar daha sonra para rayicine ve ihtiyaca göre artmış ve ek-

[1] Oruç Bey mürtekip kadıların yirmiden ziyade (*S. 29*) ve Âli ise (*Künhü'l-ahbar, c. V, s. 104)* on beş kadar olduğunu yazarlar. Bu miktarı seksene kadar çıkaranlar varsa da mübalağalıdır.

[2] *Müneccimbaşı, c. III, s. 310,*

[3] *Aşık Paşa-zâde, s. 71; Neşrî, s. 338; Oruç Bey, s. 30, 100.* İki evvelki kaynakta binde yirminin nereden alınacağı zikredilmemekle beraber *Oruç Bey*'in ikinci nüshasında (*S. 100*) bunun resm-i kısmetten alınacağı gösteriliyor.

[4] *Oruç Bey tarihi, s. 30, 100.*

[5] *Osmanlı kanunnâmeleri (Millî Tetebbular mecmuası)* sayı, *2, s. 325.*

[6] *Tâcü't-tevarih, c. I, s. 104* ve *Tekâlif Kavaidi* (*Abdurrahman Vefik*), *s. 371.*

silmiştir[1]. Fatih Sultan Mehmed'in kanunnâmesinde kadıların sicilden yedi, hüccetten otuz iki, sicil suretinden on iki ve imzadan on iki ve miras taksiminden binde yirmi, bâkire nikâhından otuz iki, dul nikâhından on beş veya on iki akçe alınması kanun oldu[2]. XVI. asır sonlariyle XVII. asırda miras taksiminden kadılar binde on beş, nikâh resminde kız olanlardan kadıya yirmi ve hademesine beş, dul olanların nikâhından kadı on ve hademesi beş hüccet ve resm-i kitabet kadı için yirmi ve hademesi için beş ve azadnâmelerden kadı için elli, naib, emin ve kâtip için on iki cem'an altmış ve sicil kaydından sekiz, imzadan on iki ve müraseleden yani şer'î muhaberâttan altı akçe resim alınırdı[3]. XVIII. asır başlarında da aynı resimlerin alındığını Nimetî Efendi kanunnâmesinden öğreniyoruz[4] 1271 H. (1854 M.)'de neşredilen üç nizamnâme mucibince kuruş ve para hesabiyle resim alınmağa başlanmıştır[5]. Daha sonra şer'î mahkemelerin nizamnâmelerinde bazı tadilât yapılarak bazı ücretlerde değişiklik olmuştur.

XVI. asır sonlarında 998 H. (1590 M.) tarihli bir kadı beratı mazmunu bunların şer'i muamelâttaki vazifelerini göstermesi itibariyle mühim olduğundan suretini aşağıya nakilediyorum[6]:

Mazmun-ı berat-ı kadı : ....

Kanun-ı kadîm bu minval üzere muharrerdir. Kadı hâkim olup icrây-ı ahkâm-ı şer'i nebevîde... evâmir ve nevâhi-i ilâ-

[1] XVI. asır sonlarındaki kanuna göre *sicil resmi*, altısı kadının biri nâib ve biri kâtibin olmak üzere sekiz akçe ve *hüccet* resminin yirmisi kadının, dördü nâibin ve iki akçesi kâtibin olarak yirmi altı akçe ve *mürasele* resminden beşi kadının ikisi nâib ve birisi kâtibin olarak sekiz akçe ve mukataa resminden onu kadının üçü nâib ve biri kâtibin olmak üzere on dört akçe ve آبق âbik (kaçkun köle) resminden onu kadının, üçü nâibin ve biri kâtibin olarak on dört akçe ve *boşanma* resminden ellisi kadının, onu nâibin ve altısı kâtibin olarak altmış altı akçe ve *sicil sureti* resminden on biri kadının, ikisi nâibin ve biri kâtibin olarak on dört akçe *resm-i kısmet* ise yirmisi kadının üçü nâibin ve ikisi kâtibin olmak üzere binde yirmi beş akçe olmuştur (*Mecmua, Esad Efendi kitapları, Nr. 3436*).

[2] *Kanunnâme-i Âl-i Osman, s. 29.*

[3] *Osmanlı kanunnâmeleri (Millî Tetebbûlar mecmuası), sayı 2, s. 35, 36; Abdurrahman Paşa kanunnâmesi, s. 54.*

[4] *Nimetî Efendi kanunnâmesi (Kütüphamemizdeki nüsha).*

[5] *Düstur, c. I, s. 301, 315, 321 ve oradan naklen Tekâlif Kavaidi, s. 372.*

[6] *Millî Tetebbûlar Mecmuası, sayı 2, s. 326.*

hîye mütemessik olub istimâ-ı deavi ve fasl hususunda şer'-i kavimden inhiraf göstermeye ve derahim ve denanir-i evkafı tescilinden gayrı eimme-i hanefiyyeden muhtelifünfiha olan mesaili kema-yenbagî tetebbû edib esahh-ı akvali bulub anunla amel eyliye ve kütüb ve sicillât ve tezvic-i sıgar ve sagîre ve kısmet-i mevaris-i reâya ve zabt-ı emval-i eytam ve mal-i gaib ve azl ve nasb-ı vasi ve kadı ve nâib ve akd-i enkiha ve tenfiz-i vesâyâ ve sair kazayây-ı şer'iyyede bittamam ve'l-kemal mutasarrıf ve mubaşir olub ol yerin mecmu-ı ahalisi mevlânây-ı mezburu kendilere kadı ve hükmünü nâfiz ve câri bilip kazay-ı şer'iyyelerinde rücû-ı mezbure edib izninden tecavüz eylemiyeler ve cihet-i kaza (maaş), kuzat-ı salife her neye mutasarrıf ola gelmişler ise bu dahi ana mutasarrıf olub benim devam-ı devletim içün duaya mudavemet göstere ve kısmet hususunda ve gayride emr-i şerifim bunun üzerinedir ki her müteveffanın varisleri mademki kısmet taleb etmiyeler kadılar varub cebr ile kısmet eylemiyeler; şöyle ki veresenin bazı sagîr olsa kıbel-i şer'îden vasi tâyin edib sagîrlere ait olan mirası hüccet edib ve resm-i kısmet taleb eylemeyeler; ve verese talebiyle kısmet olundukta binde on beş akçeden ziyade alınmaya ve kısmet eylediği aruz ve akardan resm alınmaya ve resm-i kısmet ziyade almak için müteveffanın metrukâtını ziyadeye tutmaktan hazer edib ehl-i hibre ile göre ve sicillât ve hüccet akçelerin ifrat eylemeyib kanun-ı kadîm üzere sicille yedişer ve suret-i sicille on dörder ve hüccete otuzar ve ümena ve mütevelliler muhasebesini ve haraccı ve resm-i ağnamcı defterlerin imza için de on ikişer akçe alıb ziyade alanlara sebeb-i azl ola ve mirî mültezimlerinin kefillerin kendu bizzat göre ve küfelânın biz filânız dedikleri gibi midir? ehl-i vukuftan tamam malûm etmeyince heman takrirleri ile yazmaya, sonra hilâf zuhur eder ise kadıya tazmin ettirile ve emr-i şerif veya dâvacılar talebleriyle lâzım gelmeyince nâiblerin kurâya ve nevahiye salıvermeye ve kefere nikâhından resim almaya ve beylerbeyi ve sancakbeyi mektublariyle ve kul göndermeleriyle haric-i kazada kaziye istima etmeyeler. Ve kadîmden va'z ve nasihat edenleri ideler, anlardan maada kütüb-i tefâsir ve ehâdis istihracına kadir ve va'z ve nasihate lâyik olduğuna yedinde temessükü olanlara ettirib maadayı men edeler. Ve südde-i saadetime hâkimler irsal eylediği arzlarına tarih yazalar; bu minval üzere dokuz yüz doksan bir senesinde kanun-ı mukarrerdir.

KADILARIN TÂYİNLERİ

Kadılar, medrese tahsili görüp icazet alarak mülâzemet edenlerden tâyin edilirlerdi. Medreseden çıkıp kazasker divanına mülâzemet edenler, müderris olmak istemeyip kadılık etmek isterlerse doğrudan doğruya kaza kadılıklarına tâyin edildikleri gibi bir müddet müderrislik edip sonra kadı olmak isteyenler de müderrisliklerinin derecesine göre kaza, sancak veya eyâletlerden birinin keza kadısı olurlardı.

XIV. asırdan XVI. asır ortalarına kadar kazaskerlikler resmî ilmiye sınıfının en yüksek makamı olmaları îtibariyle mevleviyet denilen büyük kadılıklar da dahil olmak üzere bütün kadıların tâyinleri Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin arzları ibtidadan yüz elli akçelik kadılıklara kadar olup bunu divan-ı hümâyun içtimalarının muayyen gününde Pâdişah tarafından kabulleri esnasında huzur-ı hümâyunda okuyarak iradesini alırlar ve yüz elliden yukarı mevleviyet denilen daha büyük kadıları kazaskerlerin bildirmeleriyle sadr-ı âzamlar arz ederlerdi; yani bu büyük kadıların tâyini sadr-ı âzama aitti.

XVI. asrın ikinci yarısından sonra müftü veya şeyhulislâmların kazaskerlere takaddüm etmeleri sebebiyle büyük kadılıklar ve İbtidây-ı dahil müderrislikleri şeyhülislâmların sadr-ı âzam vasıtasiyle inhaları üzerine yapılır olmuştu. Beş yüz akçe yevmiyeli mevali yani eyâlet kadılarının tâyinlerinde divan-ı hümâyun hademelerine kapıcılara ve sair vazife sahiplerine iki bin iki yüz elli kuruş bahşiş verilirdi[1].

Kendi selâhiyetleri dahilindeki kaza kadılarının tâyinleri ve azilleri hususunda kazaskerler tarafından tutulmuş olan deftere (اقضيه *akdiye defteri*) yani kadılar defteri denilirdi; yukarıda söylediğimiz gibi bu defteri huzur-ı hümâyunda okuyup Pâdişahın muvafakati alınırdı[2]. İlmiye teşkilâtı daha sonra bazı

[1] XVII. asır sonlariyle XVIII. asır başlarında bahşiş alanlar saraydaki nöbetçi kapıcılar, *Bab-ı hümâyun kapıcıları*, *meşaleciler*, *solaklar*, *beş bölük yeniçeri*, *matracı*, *yazıcı*, *pişkeşçi*, *teşrifatçı*, *iskemleci çadır mehterleri*, *peykler*, *sakalar*, *bölükbaşılar* ile *kaşıkçılar* idi (*Nimetî Efendi kanunnâmesi*, *s. 73*).

[2] "Kazaskerler arz günü akdiye defterlerin okuyup falan kadılığı falan dâinize verin deyu arz ettikte, saadetlû hünkârım buyurun ki ol arz ettiğin kadı ehl-i ilim midir ve müstahak mıdır?" (*Koçi Bey'in Teşkilât mecmuası*).

tadilâta uğrayıp kazaskerlerin kadı ve müderrisler için tuttukları defter esas olmak üzere tâyin ve nakiller bir tahriratla inha yollu yapılır ve yapılan tebeddüller *(tarik defteri)* adlı deftere kaydolunurdu[1].

Fatih Sultan Mehmed Sahn-ı seman medreselerini yaptırdıktan sonra kanunnâmesini tedvin ettirirken bu kanuna kadılara ait maddeler de koydurmuştu. Buna göre kadılığın en yüksek derecesi beş yüz akçe yevmiyeli mevleviyet denilen taht kadılıkları olup bunun üstünde ancak kazaskerlik vardı; mevleviyetler muhtelif tarihlerde memleketin büyümesi dolayısiyle lüzumuna göre artmıştı.

Sahn-ı seman müderrislerinden arzu edenler mevleviyet olan beş yüz akçe yevmiyeli kadılığa geçebilirlerdi[2]. Yine kanunnâmeye göre Dâhil ve Hâriç müderrislikleri de müderrislerin yevmiyeleri itibariyle mevleviyet sayılarak buraların müderrisleri de beş yüz akçelik mevleviyetlere tâyin olunurlardı; Hâriç, Dâhil ve Sahn müderrislerinin maaşları ellişer akçe olduğundan muadili olan kadılıklarda mevleviyet idi[3].

Beş yüz akçelik kadıların dereceleri Fatih'in kanunnâmesine göre teşrifatta beylerbeyiler (iki tuğlu Paşalar) ile defterdarın bir derece aşağısında olup eğer bu kadılar, askerî hizmete geçmek isterlerse Beylerbeyi rütbesiyle tâyin olunurlardı[4]. Yalnız taht kadılarının en yüksek derecelisi olan İstanbul kadısı merasimde beylerbeyilerle aynı derecede tutulmuştu[5].

[1] Bu tarik defterlerinden sonuncusunu kıymetli dostum merhum Bay Nuri Saygılı bana hediye etmişti. *Mehmed Nuri Saygılı*, Fatih camii dersiâmlarından *Vodina*'lı Mustafa Şevki Efendi'nin oğlu olup 1296 H. (1878/79 M.)'de İstanbul'da doğmuş, medreseden icazet almış, Meşihat mektubî kalemine girmiş, ilmiye rütbesi İbtida-i hâriçten başlayarak mahrec mevleviyeti pâyesine kadar yükselmiştir. Mehmed Nuri Bey daha sonra Temyiz Mahkemesi Şer'iyye dairesinde mümeyyizliklerde bulunarak Meşihatın lağvedilmesi üzerine Şûray-ı Devlet Birinci sınıf kâtipliğine tâyin edilerek Mazbata kalemi müdürlüğünde bulunup 1941'de tekaüd olup 1949'da vefat etmiştir. Halûk ve mütevazi bir zat olan Nuri Bey'in nefis yazıları havi bir kolleksiyonu olup maişetçe zaruretine mebni bunu ucuz fiyatla satmağa mecbur olmuştu. Talik yazısı güzel olup bunu Hattat Hasan Fehmi Efendi'den meşk etmişti.

[2] *Kanunnâme-i Âl-i Osman, s. 20.*

[3] *Kanunnâme-i Âl-i Osman, s. 20.*

[4] *Kanunnâme-i Âl-i Osman, s. 14.*

[5] *Kanunnâme-i Âl-i Osman, s. 20.*

Âli'nin kaydına göre Pâdişahlar tarafından yaptırılmış olan altmışlı medrese müderrisleri isterlerse *Mekke*, *Şam*, *Halep*, *Bağdad* kadılıklarına ve içlerinden pek değerli olanları ise *tahtgâh-ı selâse* denilen *Bursa*, *Edirne* ve *İstanbul* kadılıklarına tâyin olunurlardı [1].

Kadılardan üç yüz akçe yevmiyeli kadı arzu ederse mal defterdarı olurdu [2], bu üç yüz akçeli kadılıklar maaş îtibariyle aşağıda ise de kanunnâmede beş yüz akçe mevleviyet derecesinde sayılmıştır [3].

Daha yukarıda kaydettiğimiz gibi Fatih'in kanunnâmesine göre Hâriç elli akçeli müderrisin beş yüz akçelik mevleviyete tâyinleri XVI asır içinde kaldırılarak bunların yüzelli akçelik kadılıklara tâyin edilmiş oldukları görülüyor [4]. Bunun makûsu olarak yüz elli akçe yevmiyeli bir kadı müderrisliğe geçmek isterse o da Hâriç elli akçeli medrese müderrisi olurdu [5]. Süleymaniye müderrisi olanlardan bazıları Mısır kadılığına tâyin edilirlerdi [6].

İçel medreseleri denilen İstanbul, Edirne ve Bursa mıntakalarındaki medreselerde yirmi akçe yevmiye ile müderrislik eden bir müderris kadılığa geçmek isterse kırk beş akçe ile tâyin edilirdi [7]. Fakat daha sonra şöyle bir tertip yapılarak bu tarz son zamana kadar devam etmiştir.

[1] Ayasofya Müderrisine hüküm ki,
Hâliya senin hakkında avâtıf-ı âliyye-i husrevânem zuhura getürüb işbu sene ihda ve sittîn ve tis'a mie Şevval-i mükerreminin üçüncü gününden Bursa kadılığı tefviz ve taklid kılınıb.... (*Mühimme defteri, I, s. 27*; Âli *(Künhü'l-ahbar), basılmamış birinci cilt, s. 24*; *Atâyî, s. 39, 43, 48, 501, 520, 569.*

[2] *Kanunnâme-i Âl-i Osman, s. 17.*

[3] *Kanunnâme-i Âl-i Osman, s. 17* "üç yüz akçelik kadı beş yüz kadı mertebesindedir".

[4] Meselâ XVI. asır ortalarında *İstanbul*'da elli akçe yevmiye ile *Hüsâmiye* müderrisi olan İbrahim Efendi yüz elli akçe ile kadılığa geçmişti (*Atâyî, s. 44*). Yine aynı asırda elli akçe ile *Bursa*'da *Manastır* (Orhan Gazi) müderrisi olan Pîr Ahmed Efendi, yüz elli akçe ile *Galata* kadısı olmuştu (*Atâyî, s. 56*).

[5] *Âli, basılmamış birinci cilt, s. 27.*

[6] *Şakayık zeyli, Atâyî, s. 27.*

[7] *Kanunnâme-i Âl-i Osman (not), s. 20;* Âli (*basılmamış Umumî kütüphane nüshası, s. 131*).

İstanbul'da (Kibar müderrisîn) denilen Dârü'l-hadîs ve Süleymaniye medreseleri ile, Hâmise-i Süleymaniye, Mûsıla-i Süleymaniye müderrisleri kadı olmak isterlerse mahreç mevalisi olup Edirne ve Bursa'da aynı derecede bulunan müderrisler kadılığa geçmek arzu ettikleri vakit mahrec mevalisinden bir derece aşağı olan Devriye mevaliliğine tâyin edilirlerdi[1]. İbtidası malûm olmayarak son zamana kadar gelen kanun üzere İstanbul müderrisleri derecesinin ilk kademesi *İbtida-i hâriç* müderrisliği olarak tesbit olunmuştur.

Kazaskerlere ait müderris ve kadıların tâyinlerinde bu tâyin kazasker muhzırları tarafından müjdelenir ve buna mukabil muhzırlara muayyen miktarda bahşiş verilirdi. Muhzırların maaşları olmadığından onlar bu gibi müjde paralariyle geçinirlerdi.

KADIASKERİN KADI TÂYİNİ BUYRULDISI

İzzet-meâb şeriat-nisab Mevlâna Mustafa Efendi kâmyab Ba'de't-tehiyyeti'lvâfiye inha olunur ki Eşkiyor [Edirne'de] kadısı Osman işbu sene sitte ve sittîne ve miete ve elf Zilhiccetü'ş-şerife gayetinden ref' ve yeri yevmî kırk akçe ile İstanbul'da Behram kethüda medresesinden kırk iki ay infisalin olub sezâvâr-ı inayet-i şehriyarî... olmanla yevmî yüz elli akçe ile sana tevcih olunmuştur. Gerektir ki kaza-i mezbure sene-i âtiye Muharremü'l-haramı gurresinden ancak altı ay mutasarrıf olub on dört ay tâyin zamanın kazây-ı âhardan tekmil eyleyüb beyne'l-ehali icrây-ı ahkâm-ı Şer'iyye eyleyesin vesselâm.

Top. S. Ar. 11701

El-fakîr Mehmed Said
el-kadı bi-asker-i
Rumeli

[1] Münhal Haleb mevleviyetine Mûsıla-ı Süleymaniyeden Mehmed Emin efendinin tâyini hakkında Şeyhulislâm'ın bir arîzası (Top. S. Arş. Nr. 11862).

KADILARIN DERECELERİ

Kadılıklar büyük ve küçük kazalarla sancak ve eyâlet olmak üzere başlıca iki sınıftı. Son zamanlarda ilçe denilen ve mülkiye teşkilâtımızda kullanılan kaza adı, herhangi bir ilçenin askerî işleri hariç olarak diğer idarî, hukukî ve mahallî işlerin kadılar tarafından görülmesi cihetiyle idarî teşkilâtımıza girmiş ve devam etmiştir. Kaza (ilçe) kadılarının tâyinleri kazaskerlere aitti[1].

Kaza kadılıkları Rumeli, Anadolu ve Mısır'daki kazaların kadılıkları olmak üzere üç sınıftı; Rumeli'de kadılık edenler Rumeli kazaskeri defterinde kayıtlı olduklarından bunlar Anadolu kadılığına geçemezler. Rumeli'deki kazalarda terakki etmek suretiyle kadılık ederlerdi. Keza Anadolu kazalarında kadılık edenler de Anadolu kadılığı defterinde kayıtlı olmalariyle orada devir yaparlardı[2]. Kazaskerlerin kadıların derecelerini gösteren defterleri mûcibince Rumeli'deki kaza kadılıkları dokuz sınıfa ve Anadolu'dakiler on sınıfa ve Mısır kadılıkları altı sınıfa ayrılmışlardı. Bir kadılık hasılı, her bin hanede on akçe olarak onun üzerine hasılı tesbit olunur, kadı tâyininde, resm-i berat olarak aylığın muayyen kısmını alınır[3].

[1] "Kuzat-ı kasabat menasıbı kazaskerler arzı ile verilib sair menasıb-ı ulema vezir-i âzam olan vekil-i celile müfevvaz bir husus idi" Âlî, *basılmamış ikinci cilt, varak 328b ve Koçi Bey'in Teşkilât Mecmuası, s. 6.*

[2] "Benim Devletlû Hünkârım, Rumeli kazaskeri, Rumeli'de dört yüz elli kadılık vardır; onlara karışır; rikâb-ı hümâyuna arz edib tevzi eder; Rumeli kadıları Anadolu'ya kadı olmaz ve Anadolu kadıları Rumeli'ye kadı olmaz" *Koçi beyin teşkilât mecmuası, s. 6.*

[3] Celâl zâde (Kanunâme) Aşir efendi kitapları, Nr. 1004, 229 C.

İzzet-meâb şeriat-nisab eşraf-ı kuzat-ı kiram-ı zevi'l-ihtiramdan Mevlâna Mehmed Emîn efendi Kâmyab.

Bâde't-tehiyyeti'l-vâfiye inha olunur ki diyar-ı Mısrıyyede ber-vech-i maişet Feyyun muvakkatı hâlâ serlevha-i yemin Hafız Mehmed Said işbu sene seb'e ve tis'îne ve elf Zilhiccetü'ş-şerifesi gurresinden on iki ay zamanda bâde't-tasarruf ref ve yeri muvakkati olduğun kadı asker-i esbak ruznâmçesinde mukayyed sezavar-ı inayet-i şehriyârı ... olmanla bâ-terakki yevmî dört yüz akçe ile sana tevcih olunmuştur; gerektir ki kaza-i mezbure sene-i âtiye Zilhicce gurresinden tevabi-i kadîmesiyle seneteyn-i kâmileteyn mutasarrıf olub beyne'l-ehali icrây-ı ahkâm-ı şer'i âli eylemede say-i cemil eyliyesin vesselâm.

El-fakîr müfti-zâde Ahmed
Top. S. Ar. 9764 el-kadi bi-asker-i Anadolu

Rumeli kazaskerine tâbi Rumeli (Avrupa) kadıları mülâzemeti mütaakıp en aşağı derecede olan *çinad*[1] derecesinden başlayarak *Eğri*, *İnebahtı*, Salise, Saniye, Karib-i âlâ ve en son yüksek derece olan *Sitte-i Rumeli*'ye kadar çıkar ve oradan tekaüd olur. İçlerinden değerli olanlardan ikisi Rumeli kazaskeri divanında müşavir olarak bulunurlardı. Bu suretle Rumeli'deki kazalardan her biri bu dokuz dereceye göre ayarlanmıştı[2].

[1] *Çinad* ve *Eğri*, Macaristan'da bulunup buraları elimizden çıktığı halde kadılık derecesi muhafaza edilmiş "kadılar Rumeli'de *Çinad* ve *Eğri* dereceleri itibar edilen kadılıklara tâyin olunurlardı.

[2] Sâniye, sâlise, râbia, hâmise... ilâ. tâbirler kadılıkların rütbe ve maaşlarına işarettir; müderrislik muadili olan kadılıklar muadilidir. Alfabetik olarak Rumeli ve Adalarda kadılıkların derecelerini gösteren (Ahval-i menasıb) defterinde (*Esad Efendi kitapları, Nr. 2066*) şu malûmat vardır :

Üsküp kazası rütbe-i sitte; *Ahyolı*, rütbe-i karib; *İstanköy*, arpalık *Özice*, *İnebahtı* rütbesi; *Alasonya*, rütbe-i sâniye; Eğri, rütbe-i Eğri, *Eşbat* (Elbasan sancağında) maişet; *İstarva* (Ohri'de) rütbe-i Çinad; *Ermiye* (İnebahtı'da) maişet; *Akkerman* kazası, rütbe-i sitte; *İzdin*, salise; *Ala kenise* rütbe-i Cinad; *İrşova*, nahiye derecesi, *Avlonya* kazası, Eğri rütbesinde, *Elbasan kazası*; *rütbe-i karibe-i ûlâ*; *Endorse*, *çinad rütbesinde*; *Evrese*, arpalık, *Anapoli* (Mora'da) rütbe-i karibe-i *ûlâ*; *Esedabad* (Ağriboz sancağında) Çinad rütbesinde; *Alacahisar*, rütbe-i çelebi; *Arkadiye*, rütbe-i İnebahtı; *Anavarin* cedid ve atik, rütbe-i Çinad, *Atina* kazası (Ağrıboz'a tâbi) rütbe-i İnebahtı; *Ayapetre* (Mora'da) rütbe-i çelebi; *Akkerman* kazası, rütbe-i sitte *Akçahisar* (Ohri sancağına tâbi) ûlâ; *Ohri*, rütbe-i sâlise; *Ustrumca*, rütbe-i sitte; *Ürküp* (Alacahisar sancağında) rütbe-i çelebi; *Ağrıboz*, rütbe-i sitte; *İştib* rütbe-i sitte; *İhtiman*, nahiye; *İstefe*, rütbe-i saniye; *Pravişte*, arpalık; *Pravadi*, karib; *Banaluka*, rütbe-i karibe-i ûlâ tebid; *Behlişte*, rütbe-i çelebi; *Tırhala*, rütbe-i sitte; *Tikveş*, arpalık; *Çatalca* (İnebahtı sancağına tâbi) rütbe-i ûlâ; *Hulumeç* (Mora'da) rütbe-i sitte *Havassı Ahi Çelebi* kazası, tebid; *Debre* kazası, maişet; *Draç* rütbe-i Çinad; *Dobniçe* (Köstendil) rütbe-i sitte; *Rusçuk* kazası, sitte, *Rodos*, karib; *Rusi Kasrı*, nahiye rütbesinde, *Serez*, rütbe-i sitte; *Silistre*, rütbe-i sitte; *Saray* (Vize'de) Eyüp kadılığı nahiyesi; *Semadirek*, maişet; *Şehirköy* rütbe-i *ûlâ*, *Karinabad*, arpalık *Koron* rütbe-i karib; *Karaferye* rütbe-i sitte; *Kıratova* rütbe-i sitte *Kiga* rütbe-i sitte; *Kefe* rütbe-i sitte; *Kili*, arpalık *Kesriye*, rütbe-i ûlâ; *Limasol*, Eğri rütbesinde; *Manastır*, rütbe-i sitte, *Midilli*, rütbe-i sitte; *Maçin*, rütbe-i çelebi; *Mostar*, salise; *Nakşe*, Çelebi maişet; *Nüvesin*, Çelebi; *Narda*, sitte; *Nevrekop*, sitte; *Vidin*, saniye; *Hezargrad*, sitte; *Yayçe*, rütbe-i çelebi; *memlihateyn* (Bosna ile Belgrad arasında) çelebi saniye; *Magosa*, çelebi rütbesinde; *Limni*, rütbe-i İnebahtı; *Kırçova*, rütbe-i Eğri; *Köprülü*, rütbe-i ûlâ, *Mezestre* rütbe-i karib; *Niş*, salise; *Vilçitrin* rütbe-i Eğri; *Varna*, karib; *Niğebolu*, karip; *Vardar Yenicesi*, sitte.

Anadolu kazaskerine tâbi Anadolu kadılıkları da yine ibtidadan başlayarak tâsia, sâmine, sâbia, sâdise, hâmise, râbia, sâlise, sâniye, *Musul* ve *Sitte-i Mısır* derecelerine kadar çıkardı. Bu suretle Anadolu'daki Kaza kadılıkları da yukarıda gösterilen on dereceye ayrılmıştı.

Yine Anadolu kazaskerine tâbi Mısır kadılıkları da sâdise, hâmise, râbia, sâlise, *Musul* ve *Sitte-i Mısır* olmak üzere altı derece idi. Bunların en yüksek derecesi olan Sitte-i Anadolu ve Sitte-i Mısır'dan değerli ve tecrübeli ikişer kişi Anadolu kazaskeri divanında müşavirlik ederlerdi. Bu müşavirlere ilmiye ıstılâhınca (tahta başı) ismi verilmişti. Bunlar kazaskerlerin sağında ve solunda oturduklarına göre sağ tahtabaşı ve sol tahtabaşı diye anılırlardı. Bunlara hürmeten mevali mâzulleri gibi arpalık verilirdi [1]. Bu suretle Rumeli, Anadolu ve Mısır'daki kazalarda kadılık ederek nihayet *Sitte* denilen dereceye kadar çıkanlara *eşraf-ı kuzât* denilirdi [2]. Bütün bu kaza kadılarının tâyinleri kazaskerlere aitti; bunlar yaptıkları tâyinleri divan tertibi bozulduktan sonra bizzat Pâdişaha arzetmeyip yeni kanun mûcibince tesbit ettikleri tâyin defterini şeyhülislâma takdim ve onun vasıtasiyle ve sadaret yoluyla hükümdara arzederlerdi.

Şeyhulislâmın, sadr-ı âzama tezkiresi (Hatt-ı hümâyun vesikaları A 22795).

"Devletlû, İnayetlû, Atufetlû, Re'fetlû uluvvülhimem Efendim sultanım hazretleri

Malûm-ı inayet-melzum-ı âsafaneleri buyrulduğu üzere tarik-i kuzâtın nizamı usûlünce Rumeli kazaskeri efendi dâileri

Bu rütbelerin her birinin derecelerine göre akçe hesabiyle maaşları tesbit olunmuştur.

Rütbe-i ûlâ	*Karib-i ûlâ*	*Rütbe-i sâniye*	*Rütbe-i sâlise*	*Rütbe-i İnebahtı*
10 000	9 000	8 000	6 000	5 000
	Rütbe-i Eğri	*Rütbe-i Çelebi*	*Rütbe-i Çinad*	
	4 000	3 500	3 000	

[1] *D'Ohsson*, *c.* IV, *s.* 569.

[2] "Kuzât-ı kasabat Rumeli'den ve Anadolu'dan müddet-i malûme ile mansıb zabt eder ve bazan dahi ihsan olunur sonra infisal ve terfi suretiyle nihayet (sitte ستّه) tâbir olunan menasıba vâsıl olur. Bunlara da *eşraf-ı kuzât* tesmiye olunur. Bunların tâyinleri kazaskerler vasıtasiyle yapılıp iradesi alındıktan sonra bizzat kazasker tarafından kendilerine tebliğ olunur.

sâye-i mekârim-vâye-i cenab-vcihi tılüûe mekâne dnümayan kazalardan sitte kuzâtı meclisine tertib etmiş olduğu kazaları ve tevcih-i menasıba şâyeste bulunan eşraf-ı kuzât duacılarını bir kıta deftere tesbit ve tahrir ve zeyli memhûr arziyle savb-ı dâiyâneme getirmiş olduğundan leffen mersul-i sûy-i sâmileri kılınmış olmağın taraf-ı seniyyelerinden atebe-i gerdûn-mertebe-i hazret-i zıllillâhîye arz ve takdim buyrularak ber muktezây-ı nizam-ı müstahsene defter-i mezkûrun bâlâsı mübarek hatt-ı hümâyun-ı inayet - makrun-ı cenâb-ı hilâfet-penâhî ile tezyin ve tevşih buyrulması hususuna himem-i seniyeleri masruf buyrulmak bâbında irade efendim hazretlerinindir" (Sene takriben H. 1254 = 1838 M.).

Kazaların kadılıkları yukarıda görülen derecelere göre beşer akçe zam ile yirmiden kırk akçeye kadar çıkarken, daha sonradan para rayicine göre kırk akçeden başlamış ve böylece yüz elli akçelik en son derecesine kadar çıkmıştır.

Yüz elli akçeli kadılıklar mühim kaza kadılıkları olup bunların tâyinleri daha evvel görüldüğü üzere kazaskerlerin inhası ve vezir-i âzamın arziyle olurdu. Sancak kadıları teşrifatta eyâletlerdeki defter kethüdalariyle sancak ve kazalardaki alay beylerinin üstünde yer alırlardı [1].

Kaza kadılarının müddetleri yirmi ay olup [2] bu müddeti doldurduktan sonra mâzul olarak yerine sırada olan başkası tâyin olunurdu. Müddetini dolduran mazul kadı İstanbul'a gelerek her çarşamba günü kazasker dairesine mülâzemet edip sıra beklerdi. Bu suretle kadının bu mâzul müddetine *(zaman-ı infisali)* denilip iki sene mülâzemetten sonra yeniden tâyin olununca ona da

[1] *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, s. 20.

[2] Bir tahkikat evrakına göre kaza kadılarının XVI. asır ortalarında müddetlerinin iki seneden ziyade olduğu görülüyor. Revan kitapları 1056 mükerrer. *Halkondil zeyli*'nde de XVI. asırda kaza kadılarının müddetlerinin üç sene olduğu beyan ediliyor (*Bu eserdeki resimlere dair izahat kısmı*). Abdurrahman Paşa kanunnâmesiyle Nimetî Efendi kanunnâmesinde XVII. asır sonlariyle XVIII. asır başlarında bu müddetin iki seneden dört ay noksan yani yirmi ay olduğu beyan ediliyor "Kuzat-ı mevleviyetin müddet-i örfiyeleri bir senedir ve kuzât-ı kasabatın iki senedir; lâkin fî zemaninâ iki seneden dört ay kasr ederler") *Millî Tetebbular Mecmuası*, *sayı* 3, *s*. 541). XVIII. asrın ikinci yarısından sonra bu müddet on sekiz aya inmiştir (*D'Ohsson*, *c*. IV, *s*. 569). Kadılık müddetinin iki seneden on sekiz aya kadar inmesi birçok yerlerin elden çıkması sebebiyle Kadı adedinin ziyade oluşudur. Bu suretle müddet kısalınca geride bekleyenlere daha çabuk sıra gelirdi.

(zaman-ı ittisali) adı verilirdi[1]. Bir kaza kadısı suçu olmayıp müddetini doldurmadan hasbelicap infisal ederse tekrar tâyininde bu müddet infisali zamanında mahsup olmak üzere telâfi edilirdi[2].

Kazalardan sonra sancakların kadıları gelirdi[3]. Gerek bu sancakların ve hattâ bazı vilâyetlerin ve gerek büyük ve mühim eyâletlerin kadılıkları mevleviyet suretiyle tevcih edilirdi. Mevleviyetler iki nevi olup bunlardan üç yüz akçeli mevleviyetler sancaklarla bazı eyâletlerin kadılıkları idi. Meselâ XVII. asırda Sivas ve Silistre eyâletleri üç yüz akçelik mevleviyet iken Tokat sancağı beş yüz akçelik mevleviyet idi. Van üç yüz akçelik mevleviyet iken Pâdişah fethi olduğu için beş yüz akçe yevmiyeli mollaya tevcih edilirdi[4]. Mevleviyetin en yükseği beş yüz akçe yevmiyeli olanlardı. Bunlar hükümetçe ehemmiyet verilen mühim eyâletlerin kadılıkları idi. Mevleviyetlerin kadılık müddeti bir sene olup[5] bunların tâyinleri XVI. asır ortalarına kadar kazas-

[1] *Koçı Bey'in Teşkilât Mecmuası (Kütüphanemizdeki nüsha), s. 6.*

[2] Çivi-zâde Muhiddin Mehmed Efendi'nin Rumeli kazaskerliği zamanında Hüsameddin Efendi *Tikveş* kadısı iken müddet-i örfiyesinden bir ay evvel infisal etmiş. Kazasker meclisine mülâzemete geldiği zaman Çivi-zâde kendisine", sizin mansıbınıza ehl ü ıyal ile gittiğinizi duyduk azliniz kışa tesadüf etmesin diye bir ayınızı keserek telâfi etmek üzere ruznâmeye kaydettik diyerek tekrar tâyinde bu müddeti mahsup olmak ol zamandan beru kanun olmuştur" *Atâyî, s. 294.*

[3] Mısır'da Feyyum kadılığına tâyin hakkında Anadolu Kazaskerinin tebliği;

İzzet-meâb şerîat-nisâb eşraf-ı kuzât-ı kiram-ı zevi'l-ihtiramdan Mevlâna Mehmed Emin Efendi Kâmyab

Bâde't-tehiyye inha olunur ki diyar-ı Mısriyye'de Feyyum kadısı Mehmed Said işbu sene isna ve tis'ine ve miete ve elf Zilhiccetü'ş-şerife gurresinden on iki ay muvakkitleri Mehmed Necib on iki ay ve Süleyman Seneteyn zamanlarında bâde't-tasarruf ref' ve yeri yevmî üç yüz akçe ile Menflot kazasından on dokuz ay hakikî infisalin olub eşraf-ı kuzât-ı kiram-ı zevi'l-ihtiramdan sezâvar-ı inâyet-i şehriyârî ve şâyeste-i re'fet cihandârî olmanla bâ-terakki yevmî dört yüz akçe ile sana tevcih olunmuştur, gerektir ki bâde'l-hulûl-ı vaktihi tevabi-i kadimesiyle seneteyn-i kâmileteyn mutasarrıf olub beyne'l-ahali icrây-i ahkâm şer'-i âli eylemede sây-i cemil eyliyesin vesselam

El-fakir Mehmed İmam-ı evvel-i Hazret-i

Topkapı Sa. Ar. Nr. 527. Şehriyâri el-kadi bi-asker-i Anadolu

[4] Evliya Çelebi seyahatnamesi, c. IV, s. 175

[5] *Abdurrahman Paşa kanunnâmesi, s. 541.* Büyük mevleviyetlerin müddeti bir ara on beş aya çıkarılmıştı; yani bir zaman bilâd-ı selâseden (İstanbul, Edirne, Bursa) sonra bilâd-ı erbaa ve bilâd-ı hamsede olan kadılıkların müddetleri

kerlerin sadr-ı âzama inhalariyle olurken bu müddetten îtibaren şeyhulislâmların sadr-ı âzam vasıtasiyle yaptıkları inha üzerine yapılırdı[1]. Üç yüz ve beş yüz akçeli mevleviyetler yevmiye lerinin miktariyle tefrik olunurlardı241.

Mevleviyet olan büyük kadılıkların mevcudu XV. asırda *İstanbul, Edirne, Bursa, Filibe, Sofya, Selânik* kadılıkları olup memleket genişleyince buna bir hayli mevleviyet daha ilâve olundu. XVI. asırla XVII. asırda yukarıda saydığımız mevleviyetlerden başka *Şam, Halep, Mısır, Diyarbekir* ve *Bağdad* ve *Budin* büyük mevleviyetlere ilâve olunmuştur; fakat daha sonra lüzum ve ehemmiyetlerine binaen diğer bazı eyâletler de büyük mevleviyet olmuştur. Meselâ 980 H. (1572 M.)'de *Konya* ve 983 H. (1575 M.)'de *Kudüs* ve 983 H. (1576 M.) de *Sidrekapsi* kazasının da ilhakiyle *Selânik* ve 986 H. (1578 M.)'de *Bosna* ve 989 H. (1581 M.)'de *Gediz* kazasının ilhakiyle *Kütahya* ve 991 H. (1583 M.)'de Şile ve Kandıra kazalarının ilâvesiyle *Üsküdar* mevleviyet olmuşlardı[3]. Rumeli'de *Tırhala Yenişehri, Belgrad* ve Anadolu'da *Bursa, Ankara, Kayseri, Tokad, Erzurum, Trabzon*'da XVII. asırda beşyüz akçeli mevleviyetlerdendi.

Bunlardan başka evvelce kaza kadılığı iken mevleviyet olan ve sonra tekrar kaza kadılığı haline çevrilen kadılıklar da vardı. Meselâ 959 H. (1552 M.) tarihinde *Eyüp* (Havass-ı Kostantiniyye) ile *Galata* kazaları birleştirilerek mevleviyet olmuşken bir müddet sonra ayrılmış[4] fakat 982 H. (1574 M.) 'de tekrar ikisi birleştiri-

XVIII. asırda bir seneden birkaç ay ziyade idi "Edirne' Burasa ve Şam kadılık larının hükûmetleri seneyi mütecaviz ve elhaletü hazihi müddet-i muayyene-i mevleviyyet mesabesinde olan on beş aya mütenahiz olmağla" *Çelebi-zâde Asım, s. 592.* Neylî Ahmed Efendi *Mısır'da* on dört ay kadılıktan sonra mâzul olmuştu (*Aynı tarih, s. 468*).

[1] "Üç yüz akçeden yukarı mevleviyet *molla* demektir, beş yüz akçe mollalardır; onlara şeyhulislâm karışır; mansıbların ol tevzi eder. Memalik-i mahrusada ne kadar büyük şehir varsa *Edirne, Bursa, Şam, Haleb, Mısır, Selânik, Diyarbekir, Bağdad, Budin, Sofya, Filibe* bunlar beş yüz akçelik mollalıklardır; git gide varır İstanbul kadısı olur.." (*Koçi Bey, Teşkilât Mecmuası, s. 7*).

[2] Riko, şöyle diyor: "kazaskerden sonra mollalık makamı gelir. İki nevi molla vardır; birinin yevmiyesi üç yüz akçe diğerinin beş yüz akçedir. Bu iki mollalık aidatlarının miktariyle tefrik olunur (*Fransızca tercümesi, s. 268*).

[3] *Atâyî, Şakayık zeyli, s. 22, 236, 283, 328, 442, 443, 447.*

[4] *Atâyî, Şakayık zeyli, s. 305, 443.*

lerek mevleviyet olup 987 H. (1579 M.)'de yine ayrılmışlardır [1]. Bir müddet sonra 990 Zilkade ortalarında *Üsküdar* kazası, 991 H. (1583 M.)'de ise *Silivri*, *Çatalca* ve *Marmara Ereğlisi*'nin ilhakiyle Eyüp tekrar mevleviyet olmuştur [2].

Yine bunun gibi şehzâdelerin valilikleri zamanında mevleviyet olan *Manisa* sonradan sancak kadılığı derecesine indirilmiş ve 1008 H. (1599 M.)'de bazı kazaların ilhakiyle yine mevleviyet derecesine çıkarılıp bir müddet sonra da aslına irca olunmuştu [3].

Mevleviyete kadar çıkmış olan kadıların bindikleri atların gaşiye (haşe) denilen örtüsüne *rişe* denilen saçak veya püskül konur ve buna *saçaklı abayî* denilirdi [4]. Bundan dolayı mevleviyeti haiz kadıların birer keçeli çuhadarları da vardı [5].

Osmanlı pâdişahları, cülûs ve bayram tebriklerinde mevaliden olan kadılara ayağa kalkar ve bunlar vezir-i âzamın elindeki defterde isimleri okunarak Pâdişaha takdim edilirlerdi [6].

Beş yüz akçe yevmiyeli büyük mevleviyetlerin XVI. asırda muayyen bir sıra tertibi ve dereceleri yoktu. *İstanbul*, *Edirne* ve *Bursa* kadılarından herhangi birisi kazaskerliğe tâyin olunurdu [7], çünkü bunların maaş ve dereceleri bir olduğundan aralarında fark gözetilmezdi. Yine böylece Sahn-ı seman müderrisliğinden İstanbul kadılığına ve İstanbul kadılığından Sahn

[1] *Atâyî, Şakayık zeyli, s. 133.*

[2] *Tarih-i Silsile-i Ulema (Süleymaniye kütüphanesi, Esad Efendi kitapları, Nr. 2142)* ve Atâyî, Şakayık zeyli, s. 133, 320. "Yüz elli vesair pâyede olan menasıbta mevleviyyet ile verilen kadılıklara sonradan mansıb ilhak olunmayıb bir tarikle ilhak olurnursa dahi ifraz oluna.." *Feridun Bey Münşeatı, c. II, s. 133, Rumeli kazaskerine gönderilen hükümden, sene 1011.*

[3] *Atâyî, s. 579,* 583.

[4] "Menşur-î itibarı mevleviyyet unvaniyle muanven ve semend-i ikbali gaşiye-i mahsusa-i mevali ile müzeyyen olub.." *Atâyî, s. 133.* Ve yine o cümleden olarak "..mansıbları mevaliye inayet olunmağın gaşiyesine hafifce rişe vaz' edib.." *Atâyî, s. 447.*

[5] *Ravzatü'l-ebrar, s. 631.* Belgrad kadılığı mevleviyetten çıkarılarak kasaba kazası derecesine indirilip Sarı Muîd Mustafa Efendi'ye tevcih edilmiştir. Mustafa Efendi memuriyyetine hareket ile *Edirne* kapısından çıktığı gibi *Belgrad* kazasından mevleviyet münfek olmaz deyu atına saçaklı abâyı koyub bir de keçeli çuhadar tedarik ettikten sonra *Belgrad* yolunu tutmuştu."

[6] *Zübdetü't-tevarih, s. 312.*

[7] Atâyî, *Şakayık zeyli, s. 265, 281, 291, 293, 305, 307, 311, 317, 323, 327, 395, 411, 417, 428, 442, 458.*

müderrisliğine ve oradan şeyhulislâmlığa ve kazaskerlikten İstanbul kadılığına ve sahn müderrisliğine tâyin olunanlar vardı [1].

XVI. asrın ikinci yarısında şeyhulislâm veya müftü bütün ulemanın üstünde resmî surette yer alınca mevleviyetler de tedrici surette tadilâta tâbi tutuldu; bazı istisnalardan sarfı nazar İstanbul kadısı, Anadolu kazaskeri ve Anadolu kazaskeri de Rumeli kazaskeri olmak üzere bir sıra takibine başlanarak bu usul XVII. asırda müstakar bir şekil aldı; Rumeli kazaskeri şeyhulislâm olurdu.

Kadı adedi arttıkça tâyin için sıra bekleyenler çoğaldığından herhangi bir üst dereceye yükselmek için o derecedeki kadılığın evvelâ pâyesi yani rütbesi olmak üzere kanun kondu. XVII. asrın ortalarından itibaren pâyeli büyük kadılıklar yani mevleviyetler şunlardı :

Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ile İstanbul, Mekke, Edirne, Bursa, Mısır, Medine-i Münevvere, Şam, Kudüs, Halep.

Bunlar evvelâ tâyin olunacakları kadılığın pâyesini yani rütbesini alıp sonra da bilfiil kadı olurlardı. Bunlardan sonra Selânik, Galata, Yenişehir (Tırhala Yenişehri), Filibe, Üsküdar, Havass-ı Kostantiniyye (Eyüp), İzmir, Bağdad, Diyarbekir, Manisa, Sofya, Belgrad, pâyeli mevleviyetlerdi [2].

[1] *Şakayık tercümesi (Mecdî), s, 443, 446; Atayi, s. 29, 146; Topkapı S. A. Nr. 9300, sene 996.*

[2] XVI. asır ortalarından XVII. asır sonlarına kadar mevalinin terfi dereceleri şöyle idi :

Bursa ve *Mısır* kadılığından mâzul olanlar *Mekke-i Mükerreme* veya *Edirne* kadısı olurlar veyahut *Mekke* ve *Edirne* payesiyle arpalık alırlardı. *Şam, Halep, Yenişehir* (Tırhala Yenişehri), *Selânik* kadılığından mâzul olanlar, *Mısır, Edirne* ve *Bursa* kadılığına tâyin edilirlerdi; eğer *Yenişehir*'den mâzul olan kadı, *Mûsıla-i Süleymaniye* müderrisliğinden *Yenişehir*'e tâyin edilmişse *Şam* veya *Halep* kadısı olurlardı. *Medine-i Münevvere*'den ve *Kudüs*'ten mâzul olanlar *Şam ve Bursa* kadısı da olurlardı. *Galata ve İzmir'den* mâzul olanlar pâye ile tekrar *Galata* ve *İzmir*'e tâyin olunurlardı.

Bağdad, Filibe, Üsküdar, Eyüp mevleviyetlerinden mâzul olanlar âlim ve fazıl olurlarsa *İzmir* kadısı olurlardı. *Manisa*'dan, *Bağdad* ve *Filibe*'den mâzul kadılar arasında âlim ve müstakim olanlar varsa *Medine-i Münevvere* kadılığına tâyin edilirler veyahut *Galata* ve *Eyüp* mollası olurlardı (o tarihlerde Medine Haremeyn mevleviyetine dahil değildi).

Diyarbekir ve *Belgrad*'dan mâzul mevali *Filibe* veya *Bağdad* kadısı olurlar veyahut mâzul olduğu mansıba tâyin olunurlardı. *Eyüp* ve *Üsküdar*'dan mâzul

Daha aşağı derecede olan Ankara, Gelibolu, Mihaliç, Bosna, Sakız, Trablos, Kayseri, Maraş, Tire, Birgi, Balıkesir, Menemen, Erzurum, Tokat, Sinop, Mudurnu, Boyabad, Lefkoşe, Kandiye, Kamanice mevleviyetleri ise pâyede müsavi idiler[1].

HAREMEYN MEVLEVİYETİ

XVIII. asrın ikinci yarısından îtibaren Mekke kadılığına ilâveten Medine-i Münevvere kadılığı da[2] İstanbul kadılığından sonra ikisi birden *Haremeyn kadılığı* ismiyle en yüksek derece îtibar olunarak ondan sonra *Bilâd-ı hamse*, *Mahrec*, *Devriye* isimleri altında dört sınıfa ayrılmış ve bu tertip sonuna kadar devam etmiştir.

kadılara *Filibe*, *Manisa*, *Belgrad* ve *Diyarbekir* kadılığı verilirdi. *Bosna*, *Sofya* *Kandiye*'den mâzul olanlar *Manisa*, *Belgrad* veya mâzul olduğu mansıba gönderilirlerdi.

Konya, *Kayseri*, *Maraş*, *Trablusşam* mevalisi *Bosna* ve *Sofya* kadısı olurlar yahut mâzul olduğu kadılığa tekrar tâyin edilirlerdi.

Sakız, *Kütahya*, *Erzurum*, *Sinop* ve *Kamaniçe*'den mâzul kadılar, *Konya*, *Kayseri* ve *Maraş* kadısı olurlardı.

Daha sonraları mevali tâyinleri bazı tadilâta uğramış ve mevleviyetler *Haremeyn*, *Bilâd-ı Hamse*, *Mahrec*, *Devriyye* mevalisi sınıflariyle yeni bir tasnife tâbi tutulmuştur ki bunu daha aşağıda göreceğiz.

[1] *Tevkii Abdurrahman Paşa kanunnâmesi*, *s. 539*; *Nimetî Efendi kanunnâmesi*, *s. 46*. "Pâye mansıplarından Bursa pâyesi zamime olmazsa kıdem nasblarına itibar olunur" (*Nimetî Efendi kanunnâmesi*).

[2] *Haremeyn* kadılıklarından *Medine-i Münevvere* kadılığı 28 Safer 1135 (7 Aralık 1722) senesine kadar Mûsıla-i Süleymaniye müderrislerine verilirken III. Ahmed bu tarihten îtibaren onu *Mekke* kadılığı ile aynı derecede tutularak *Bilâd-ı selâse* mâzullerine verilmesini emrederek derecesini yükseltti. Bu suretle buradan İstanbul kadılığına geçilmek yolu açıldığı için evvelce pek tâlibi olmayan bu kadılığa rağbet çoğaldı (*Çelebi-zâde Asım*, *s. 16*). Bu hususa dair hatt-ı hümâyun sureti: "Kariha-i sabiha-i mülûkânemden Medine-i Münevvere kazası rütbesini Mekke-i Mükerreme kazası rütbesine terfi eyledim; fî-mâbâd Bilâd-ı selâseden mâzul olanlara verilib bâde'l-azl Mekke-i Mükerreme mâzulleri gibi İstanbul kazası verilmek üzere defterlerine kayd eylemeleri için Efendi Dâimize (Şeyhulislâma) ifade eyliyesiz (*Çelebi-zâde Asım*, *s. 16*, *17*; *Atik kaza defteri*, *mükerrer numara 2*).

Bunlardan Haremeyn mevleviyetine tâyin edilen mevali[1] yani Mekke ve Medine kadıları ya bizzat gider veya pâyesini alırdı. Haremeyn kadıları arasında 1135 H. (1723 M.)'den îtibaren hiçbir fark yoktu. 1189 H. (1775 M.) tarihine kadar Haremeyn pâyesini almış olanlara bir derece yüksek olan İstanbul kadılığı verilmeyerek bilfiil Haremeyn kadılığında bulunmuş olanlara verilmek üzere yeni bir kanun kondu[2].

BİLÂD-I HAMSE MEVLEVİYETLERİ

Sonraları *Bilâd-ı hamse* denilen mevleviyet evvelce *Mekke*, *Edirne* ve *Bursa* olmak üzere üçtü, daha sonra buna Mısır ilâve olunarak, dört olup *Bilâd-ı erbaa* mevleviyeti denildi; 1135 H. (1722 M.)'de *Mekke* ile *Medine* Haremeyn mevleviyeti ismiyle yükselince *Şam* kadılığı da buraya ilâve edilerek[3] yine Bilâd-ı erbaa ismiyle dört büyük kadılık oldu. Daha sonra yine bu XVIII. asırda Bilâd-ı erbaa'ya *Filibe* kadılığı ilâve olunarak *Edirne*, *Bursa*, *Şam*, *Mısır* ve *Filibe*'den müteşekkil Bilâd-ı hamse mevleviyeti meydana geldi. Bu beş kadılığın dereceleri müsavi idi; bu mevkii işgal edenlerden herhangi biri sırası gelince Haremeyn mollası olur veyahut pâyesini alırdı.

Şarkî Rumeli'nin Bulgar prensinin nüfuzu altına girmesi üzerine Filibe mevleviyeti 1307 H. (1889 M.)'de kaldırıldı ise de derece îtibariyle ismi değişmiyerek devam etti. Bilâd-ı hamse mevleviyetine tâyin edilecek zat evvelâ bunun pâye rütbesini alır ve sonra isterse bilfiil tâyin olunur ve müddeti olan bir seneyi tamamladıktan sonra Bilâd-ı hamse mâzulü sayılarak, Haremeyn mevleviyeti için sıra bekler ve evvelâ Haremeyn pâyesini alırdı.

[1] Haremeyn kadılarının her sene mevlid-i nebevîde tâyinleri âdet olmuştu (*Çelebi-zâde 417, 524*).

[2] *İlmiye Salnâmesi s. 649.*

[3] *Çelebi-zâde Asım, s. 17.* "Kazây-ı mezbur (Şam kadılığı) ile bilâd-ı selâse terbi' ve bâde'l-yevm mahrec mâzullerine tevcih olunmak üzere rütbe-i mezbure dahi tevsi olundu." Çelebi-zâde, Şam'ın ilhakiyle bilâd-ı selâsenin bilâd-ı erbaa olduğunu yazdığına göre *Mısır*'ın sonradan buraya ilhakı anlaşılıyor.

MAHREÇ MEVLEVİYETLERİ

Mahreç mevleviyetleri üçüncü derecedeki mevleviyetlerden olup kadılara mahreç mevalisi denilirdi[1]. Mahreç mevleviyetleri evvelce *Kudüs*, *Halep*, *Tırhala Yenişehri*[2] *Galata*, *İzmir*, *Selânik* olarak altı iken bilâhare havass-ı refia yani *Eyüp* ve *Üsküdar* mevleviyetlerinin de ilhakiyle sekiz ve daha sonra ise *Sofya*, *Girit*[3] ve *Trabzon* ile on bire çıkarılmıştır. Bu, mahreç mevalisinin mâzulleri bir yukarı derecede olan *Bilâd-ı hamse* kadısı olurlardı[4].

Mahreç mevleviyetlerine Süleymaniye Dârü'l-hadîsi müderrisi ile Süleymaniye'nin dört müderrisi ve Hâmise-i Süleymaniye ve Mûsıla-i Süleymaniye müderrisleri tâyin edilirlerdi. Yani Dârü'l-hadîs müderrisi mahreç mevleviyetlerinden birini isterse münhal vukuunda ona verilir. İstemezse bir aşağı derecedeki dört Süleymaniye müderrisinden en kıdemlisine ve sonra diğer üç Süleymaniye müderrisine teklif olunur, onlar da kabul etmedikleri takdirde Hamise-i Süleymaniye ve en son da Mûsila-i Süleymaniye müderrisine sorulup o suretle tâyin yapılırdı.

Mahreç mevleviyeti müddeti diğer mevleviyetler gibi bir sene olup müddeti tamamlanınca mahreç mâzulü olarak deftere kaydedilip sonra Bilâd-ı hamse kadısı olmak için sıra bekledi.

D'Ohsson, Anadolu kazaskerliği, İstanbul kadılığı, Haremeyn, Bilâd-ı erbaa (sonra Bilâd-ı hamse olmuştur) ve mahreç mevalisinin aynı rütbe ile tekrar kadı olamadıklarını aynı dereceye

[1] Bunlara *mahreç mevalisi* denilmesinin sebebi, on dereceli olan İstanbul müderrislerinin bu ilk sınıf mollalığa çıkmalarından yani ihraç edilmelerinden dolayıdır.

[2] *Tırhala* ve *Yenişehir*'in (Yenişehr-i Fenar) *Yunanistan*'a ilhakı dolayısiyle kaldırılmıştır.

[2] *Cevdet tarihi, c. I, s. 114.*

[3] *Sofya*, *Bulgaristan*'da kaldığından tabii defterden çıkarıldığı gibi *Girid*'in de *Yunanistan*'a terki üzerine Girit mevleviyeti de kaldırılarak 1327 Ramazan (1909 Ekim)'da Meclisi mebusanın karariyle evvelce yani XIX. asırda mahrec mevleviyeti olup sonra kaldırılan Üsküdar kadılığı bu tarihte tekrar mahrec mevleviyeti olmuştur.

[4] "1139 Muharremi ibtidasından zabt etmek üzere *Edirne* kadılığı, Yenişehr-i Fenar'den mâzul mahrec mevleviyetlerinin ehillerinden Râzî Abdüllâtif Efendi'ye tevcih edilmiştir" (*Çelebi-zâde Asım, s. 396*).

mükerren tâyin olunamıyacaklarını yazmakta ise de[1] onun söylediği tertip arasında bazı istisnalar vardır[2] ve XVI. ve XVII. asırlara aittir.

DEVRİYE MEVALİSİ

Mevalinin en küçük derecesi olan Devriye mevleviyetleri ise evvelce *Maraş*, *Bağdad*, *Bosna*, *Sofya*, *Belgrad*, *Antep*, *Kütahya*, *Konya*, *Filibe*, *Diyarbekir* olarak on kadılık iken[3] daha sonra Bağdad, Antep, Bosna[4] Erzurum, Maraş, Trablusgarp, Beyrut, Adana, Van, Rusçuk[5] Sivas ve Çankırı kadılıkları olarak tesbit edilmişti. Buralara kadı olanlar müddetlerini bitirip mâzul olduktan sonra mahreç mevleviyeti pâyesini alırlar ve sıraları gelince mahreç mevalisi olurlardı.

Bu kayıtlara göre aşağıdan Devriye mevalisinden başlayarak yukarıya çıkıldıkça kadılık azalmakta ve aşağıdan gelenler ise artmakta olduğundan İstanbul kadılığına ve kazaskerliklere kadar çıkabilmek müşküldü. En sıkışık sıra Bilâd-ı hamse kadılıkları idi ki yukarıda görüldüğü üzere evvelkisinin adedi dört ve diğerinin iki olup geridekiler bir iltimas ile süratle derecesi artmazsa uzun müddet sıra beklemeğe mecbur idiler. Bundan dolayı bilmünasebe yukarıda söylediğimiz gibi bu mevleviyetler

[1] *D'Ohsson, c. IV, s. 545.*

[2] Meselâ Abdülbaki Mahmud Efendi 994 — 999 H. (1586 — 1590 M.) — Abdülhalim Efendi 1005 — 1008 H. (1596 — 1599 M.), Şerif Mehmed Efendi 1029 — 1032 H. (1620 — 1623 M.) ve Abdullah Efendi 1034 1039 H. (1624 — 1629 M.) Abdürrahim-zâde Mehmed Efendi 1088 — 1099 H. (1677 — 1687 M.) Hoca-zâde Osman Efendi 1103 — 1110 H. (1691 — 1698 M.) ve Nurullah-zâde Abdullah Efendi 1105 — 1107 H. (1693 — 1695 M.) senelerinde ikişer defa Anadolu kazaskeri oldukları gibi Abdülbaki Mahmud Efendi 992 — 994 H. Abdurrahman Efendi 1065 — 1071 H. (1654 — 1660 M.), Dıhkî Mustafa Efendi 1070 — 1076 H. (1659 — 1665 M.), Kadı-zâde Mehmed Efendi 1078 — 1083 H. (1667 — 1672 M.) ve Abdurrahman Efendi 1246 — 1248 H. (1830 — 1832 M.) senelerinde ikişer defa İstanbul kadısı olmuşlardır.

[3] *D'Ohsson, c. IV, s. 566, 567.*

[4] *Bosna*'nın Avusturyalılar tarafından 1908'de işgali üzerine kaldırılmıştır.

[5] *Bulgaristan*'da kaldığından bu da kaldırılmıştır.

için pâyeler ihdas edilmişti. Bu husus hakkında Cevdet tarihi şunları yazıyor :

"Mevleviyetlerde hizmet-i fiiliye aranmayıb ekserisi nâib (mevalinin vekili) ile idare olunurdu ve bir sene müddet-i örfiye kanun hükmüne girdi[1] ve mevleviyet pâye almaktan kinaye olarak müderrislik gibi derecata taksim olundu şöyle ki :

"Her sene sekiz müderris yani Dârü'l-hadîs-i Süleymaniye ve Süleymaniye medreseleriyle alt tarafından diğer üç müderris uhdelerine mahrec mevleviyetlerinden birisi bir sene olmak üzere tevcih ve bâde'l-infisâl mahrec mâzulü îtibar olunarak her sene içlerinden dördüne kezâlik bir senelik olmak üzere *Mısır*, *Şam*, *Edirne* ve *Bursa* kazaları (kadılıkları) ve bunların mâzullerinden ikisine bu veçhile *Mekke* ve *Medine* ve onların mâzullerinden birisine *İstanbul* kadılığı ve İstanbul mâzullerinden birine Anadolu sadareti yani Anadolu kazaskerliği ve Anadolu mâzullerinden birisine Rumeli kazaskerliği verilmek resm ve âdet oldu.

"Bu suretle beher sene üst taraftan sekiz müderris mevleviyete çıkıb yerlerine alt taraftan sekiz müderris geçerek tarikçe silsile vukuiyle bu hareket yukarıdan aşağı tâ *İbtida-i hâriç* rütbesine kadar sirayet etmekle her sene tarikçe bir terakki-i tabii vuku bulub üst taraftan çıkanlara nisbetle alt taraftan İbtida-i hâriç rütbesiyle girenler daha çok olduğundan ve Sahn-ı seman müderrisleri sekize münhasır bulunduğundan Mûsıla-i sahn'da bir çok müderrisler teraküm ve tezahüm etmekle buraya da (yatak) tâbir olunmuştur" [2].

KADILAR HAKKINDA MÜTEMMİM MALÛMAT

Kadıların tâyinleri kısmında söylendiği gibi kazaskerler kaza kadılarının ve şeyhulislâmlar mevalinin tâyin ve infisâllerine ait *defter-i akdiye* ismiyle defterlerini tutarlardı; fakat daha sonra müderrisler de dahil olmak üzere bütün ilmiye mensuplarına ait tutulan deftere *tarik defteri* denilmiştir.

XVI. asır ortalarına kadar bütün müderrislerin ve mevalinin tâyinleri kazaskerlerle vezir-i âzama ait iken bundan sonra

[1] Kanun hüküme değil bilfiil kanundu.

[2] *Cevdet tarihi, c. I, s. 133.*

yirmili; otuzlu ve kırklı müderrislerle kaza kadılarının tâyin ve azilleri kazaskerlere, Dâhil müderrislerinden îtibaren bütün müderrislerle mevalinin tâyin ve azilleri şeyhulislâm ile vekil-i mutlak olan sadr-ı âzama bırakılmıştı. Kanunnâmede şöyle deniliyor :

"Tertib-i silsile-i mevâli ve müderrisîn şeyhulislâmlara müfevvazdır; kanun üzere yazıb eshab-ı istihkakı vekil-i saltanata (sadr-ı âzama) arz ve îlâm eder; amma kazaskerlikler ve bazı büyük mevleviyetler vekil-i devletin re'yine muhtaçtır" ve yine aynı kanunnâmede kazaskerler için de :

"Yirmi ve yirmi beş ve otuz ve kırklı medreselerin ve kendi taraflarına müteallik olan bazı mahallin cihet ve tevliyet makulesin tevcih edegelmişlerdir" denilmektedir [1].

Kazalarda kadılık edenler müddetlerini bitirip mâzul olarak *İstanbul*'a gelince her çarşamba günü mensup oldukları kazaskerin dairesine devam etmek kanun olup buna *mülâzemet-i müstemirre* denilirdi. Bu müddet iki sene kadar olup buna kadının *zaman-ı infisali* ve müddetini doldurup sırası gelince tâyin edilmesine de *zaman-ı ittisali* adı verilmişti.

Her cuma günü sabah namazından sonra mevali ve müderrisler başlarında örf denilen ulemaya mahsus kavuk ve uzun yenli üstleriyle vezir-i âzamın sarayına yani Paşa kapısına gelerek divanhanede oturup beklerler; bunlardan sonra iki kazasker gelerek bunlara selâm verdikten sonra içeriye vezir-i âzamın yanına girerler ve görüşürlerdi. Bu sırada çavuşbaşı selimî serpuşiyle sadr-ı âzamın huzuruna gelip mülâzemete gelen ulemayı arzeder; evvelâ kazaskerler ve daha sonra selimî ile vezir-i âzam çıkar ve Arz Odasında bulunan kazaskerlerin yanına gider. Bunlar sadr-ı âzamı selâmlarlar, makamına oturan vezir-i âzam sağına Rumeli kazaskerini ve soluna da Anadolu kazaskerini alır. Bundan sonra divanhanede bulunan ulemaya haber verilerek bunlar da yollariyle Arz Odasına girip vezir-i âzamı selâmladıktan sonra dizilirler. Ulema, divanhaneye girdikleri zaman sadr-ı âzam ve kazasker ayağa kalkarlar. Takdimi icap edenleri kazasker efendiler sadr-ı âzama tanıtırlar. Biraz oturduktan sonra vezir-i âzamın işaretiyle selâmlayıp çıkarlar.

[1] *Tevkii Abdurrahman Paşa kanunnâmesi, s. 538, 539, 540; Nimetî Efendi kanunnâmesi, s. 47.*

Bu kanun seferler ve mühim işler dolayısiyle XVII. asır sonlarından îtibaren tamamen tatbik edilmiyerek aksamış ve daha sonra da terk edilmiştir[1].

Bir kazaya tâyin edilen kadıya şer'î ahkâmı icraya mezun olduğuna dair Pâdişahın tuğrasını havi bir rüûs (berat) verilir ve aynı zamanda mensup olduğu kazaskerlerden de bir mühürlü mektup alarak vazifesine giderdi[2].

Kaza kadısı tâyinleri divan-ı hümâyun içtimalarının haftada dört gün devamı esnasında ve arz günü denilen günde kazaskerlerin Pâdişaha arziyle olurdu. Yani tâyin edilecek, Anadolu kadılarından ise onu Anadolu kazaskeri, Rumeli'den ise Rumeli kazaskeri elindeki defter mûcibince arz ile iradesini alırdı. Divan içtimaları terk edildikten sonra kazaskerler, tâyin edecekleri kadıları sadr-ı âzam vasıtasiyle arz ederlerdi. Eğer aynı kadılığa sıraları gelmiş olan birkaç talip çıkarsa aralarında imtihan yapılırdı. Bu imtihan XVII. asırdan îtibaren nadiren yapılıp çok zaman rica ve iltimas ile kadı tâyin edilirdi.

1008 H. (1599 M.) senesinde kazasker meclisine mülâzemet edip sıralarını bekleyen kadılar, pâdişahın *Eyüp* ziyaretinden dönüşünde Anadolu kazaskeri Damad Muhyiddin Efendi hakkında "mürtekib ve mürteşidir; edna kadılıkları yüksek para ile satıyor ve bir yılda nice kimseler değiştiriliyor" diye şikâyeti havi istida takdim ettikleri gibi pâdişah III. Mehmed üzerinde müessir olan Valdesi Safiye Sultan'ın arabasına da yanaşarak ona da derdlerini dökmüşlerdi; bunun üzerine Muhyiddin Efendi azlolunarak yerine Ahi-zâde Abdürrahim Efendi kazasker tâyin edilmiştir[3].

[1] *Tevkii Abdurrahman Paşa kanunnâmesi (kanun.ı mülâzemet-i mevalî ve müderrisîn) kısmı s. 539.*

[2] Kazâ-i Eğil; Medine-i Amid (Diyarbekir şehri) de dâhil pâyesiyle Ali Paşa müderrisi Mevlâna Nuh zîde fazlühuya hüküm ki,

Sene 74 H.(1074 M.) Cümadelûla gurresinden iki (ay) tc vkiyet (noksan) ile Eğil kazası ber-vech-i teb'îd tevcih olunub bilfiil Anadolu kazaskeri olan Mevlâna Hafız Mehmed tarafından mühürlü mektup verilmekle mûcibince mutasarrıf olman için yazılmıştır. Evâil-i ca sene 74 (*İbnülemin tasnifi Tevcihat vesikaları 453*) kezâ aynı suretle on iki divan kadılığına tâyin edilen zâta verilen 1040 Rebiulevvel tarihli ferman (*Mühimme defteri, 55, s. 79*).

[3] *Selânikî tarihi (basılmamış cilt), varak* 445.

Kadılar ve mevali müddetlerini ikmal ettikçe yerlerine kıdem sırasiyle nöbette olan mâzul kadı tâyin olunarak yeni vazifesine gider ve bu suretle yapılan sıra tertibine *(eradif-i kuzât)* adı verilmişti [1]. IV. (Avcı) Mehmed bir hatt-ı hümâyunla bu *eradif-i kuzât* usulünü kaldırıp [2] kadının müddetinin bitmesine dört ay kalınca yerine diğerinin tâyin edilip beklemesini ve bir de kadılığın imtihan ile tevcihini emretmiş ise de o da kısa zaman devam etmiştir [3].

Kazaskerler, İstanbul kadısı ve mevaliden olanlar, hâkimlik müddetlerini şikâyeti mûcip olmadan dürüst olarak afifane yaptıkları anlaşılması üzerine bunlar müddetlerini doldurduktan sonra kendilerini taltif için kadılık müddetleri birkaç ay için uzatılırdı [4].

Kendilerinden şikâyet edilen kadılar hakkında tahkikat yapılarak aykırı hareketleri görülenler cezalandırılır ve hattâ katledilirlerdi [5].

[1] İstanbul kazası Sadi-zâde'den sonra Rahmettullah Efendi'ye verilmek üzere *eradif* olundu (*Naima*, c. V, s. 248).

[2] *Hammer, c. X, s. 221 (Atabey tercümesi)*. Bu eradif-i kuzâtın men'i gûya münhal kadılıkların artması için yapılmıştı" diyor. Halbuki bunun münhallere tesiri yoktu, münhal artmıyordu.

[3] Siz ki dâimiz müftü efendisiz; kuzâtın mansıbı beş, altı kat olduğu mesmû-ı hümâyunum olmuştur. Bu hal gayetle mûcib-i ihtilâldir. Ecdad-ı ızâmım zamanlarında olmamakla buna rızam yoktur. Ancak bir kadının azline dört ay kaldıkta bir âhar müstahıkkına bu kadar *tevkiyet* ile tevcih oluna bundan gayriye min-bâd izin ve rızam yoktur. Kazaskerlere bildirib muhkem tenbih idesiz ki sonra nedamet çekerler ve menasıbı imtihan ile vereler ve bundan akdem mülâzım hususunu tenbih-i hümâyunum üzere tenbih eyliyesiz" (*Naima tarihi, c. V, s.* 364).

Tevkiyet hususu kadılığın müddetinin olmasıdır; fakat sonradan bu müddet kısaltılmak istenerek şikâyeti mûcip olmuştur. Bu hususta Rumeli kazaskerine gönderilen 1011 H. (1602 M.) tarihli bir hükümde "âdet-i kaime üzere emr-i tevkiyete riayet olunmağla menâsıba vus'at gelib erbâbı riayet olunub... kuzâtın bîvecih zamanı alındığına (müddetinin kısaltıldığına) rızây-ı hümâyunu yoktur. Tevkiyet muttarid olmak câiz değildir. Zaruret iktiza eyledikte iki, üç ay olsa olur.. mülhak olan menasıbın hâdis olanları ifraz olunsun ve kazada teb'îd câiz değildir; amma medresede tarikında eski, ehl-i ilim ve müstahik olana câizdir..." *Feridun Bey Münşeatı*, c. II, s. 134, 135 (*Takvimhane tab'ı* 1265).

[4] *Çelebi-zâde Asım*, s. 259, 331, 372. Bu müddet en çok üç ayı geçmezdi.

[5] *Cezayir* Beylerbeği'sine (yani Kaptan Paşa'ya) ve *Molva* ve *Ayazmend* (Altın ova) kadılarına hüküm ki,

Hâlen *Midilli* kadısı kaza-i mezbure ahalisine teaddi üzere olub nâhak yere

Yukarıda görüldüğü üzere mâzul kadıların mansıb almak için *mülâzemet-i müstemirre* denilen kazasker dairelerine devama mecbur olmaları bunların maişetçe sıkıntılarını mûcip oluyordu; çünkü kazaskerler gerek sefer ve gerek hazerde Pâdişah nerede bulunursa orada olduklarından mâzul olan kadıların böylece dolaşmaları perişanlıklarına sebep olmakta idi. Bundan dolayı 1128 H. (1716 M.)'de ve Şehid Ali Paşa sadaretinde bu *mülâzemet-i müstemirre* usulü kaldırılarak aşağıdaki maddeler kondu :

1 — Bir mâzul kadı tekrar tâyin olunmak için kendi derecesindeki mâzullerin en kıdemlisi olacak ve ehliyet ve kifayete bakılacaktı.

2 — Kadılığa geçecek olanlar ibtida kazasker huzurunda imtihan olacaklar; ehliyeti haiz olanları kazaskerler şeyhulislâma bildirecekler ve o da bunu defterine kayıt edecekti.

akçelerin alıp fasl olunan dâvayı celb-i mal için hilâf-ı şer'î ve mugayir-i emr istimâ idüb dahi ehl-i örf taifesiyle müttefik olub fıkaranın nâhak yere malın aldırıb ve alıb zulmü olduğu istimâ olunmağın ahvali teftiş olunub arz olunmasın emredip buyurdum ki vusul buldukta mezbur kadı ile bir yere cem olub dahi ahvalini onat veçhile hak üzere teftiş ve tashih edib göresiz. Vech-i meşrû üzere hilâf-ı şer'-i şerif zulmu olduğu şer'î ile sâbit ve zâhir olursa sâbit olan mevaddı sicil edib dahi suret-i sicilleri ile ahvalini vukuı üzere yazub arz eyleyesiz ki sonra hakkında emr-i şerifim ne vechile sâdır olursa mûcibiyle amel oluna" (*Hükümler mecmuası, Aşir Efendi kitapları, Nr.* 892, s. 320B).

Yine bunun gibi Feyzullah ismindeki *Eflanî* kadısının irtikâp ve irtişasından dolayı *İstanbul*'a getirilmesine dair Bolu mutasarrıfına ferman gönderildiği gibi (*Mühimme*, 87, *s.* 31) Kanunî Sultan Süleyman 935 H. (1528 M.)'de Avusturya seferine giderken *Kızıb Yenicesi* kadısının menzil zahiresi parasından çaldığına mebni asıldığı görülüyor (*Feridun Bey Münşeatı, c. I, s.* 567). Yolsuzluğundan şikâyet edilmiş olan *Antalya* kadısının tahkikatına, *Teke* (Antalya) sancağı beyinin ve sabık *Behisni* kadısının ahvalini tetkike de *Zülkadir* beylerbeğisi ile Maraş ve yeni tâyin olunan *Behisni* kadılarının memur edildikleri görülüyor, (*Mühimme*, 6, *s.* 564, 965; *Mühimme*, 7, *s.* 741; *Mühimme*, 27, *s.* 246) daha böyle epi misal vardır. IV. Murad Bursa'ya giderken *İznik* kadısından şikâyet edildiği için bu hususta hiçbir tahkikat yaptırmadan kadıyı astırdığı gibi bu hale gücenen ve dedikodu yapan şeyhulislâm Ahi-zâde Hüseyin Efendi'yi de katlettirmiştir.

Kadıların hiçbir suretle taşrada valiler, sancakbeyleri ve sairleri tarafından katledilmemeleri hakkında hüküm vardır. Haklarında şikâyet edilenler ya tâyin edilen tahakkuk memurlarının verdikleri tahkikat evrakı veya kazaskerler tarafından yapılan tahkikat neticesinde cürümleri sâbit olunca ceza görürlerdi.

3 — Bu suretle şeyhulislâmın inhası üzerine kazasker huzurunda muvaffak olan zat sırası gelince kadılığa tâyin olunacaktı.

4 — Şer'î hasılâtı müsaid olan kazalar müstakil olarak tevcih edilecek ve müsaid olmayanlar kadıların mansıblarına ilâve olunarak kıdemli olan kadıların maîşetlerine karşılık olarak verilecek ve bu da kazaskerin arzı ve şeyhulislâmın inhası üzerine yapılacaktı.

İLÂM VE HUCCET

İlâm bildirmek bildirilmek demektir. kadının herhangi bir mesele hakkında yaptığı tahkikatın kendi imzası altında merciine veya vaki suale cevaben arz eylemesine (İlâm) denilir. İlâmlar re'sen veya vaki sual üzerine bildirilir. Meselâ bir kaza halkının yolsuz bir meseleden şikâyet yollu kadıya müracaat ile dertlerini hükümete arz etmesini istemeleri gibi. Eğer kadı bu şikâyetteki haksızlıya şahid olmuşsa ilâmda onu da zikr ederdi.

Huccete gelince:

Huccet lûgatta delil, bir fi'lin sâbit olduğuna medar olan nesne demektir.

Şer'î mahkemelerde bir dâvanın şahidler huzuriyle onları dinledikten sonra kadının verdiği hükmü havi ilâmdır.

İlâmla huccet arasındaki fark, huccette şahitlerin huzuriyle görülen dâvada kadının ilâmı altında şâhitlerin imzalarının bulunması ve verilen kararın şerân sabit olmasıdır. İlâmda ise böyle bir hal olmayıp vaki halin yalnız arz ve ifadesidir.

ŞER'Î MAHKEMELER

Kadıların ve mevalinin bulundukları kaza ve şehirlerde şer'î mahkemeler vardı. Kadılar şer'î ve hükmî muamelâtta kendilerine verilen beratlarda gösterilen vazifeleri görüp hanefî mezhebi üzere hüküm verirlerdi. Nikâh, izdivac, miras taksimi, yetim ve mal-i gâibin muhafazası, vasî tâyin ve azli, vasiyetlerin ve vakıfların hükümlerine riayet edilmesinin nezareti, cürüm ve

cinayet ve sair bütün dâvalar, hulâsa şer'î ve hukukî bütün muamelât kadılar tarafından görülürdü. Reaya yani köylü tabakasiyle askerî sınıf arasındaki ihtilâf hükümetin emriyle kadılar tarafından görülür ve verilen hüküm hükümete bildirilerek oranın vereceği karara göre infaz olunurdu.

Kadıların şer'î ve hukukî vazifelerinden başka idarî cihetten de pek mühim vazifeleri vardı ve bu hususta hükümetçe kendisine ferman gönderilir ve o da îcap eden cevabı re'sen hükümete arzederdi. Kadıların bulundukları şehir ve kasabaların inzibatı mahallî ve askerî sınıfına bırakılmıştı. Zahîre ve amele tedariki, hayvan sevki, menzil emirleri, asker toplanması, iktisadî işler, mahallî rayice göre eşyaya narh konması, belediye işleri yani askerî inzibattan başka bütün devlet işlerinin temini kadılara aitti. Bundan dolayı kadılar selâhiyet îtibariyle devlet merkezine bağlı vazifeler sahibi idiler.

İşte bu geniş vazifeleri dolayısiyle kendilerine gelen hüküm ve fermanları ve bunlara verilen cevapları ve gördükleri çeşitli dâvalara dair vermiş oldukları hükümleri kayıd için kadıların *sicil* denilen birer defter tutmaları kanundu. Her kaza, sancak ve vilâyet merkezinde tutulmuş olan Mahkeme-i şer'iyye defterlerinin adedi, yanan, zâyi olanlarından sarfınazar bugün on binleri geçmekte ve müze ve kütüphanelerimizde muhafaza olunmaktadır. Bu sicillerin önemli surette tetkiki o vilâyetin idarî, askerî, iktisadî cihetinden ve belediyecilik bakımından pek mühimdir[1]. Sicillerdeki muhakemeler hangi kadı zamanında yapılmış ise sicillin sahifesinin üstüne onun tâyini tarihinden başlayarak infisali zamanına kadar devam eder. Bazı kadılar kendi zamanlarına ait müstakil sicil açarlardı.

Kadıların veya mevalinin derecelerine ve şer'î hasılatlarına göre az veya kalabalık maiyyetleri vardı. Her kadı bizzat mevcutsa dâvayı kendisi dinler ve yanında hâkim muavini olarak kethüdası ile dâvayı tescil eden yani sicille geçiren kâtip bulunurdu; muhzır denilen mübaşirler de mahkeme hademelerindendi.

[1] XVI. asır sonlarına kadar hâkimlerin gördükleri dâva, nikâh, vakıf ve saireye ait muameleler Arapça olarak yazılır, hükümetin verdiği emir ve onların cevapları Türkçe kaydedilirdi. Daha sonra hepsi Türkçe olmuştur.

Mevali denilen büyük kadılar ekseriya bizzat tâyin olundukları vilâyete gitmiyerek kendileri tarafından vekil olmak üzere *nâib* gönderdiklerinden dâvaya onlar bakarlardı.

Mevleviyeti haiz kadılıklarda yapılan dâva askerî muamelâta veya katl ve kısasa taallûk edecek şekilde pek ağır ise hüküm mahallin valisine arz edilirdi. Kadının verdiği hüküm bizzat vali ile maiyetindeki iki mutemed adamı taraflarından tetkik edildikten sonra tasdik olunursa infaz olunurdu. Eğer valinin meclisi verilen hükmü tasdik etmezse evrak devlet merkezine kazaskere yollanırdı. Kazasker bu hususa dair mütalâasını Divan-ı hümâyuna arzedip orada tetkik edildikten sonra ya tasdik edilir veya bozularak yeni hüküm verilirdi. Yani verilen hüküm ya müttehimin, yahut kadı veya valinin kararının lehine veya aleyhine olurdu.

Hukukî dâvalarda mahkûm ve ceza dâvalarında müttehemin akrabası verilen hükmü haksız bulurlarsa kazaskere veya şeyhulislâma şikâyete hakları vardı. Bu suretle dâva divanda tekrar tetkik edilirdi. En son karar divanın verdiği karardı. Eğer Divan-ı hümâyun kararı bozarsa bu hal kadı ve valinin aleyhine olur, onların iktidarsızlıklarına veya bir menfaat mukabilinde mahkemeden karar çıktığına hükm olunduğu için hükmü verenler hakkında iyi olmazdı[1].

* * *

1826'dan sonraki teşkilâtta mülkî ve askerî sınıflarda olduğu gibi İstanbul kadısı ve kazaskerlere ve pâyelilerine mahsus olarak nişanlar ihdas edilmiştir. Meselâ İstanbul kadısı, Anadolu kazaskeri, olunca kendisinde bulunan İstanbul kadılığı nişanını bilvasıta darphaneye gönderir ve kendisine Anadolu kazaskerliği nişanı verilirdi; kezâ Anadolu kazaskeri, Rumeli kazaskeri olunca o kazaskerliğe mahsus nişanı takardı[2]. Bu nişanlar yakaya takılırdı.

[1] *Türk Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, s.* 283 *(efrencî)*, 1825 *Rumî.*

[2] 1254'de Şeyhulislâmın sadarete tezkeresi :

"Devletlû, inayetlû, âtıfetlû, uluvvü'l-himem efendim sultanım hazretleri İstanbul pâyelûlarından İmam-zâde faziletlû *Mehmed Esad Efendi* dâilerine malûm-ı inayet-melzum-i âlileri buyrulduğu üzere avâtıf-ı aliyye-i gîtî-sitanîden Anadolu kazaskerliği pâyesi inayet ve ihsan-ı cenab-ı şâhâne buyrulmuş olduğundan Anadolu rütbesine mahsus bir kıta nişan-ı furûg-efşânın darphane-i

KADILARIN BERATLARI

Büyük küçük bütün kadı ve mevalinin tâyinlerinde kendilerine vazifeye tâyinleri ve kazaya selâhiyetlerini havi berat denilen Pâdişahın tuğrasını havi bir vesika verilir ve kendilerinden berat resmi denilen bir harç alınırdı. Berat resmi, kadının yevmiyesi defterde kaç akçe ise onun aylığı hesap edilerek tahsil edilir, bunun yarısı *resm-i nişan* ismiyle tuğra çekme parası olup diğer yarısı da kazaskerin maiyyeti olan kâtip, muhzırbaşı, muhzır ve divittara verilirdi.

XVI. asrın ilk yarısında bütün tâyinler kazaskerlere ait iken *İstanbul*, *Edirne* ve *Bursa* kadılıklarına tâyin edilenlerden üç bin akçe berat resmi ve tâyin hangi kazaskere ait ise gerek onun ve gerek maiyyeti için üç bin akçe aidat alınırdı. Yavuz Sultan Selim zamanında bu üç kadılığa tâyin edilenlerin bir aylık hasılının onda biri kazasker ve maiyeti için mütebakisi de hazine için tahsil olunurdu. Daha sonra yani XVI. asrın ikinci yarısından îtibaren inhaları şeyhulislâma ait üç yüz ve beş yüz akçeli mevalinin tâyinlerinde bunların bir aylık gelirleri resim olarak doğrudan doğruya hazineye alınmak kanun oldu[1].

Kadıların Elkabı

Kaza kadılarının ve mevalinin beratlarının tahrir tarzı ve elkabı zamanla ufak, tefek bazı tadilâta uğramıştır. Kaza kadılarının elkabı XVI. asırda :

Kıdvet-ü kuzâti'l- قدوة قضاة الاسلام عمدة ولاة الانام مميز حلال عن الحرام *islâm, umdet-ü vülati'l-enam, mümeyyiz-ü helâl ani'l-haram"* suretinde قدوة قضاة و الحكام معدن الفضل و الكلام مميز حلال عن الحرام ve yahut : Kıdvet-ü kuzat ve'l-hükkâm mâdenü'l-fazlu ve'l-kelâm mümeyyiz-ü helâl ani'l-haram mevlâna .... zîdet fazluhu..." ve XVII. asırda ise :

âmirede îmali hususuna himem-i seniyye-i âsafaneleri teşvikiyle bi-mennihi taalâ nişan-ı zîşan-ı mezkûr savb-ı dâiyânemize şeref vürûdiyle müşarünileyh dâilerinin talik-i giriban-i mefhareti kılındıkta mukaddema kendinde olan İstanbul rütbesi nişanı Darphane-i Âmireye bâs ve tisyar kılınacağı rehin-i ilmi sâmileri buyruldukta olbabta irade efendim hazretlerinindir (Başvekâlet arşivi, *Hatt-ı hümâyun vesikaları, Nr. 22801*).

[1] Berat resimleri hakkında kanunnâme (*Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi, Nr. 1969, varak 158 b) ve yine aynı resimlere dair kanunnâme (Âtıf Efendi kitapları, Nr. 1734, varak 210).*

قدوة قضاة المسلمين زبدة الموحدين معدن الفضل واليقين المختص بمزيد عناية الملك المعين مولانا ... Kıdvet-ü kuzâti'l-müslimîn zübdetü'l-muvahhidîn madenü'l-fazl ve'l-yakîn, el-muhtes bi-mezid-i inayeti'l-meliki'l-muîn mevlâna .... zidet fazluhu şeklinde olup diğer asırlarda da böyledir.

Mevalinin elkabı ise daha tumturaklı idi. Fatih Sultan Mehmed'in kanunnâmesinde :

اقضى القضاة المسلمين اولى ولاة الموحدين معدن الفضل واليقين وارث العلوم الانبياء والمرسلين حجة الحق على الخالق المختص بمزيد عناية الملك المعين مولانا ... Akde'l-kuzâti'l-müslimîn ûlâ vülâti'l-muvahhidîn mâdenü'l-fazl ve'l-yakîn varisü'l-ulumi'l-enbiya ve'l-mürselîn huccetü'l-hakk ale'l-hâlik ecmaîn el-muhtas bi-mezid-i inayetıl-meliki'l-muîn mevlâna .... zîde fazluhu [1].

XVI. asır ortalarında :

اقضى قضاة المسلمين اولى ولاة الموحدين معدن الفضل و اليقين حجة الحق على الخالق اجمعين وارث علوم الانبياء و المرسلين المختص بعناية الله الملك المعين مولانا .. القاضى بمحروسة قصطنطنيه دامت فضائله [2] bununla beraber beratlarında kaza kadılariyle mevalinin elkabı muttarid olmadığı aşağıya suretlerini koyduğum beratlarda görülmektedir.

XVI. asır ortalarına ait 953 H. (1546 M.) yüz otuz akçe yevmiyeli kadı beratı :

Kanunî'nin tuğrası

Nişan-ı şerif-i sultanî ve tuğrây-ı garrây-ı cihan-ârây-i ... mukaddimesinden sonra :

Çün zümre-i ulema ve fırka-i füzelâ ve verese-i enbiya ve hafaza-i millet-i Mustafa meşâil-i îman ve din ve mesabih-i islâm ü yakindir ve kuzât ve hükkâm sebeb-i takviyet-i şerâyi ve ihkâm ve bâis-i salâh-ı ahvali enâm ve dai-i nizam-ı intizamdır. Felizalik işbu râfi-i tevki-i refi-i âlem metali-i husrevânî ve nakil-i yerliğ-i beliğ-i lâzimü'l-ittibâ-ı kişver-sitânî akde'l-kuzâti'l-müslimîn ûlâ vülâti'l-muvahhidîn madenü'l-fazl ve'l-yakin varisü'l-ulûm-î enbiyai ve'l-mürselin el-muhtas bi-inayeti'l-melikü'l-muîn mevlâna Bedrüddin zîdet fezailuhu *Budun* kazası ki tevâbii ve levahiki ile defter-i sultanîde yevmî yüz otuz akçe yazar [3]

[1] *Kanunnâme-i Osmanî, s. 31; Feridun Bey Münşeatı, c. II, s. 11.*

[2] *Veliyyüddin Efendi kitapları, Nr. 1970, varak 16.*

[3] Daha sonra bir eyâlet haline getirilen *Budin* kadılığı beş yüz akçeli mevleviyyet olmuştur.

sene isna ve hamsin ve tis'amie Zilhiccesinin on beşinci gününde tefviz ve taklid kılınıb verdim ve buyurdum ki varub kaza-i mezburda kadı ve hâkim olub icrây-ı ahkâm-ı şerayi-i nebeviyye ve infâz-ı evamir ve nevahi-i ilâhîye mütemessik olub şer'-i kavimden tecavüz eylemeye ve eimme-i hanefiyyeden akval-i muhtelife vaki olan mesailde kema-yenbaği tetebbu edib esahh-ı akvali bulub anınla amel eyleye ve ketb-i sicillât ve sakûk ve tezvic-i sıgar ve segayir ve akd-i enkiha ve tenfiz-i vesâyâ ve kısmet-i mevaris-i reâyâ ve zabt-ı emvâl-i eytâm ve gâib ve azl ve nasb-ı vasi ve nâib ve sair umûr-ı şer'iyyeye bi't-tamam ve'l-kemal alâvechi't-tafsil ve'l-icmal mutasarrıf ve mübaşir olub ol diyarın kâffe-i halkı mevlânây-ı mumaileyhi kendulere kadı ve hükmünü nâfiz ve cari bilib cumhur-ı kazayay-ı şer'iyyelerinde rücûı mevlânay-ı mumaileyhe kılıp emrinden udûl etmiyeler. Şöyle kim mevlânay-ı mezbur emr-i merkumı vech-i meşrû üzere yerine getüre. Cihet-i kaza kuzât-ı sâlife her neye mutasarrıf olıgelmişler ise bu dahi ana mutasarrıf olub benim devam-ı devlet ve sebât-ı haşmet-efzun-ı ebed-peyvendim için duaya iştigal göstere. Şöyle bileler. Tahriren fî evâil-i Rebiulevvel sene 953[1].

XVII. asırdaki yevmî yüz akçeli olup Sultan I. Ahmed zamanında 1022 H. (1613 M.) tarihinde verilmiş kaza kadısı beratı sureti:

Nişan-ı şerif-i sultanî ve tuğrây-ı garrây-ı cihan-ârâyi ve's-savnü's-samedânî ve'l-anü'r-rabbânî el-mennü'l-mennânî ve't-tevfiki'l-yezdânî hükmü oldur ki,

Çün tâzim ve ikram-ı ulemaü'l-muhakkikîn ve tefhim ve ihtiram-ı fark-ı füzelâ-i müdekkikîn, mûcib-i devam devlet-i şehriyârî ve müstevcib-i bekay-ı izzet-i kâmkâridir. Binaenalazâlik *Agros*[2] kadısı Derviş'in şâkileri gelib azli ferman olunmağın ref olunub yerine yevmî seksen akçe ile Eflâni[3] kazasından altı yıl zaman-ı infisali ve bir seneden ziyade asitâne-i saadet canibine mülâzemeti olan[4] rafi-i tevki-i hâkani kıdvetü

[1] *Veliyyüddin Efendi kitapları, 1970, varak 6 b.*

[2] *Agros*, Isparta vilâyetinde *Atabey* nahiyesinin eski adıdır.

[3] *Eflâni* Kastomonu vilâyetinde bir kazanın adıdır.

[4] Kadıların tâyinleri kısmında görüldüğü üzere Eflâni kadısı *Nasuh*, müddetini bitirip altı yıl evvel infisal etmiş ise de uzun müddet *İstanbul*'a gelmiyerek kazasker meclisine mülâzemet etmemiş ve sonra gelerek bir buçuk sene mülâzemeti üzerine *Agros* (Atabey) kadılığına tâyin olunmuştur.

kuzati'l-müslimîn zübdetü'l-muvahhidîn madenü'l-fazl ve'l-yakin el-muhtas bi-mezid-i inayeti'l-meliki'l-muîn Mevlâna Nasuh zîdet fezailühu her veçhile mahal ve müstahik olmağın sene ihda ve işrîn ve elf Zilkadetü'l-haramının gurresi günü pâye-i serir-i izzet-masîrime arz olunub hakkında mezid-i inâyet-i hüsrevânem zuhura getirüb yevmî yüz akçe ile *Agros* kazasını sadaka edib bu berat-ı hümâyunı verdim ve buyurdum ki bâde'l-yevm varub *Agros* kazasında kadı olub icrây-ı ahkâm-ı şer'iyye eyliye ve ketb-i sicillât ve sakûk ve tezvic-i sığar ve sagayir ve kısmet-i mevâris-i reâyâ ve sair kazayây-ı şer'iyyeden kuzât-ı salife her neye mutasarrıf olmuşlar ise mevlânay-ı mezbur dahi ol vechile mutasarrıf olub devam-ı devletim için duaya müdavemet göstere ve mîrmîran ve sancak beyi mektub ve adam göndermesiyle haric-i kazada dâva istima etmeye ve der-i izzet-meâbıma irsal eylediği arîza tarih tahrir eyliye[1] şöyle bilib alâmet-i şerife îtimad kılalar. Tahriren fî evâil-i şehr-i Rebiulâhır sene isneyn ve işrîn ve elf.. Bi-makam-ı Kostantiniyye[2].

884 H. (1479 M.) senesinde ve Fatih Sultan Mehmed zamanında yani XV. asırda mevleviyet olan Ankara kadılığına tâyin edilen Bahaüddin Efendi'ye verilen berat sureti :

Sebeb-i tahrir-i hümâyun ve mûcib-i tastir-i meymun نفذه الله تعالى الى يوم يبعثون oldur ki Darende-i misal-i bî-misal akde'l-kuzât ve'l-hükkâm mebinü'ş-şerayi' ve'l-ahkâm fassü'l-ferikayn seyyidü'l-muhakkikîn zekiyyü'l-islâm ve'l-müslimîn Bahaü'l-millet-i ve'd-din dâmet fezailühu kemâ-tabet şemailuhu hazretlerine mahrusa-i Engürünün ve tevabiinün kadılığın verib tefviz kıldım ki bâde'l-yevm"واذا حكمتم بين الناس ان تحكموا بالعدل mânası birle amel edib kat-ı deâvide ve fasl-ı husumatta hiç âferideye meyl ve mehaba itmeye. Emr-i hak tealâ ve sünnet-i resûl (A. M.) ne ise öyle buyura. Kısmet-i mevariste ve sicillâtta ve husul-i ukudda ve şurût-ı uhudda ve fesh-i nikâhta ve bey'u şirâ ve sair muamelât-ı vesayikta ve kitab-ı hikemîde tetebbu-ı kelâm, imtisal-i emr-i nebeviyye ve iktida-i ictihad-ı eimme rıdvânullahi aleyhim ecmaîn

[1] Kadıların, hükümete gönderdiği arîzalara tarih atmaları 991 H. (1583 M.) senesinde emrolunmuştur (*Osmanlı kanunnâmesi, Millî Tetebbular mecmuası, sayı* 2, s. 327).

[2] *İbnülemin tasnifi, Dahiliye vesikaları, Nr.* 12.

ide[1] ... bi-kaderi'l-vus' ve't-takat ve'l-imkân beyne cemi-i ehl-i iman yerine getirüb emîr ve vezir, gani ve fakir ve âlim ve cahil, müslüman ve zimmi arasında vaki olan deâvide ale's-seviyye tutub hükm ide. Bazısın bazısı üzerine tercih edib zulm ve hayfa meyl itmeye ve gaibler malın ve emanetin muhafaza etmekte gayetle ihtiyat eyliye ve resm-i kısmet ve resm-i kitabet kuzât-ı mâ-sebak zamanında ne miktar alındılarsa bu dahi ol miktara kanaat eyliye; ziyadeye tamâ itmeye; emr-i maruf nehy-i münker bâbında tesahül kılmaya. Evkafı ve vesâyâyı mahalline sarf ide; mezkûr şehrin vazii ve şerifi, gani ve fakiri müşarunileyh hizmetin ol mevzide vesâyikda hâkim-i vakt bilüb cemi kazayâda rucûı buna ideler. Canibin aziz ve muhterem tutub emrinden tecavüz kılmayalar ve muhalefet etmiyeler. Belki muti ve münkad olalar; alâmet-i cihan-mutâ üzere itimad kılalar. Tahriren fî evasıt-ı Ramazanü'l-mübarek sene erbaa ve semânîne ve semane mie[2].

XVII. asrın ikinci yarısında beş yüz akçe yevmiyeli mevaliden bir kadı'nın tâyinine dair 1078 H.(1668 M.) tarihli ferman sûreti :

Akda'l-kuzâtü'l-müslimîn ulâ vülâtü'l-muvahhîdin madenü'l-fazl ve'l-yakin hüccetü'l-hak ale'l-halk ecmaîn varis-i ulûmü'l-enbiya ve'l-mürselîn el-muhtas bi-mezid-i inayeti'l-meliki'l-muîn sabıka Manisa kadısı olan Sivasî-zâde Mevlâna es-seyyid .... zîdet fezailûhu tevki-i refi-i hümâyun vâsıl olıcak malûm ola ki sen ehl-i ilm ve sahib-i fazilet ve müteşerri ve dindar olduğun ecilden hâliya hakkında mezid-i inayet-i aliyye-i şâhâne ve mezid-i re'fet-i seniyye-i pâdişâhanem zuhura getürüb işbu sene semâne ve seb'îne ve elf Ramazanının yirmi dokuzuncu gününden Âmid kazasını sana tevcih ve inayet edib ilâmı için (isim yeri açık) tâyin olunmuştur.

[1] Kadılar, XII. asrın ikinci yarısından sonra Halebî İbrahim Efendi'nin (Vefatı 956 H.=1549 M.) ملتقى الابحرفى فروع حنفيه mülteka'l-ebhar fî furû-ı hanefiyye ismindeki eseriyle şerhlerine göre hüküm verirlerdi. İbrahim Halebî bu eserini Hanefî fukahasından *Kudurî*, المختار *el-Muhtar*, كنز اللقايق *Kenzü'd-dekayık*, وقايه *Vikaye* vesaireden almak suretiyle telif etmiştir. Bu eserden evvel yukarıda zikredilen eserlerden istifade ediliyordu, Halebî, Mültekasiyle kadıların işlerini kolaylaştırmıştır.

[2] *Menahicü'l-inşa (Varak 60) Paris, Millî Kütüphanesi, Türkçe yazmaları ilâve kısım, Nr. 660.*

Buyurdum ki vusul buldukta bu bâbta sâdır olan ferman-ı celilü'l-kadrim mûcibince bir an ve bir saat teehhur ve tevakkuf etmeyib varıb kaza-i mezkûre siz mutasarrıf olub ehali beyninde icrây-ı ahkâm-ı şer'iyye-i nebevî ve infaz-ı evâmir-i aliyye-i Mustafavî sallallahü tealâ alâ-şariiha bezl-i makdur ve sây-i nâ-mahsur eyleyib ve muaccelen adamın gönderib beratını ihrac ettiresin; şöyle bilesin, alâmet-i şerife îtimad kılasın. Tahriren fî evahir-i şehr-i Ramazanü'l-mübarek sene semane seb'în ve elf bi-makamı-Edirne el-mahrusa [1].

SAKK-İ ŞER'Î

Şer'î mahkemelerin muamelâtına müteallik şer'î hüküm ve kararları havi tuttukları ve ekserisi eni dar ve boyu uzun olan defterlere *sicillât-ı şer'iyye* denilirdi. Mahkeme-i şer'iyye sicilleri şer'î muamelât ve mazmun itibariyle ilm-i fıkhın furûuna dahil olduğu gibi tahrir tarzı itibariyle de *sak* (صك) denilen ve kendisine mahsus tahrir usulüne dahildir; fakat hükümet emirleri buraya aynen geçip verilen cevaplar ise kısmen şer'î mahkeme tarzına benzemektedir.

Sicil defterlerine yazılan vakfiye, nafaka, miras dâvaları, resm-i kısmet, îlâm, husûmete müteallik dâvalar, nikâh vesaire şer'i mahkemelere mahsus bir usul ve kaide altında kaleme alınır ve bu tahrir tarzına *sakk-i şer'î* denilirdi [2]. Sonra kadıların ehliyetsizliği nazarı dikkate alınarak onların işlerini kolaylaştırmak için bazı değerli âlim kadılar taraflarından muhtelif şer'î muamelelerin ne suretle yazılması îcap edeceğine dair aynı mevzuun muhtelif şekillerine ait nümunelik sakler kaleme almışlardır [3]. Sakk-i şer'î üzere olan hüccetlerin başlıkları (sebebi

[1] *İbnülemin tasnifi, Tevcihat vesikaları (Başvekâlet arşivi), Nr. 284,*

[2] صك *Sak* kelimesinin aslı *çek* olup sonra تعريب tarib olunarak yani arapçalaştırılarak sakk denilmiştir. Lûgatlere göre Mahkeme-i şer'iyyelerin verdikleri hüccet, îlâm, temessük ve saire gibi şer'î muamelâtın yazılış usulüdür.

[3] 1098 H. (1687 M.)'de vefat etmiş olan kazaskerlerden *Bosna*'lı Beyazîzâde Ahmed Efendi'nin sakke ait bir eseri Hamidiye kitaplarının Lala İsmail Efendi kısmında 93 numarada bulunduğu gibi şeyhulislâm Debbağ-zâde Mehmed Efendi'nin torunlarından olup 1224 H. (1809 M.)'de *Üsküdar* mevleviyetinden mâzulen vefat eden Numan Efendi'nin de beş bab üzerine tertip etmiş

tahriri'l-kitab oldur ki) veya (sebeb-i tahrir-i şer'î oldur ki) ve (sebeb-i tahrir-i kitab-ı sıhhat-nisab oldur ki) ve saire ile başlardı.

KADI NÂİBLERİ

Nâib vekil demektir. Mahkeme-i şer'iyyelerde kadılar namına muhtelif hizmetlerde vazife gören nâibler vardı. Nâibin bir veya birkaç olması kadının tâyin edildiği kazanın büyük veya küçük olmasına muamelâtının geniş olup olmamasına bağlı idi. Bundan dolayı kaza, sancak ve eyâlet kadılarının nâibleri ona göre idi. Nâibler vazifelerinin mahiyyetlerine göre kaza nâibleri, kadı nâibleri, mevali nâibleri, bâb nâibleri, ayak nâibleri arpalık nâibleri olarak başlıca altı kısımdır.

Kaza nâibleri, kadıların kendi kazaları dahilindeki nahiyeleri nâib ismiyle tâyin ettiği bir şer'î memura iltizama verip o memur, kaza kadısı adına o nahiyenin şer'î muamelelerine bakardı[1]. Kadı nâibi kadının yanında bulunup icabında ona vekâlet eder veyahut herhangi bir şer'î muameleye bakmak üzere kadı tarafından köylere gönderilirdi. Kadı nâibleri, kazalarda aynı zamanda bâb nâibliğini görürdü.

Mevali nâibleri, büyük kadıların bizzat vazife gördükleri zamanda maiyyetlerinde bab nâibi denilen bir kapı nâibi olduğu gibi[2] esnafı kontrol etmek üzere seyyar ayak nâibi bulunurdu. Bunlardan mevalinin tâyin olunduğu eyâlete bizzat gitmeleri yani fiilen hizmet görmeleri usulü terk edildiğinden bunlar kendilerine vekâlet etmek üzere o eyâlete taraflarından nâib ismiyle birer vekil gönderirler ve hasılatı, aralarındaki mukavele üzerine taksim ederlerdi. Bu da bir nevi iltizam usulü idi. Kadı nâibi,

olduğu تحفة الصاك *Tuhfetü's-sak*) adlı mufassal sakk kitabı da Türk Tarih Kurumu kitapları arasında 98 eski ve 64 yeni numarada mevcuttur. Tuhfetü's-sukûk birinci bab hüccet ve vakfiyelere ikinci bab muhtelif ilâmlara, üçüncü bab mâruzata, dördüncü bab müraselâta ve beşinci bab da muhtelif hüccetlere dair olmak üzere tertip olunmuştur. Şânî-zâde Ataullah Efendi'nin de (*Usul-i Sakk*) adlı bir eseri vardır ve bu eser, Ziyaüddin Efendi'nin basılmış olan (*Sakk-i cedid-i Ziyaüddin*) isimli sakkin kenarlarındadır. Lâli-zâdelerden Hâmid Efendi'nin muhtelif nevilerin havi sakk kitabı kütüphanemizdedir.

[1] *Mühimme defteri*, Nr. *78*, *s. 896 (Adalet fermanından).*

[2] *Bâb nâibleri*, kadının (Mevalinin) işinin çokluğuna mebni ona vekâleten dâva dinlerdi.

kendisinin asili tarafından vekil olduğuna dair bir vesika alır ve bunu o kadılık hangi kazaskerin mıntıkasında ise vesikayı kazasker tasdik ederdi[1].

Bunlardan başka şeyhulislâm, kazasker ve mevaliye azillerinden sonra maişetleri için *arpalık* ismiyele birer kazanın hasılât-ı şer'iyyesi verilir o zatlar da oraya taraflarından nâib göndererek oranın şer'î hasılâtını idare ederlerdi; bu nâiblere de *arpalık nâibleri* denilmişti.

Arpalık kazasına gönderilen nâib kendisinin verdiği parayı çıkardıktan sonra üst tarafını da kendi ihtiyacına sarf ederdi. 1100 H. (1689 M.)'den sonra niyabet usulü bozularak çoğu ehliyetsiz ve cahil nâibler para mukabili verdikleri hükümlerle haksızı haklı çıkarmak suretiyle irtikâbın en âdisine tenezzül ettikleri görülmüştür. Âyanların ferman dinlemez olduğu tarihlerde yani XVIII. asrın yarısından sonraları kadı ve nâiblerin bunlarla anlaşarak veya korkarak âyanların fenalıklarını örtüp halkın onlardan memnun olduklarını bildiren ilâmları görülmektedir.

1207 H. (1792 M.)'de ve III. Selim zamanında konulan yeni bir kanunla mâzul mevali taraflarından nâibliklerin tahammüllerinden fazlaya satılmaması, aşçı, kaftan ağası ve hizmetkâr makulesi şahıslara nâiblik verilmemesi tesbit edilmiş ise de pek ziyade bozulmuş olan bu meslekte hiçbir tesiri olmamıştır.

ARPALIK[2]

Arpalık vezir, beylerbeyi ve sancakbeyleri gibi askerî sınıf ile ilmiye sınıfından mâzul şeyhulislâm, kazasker ve mevalinin geçinmeleri için tahsis olunan muvakkat mâzuliyet maaşı veyahut tekaüd maaşının adıdır[3]. XVI. asrın ortalarına kadar kaz-

[1] Mevalî nâiblikleri, eyâletteki hizmetine ve gelirin az veya çokluğuna göre dörtte bir veya beşte birini almak suretiyle verilir veya muayyen bir para mukabilinde (iltizam gibi) satılırdı. İltizama verilen niyabetlerin parası taksite bağlanarak her ay ödemek icabeder ve buna *şehriye* denilirdi (D'ohson, s. IV, s. 574).

[2] Arpalık hakkında merhum İbnülemin İnal'ın *Türk Tarih Encümesi mecmuasında* (*sene 16, s. 276*) bir tetkiki vardır.

[3] "Müderrislere maişet ve mevali ve sudure arpalık namlariyle birer kaza tevcih olunmak lâzım geldi ve onlar bu kazaları birer nâible idareye mecbur

askerlerin arpalıklarına has denilirdi[1]. Biz burada ilmiye sınıfına mahsus arpalıktan bahsedeceğiz.

Arpalık, ilmiye sınıfı içinden şeyhulislâm, kazaskerlerle mevaliye tahsis edilen herhangi bir veya iki kazanın hasılât-ı şer'iyyesi idi. Bundan başka bazı nüfuzlu ulemaya timar suretiyle de arpalık tevcih edildiği görülüyorsa da umumî değildir[2].

Ulemaya arpalık adiyle maaş tahsisini XVI. asrın ilk yarısında görmekteyiz; meselâ kazasker Mevlâna Zeyrek-zâdeye 924 H. (1518 M.) 'de tekaüd olunca Kırkkilise arpalık olarak verilmişti[3]. Fakat bu kayıt arpalığın bu tarihte ihdas edildiği mânasına alınmamalıdır; herhalde XVI. asır başlarında ve XV. asır sonlarında arpalık vardı; belki adı başka idi.

Arpalık sahibi olan ulema bizzat arpalık olarak tahsis edilen kazaya gitmiyerek oraya kendisi tarafından bir nâib gönderirdi; bazen mâzul mevalinin nâib göndermiyerek kendi arzusiyle arpalığına gittiği görüldüğü gibi[4] bazı arpalık sahipleri de ceza olarak arpalığına gönderilerek kadılık etmesi vaki ise de nadiren olurdu[5].

III. Selim pek ziyade bozulmuş olan ilmiye sınıfının da ıslâhına teşebbüs ettiği sırada arpalık sahibi olan mâzul mevali ve kazaskerlerden, mevalinin mâzereti olmayanların bizzat arpalıklarına giderek hâkimlik etmeleri ve alîl ve ihtiyar olanların da arpalıklarını iltizama vermeyip emanet suretiyle beşte bir üze-

olduklarından maişet ve arpalık olan kazalar hasılâtının bir miktariyle nâibler geçinib bakisi eshab-ı menasıba 'arpalık sahibine' ait olurdu." Riko şunları yazıyor (*Fransızca tercümesi, s. 273*): "Arpalık demek (mâzul şeyhulislâm kazasker ve mevalinin) vilâyetlerdeki bazı kadılıklardan aldıkları muhassasattır".

[1] Hashâ-i Kadri Çelebi Kazasker-i Anadolu (166 numaralı Menteşe livası mücmel tahrir defteri).

[2] "Timar-ı Mevlâna Hayrettin. Hâce-i hillude mülkühu. Çeşme kazasında ber-vech-i arpalık *Kızılkilise, Ovacık, Sahib* köylerinin hasılâtı verilmiştir Bunun *İzmir*'in *Tahtalı köyü* ile diğer yerlerinde de timarı vardır" (*Başvekâlet Arşivi, mücmel tapu defteri, Nr. 166*).

[3] *Şakayık tercümesi (Mecdî), s. 326.*

[4] *Raşid tarihi, c. I, s. 44.*

[5] Sâbık kazaskerlerden Mirza-zâde Şeyh Mehmed Efendi, Damad Ali Paşa'nın Avusturya seferine itirazından dolayı arpalığı olan *Pravadi* (Bulgaristan'da) kasabasına gönderilmiştir (*Raşid, c. IV, s. 220*). Keza Rumeli kazaskeri Erzincanlı Ali Efendi arpalık olarak verilen memleketine yollanmıştı (*Raşid, c.* II, *s. 188*).

rinden ehliyetli dürüst nâiblere vermelerini havi bir ferman neşreylemiş ve bu arada cehele makulesine nâiblik verilmemesini ve imtihansız hiç kimsenin yeniden kadılığa tâyin edilmemesi emrolunmuştur (1203 H. = 1789 M.)[1].

Arpalık mâzuliyet maaşı veya tekaüdiye gibi bir şey iken sonradan eski usul arpalık şekli kaldırılarak aylığa (maaşa) bağlandı ve bu hal daha sonra genişleyerek arpalık maaşı ve onu mütaakıp isim değişikliğiyle *tarîk maaşı* ve en son olarak *rütbe maaşı* adını aldı.

Arpalık, maaşını son zamanlarda kazaskerlere İstanbul ve Haremeyn payelileri, Edirne, Bursa kadıları ve bilâd-ı hamse, mahrec mevalisi mâzulleri alırlardı. Zâdegân denilen ulema evlâdınında maaşları vardı 1322 H. (1914 M.)senesinde *mekteb-i nüvvab*'ın yerine *Medreset ü'l-kuzat* teşkil olunarak zâdegân usulü kaldırılmış ve nâiblerin unvanı da kadıya tahvil edilmiştir[2]. Küçük yaşta tahsil görmeden İstanbul rüûsu verilen ulema evlâdı maaşlarına *rüûs maaşı* denilirdi.

Şeyhulislâm İmam-ı Sultanî Mehmed Efendi'ye verilen arpalık beratı sûreti[3]

اعلم Âlemü'l-ulemai'l-mütebahhirîn efdalü'l-füzelâi'l-müteverriîn yenbûü'l-fazl ve'l-yakîn keşşafü'l-müşkilâti'd-diniyye hallâ'lü'l-mûdilât-ı yakiniyye miftahü'l-künuzü'l-hakayık ve misbah-ı rumuzü'd-dekayık el-mahfuf bi-sunufi'l-meliki'l-âlâ şeyhulislâm ve müfti'l-enâm olan Mevlâna Mehmed edamallahü teâlâ fezailehu. Tevki-i refi-i hümâyun vasıl olıcak malûm ola ki siz tarik-i ulemanın akdemi ve fuhûl-i ulemanın اعلم a'lemi olub ورع vera' ve tekvana îtimad-ı hümâyunum ve sadakat ve istikametine hüsn-i zann-ı sedad-makrunum olub her vechile müstahikk-i inayet ve sezavâr-i âtıfetim olduğun ecilden hâliya hakkında mezid-i inayet-i âliye-i

[1] *Edip Efendi tarihi (İkinci kısım)*, *s. 18*; *Cevdet tarihi*, *c. IV*, *s. 292*.

[2] *Arpalık* (Türk Tarih Encümeni Mecmuası) sene, 16, s. 283.

[3] *Başvekâlet arşivi*, *Ahmed-i Sâlis vesikaları*, *Nr. 1222*, *sene 115* Rebiulâhır ortaları. Bu kayıd fiilen şeyhulislâm olanlara bazı mülâhazalara mebni bir cemile olarak maaşlarından başka arpalık tevcih edildiğini göstermektedir. *Edirne vak'asiyle* II. Mustafa'nın hal'i ve III. Ahmed'in cülûsu dolayısiyle Şeyhulislâmın âsiler tarafından tâyin edilip yeni hükümdar tarafından kabulü mecburiyetine mebni ona muğber olmadığına ve kendi tarafına imale maksadiyle yapılmış fevkalâde bir tevcihtir.

şahâne ve mezîd-i re'fet-i seniyye-i şâhânem zuhura getirilüb işbu sene hamse aşerete ve miete ve elf şehr-i Rebîü'l-âhırının on üçüncü gününden Tırnova ve Plevne kazaların ber-vech-i arpalık size tevcih ve inayet buyurub îlâmı içün ....tâyin olunmuştur......

Bu beratın üst kenarında şeyhulislâmın şu kaydı vardır :

"*Hotaliç* Tırnova'nın mülhakat-ı kadîmesinden olmağla ilhak buyurulub tevcih buyurulmak rica olunur :

Mine'd-dâi el-fakir Mehmed
afâ anhü

İmam Mehmed Efendi II. Mustafa'yı hal' eden asilerin intihab ve tâyin ettikleri şeyhulislâm olup yeni hükümdar olan III. Ahmed bir cemile olarak kendisini böyle ele almıştır.

KASSAMLIK

Kassam

Vefat etmiş olan bir kimsenin terekesini varisleri arasında taksim eden şer'î memura *kassam* denilirdi. Osmanlı devletinin şer'iyye teşkilâtında miras taksimi, biri kazasker kassamları ve diğeri de bir mahallin kadılığında yani şer'î mahkemelerde bulunan kassamlar olmak üzere iki sınıf kassam vardır.

Kazaskerlere mensup askerî sınıfın terekesini varisleri arasında taksim eden kazasker kassamları ya her kazada veya birkaç kazada ayrı ayrı bulunurlar[1], Rumeli'dekiler Rumeli kazaskerleri ve Anadolu'dakiler Anadolu kazaskerleri taraflarından tâyin edilirlerdi. Bunlar tahsil ettikleri kısmet-i askeriyeyi o

[1] İzzet-meâb Vahyi-zâde Mustafa Efendi.

Bade't-tehiyyeti't-tayyibe inha olunur ki *Taşköprü* ve *Günay* kazalarından maada *Kastomonu* sancağında olan kazaların umûr-i kısmet-i askeriyyeleri tarafımızdan size sipariş olunmuştur. Düşen mevtay-ı askeriyyenin muhallefatını tahrir ve beyne'l-verese taksimden sonra rusûm-ı mûtadeyi kabz ve tarafımıza îsal eyliyesiz vesselâm. Hurrirehu Recebü'l-müreccеb li-senet-i hamse ve mieteyn ve elf.

el-Abdü'l-fakir Mustafa
el-Kadıasker-i Anadolu

Kastamonu Mahkeme-i Şer'iyyesinin 1205 tarihli sicilinden.

mahallin kadılığındaki sandıkta saklayarak kazaskerlerin mühürlü mektupları ve fermanlarla gelmiş olan askerî kassam müfettişi veyahut suvarî kassamları geldiği zaman kadı veya nâibler taraflarından onlara teslim edilirdi. Bu askerî kassamların kassamlık muamelâtını teftiş ve askerî kassamların kazaskerler namına aldıkları resimleri tahsil etmek üzere müfettişleri de vardı[1]. Bundan başka yine bu askerî yani kazasker kassamlarının muamelâtını gözden geçirip bakayaya kalan resimleri tahsil etmek için zaman zaman Anadolu ve Rumeli'ye üç koldan suvarî kassamları yollanır ve ellerine fermanlar verilirdi.

Suvarî kassamları her teftiş ettiği yerde tahsil edilen kısmet-i askeriyeyi kadılık sandığından tesellüm ederek elindeki mühürlü defteri bu resimleri kendisine teslim eden kadı veya nâibe mühürletirdi. Mahallî askerî kassamların azli ve yerine diğerinin tâyini suvarî kassamının selâhiyeti dahilinde olduğu gibi bunlar hakkındaki şikâyetler veya taltif edilmeleri hakkında verdiği raporlar da hükümetçe nazarı dikkate alınırdı[2].

[1] Kuzattan Yavaşca Mehmed zîde fazlühuya hüküm ki,

Hâliyen *Hamid* ve *Alâiye* ve *Teke* sancaklarında vaki kazaların nefs-i *Antalya* kasabasından maadasının umûr-ı kısmet-i askeriyyesi sana tefviz olunmağla mevadd-ı askeriyye muhallefatın tahrir ve taksim ve zikrolunan sancak ve kazalarda kassamların gördükleri kısmetleri teftiş ve tefehhus edib yedlerinden rusûmların müfredat-ı defter ile alıb kabzedib ve ilâmı lâzım olan mevaddı icâleten mektubunla ilâm ve kısmet umûrunda kemal-i dikkat ve ihtimam eyliyesin deyu bilfiil Anadolu kazaskeri olan Mevlâna Mehmed edamallahü tarafından mühürlü mektub verilib mûcibince kanun üzere amel olunmak ferman olunmağın yazıldı 1089 Rebiulevvel (*Mühimme defteri*, Nr. *96*, *s. 2*).

[2] Ulemadan Mevlâna Mehmed ve Anadolu'da sol kola tâyin olunan elviye-i mezburede vâki kaza nâiblerine hüküm ki,

İş bu sene tis'a ve semanîne ve elf (1089) Rebîulûlâ gurresinden sol kol tâbir olunur elviyede sen ki mevlânay-ı mezbur Mehemmed'sin kassam-ı suvari tâyin olunmanla elviye-i mezkûrede vaki olan gerek mevali-i ızam ve gerek sair kazalarda mukaddema mezkûr kolda kassam-ı suvari olan İbrahim'in mürurundan bu âne gelince vaki olan mevadd-ı askeriyyeyi teftiş ve tefehhus edib rüsûmı her kim ahz ve kabz etmiş ise ahz ü kabz idesin. Ve siz ki elviye-i mezkûrede vaki kadılar ve nüvvabsız, sene-i mezkûreden bu âne gelince makbuzunuzu kasamm-ı mûmaileyhe teslim edib yedinde olan mahtum deftere kayıd idersiz. Sen ki kassam-ı mûmaileyhsin kısmet-i askeriyye tahririne memur olanlardan hiyaneti zâhir olanları azledib yerlerine emin ve mûtemed kimesneleri nasb eyliyesin; ve bilcümle kısmete müteallik cemi-i umûr, sana tefviz olunmuştur; azl ve nasbın, şükür ve şikâyetin makbuldür.

XVI. asır ortalarında resm-i kısmet hakkındaki kanun şöyle idi[1]:

Sefer-i Sultaniyye eşen sipahi, eşerken tekaüd ittikten sonra madem ki mezkûr mütekaid, âhara raiyyet yazılmış olmaya askeridir ve hazret-i hüdavendigâr kulları ve cariyeleri madem ki askerinin taht-ı nikâhında olalar bâde'l-ıtlak onlar dahi askerîdir.

Ve kaza ve tedris ve meşihat ve tevliyet ve nezaret ve sair anların emsali menasıbtan şol ki atebe-i ulyâya mülâzemet ile verilür onların ehli askerîdir.

Ve askerî evlâdından şol ki bir derecede ve kimseye raiyyet yazılmamış ola ve zevcatı ki bilfiil taht-ı nikâhında ola ve askerinîn kulları ki bâde'l-ıtlak ahli askerî hizmetinde ola ve maişetleri ehl-i askerden ola ve kimseye raiyyet yazılmış olmaya ve şol raiyyet kızı ki sipahiye nikâh olub madem ki sipahinin taht-ı nikâhında olsa askerîdir.

Bu zikrolunan kimesnelerin rüsûm-ı kısmetleri kazaskerindir; kazasker kassamı kısmet edib resm-i kısmeti kazasker için ala.

Berat-ı hümâyun ile bilfiil doğancı olan kimesne, kimsenin yazılu raiyyeti değilse askerî olub başkasının raiyyeti ise askerî değildir. Askerî olmayınca resm-i kısmet mahallî kadılarındır.

Menasıbtan üç akçe ve daha ziyade yevmiyeliler askerîden madud olub resm-i kısmeti kazaskerindir, eşen, yaya, müsellem, yörük, canbaz, tatar ve voynukların resm-i kısmetleri askerî olub kazasker kassamları tarafından alınır.

Eyâlet, sancak ve kazalarda kadıların maiyyetlerindeki kadı ve mevali kassamları kanunen askerî sınıftan olmayan raiyyetin ve şehirlinin miras işlerine bakıp resm-i kısmetleri tahsil ederlerdi[2].

Her kadılıkta müstakil bir kassam defteri vardı. Vefat eden şahsın tereke denilen bıraktığı emval ve eşya kassamın huzuriyle

Anadolu kazaskeri Mehmed Efendi'den suvarî kassama mühürlü mektub verilmekle mûcibince amel oluna deyu ferman sâdır olmağın vech-i meşrûh üzere şerh yazılmıştır evâsıt-ı Rebiulevvel, sene 1089 (*Mühimme defteri*, Nr. *96*, *s. 3*).

[1] *Kanunnâme-i Âl-i Osman* (Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası), ilâve neşriyattan, sene 1330, s. 39. Bu kanunnamede resm-i kısmete ait daha bazı maddeler vardır.

[2] *Kanunnâme* (*Veliyyüddin Efendi kitapları*), Nr. 1970, s. 124, 125. Kimlerin askerî sınıftan sayıldığına dair bu kısmın en son notuna bakınız.

kalem kalem bu deftere yazıldıktan sonra ehl-i hibre (bilirkişi) marifetiyle her birinin kıymeti takdir olunup altlarına yazıldıktan sonra zevcin veya zevcenin ve diğer varislerin hisselerine isabet eden miktar tesbit olunup kassamın alacağı para müteveffanın techiz ve tekfin ve ıskat masrafları tereke yekûnundan tenzil edildikten sonra geri kalan miktar ne tutarsa şer'î kanuna göre varislere verilirdi [1].

Bazan kazasker kassamı ile mahallî kadı veya nâibler arasında resm-i kısmetin ne tarafa ait olduğuna dair ihtilâf çıkar ve mesele

[1] XVI. asrın ilk yarısına ait Bursa mahkeme-i şer'iyyesi kassam defteri, 22 - 24A, sene 919 ilâ 924 (1513-1518 M.):

تركة المرحومه خديجه بنت مراد المتوفاة فى محلة اموربك من محلات البروسه المحروسه
عن اخ لاب و ام و مصطفى و اختين لاب ستى و زاهده فى ٢٠ جماذى‌اول سنه ٩١٩

Tereketü'l-merhume Hatice binti Murad el-müteveffat fî mahalle-i Umurbey min-mahallâti'l-Bursa el-mahrûse an-ahin li-ebin ve ümmin ve Mustafa ve uhteyn li-eb-i Sitti ve Zahide fî 20 Cümâdelevvel sene 919.

Müteferrik kadife	*Makrame*	*Sarı bürümcük*	*İki keten biri pirahen*
60	15	50	40
Sarı penbe kaba sade	*Mirzâyî penbe dörtlü*	*Kõhne kabâ*	*Diğer kabâ sarı penbe*
100	20	15	70
Ak kaba	*Ak dertenk*	*Kõhne kadife dolama*	*Kõhne miyan bend*
30	15	20	50

الحصة المنقل فى ابها بطريق الارث	الحصة المنتقله من امها
El-hissetü'l-müntakil fî ebiha Bitariki'l-irs	El-hissetü'l-müntakille min-ümmiha
13803	2500

Yekûn
16788

التجهيز	بعد التجهيز اليها		بعد الرسم
Et-techiz	*Bade't-techiz ileyha*	*Er-resm*	*Bâde'r-resm*
287	16501	330	16171

منها حصة الاخ لاب و ام	حصة الاخت لاب و ام ستى
Minha hissetü'l-ahi li-ebin ve ümmin	*Hissetü'l-uht li-ebi ve ümmi Sitti*
	k
80085 20	4044 6

حصة الاخت لاب و ام زاهده
Hissetü'l-uht li-ebi ve ümmi Zâhide
k
6 4044

Divan-ı hümâyuna kadar gelirdi[1]. Bunun için kazaskerlere ait askerî rüsûmların neler olduğu hüküm yani fermanla tasrih edilerek aradaki ihtilâf bu suretle halledilirdi[2].

Tanzimat-ı hayriyeyi mütaakıp kazaskere ve kadılara ait kassamlıklar kaldırılarak yalnız *İstanbul*'da bir kassamlık bırakılmış, eyâlet ve sancakların kısmet işleri de mahallî kadılara terk edilmiştir.

[1] Üsküp kadısına hüküm ki

Kasaba-i *İştib* kassamı mektub gönderib *İştib* kazasında mütemekkin olan Hacı Hamza fevt olub zimemde dört hamal akçesi ve iki yüz hamal gallesi deranbar olup kasaba-i mezburede yirmi pâre dekâkin ve evleri ve çiftlik ve kul ve cevârisi ve nice esbab ve davarları kalıb kısmet eylemek taleb olundukta kadısı ve nâibi mâni olub kenduler kısmet eyleyib iki yüz filori aldılar. Müteveffa sonradan ehl-i berat olmuştur deyu bana dahl ettirmediler ve Hacı Murad müteveffa ehl-i berat olub mezbure dahi mâni olub iki bin akçesini aldılar deyu ilâm etmeğin buyurdum ki göresin; mezkûrların kısmeti kazaskerlerim canibine âid olan ehl-i berattan olub mezkûr kadı-î müşarünileyhe aid ve râci olan resm-i kısmete sonradan ehl-i berattır deyu dahl eder ise câiz değildir. Anun gibi eğer yerlüdür ve eğer gayrıdır kısmeti kazaskerim canibine aid olan ehl-i berâtın resm-i kısmetine dahl ettirmiyesin Sene 973 (*Mühimme defteri* Nr. *4 s. 120*).Yine aynı mesele hakkında Mora'nın *Mezestire* sancakbeyine yollanan hükümde ihtilâfı tahkik edip Rumeli kazaskerine âid resm-i kısmeti kazaskerin gösterdiği şahsa teslim ettirmesi emrolunmuştur *(Mühimme*, Nr. *70, s. 35)*.

[2] Mefahirü'l-kazat ve'l-hükkâm... Hâlen Rumeli kazaskeri olan Mevlâna Es'ad edamallahu fezâilehu tarafından südde-i saâdetime şöyle arzolundu ki vilâyet-i mezburede müşarünileyhe aid ve râci olan resm-i kısmet ve nikâh ve itıkname (azad kâğıdı) ve vakfiye ve esnây-ı kısmette vaki olan ve hucec ve sicillât mumaileyhin kassam veyahut vekilleri anda mevcud iken kuzat tarafından dahl olunub rencide iderler imiş. İmdi buyurdum ki berat-ı hümâyunum ile hitabet ve imamet ve kitabet ve tevliyet ve cibayet ve nezaret ve meşihat ve cüz ve tesbih ve vakıf ve mezrea ve tekye ve sair bunun emsâli cihet tasarruf edenlerin vazifeleri bir akçe ve nîm akçe ise küllî ve cüzî askerîdir. Fevt oldukta müşarünileyhin kassamları kısmet edip kanun üzere rüsûmunu alıb kabz ve zabt ve kuzât tarafından asla dahl olunmaya.

Ve *yaya* ve *müsellem* ve *mensuh* ve *gayr-ı mensuh* ve *yörük* ve *tatar* ve *canbaz* ve *voynuk* askerîdir. Lâkin sabıkta resm-i kısmetleri yüz akçe (den) aşağı olsa vilâyet kadılarının denmiş idi. Elhaletü hazihi zikrolunan dahi müşarünileyhe tâyin ve tahsis olunmuştur, evlâd-ı askerîdir. Ve sâdat dahi askerdir; askerînin zevcatı askerîdir, madamki fevt olduktan sonra reâyâ tâifesine nikâhlanmış olmaya.

Ve berat-ı şerifle imamet ve hitabet ve emanet ve kitabet ve meşihat ve cibayet ve tevliyet vesaire bunun emsâli cihet tasarruf edenler askerîdir. Ve berat-ı şerif ile doğancı ve yuvacı ve derbendci ve köprücü ve ulakcı ve yağcı

TOPRAK KADILARI VE MEHAYİF MÜFETTİŞLERİ

Toprak Kadıları

Her eyâlet ve sancakta XVI. asır sonlarına kadar, toprak kadıları ismiyle seyyar kadılıklar vardı. Gerek devlet merkezinde ve gerek eyâletlerden tahkiki îcap eden bir iş toprak kadıları vasıtasiyle tahkik ve teftiş olunurdu. Kezâ köylülerin sancakbeyi, alaybeyi, subaşı, zeamet, tımar sahipleri taraflarından herhangi bir haksızlığa uğradıkları zaman eyâlet ve sancak kadılarına ve Divan-ı hümâyuna vâki şikâyetlerini bunlar tahkik edip îcap ederse kendilerine verilen emirlerle dâvalara da bakarlardı[1].

Köylülerin şikâyetleri yine köylü ile olduğu gibi timarlı sipahilerin de köylülere yaptıkları haksız muameleler, kanuna aykırı hareketler sipahinin imtiyazına bakılmayarak îcabında

ve ortakcı ve haymana ve çeltikçi ve tuzcu ve celeb ve bakırcı ve kadı nâibleri ve şehir kethüdaları ve tekâlif-i örfiyyeden muaf olanlar askerîdir.

Ve mansıb tasarruf eden mülâzım külliyyen askerîdir ve ol mâkule kimesneler fevt oldukta aslından avârız hanesinden idi, reâyâ tâifesinden idi, sonra ehl-i berat olmuştur deyu kadılar dahl eder imiş; vâki ise men ve def'i edib eğer zikrolunan tâifenin rüsûmundan kuzat tâifesi nesne almışlar ise geru mumaileyhin kassamlarına alıveresin inad edenleri yazıb bildiresin şöyle bilesin ve bâden nazar bu hüküm-i hümâyunı kassamların yedinde ibka edib alâmet-i şerife îtimad kılasın. Tahriren fî evâil-i şerh-i Rebiulâhıri-senete hamse aşer ve elf.

El-mahrûse bi-makam-ı Kostantiniyye

(Suret-i emr-i şerif fî evâsıt-ı Cumadelûla 1038).

Tarihinden anlaşıldığına göre bu hüküm 1015 Rebiulevvel ibtidalarında (1606 Temmuz) verilmiş ve tatbikinde mahallî kadılarla olan ihtilâf üzerine 1038 H. (1628 M.)'de tekid olunmuştur (Kanunnâme, hükümler, emirler isimli mecmua, Nr. 112, Tarih Encümeninden Türk Tarih Kurumu'na devredilen kitaplar).

[1] Anadolu Beylerbeğisine gönderilen 15 Receb 979 (2 Aralık 1571) tarihli bir hükümde şöyle denilmektedir :

"Beylerbeğliğinde olan beylerden ve alaybeğinden ve zuâmâ ve sipahiden sana varub şikâyet eden fıkaranın ve garibin dâvalarını istimâ edib.. dâvaları topraklarında شرع şer'î ile görüb hak, müstahıkkına vasıl olmak için toprak kadılarına mektub verip sancakbeylerinden ve zûamâ ve gayrîden meclis-i şer'iye varmağa inad edib muhalefet edenler her kim ise isim ve resimleriyle yazıb arz olunmaların emredib buyurdum ki .... (*Mühimme*, Nr. *10*, *s. 281*).

onların da tevkif ve hapislerine dair valilere ferman gönderilirdi[1]; diğer bazı gizli teşekküllerin tahkiki de toprak kadılarına havale olunurdu[2].

Toprak kadıları, muharebe zamanlarında ve fevkalâde ahvalde memleket inzibatiyle alâkadar olanlarla beraber hizmet görürlerdi; meselâ 975 (H. 1567 M.) senesinde deniz seferine memur olan Kocaeli sancakbeyi Bâli Bey'in sancağında bulunmadığı zaman da Kocaeli alaybeyi Salih, sancağın muhafazasına memur olup maiyyetine yirmi altı timarlı sipahi verilmiş ve livası dahilinde fenalık yapanların toprak kadıları marifetiyle dâvalarını görmesi emredilmiştir[3].

Toprak kadıları hakkında daha umumî bir fikir vermek için 20 Zilhicce 978 (15 Mayıs 1571) senesinde Diyarbekir beylerbeyine gönderilmiş olan bir hüküm suretini aşağıya naklediyorum.

Diyarbekir Beylerbegisine hüküm ki,

Kulp sancağında[4] hırsızlar ve haramîler zuhur edib yer yer cemiyet edib gece ile basıb ve adamlar katledib... yollar basub kârbanlar katlolunub, rızkları yağma ve hasaret olunub bilcümle bunun emsali envâ-ı fesadât ve şenaâtler olub zikrolunan yerlerde sancak beylerinin subaşıları hırsuza ve haramîye muîn ve zahir olub, sancak beyileri dahi subaşıların ahvaline takayyüd edip hırsuzu ve haramîyi tutub hakkından gelmek uhdesine lâzım iken iğmaz-ı ayn edib ve tutulan hırsuzların dahi akçelerin alıp halâs edib siyaset etmedikleri ecilden hırsuz ve haramî kesret üzere olub reaya ziyade muztaribü'l-ahval oldukları atebe-i

[1] 981 H. (1573 M.)'de Anadolu Beylerbeyine gönderilen bir hükümde Hacı isminde bir şahıs *İstanbul*'a gelip *Yalvaç* kasabasında eski mahalle halkından Hızır ve Mehmed ve diğer arkadaşları hakkında şikâyette bulunmuş bu şahısların celbedilerek toprak kadıları marifetiyle teftiş edilip içlerinde sipahi varsa hapsedilip keyfiyetin bildirilmesi ve sipahi değilse şer'an îcabeden muamelenin yapılması emrolunmuştur (*Mühimme defteri, Nr. 22*).

[2] 26 Rebiulevvel 981 (26 Temmuz 1573) tarihli bir hükümde *Hersek*'teki *Hamzavî*lerin (Melâmiye-i Hamzavîyye erbabının) ahvalinin toprak kadıları vasıtasiyle teftiş ettirilmişti (*Mühimme*, Nr. *22 s. 188 mm*).

[3] *Mühimme defteri*, Nr. *7*, *s. 480*.

[4] *Kulb*, sonraki mülkî teşkilâtımızda *Bitlis* vilâyetine bağlı *Genç* sancağının kazalarındandı.

ulyâma arz ve ilâm olunmağın bu hususa seni müfettiş tâyin edip buyurdum ki vardıkta.. kendin bizzat kalkıb toprak kadıları marifetiyle zikrolunan mevazie varup dahi umumen hırsuz ve haramî (taraflarından) katl-i nüfus olmuşsa ve yollarda dahi kârban garet olunub esbab (esvab) ve rızk hasaret olunmuşsa ol mahalde mazanne ve müttehem olub hırsuz ve haramî olanları ve hırsuz ve haramîye yatak ve şerik olub ve zahîr olanları tutub şer'î ile görülecek hususları şer'î ile ve kanunî olanları kanun-ı mukarrer muktezasınca ve mûcib-i arz olub töhmet-i sabıka ile müseccel olanları örf-i maruf ile görüb[1] südde-i saadetim canibine arzetmeğe tevakkuf etmeyib dahi kimin salb ve siyaset edib ve kimin kazığa vurub bilcümle hakaret edip haklarından gelesin...

Zuemâ ve erbâb-ı timardan vefat edenlerin terekelerinin tahririnde kazasker tarafından tereke tahriri işi kendilerine havale edilmiş olan toprak kadıları ellerinde kazaskerin mühürlü mektubu veya bir hüküm olmadıkça hiçbir suretle kassamiye akçesi alamazlardı.

Mehayif Müfettişleri

Osmanlı hükümeti hukukî işleri, yalnız mahallî kadı ve nâiblere bırakmayıp tâ köylere kadar adalet işleriyle meşgul olmak ve halkın derdini dinlemek üzere şikâyeti çok olan mahallere (bilhassa XVI. asır sonlarına kadar) mehayif müfettişi denilen itimada lâyık kadılar gönderir ve bunlar vasıtasiyle dâva ve şikâyetler dinlenir ve neticeye göre muamele yapılırdı[2]. Mehayif müfettişleri gördükleri dâvaları ve yapılan şikâyetleri doğrudan doğruya Divan-ı hümâyuna arzederlerdi[3].

Mehayif müfettişi hakkında Hüdavendigâr (Bursa) sancakbeyi ile Kütahya kadısına gönderilmiş olan 976 H. (1568 M.) tarihindeki bir hüküm sureti bizi aydınlatabilir.

Hüdavendigâr sancağı beyi Abdurrahman Bey'e ve Kütahya kadısına hüküm ki,

[1] Kanun-ı mukarrer mûcibince, arzolunlanlar, askerî sınıfa mensup olanlardı. Bunlar hakkında verilen hükmü Divân-ı hümâyun takdir ederek mahalline bildirirdi.

[2] *Mehayif* teftişi hakkında Başvekâlet Arşivi Divân-ı hümâyun mühimme defterlerinin dört ilâ yedinci numaralarında bir hayli hüküm vardır.

[3] *Mühimme defteri, Nr. 7, s. 184.*

Hâliya Kütahya ve Karahisar sancaklarında sancakbeyi subaşıları ve zuemâ ve kuzat ve nüvvab ve sipahi ve bilcümle ehl-i örf tâifesi reâyâya zulm ve taaddileri olup, gelip rikâb-ı muallâma arzıhal etmeğe dahi kuvvetleri olmadığı bâisden haklarında mezîd-i merhametim zuhura getürüp sizin dahi kemal-i diyanet ve fart-ı istikametinize îtimad-ı hümâyunum olmağın zikrolunan sancakların mezalim ve mehayif teftişini sana emredip buyurdum ki vardıkta te'hir ve terâhi etmeyip her hangi canibden şurû etmek münasip ise varup teftişe şurû eyleyip dahi eğer beylerden ve eğer kuzat ve nüvvabtan, eğer beylerbeği ve sancakbeyi subaşılarından ve zuemâ ve sipahi tâifesinden ve eğer sair reâyâ ve kura ve kasabat halkından her kimden ise gelip dâvay-ı hak edip tazallüm ederler ise bir defa şer'î ile fasl olmuş olmayıp on beş yıl mürur etmeyen kaziyelerin onat veçhile hak üzere teftiş ve tefehhus edip göresin. Eğer beylerde eğer kuzatda ve eğer sair zikrolunan tâifede her kimin hakkı sâbit ve zâhir olur ise hükmedip aldırıp ve dahi her kimin şer'e ve kanuna mugayir zulm ve taaddisi sâbit ve zâhir olur ise ve taaddileri ve zulümleri ne makule nesneler ise mufassal ve meşruh defter edip dahi yazıp arz eyliyesin ve anun gibi hiyn-i teftişte fesad ve şenaatleri sâbit ve zâhir olup salbi ve siyasete veya kat'-ı uzva müstahik olanlardan şunlar ki sipahi tâifesidir veyahut arza muhtaç kimselerdir, emrim ne veçhile sudûr eder ise mûcibince amel oluna. Anun gibi arza muhtaç olmayanları شرع şer' ile lâzım geleni mahallinde icra edip sairlerine mûcib-i ibret ve nasihat vaki ola..."[1].

Kadılar ve askerler hakkında tahkikat

Kadılar memlekette adaleti tatbike memur olduklarından vazifeleri pek mühimdi. Bunlardan haklarında şikâyet edilenler, XVI. asırda katledilmek suretiyle ceza görmüşler iken sonradan bu iş ihmal edilmiş ve bu asır sonlarında İran ve Avusturya seferlerinin uzun sürmesi dolayısiyle memleket ahvaline bakılamamış ve adalet namına hemen bir şey kalmamış ve bu hal, kadı ve nâiblerin cüretlerini arttırmıştır.

Semendire sancağındaki kadıların köy köy gezerek mezarlıkları dolaşıp yeni gömülmüş ölü kabri bulunca bunların metru-

[1] *Mühimme defteri, Nr. 7, s. 658.*

kâtı kısmet olunmak gerektir diye halkı soymak istedikleri ve bu yüzden halkın yerlerini bırakarak dağılmağa başladıkları *Semendire* sancakbeyinin yazması üzerine hükümetçe tahkikata girişilmiştir[1].

Kanunî Sultan Süleyman zamanında ve Rüstem Paşa'nın sadareti esnasında Anadolu kazaskerliğinden mâzul olan Sinan Efendi'nin kadı tâyinlerindeki gayr-ı kanunî hareketinden dolayı şikâyetler olduğundan tâyin edilen bir müfettiş ve şikâyetçilerle beraber tahkikat yapılmış ve bu tahkikat evrakı sadr-ı âzam vasıtasiyle pâdişaha takdim edilmiştir. Müteaddid şikâyetler dolayısiyle yapılan tahkikattan misaller :

Yevmî otuz akçe ile Hısn-ı Mansur kadısı olan Mevlâna Budak gelip, kaza-i mezbur bana sadaka olunup dahi iki yıl beş ay müddetim var iken bilâ sebeb beni azledip yerimi Veli nâm kimesneye tevcih eyledi deyu tazallum edip mezkûr kazasker efendiden sebebi sual olundukta cevap verip :

— "Arap defterdarı Mehmed Çelebi on dokuz kaza defter edip kadıları avarızların eksik teslim ettirilmeyip ve eksik teslim edenlere azl emrolundukta zikrolunan defterde kadıların esamisi yazılmamağın avarızı eksik teslim eden mevlânay-ı mezburı anlayıp yeri mezkûr Veli'ye teslim olundu. Meğer avarız teslim eden bundan evvel kadı imiş; vakıa olup buna hayfolunmuştur. dedikte mezkûr Budak bilmukabele :

— Niçin ruznameyi görüp tamam hakikat hale vakıf olmadan azledersiz dedi. Mezkûr Budak tekrar takrir-i kelâm edip :

— Bir kadı ki hilâf-ı vâki cürüm isnad olunmakla azl oluna, bî-günâh olup bilâ sebep azl olunduğu zâhir olıcak geru yeri mukarrer olmak kanun-i Pâdişahî iken ben yerimi talep eyledim vermedi, bâdehu *Biga* kazası mahlûl olub talep eyledim vermeyip Taşköprülü-zâde'den mülâzım bir yeniçeriye verdi dedikte cevap verip :

Zikrolunan kaza-i mezkûr yeniçerilikten mülâzım olana tevcih olunmağı kapı ağası (Babüssaade ağası) murad edindikte dahi eski ve müstahik kimesneler vardır dedim. Hele siz anlarınla bile arzedin deyu ibram eyledi. Cümlesin Pâdişah-i âlem-penâh

[1] *Mühimme defteri, Nr. 27, s. 246, sene 983.*

hazretine arzettikte ana sadaka buyurdu dediler[1]. Neticede *Sinan Efendi*'nin beraeti zâhir olmuştur."

Kadılar vaki şikâyetler üzerine işin ehemmiyetine göre tahkike sancakbeyi, beylerbeyi veya başka mahallin kadısı veyahut hem beylerbeyi ve hem kadısı müşterek olarak memur edilirlerdi[2]. Hattâ bazı kaza kadıları mahfuzen ve bağlı olarak dâvası görülmek üzere Divan-ı hümâyuna sevk olunurlardı[3]. Kadıların şer'e ve hakka mugayir hareketleri hakkında I. Ahmed zamanında neşredilen *adaletnâme* yüz kızartıcı olup daha aşağıda sırası gelince bundan bahsedeilecektir.

Rumeli ve Anadolu'da mansub mazul kadıları iktidarlı ve doğru olanlarının isim ve maaşlarını havi 928 Muharrem (1521 Aralık) tarihli bir defter Topkapı Sarayı Arşivinde 669 numaradadır.

Ordu kadılığı Osmanlı pâdişahları sefere gittikleri zamanlarda askerî sınıfların kadıları olan Rumeli ve Anadolu kazaskerleri de ordu ile beraber giderek kendilerine ait şer'î işleri görürlerdi. Pâdişahlar seferi terk ettikten sonra vezir-i âzâmlar, *serdar-ı ekrem* olarak giderler, kazaskerler ise pâdişahla beraber kalırlar ve bunlara vekâleten ordu kadısı ismiyle mevali denilen büyük kadıların mâzullerinden liyakat ve malûmat itibariyle bir değerlisi tâyin olunurdu ve buna şeyhulislâm konağında kazaskerlere yapıldığı gibi merasimle tâyin beratı verilerek hil'at giydirilir[4] ve tâyini kendisine bir fermanla bildirilirdi[5].

[1] *Topkapı Sarayı Revan köşkü kitapları, Nr. 1506 mükerrer.* Bu tahkikat dosyası diğer şikâyetleri de ihtiva etmektedir.

[2] *Mühimme defteri,* Nr. *6, s. 546, 565.*

[3] *Mühimme defteri,* Nr.*3, 454.* Sabık *Şuhud* kadısı olup *Bolu* sancağına tâbi *Viranşehir*'de oturmakta olan Kadı Muhyiddin'in bağlı olarak *İstanbul*'a gönderilmesi için Bolu sancakbeyine hüküm (*Sene 967 H. = 1560 Haziran*).

[4] *D'ohson c. IV, s. 57; Raşid tarihi, c. I, s. 304; II, s. 516.*

[5] Sabıka Bağdad kadısı Nevşehirli Hasan Efendi'ye hüküm ki,

Bu esnada orduy-i hümâyun-i nusret-makrunuma kadı nasb ve tâyin olunmak lâbüd olduğundan sen müstahsenü'l-etvar ve sahibü'd-tedbir ve ehl-i ilm ve fakıh olup... bilâ ivaz velâ garez din-i mübîn uğruna niyet-i halise ile kabul ve fisebilillah azimet edeceğini izhar eylediğin ecilden hâliyâ hakkında مزيد mezid-i inayet-i aliyye-i şâhâne ve مزيت mezit-i re'fet-i seniyye-i pâdişahânem zuhura getürülüp işbu bin iki yüz on beş senesi Cemaziyelûlâsı gurresinden avâtıf-ı aliyye-i mülûkâne ve avârif-i behiyye-i husrevânemden şeref - yâfte-i sudur

Ordu kadılığı hem vazifesi ve hem de meşakkat ve mahrumiyeti cihetiyle ağır bir iş olduğundan bu hizmette bulunanlar tebdil edildikleri zaman derecelerinden daha yüksek mevleviyete derhal tâyin edilirler ve haremeyn mevleviyetlerinden Mekke kadısı olurlardı[1].

Bu kara ordusu kadısından başka donanmaya tâyin edilen kadıya da ordu kadısı denilirdi. Bunun tâyini Rumeli kazaskerine ait olup bazan kaptan paşanın tanıdığı liyakatli bir zat da kazaskere yapılan iltimasla tâyin olunabilirdi[2].

olan hatt-ı hümâyun-i şevket-makrunum mûcibince orduy-i hümâyun-i nusret-makrunum kadılığını sana tevcih ve inayet edip ilâmı için... tâyin olunmuştur. Buyurdum ki .... orduy-i hümâyun kadılığına gurre-i merkumeden sen mutasarrıf olup orduy-i hümâyunumda asâkir-i islâm-i zafer-encam beyninde icrây-ı ahkâm-ı şer'iyye-i nebeviyyeye... bezl-i makdur ve sâyi mevfur eyliyesin... gurre-i ca sene 1215 (Bu sırada Mısır seferi vardı).

1 "Medine-i *Filibe*'den mâzulen ordu kadısı olan Alaşehirli Abdullah Efendi, orduy-i hümâyun kadısı olanlara mezid-i ikram ve tâzim deb-i kadim olmağla birden Mekke-i Mükerreme kazasiyle tekrim ve emsâl ve akranı üzerlerine takdim olundu (*Raşid tarihi, c. II, s. 105 ve sene 111)*.

2 *D'ohson, c. IV, s. 577.*

ONUNCU BÖLÜM

İSTANBUL KADILIĞI

İstanbul ve bilâd-ı selâse kadılıkları

Bugünkü İstanbul vilâyeti hududu dahilinde fetihten (857 H.=1453 M.) itibaren biri İstanbul surları dahilinde ve diğeri sur haricinde Eyüp, Çekmeceler ve Çatalca etrafı ve diğer ikisi de Galata ve Üsküdar ve mülhakatı olmak üzere dört kadılık vardı. Bunlardan sur içindeki kadılığa İstanbul kadılığı ve hâkimine de *İstanbul kadısı* ve *İstanbul efendisi,* nadiren *İstanbul mollası* denilip[1] diğer üç kadılıktan Eyüp kadılığına *Havass-ı refia* veya kısa olarak *haslar kadılığı* adı verilmiş, *Galata* ve *Üsküdar* kadılıkları ise isimleriyle zikrolunmuştur[2].

İstanbul kadılığı sur içindeki mahallelerle surun deniz tarafındaki sahil, iskele ve limanlarına karışıp sur haricindeki yerler ve Boğazın Anadolu ve Rumeli sahillerindeki köyler ve kazaların hudutları ayrılmıştı; *Çekmece, Çatalca, Silivre* kazaları Eyüp yani haslar kadılığı hududu içinde bulunuyordu. Boğazın Anadolu sahili *Üsküdar* kadılığına ve Rumeli sahili *Galata* kadılığına aitti.

Evliya Çelebi'ye göre XVII. asırda Eyüp kadılığı yedi yüz köye hükmedip kazası dahilinde yirmi altı nahiyede nâib denilen vekilleri vardı[3]. Âdilâne hareket etmek suretiyle senede on bin kuruş gelir temin ederdi ki zamanına göre mühim bir varidattı[4]. *Hadımköy,* Büyük ve Küçük *Çekmeceler, Terkos, Uzunova'*da Eyüp kadısının birer nâibi bulunurdu.

Galata kadısının mahkemesi *arapcamii* yakınında idi; mıntıkası dahilinde üç yüz köy ve kırk nâhiye olup buralarda yüz elli

[1] *Hicrî XII. asırda İstanbul Hayatı (Ahmed Refik), s. 153, sene 1154.*

[2] Fatih Sultan Mehmed zamanında ilk İstanbul kadısı Hızır Bey'den sonra buraya Molla Husrev tâyin olunarak kendisine hürmeten *Eyüp, Galata* ve *Üsküdar* kadılıkları da vazifesine ilâve edilmiştir *(Şakayık tercümesi, s. 137).*

[3] *Seyyah* İnciciyan, XVIII, asırda İstanbul'a ait hâtıralarını yazarken *Eyüp* kadılığı içia şöyle diyor: "Eyüp beş yüz akçelik bir mollalık olup *Çatalca, Büyükçekmece, Küçükçekmece, Silivri, Ereğli, Midye, Burgaz* ve *Terkos* nahiyeleri ona tâbidir" demektedir. (Onsekizinci asırda İstanbul, tercüme eden Hrand Andreasyan, s. 76).

[4] *Evliya Çelebi seyahatnamesi, c. I, s. 363; II, s. 289, 293, 485,*

akçe yevmiyeli nâibleri vardı ki bunlardan birisi Tophane'deki ayak nâibliği idi. *Kasımpaşa*, *Beşiktaş*, *Yeniköy* veya *İstinye* nâiblikleri de Galata mollalığına bağlı idi. XIX. asır ortalarında *Yeniköy* nâibliği hariç olarak *Kasımpaşa* ile *Beşiktaş*'a mahreç mevalisi tâyin olunmuştu. *Marmara*'daki *Marmara adası* ile *Mudanya Kapıdağı*, *Erdek* ve *Bandırma* kazaları da Galata kadılığına tâbidi. Buralar, Galata mollası namına birer nâible idare edilirlerdi. Bundan başka Boğazın Rumeli tarafındaki askerî olmayan işler bu kadılık vasıtasiyle görülürdü[1].

Üsküdar kadısının mıntıkasında beş nâib vardı; senevî geliri kırk bin kuruş tutardı. *Beykoz* kazası *Üsküdar* mevleviyeti dahilinde ise de Müneccimbaşılara meşrut olduğundan onun tarafından yüz elli akçeli nâibi vardı, Boğazın *Beykoz*'dan başka Anadolu sahilinin şer'î muamelâtı Üsküdar kadılığına aitti. Kadının *Kartal*, *Pendik*, *Gebze*, *Şile* ile *Anadolu Kavağı*'nda birer nâibi vardı[2]. XVII. asır ortalarında Üsküdar kadısı mahreç mevalisinden olurdu.

Kadılar şer'î dâvalardan başka herhangi bir işe ait hukukî dâvalara, halkın ihtiyacı olan işlere, alış verişlere, esnafın narh usulüne, memleket dışına çıkarılacak eşyaya, memnû eşyanın çıkarılmamasına, harp levâzımını tedarik etmeğe, hulâsa askerî işlerden başka mıntakaları dahilindeki bütün işlere bakarlar, îcabında zabıta ile birlikte vazife görürlerdi.

Her üç kadılık da mevleviyet denilen büyük kadılıklardandı; İstanbul kadılığı derece ve ehemmiyeti îtibariyle bu üç kadılıktan yüksek olup XVI. asrın ikinci yarısından îtibaren Anadolu kazaskerliğine namzed olanlara yani Anadolu kazaskerliği pâyesiyle İstanbul kadılığında bulunmuş olanlara verilirdi. Kanun üzere İstanbul kadılığına *Mekke*, *Bursa*, *Edirne* kadılığında bulunanlar veyahut bunların pâyesini alanlar tâyin edilirlerdi. Diğer üç kadılığın dereceleri zaman zaman küçülmüş ve büyümüştür. Bunlardan Eyüp kadılığı 1185 H. (1771 M.) senesine kadar Devriye denilen küçük mevleviyetlerden iken bu sene hazret-i Halid b. Zeyd Ebû Eyyüp Ensarî'ye hürmeten mahreç

[1] *Evliya Çelebi seyahatnamesi, c. I, s, 432, 440; V, s. 295.*
[2] *Evliya Çelebi seyahatnamesi, c. I, s. 462, 463, 472.*

mevleviyeti derecesine yükselmiş ve *Halep* ile *Selânik* mevleviyetleri arasına konulmuştu[1].

İstanbul kadısı

Mevleviyetlerin en yükseği ve taht kadılarının son merhalesi olan İstanbul kadılığına gelmek için XV. asrın ikinci yarısından XVI. asrın ortalarına kadar bazan *Sahn-ı seman* ve çok zaman *Edirne* ve *Bursa* kadılıkları mahreç olmuş ise de[2] XVI. asır sonlariyle XVII. asırda beş yüz akçelik mevleviyetler artınca yeni bir kanunla mevleviyetler derecelere ayrıldı ve *Mekke* ve *Edirne*'den İstanbul kadılığına gelmek mümkün olmuştu; fakat kanun üzere İstanbul kadılığına namzed olanlar evvelâ İstanbul kadılığı pâyesini alıp sonra sırası gelince Anadolu pâyesini aldıktan sonra bilfiil kadılığa tâyin edilirdi[3]. Daha sonra bilhassa XVIII. asırdan îtibaren İstanbul kadılığına *Mekke* ve *Edirne* mollaları ve 1132 H. (1720 M.) 'de *Medine* kadılığının da Mekke derecesine çıkarılması üzerine her iki kadılıktan birisinde bulunan zatın tâyini kanun oldu. *Mekke* ve *Medine* kadılıklarına *Haremeyn kadılığı* ve kadılarına da *Haremeyn mevalisi* denilirdi.

XVI. asrın ikinci yarısından îtibaren kırk akçeden yukarı olan Hâriç medreselerinden îtibaren bütün müderrislerle mevalinin tâyinleri şeyhulislâmların vezir-i âzam vasıtasiyle takdim ettikleri arz tezkeresiyle yapıldığından mevaliden olan İstanbul kadısının tâyini de o suretle olurdu.

Fatih Sultan Mehmed'in kanunnâmesine göre büyük mevleviyetlerin yani beş yüz akçelik kadılıkların dereceleri beylerbeyilerden bir derece aşağı olup defterdarların alt tarafında oturmaları îcap ediyor idiyse de İstanbul kadıları defterdarların üstünde otururlardı ve dereceleri beylerbeyilerle müsavi idi[4].

[1] *Vasıf tarihi, c. II, s. 205.*

[2] Ebussuud Efendi, Sahn müderrisliğinden *Bursa* kadılığına tâyin ve oradan da *İstanbul* kadısı olmuştur *(Şakayık zeyli, Atâyî, s. 183).*

[3] 1908 H. (1326 M.) İkinci Meşrutiyetin ilânına kadar Rumeli ve Anadolu kazaskerleriyle İstanbul kadısı tâyininde merasim yapılırdı. Tâyin olunanlar şeyhulislâm dairesine gelirler, danişmend efendiler tarafından binişleri giydirilip sonra şeyhulislâmın yanına girerler, bir müddet oturup kahve içilmesini mütaakıp çıkarlar ve yine danişmendler mansıb sahibinin arkasına düşüp dairesine götürerek makamına oturturlardı. Meşrutiyetten sonra bu merasim kaldırılmıştır.

[4] *Kanunnâme-i Âl-i Osman, s. 13, 20.*

İstanbul kadılarının müddeti diğer mevali gibi bir sene olup bunun hangi tarihten başladığı sarih olarak bilinememekte ise de kadıların adedinin artmasına mebni bir sıra tertibi lüzûmu hasıl olmuş ve bunun da XVI. asrın ikinci yarısından îtibaren tatbik edilmiş olduğu ihtimal dahilindedir ki bu mütaalâayı Atâyî'nin kayıtlarından anlamaktayız[1].

İstanbul kadılığını fiilen îfa eden bir zatın bir senelik müddeti bittikten sonra İstanbul kadısı mâzulü olarak maişetine medar olmak üzere XVI. asrın sonları ve XVII. asır başlarına kadar yüz yirmi ve bazılarına riayeten iki yüz akçe yevmiye verilirdi[2]. Daha sonra bunlara *arpalık* suretiyle bir kazanın hasılât-ı şer'iyyesi tahsis olunarak oraya kendisine vekâlet etmek üzere bir nâib yollardı.

Mâzul İstanbul kadısı bir derece yüksek olan Anadolu kazaskerliğine geçmek için evvelâ bu makamın payesini alıp daha sonra sırası gelince bilfiil Anadolu kazaskeri olurdu; fakat bu usul katî surette tesbit edilmeden evvel İstanbul kadılığından Anadolu kazaskeri olan ve sonra tekrar İstanbul kadılığına getirilerek oradan Rumeli kazaskerliğine tâyin edilenler de görülmüştür.

İstanbul kadısının maaşı

İstanbul kadılığına tâyin edilenlerin muayyen resmî bir makamları olmayıp oturduğu konağının birkaç odasını mahkeme ittihaz ile dâvaları orada dinlerdi; bunun ve maiyyeti olan *bab nâibi*, *mübaşir*, *çuhadar* ve sair hademelerinin muayyen maaşları olmayıp bunu şer'î hasılâttan alırlardı[3]. Mahkeme geliri tahminî olarak hesap edildiğinden kadı'nın maaşı beş yüz akçe yevmiyeli mevleviyetler derecesinde îtibar edilmiş olmakla bereber bunun çok üstünde bir maaş elde ederdi.

İstanbul kadısı şer'i muamelelerden yani sicil, sâk, nikâh, miras, vasi tâyin ve azli, gaib, yetim malları ve sair işlerden kanunen

[1] *Atâyî, s. 25, 387, 485, 616, 658, 771.*

[2] *Kavanin-i Âl-i Osman der hülâsa-i mezamin defter-i divan (Aynî Ali Risalesi*, s. 99*)*.

[3] 1187 H. (1773 M.) tarihli bir vesikada pâdişahın İstanbul kadısına her ay beş yüz kuruş verdiği görülüyorsa da *(Cevdet tasnifi, saray vesikaları, Nr. 5910)* bunun maaşı olmayıp şahsa mahsus bir atıyye olduğu Enderun hazinesinden verilmesinden anlaşılıyor.

muayyen bir ücret alırdı[1]. Bu muayyen kanunî ücretten ziyade alanlar Divan-ı hümâyuna şikâyet edilirlerdi[2]. XVI. asırda İstanbul kadısı, Pâdişaha olan maruzatını Rumeli kazaskeri vasıtasiyle yapardı[3]. Çünkü İstanbul, Rumeli toprağında bulunduğundan muamelât îtibariyle mercii Rumeli kazaskerliği idi.

Vezir-i âzamın çarşamba divanı

İstanbul kadısı her çarşamba günü *Eyüp*, *Galata* ve *Üsküdar* kadılariyle birlikte Paşakapısı'na yani Babıâli'ye giderlerdi; o gün vezir-i âzam divanhaneye çıkıp dâva dinler ve kadılara ait şer'î dâvalar varsa onları da mıntıkalarına göre İstanbul kadısı ile diğer kadılara dinletirdi. Bu divanda vezir-i âzamın sağında İstanbul ve Eyüp kadıları, solunda Galata ve Üsküdar kadıları otururlardı[4].

Bu, Çarşanba Divanı öğleye kadar devam edip sonra yemek yenilirdi. Eğer vezir-i âzam şehre teftişe çıkarak iaşe ve narh işlerini kontrol etmek isterse İstanbul kadısı da beraberinde bulunur, çıkmadığı takdirde kadı mahkemesine dönerdi[5].

Vezir-i âzam kola yani *İstanbul*'u teftişe çıktığı zaman nerede durursa İstanbul kadısı ile Yeniçeri Ağası karşısında yer alırlar ve kendilerine sorulmadıkça söze karışmazlardı; narha dair olan işler hakkında lüzûm hasıl olursa o vakit vezir-i âzam İstanbul kadısı ile şehirde Belediye işlerine bakan *İhtisap Ağası*'ndan sorardı[6].

[1] Kanunnâmede nikâh akdinde bakîre ise yirmisi kadının, beşi mahkeme kâtiplerinin olarak yirmi beş akçe ve nikâh olan seyyibe (dul) ise kadının on beş, kâtibin beş akçesi vardı. Şer'î hüccet, nakl-i şehadet vesair muharrerattan kadı için resm-i kitabet yirmi, kâtipler için beş akçe ve sicille yazılan kazâyâdan sicil resmi sekiz akçe ve ıtıknâme (azad kâğıdı)den altmış altı akçe alınıp bunun ellisi kadıya ve on altısı mahkeme kâtiplerine ait olurdu. Yine kanun üzere imzadan on iki mürasele (muhabere ve mükâtebe) den altı akçe ve resm-i kısmetten binde onbeş alınırdı; bu miktar para râyici sebebile sonradan bir miktar arttırılmış ve sicil suretinden on dört ve hüccetten otuz akçe alınmıştır (*Tevkii Abdurrahman Paşa kanunnâmesi, s. 541, 542*).

[2] "Her hangi vilâyette ki kuzat ve kassamlar tecavüz eyliyeler vükelây-ı saltanat olan valiler men ve def edeler. Bu hususlardan dahi tekid-i âzim üzere emr-i Sultanî vârid olmuştur" *Abdurrahman Paşa kanunnâmesi, s. 541.*

[3] *Mühimme defteri, Nr. 4, s. 64.*

[4] *D'ohson, c. IV, s. 581.*

[5] *Tevkii Abdurrahman Paşa kanunnâmesi, s. 503.*

[6] İstabul kadılığında *İhtisab Ağası* denilen bir memur vardı. Bu, kadı

Vezir-i âzam seferde ise onun vazifesini sadaret kaymakamı görürdü; Pâdişah *Edirne*'de bulunup devlet merkezi oraya nakledilmiş ise o zaman *İstanbul*'da, İstanbul kaymakamı olarak bir vezir İstanbul'a ait narh muamelelerini görür ve İstanbul kadısı onunla temas ederdi. Pâdişah *Edirne*'de veya muharebe cephesinde bulunduğu zaman kazaskerler de onunla beraber bulundukları için İstanbul kaymakamının akdettiği divanda kazaskerleri temsilen İstanbul kadısı bulunarak dâva dinlerdi [1].

İstanbul kadısının kol gezmesi

İstanbul kadısı, sadrâzamla olan teftişten başka bizzat kendisi de esnafı kontrol etmek üzere maiyyetinde bir heyetle falaka deynek ve terazi taşıyan adamları da olduğu halde kola çıkardı. Bu teftiş esnasında narhtan ziyadeye veya okkada eksik satanlara falakaya yatırılarak dayak atılır îcabında boyunlarına tahta gülle geçirmek suretiyle teşhir ederdi [2].

Bu teftiş esnasında kadının başında *örf* denilen resmî büyük kavuğu maiyyetinde *muhzırbaşı* ile *keçeli çuhadar*, *mantar amameli kethüda* ve *kırmızı mücevvezeli* [3] muhzırlar, kuloğlanları ve yu-

marifetiyle esnafın satacağı eşyaya narh koyar ve ekmeğin çeşnisini tutardı. Evvelce bu hizmet fahrî olarak mûtemed bir şahsa verilip bu hizmeti mukabelesinde kendisine bir mansıb tevcih edilirken sonra muhtesiblik denilen bu iş mukataa suretiyle marttan marta bir sene müddetle iltizama verilir olmuştu. Muhtesibin her bir dükkândan muayyen bir parası vardı. Muhtesibin maiyyetinde doksan iki kul oğlanı ve on iki bölükbaşı bulunurdu. Bunlar esnafı kontrol ederler ve aynı zamanda İhtisab Ağasının her esnaftan alacağı paraları tahsil ederlerdi (*Kavanin-i Osmanî ve Rabıta-i Asitane*, s. 5). Evliya Çelebi de İhtisab Ağası için şöyle diyor : "İhtisab Ağası cemi-i ehl-i sanayie hükmedip tâzir ve siyasete ve bey'i ve şirâsında hilâf edenin tekdir ve tevbihine memur bir hâkimdir" (C. I.).

[1] Muharebe sebebiyle Pâdişahın ve anınla beraber kazaskerlerin *Edirne*'de bulunmalarına mebni *İstanbul*'a ait hükümlerin İstanbul kaymakamiyle İstanbul kadısına gönderildiğine dair ordu şikâyet ve mühimme defterlerinde bir hayli malûmat vardır.

[2] "İstanbul kadısı cümle şehrin ne kadar pazarcı ve ekmekçi ve kasap ve cümle ehl-i hiref ve ehl-i dükkâna narh verir. Eksik satanın boğazına tahta gülle geçirir, deynek vurur, şehrin cümle maslahatını ol görür; ahyanen vezir kulunuza ısmarlan İstanbul efendisine tenbih eyleyip narh ahvalini bir hoş görsün, sıkça sıkça şehri gezip dolaşsın, sonra kendisi bilür deyu muhkem tenbih lâzımdır" (*Koçi Bey'in Teşkilât Mecmuası*, s. 7).

[3] *Mücevveze*, tepeci geniş alt tarafı dar bir başlık olup XVII. asır

karıda söylendiği gibi falaka, deynek, terazi taşıyanlar olduğu halde kalabalık bir maiyet bulunurdu[1].

İstanbul kadısının dâva dinlemesi

İstanbul kadıları kendi evlerinde dâva dinlerlerdi. Müddetini doldurup değişince yeni İstanbul kadısı olan da kendi evini veya konağını mahkeme yapardı[2]. İstanbul kadısı mahkemesinin muayyen bir yerde olmaması yüzünden dâvacılar sıkıntı çekerlerdi[3]. Bu hal 1252 H. (1836 M.) senesine kadar devam etmiş ve sonra *bâb-ı meşihat* denilen *şeyhulislâm kapısı*'nda İstanbul kadılığı mahkemesi tesis edilerek dâvacılar bu seyyar halden kurtulmuşlardır.

İstanbul kadısının mahkemesinde *bâb yani kapı nâibi* denilen ve kadının işinin çokluğu sebebiyle dinlenecek dâvalarda ona vekâlet eden bir nâib ile muhzırbaşı, muhzırlar ve çuhadarlar bulunup vazife görürlerdi[4].

Kadı, yukarıda görüldüğü üzere nafaka tâyini, miras, vasi azl ve tâyini, aile dâvaları ve buna mümasil şer'î dâvalardan başka esnaf arasındaki şikâyet dâvalarını dinler, aralarındaki ihtilâfı hallederdi. Kadı, selâhiyeti dışında olan veya halledemediği idarî ve örfî muameleleri Divan-ı hümâyuna arz ile ferman getirtir ve ona göre hareket ederdi.

sonlarına kadar vezir-i âzamlar da giyerlerdi. Yalnız renkleri ile ayırt edilirdi. Mahkeme muhzırlarının *kırmızı mücevveze* giydikleri görülüyor.

[1] *Naima tarihi, c. V, s. 344.* İstanbul kadıları muhzırlarının başlarına kırmızı mücevveze giymeleri 961 H. (1554 M.)'de *Niksar*'lı Muslihuddin Efendi'nin İstanbul kadılığı zamanında kanun olmuştur. O tarihe kadar yalnız kadıların muhzırları kırmızı mücevveze giyerlerdi (*Âli, basılmamış ikinci cilt, varak 124b*).

[2] Evasıt-ı Şevvalde Rahmetullah Efendi İstanbul'dan azlolunup yeri emin-i fetva Şeyh Sinan-zâde Mehmed Efendi'ye verilip vezire varup el öpüp çarçamba günü divana (vezir-i âzam divanına) varup gelip hanesinde küttab ve nüvvab için tahta bendler yaptırıp..." (*Naima tarihi, c. V, s. 344*).

[3] 1187 H. (1773 M.) 'de İstanbul kadısı olan zatın hanesinin *Saraçhânebaşı*'nda olduğu görülüyor (*Türk Tarih Encümeninden Türk Tarih Kurumu'na devredilen yazmalardan, 58 numaralı mecmua, s. 3*).

[4] İstanbul kadılığı muhzırbaşısı terfi ederse kanun üzere kapıkulu süvari bölüğüne çıkardı (*Mühimme, Nr. 4, s. 56*). Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin muhzırbaşıları timar ile Dergâh-ı âli çavuşu, Şam, Halep ve Selânik kadılarının muhzırbaşıları da timarlı sipahi olurlardı.

İstanbul esnafı işleri mahkemeyi en çok işgal eden meselelerdendi. Kadı bu hususta elindeki fermana göre muhtelif esnafın dükkânlarının miktarına ve gediklerin arttırılmamasına esnaf, şeyh, kethüda ve yiğitbaşılarının yaptıkları şikâyet üzerine tahkikata ve her bir sınıfın ölçülerine ve bu ölçülerin değiştirilmemesine, dokumaların ölçüleriyle boyalarının bozularak sanata hile karıştırılmamasına dikkat ettirir ve bunları nâibleri ve bilirkişi vasıtasiyle kontrol ettirmek suretiyle bu husustaki dâvaları ve şikâyetleri dinlerlerdi. İstanbul kadısı borçluyu hapsetmek selâhiyetini haizdi.

İstanbul kadısının diğer vazifeleri

İstanbul kadısı yalnız sur dahilinde yukarıda saydığımız dâvalara bakmayıp şer'î vazifesine ilâve olarak ticaret, sanat, elişleri ve iaşeye müteallik İstanbul şehrine ait olarak bir kısmını aşağıda zikredeceğimiz belediye işlerinden de mesuldü ki bu hal vazifesinin ne kadar ağır ve şümullü olduğunu göstermektedir; kadı bu işleri görürken lüzumu halinde yeniçeri ocağından Asasbaşı, Subaşı ile İhtisab Ağası, Mimarbaşı, Çöplük subaşısı (tanzifat âmiri) diğer hükümet adamlarından yardım görürdü.

Kalpazanların kontrolleri, gümüşün simkeşler tarafından sûistimal edilmemesi, para rayicine dikkat olunması, hamalların nizamı, serpuş giyilmesine ve bunların nizamına bakılması (çünkü kimlerin ne gibi serpuş giyecekleri muayyendi) su işleri, münasebetsiz kadınların teftişleri, cami yakınlarında ve mahalle aralarında meyhanelerin bulunmaması, evlerin önlerine şahnişin ve çardak yapılmaması, kerestelerin envaiyle boy ve enlerinin nizamına uygun olması, yangınların sirayetini men için tedbir alınması, kaldırımların tamiri, İstanbul'un sıhhat işleriyle ilâç, tabib ve cerrahların teftişleri, hayvanların tahammüllerinden fazla yük taşımamaları, amele ücretlerinin kontrolu, kayıkçıların nizamı, narhtan fazlaya satılan eşyadan dolayı yapılan şikâyetlerin tetkiki, İstanbul, yiyecek, içecek ve giyeceklerinin ne suretle tevzi edileceği, muhtelif vakıflardan kasap akçesinin tahsili, et narhına dikkat edilmesi bedestendeki esnafın ve dellâlların hilelerine meydan verilmemesi, odun ve kömürün narh mûcibince satılması, ayakkabıların nizama göre yapılması, çuhanın cinsine göre fiyat konarak satılması, dokuma, ibrişim ve seraser

denilen kumaşın muayyen ölçüde ve hamurda olması, dilenciliğin men'i, hırsızlara karşı tedbir alınması, mahallelerde kefilsiz olarak hiç kimsenin oturmaması, ev inşasında dikkat edilecek şeyler, gediklerin kontrolleri, lâle soğanına narh konması, esir ticareti, mirî imalâthaneden başka yerde tüfenk yapılmaması, İstanbul tarafına gelen gemi ve kayıkların muayyen yerlerinden başka yere yanaştırılmamaları, bir muharebe vukuunda kapıkulu ocaklariyle birlikte sefere gidecek olan *orducu* esnafının tesbiti ve zamanı gelince sevkleri[1], memnû olan eşyanın katiyyen memleket dışına çıkarılmaması[2]. Halkın sıkıntı çekmemesi için İstanbul iaşesi için evvelden tedbir alınması, şayet bir lütf-i mahsus olarak ecnebi memleketine eşya çıkarılacak olursa bunun memleket ihtiyacına sekte vermiyecekse ihracına müsaade edilmesi, her sınıf kâr ve kisb sahiplerinin yani esnafın şeyh, kethüda, yiğitbaşı ve ehl-i hibre gibi ileri gelenlerinin pazarbaşılığın tescili bu vazifeler arasında idi.

Kadı bunların bir kısmını doğrudan doğruya kendisi görür veya nâiblerine gördürür. Bir kısmını da alâkadar olanlarla işbirliği yaparak hallederdi[3]. Meselâ *İstanbul*'daki bina işleri Mimarbaşının, sıhhat işleri ve tabiblerin kontrolleri hekimbaşının vazifeleri cümlesindendi. Onların bu gibi hususlarda Divân-ı hümâyuna takdim ettikleri arîzalar İstanbul kadılığına gönderilirdi.

[1] İstanbul Kadısına hüküm ki,
Şimdiki halde.. sefer-i hümâyuna azimet eyleyip orducı ihrac olunmak lâzım olmağın mahrusa-i *İstanbul*'da altı nefer kasab, on bir nefer habbaz (ekmekçi), sekiz nefer bakkal, sekiz nefer tabbah, yedi nefer aşçı, beş nefer attar, bir nefer bozacı, yedi nefer berber, iki nefer eskici, dokuz nefer hayyat (terzi) ve bir nefer hallaç, sekiz nefer papuççu, sekiz nefer çizmeci, altı nefer nalçacı, beş nefer saraç, yedi nefer penbedoz (pamuklu diken), beş nefer çuhacı, beş nefer çakşirci, beş nefer bezci, sekiz nefer nalband ve beş nefer palanduz, iki mumcu, yedi nefer muytab (mutaf), on üç nefer cevfuruş (arpacı) ihrac olunmasını emredip buyurdum ki... (*Kanunnâme, Veliyyüddin Efendi kütüpkanesi, Nr.* 1970, *varak* 98).

[2] Memnû eşya ihtiyaca göre artıp eksilmiş ise de daimî olanları zahîre, barut, at, silâh, kurşun, bakır ve demirdi. Bazan bunlarla beraber pamuk, pamuk ipliği, balmumu, sahtiyan, meşin, gön, donyağı, zift ve koyun derisi de menedilirdi (*Mühimme defteri, Nr. 61, s. 2*).

[3] Bu hususta Divân-ı hümâyun mühimme defterlerinde yüzlerce hüküm vardır; bunlardan bir kısmı merhum Ahmed Refik Bey tarafından hicrî XI. ve XII. asırlarda *İstanbul hayatı* ismi altında neşredilmiştir.

İstanbul kadısının nâibleri

Yukarıda gösterdiğimiz pek geniş ve çeşitli işleri yalnız İstanbul kadısı halledemiyeceğinden kadılar maiyyetinde bizzat mahkemede yanında bulunan bâb ve keşif nâiblerinden başka İstanbul dahilinde muhtelif mıntıkalarda ayrıca birer nâibi bulunduğu gibi ticarî işler, fırınlar, şehre girip çıkan eşyaya bakmak ve esnafı kontrol etmek üzere ayrıca nâib denilen vekilleri vardı. Bunlar kadı namına iş görüp hüküm verirlerdi. Bu nâiblerin de maiyyetleri vardı[1].

İstanbul'daki nâibliklerin ihtiyaca kâfi gelmemesi ve halkın bilhassa kış mevsiminde uzak yerlere kadar giderek müşkilâta uğramaları sebebiyle 2 Safer 994 (23 Ocak 1556) tarihli bir ferman üzerine mahkeme açarak nâib oturtması için İstanbul kadısına izin verilmiştir.

İstanbul kadısının dairesinde kendisine yardımcı olarak *bâb nâibi* vardı ve bu nâib işlerin çokluğu sebebiyle kadının evindeki mahkemede ona yardım ederek dâva dinler ve hüküm verirdi.

İstanbul'daki nâibli mahkemelerin en mühimmi *Mahmud Paşa mahkemesi* olup ondan sonra *Davud Paşa*, *Ahi Çelebi* ve *Balat* semtleri nâiblikleri gelirdi[2]. Bunlardan başka çarşı ve pazarları dolaşarak esnafın alış verişlerini ve terazilerini kontrol eden ve aralarındaki ihtilâfları halleden ve sahtekâr ve muhtekir esnafı cezalandıran ve maiyetinde kul oğlanlarından bir terazici ile[3] şer'a ve kanuna aykırı hareket edenleri men ile ceza veren ayak nâibi[4] ve es'ari yani halkın aldığı eşyanın fiyatlarını tâyin ve

[1] *Muhyiddin Fenarî* 927 H. (1521 M.)'de *İstanbul* kadısı olunca Mustafa Sürurî Efendi'yi kendisine nâib yapmıştır. "O zamanedek nüvvâb-i mahkeme, muhzır gibi müteayyen iken, istihdam-ı tevâbî ibtida bunlara vaki olmuştur" kaydiyle nâiblerin maiyyetlerinin bu tarihten başladığı anlaşılıyor (*Atâyi, s. 24*).

[2] 1090 H. (16080 M.)'de Balat mahkemesinde şer'-i şerife mugayir nikâh akdi ve sak tahriri dolayısiyle Balat mahkemesinin kapatılması hakkında ferman çıkmış ve mahkemelerde namuskâr, dindar, perhizkâr nâiblerin bulunması İstanbul kadılığına emrolunmuştur (*Raşid, c. I, s. 358*) XIX. asır ortalarında Mahmud Paşa ve Davud Paşa nâibleri Devriyye mevalisinden ve Ahi Çelebi nâibi mahrec mevalisinden idiler (1271 *tarihli İstabul Salnâmesi*).

[3] *İstanbul*'da kola çıkan vezir-i âzam, İstanbul kadısı, İhtisab Ağası ve ayak nâiblerinin maiyyetlerinde kul oğlanlarından birer terazici bulunurdu (*İhtisap işleri hakkında Nizam, Başvekâlet arşivi, sandık 92*).

[4] 14 Muharrem 1003 (27 Eylül 1594)'de vefat eden Rumeli kazaskeri Ahi-zâde Abdülhalim Efendi'nin ayak nâibi hakkında :

kontrolü ve aralarındaki dâvaları hal ile hüküm veren *Çardak nâibi*[1] ve mumcu esnafının işlerine bakan *mum nâibi* ve İstanbul Yağkapanı'nda bulunarak sadeyağı ve zeytin yağına müteallik işleri ve tüccar ve esnaf arasındaki ihtilâf ve dâvalara bakan *yağ nâibi* ve İstanbul ihtiyacına yeter cins muayyen zahîreyi görüp bu hususa ait muameleleri temin ve kontrol eden, dâvalarını dinleyen ve ekmekçilerin hesaplarını tetkik ile Unkapanı tarafındaki dairesinde oturan *Unkapanı* veya sadece Kapan nâibi -ki maiyetinde bir de veznedarı vardı-[2] ve bir de herhangi bir şikâyet üzerine dâvalara bakan *Keşif nâibi* ve avarız isimli vergiyi toplayarak bunu vermiyenler aleyhinde hüküm veren *avârız nâibi* ve İstanbul ihtiyacına göre pastırmalık hayvanların alınıp satılmasına ve pastırma fiyatlarının tesbiti ile bu husustaki dâva ve ihtilâfları halletmeğe memur *pastırma nâibi* İstanbul kadısının vekilleri idiler.

İstanbul kadılığının nezareti altındaki vakıfların hesaplarına bakmak üzere bir muhasebeci ile şehirliye (askerî sınıfın haricindeki İstanbul halkı) ait resm-i kısmeti taksim eden *kassam-ı beledî* isimlerinde iki memur da İstanbul kadısının maiyyetinde bulunurdu[3].

XXI. asrın ikinci yarısında İstanbul kadısının maiyyeti memurları şunlardı : İstanbul kadısının muvakkat ve daimî iki şer'î müşaviri, İstanbul kadılığı müsteşarı, İstanbul Bâb mahkemesi nâibi, İstanbul kadılığı vekayi kâtibi, Bâb mahkemesi başkâtibi.

Câm-ı mey-i nâbımız etti şikest
Meclisimiz bastı ayak nâibi

beyti bunların bazan şüpheli mahallere ve memnû mahallerede gizli olarak içki içenlere baskın yaptıklarını gösteriyor.

[1] *Çardak nâibi*, *Yemiş iskelesi* tarafında hâlen Çardak iskelesi adını taşıyan mahalde oturup hariçten deniz yoluyla gelen bütün eşyayı kontrol eder ve resmini alırdı. Burada aynı zamanda yeniçeri ocağı ortalarında elli altıncı orta çorbacısının emri altında bir miktar yeniçeri de bulunarak icabında Çardak nâibine yardım eder ve bu orta çorbacısına yani bölük kumandanına *Çardak çorbacısı* deniliyordı. Evliya Çelebi, Çardak nâibinin maiyyetinde seksen adamı olduğunu ve bunlara *pazar gammazları* denildiğini beyan eder (*C. I, s. 569*).

[2] *Kavanin-i Osmanî ve Rabıta-i Âsitâne* (*S. 2*); *D'ohson, c. IV, s. 543*; *Lütfi tarihi, c. I, s. 123.*

[3] *Kavanin-i Osmanî ve Rabıta-i Âsitâne, s. 2.*

ON BİRİNCİ BÖLÜM

PÂDİŞAH HOCALARI

Osmanlı pâdişahları şehzâdelikleri zamanında ulemadan münasip bir zattan okutulur ve hükümdar oldukları zaman onu kendilerine *hünkâr hocası* yaparlardı. Eğer kendisi pâdişah olmadan evvel hocası vefat etmiş ise ulema arasından kendisine bir hoca intihap ederdi.

Osmanlı hükümdarları içinde ilk olarak Sultan Çelebi Mehmed'in Sofu Bayezid adında bir hocası olduğunu görmekteyiz[1]. Fatih Sultan Mehmed'in şehzâdeliğinde Halebli Siracüddin Mehmed ve İbn Temcid, Mevlâna Ayas[2] en sonra da Şemsüddin Ahmed Molla Gürani[3], hocaları olup Molla Gürani hocası iken pâdişah olmuştur. Fatih'in hükümdarlığı zamanında Tazarruat sahibi meşhur Sinan Paşa Bursalı Hoca-zâde Muslihuddin Mustafa, Hatib-zâde Muhyiddin Mehmed[4] Ispartalı Abdülkadir, Samsunlu Hasan, Bursalı Veliyuddin-zâde Ahmed Paşa ve Hayreddin Efendiler[5] zaman zaman değiştirilmek -çünkü sultan Mehmed'in bıkıcı tabiatı vardı- suretiyle Pâdişah hocalığında bulunmuşlardır.

II. Bayezid'in Amasya valiliği ve pâdişahlığı zamanında hocası Amasyalı Hatip Kasım ile Mevlâna Salâhuddin[6], Seyyid Abdullah[7] ve Hattat Mirim Çelebi Mahmud ve Kaydıhayatla Muarrif-zâde ve yazı hocası Amasyalı Şeyh Hamdullah isimlerinde hocaları vardı.

Yavuz Sultan Selim'in şehzâdeliğinde ve hükümdarlığında en sevdiği biricik hocası *Kastamonu*'lu Halimi Çelebi[8]

[1] *Şakayık tercümesi, Mecdî, s. 85.*
[2] *Şakayık tercümesi, Mecdî, s. 188, 189.*
[3] *Şakayık tercümesi, Mecdî, s. 102.*
[4] *Şakayık tercümesi, Mecdî, s. 193, 145, 166.*
[5] *Şakayık tercümesi, Mecdî, s. 190, 198.*
[6] *Şakayık tercümesi, Mecdî, s. 197.*
[7] *Şakayık tercümesi, Mecdî, s. 342, 35, 197.*
[8] *Şakayık tercümesi, Mecdî, s. 385.*

ve Kanunî'nin de şehzâdeliğinden itibaren hocası *Daday*'lı Hayreddin Efendi idi[1].

II. Selim'in şehzâdeliğinde ve pâdişahlığında hocası *Birgi*'li Ataullah Efendi ve III. Murad'ın ise evvelâ İbrahim Efendi ve sonra da Tacü't-tevarih sahibi meşhur Sadeddin Efendi olup Sultan III. Mehmed'in şehzâdeliğinde hocaları Cafer, Azmî ve Nevali Efendiler olup sonuncusu Sultan Mehmed'in cülûsundan iki gün evvel vefat etmiş ve hükümdar olunca babasının hocası Sadeddin Efendi'yi kendisine hoca intihap eylemiştir.

I. Ahmed'in hocası *Aydın*'lı Mustafa Efendi ve II. Osman'ın *Amasya*'lı Ömer Efendi, Sultan İbrahim'in Cinci Hoca Hüseyin Efendi, IV. Mehmed'in Vanî Mehmed Efendi, II. Süleyman'ın Arap-zâde Abdülvehhab Efendi, II. Mustafa'nın şehzâdeliğinde evvelâ Seyyid Mehmed Efendi ve sonra Vanî Efendi, damadı *Erzurum*'lu Seyyid Feyzullah Efendi resmen hocalığında bulunmuşlardır.

III. Ahmed'den itibaren muallim-i Sultanî unvaniyle pâdişah hocası tâyin edildiği görülmüyor[2]. Yalnız Osmanlı Pâdişahlarından bazılarının kendi zamanlarındaki meşhur hattatlardan güzel sanatlardan olan yazı dersi alıp bu nefis sanatta yetiştikleri görülmektedir[3].

Pâdişah hocalarından bazıları, kendilerine gösterilen teveccühten cesaret alıp devlet işlerine kadar müdahale etmişlerdir. Bunlardan II. Osman'ın hocası Ömer ve II. Mustafa'nın hocası ve şeyhulislâmı Seyyid Feyzullah Efendiler her işe burunlarını sokarak velinimetlerinin felâketlerine sebep olmuş-

[1] *Şakayık tercümesi, Mecdî, s.* 440.

[2] Sultan Abdülmecid'in şehzâdeliğinde hocaları Akşehirli Ömer ve Şehrî Hafız Emin Efendilerle Sultan Abdülaziz'in hocası da Hasan Fehmi Efendi'dir.

[3] Sultan II. Süleyman Hattat Tokadlı Ahmed ve II. Mustafa Hoca-zâde Mehmed ve meşhur Hafız Osman ve III. Ahmed, Hafız Osman'dan *sülüs* ve *nesih* ve II. Mahmud *sülüs*, *nesih* ve *celi* yazısını Mehmed Vasfi ve meşhur Mustafa Rakım Efendilerden öğrenerek icazet almışlardır. Osmanlı hükümdarlarından Hattat olmayarak yazıları güzel olanlar da vardır. Kanunî Sultan Süleyman ile IV. Murad, III. Mustafa ve III. Selim'in hatt-ı hümâyunları güzel talik kırması olduğu gibi II. Ahmed, I. Mahmud ve III. Osman'ın yazıları da nesihdir.

lardır. Hattâ Feyzullah Efendi Pâdişahın iradesiyle sadr-ı âzamların üstünde tutulmuş ve onun mütalâası alınmadan bir iş görülmez olmuştu. III. Mehmed'in hocası Sadeddin Efendi devlet siyasetinde mühim rol oynamış ve Haçova Meydan Muharebesinin kazanılmasında âmil olmuştur.

II. Süleyman'ın hocalığa intihap ettiği Abdülvehhab Efendi nüfuz tesis ederek pâdişaha bazı telkinlerde bulunduğunu haber alan vezir-i âzam Köprülü-zâde Fazıl Mustafa Paşa bir yolunu bularak Abdülvehhab Efendi'nin *Medine*'de mücavir kalmak istediğini arzetmiş, Pâdişah ibtida buna muvafakat etmemiş ise de vezir-i âzamın tekerrür eden telhisi üzerine istemiyerek hocasını uzaklaştırmağa mecbur olmuştur [1].

Fatih Sultan Mehmed zamanında tedvin edilmiş olan kanunnâmede pâdişah hocaları hakkında, "Şeyhulislâm ulemanın reisidir ve muallim-i sultanî dahi kezalik serdar-ı ulemadır; vezir-i âzam onları, riayeten üstüne almak münasibtir; amma müftü (Şeyhulislâm) ve hoca sair vüzeradan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddur dahi ederler" kaydiyle pâdişah hocasının şeyhulislâmla aynı derecede ve vezir-i âzamdan maada vezirlerin üstünde olduğu gösterilmiştir [2].

Yine bu kanunnâmede pâdişah hocası oğullarının şehir emininden günde altışar akçe ulûfeye mutasarrıf olmaları da kaydedilmekte ve bayram tebriklerinde pâdişahın, hocasına ayağa kalkacağı beyan olunmaktadır [3].

Fatih'in bu kanunnâmesinde şeyhulislâm, pâdişah hocası ve kazaskerlerin aynı elkabla zikredildiği görülüyor [4], daha sonraki

[1] *Raşid, c. II, 116, 1101 sene.* Vezir-i âzam sefere gideceği için pâdişah üzerinde müessir olarak icraatına engel olanları ve Abdülvehhab Efendi'den başka, Darüssaade ağası Mustafa Ağa'yı ve buna telkinatta bulunan yazıcı Sarı Mehmed Efendi'yi uzaklaştırmıştır.

[2] *Kanunnâme-i Âli Osman, s. 10.*

[3] *Kanunnâme-i Âl-i Osman, s. 22, 25.* Bayram tebriklerinde pâdişahın şehzâde muallimlerine ayağa kalkması kanun değildi; fakat III. Murad şehzâdeler hocası Nev'î Efendi'ye hürmeten ayağa kalkmıştır (*Şakayık zeyli, Atâyî, s. 420*).

[4] اعلم العلماء المتبحرين افضل الفضلاء المتورعين ينبوع الفضل و اليقين وارث العلوم الانبياء و المرسلين كشاف المشكلات الدينيه و صحاح متعلقات يقينيه كشاف رموز

tarihlerde bu elkabta bazı değişiklikler olmuş ve kazaskerlerin elkabı bundan ayrılarak şeyhulislâm ile pâdişah hocalarının elkabı müsavi olarak zikredilmiştir[1].

Pâdişah hocaları şeyhulislâmlığa tâyin edilirlerse en yüksek iki makamı ihraz ettikleri için kendilerine *Câmiü'r-riyaseteyn* unvanı verilirdi. III. Mehmed'in hocası Sadeddin ve II. Mustafa'nın hocası Erzurum'lu Seyyid Feyzullah ve Sultan Abdülaziz'in hocası Hasan Fehmi Efendiler bu unvanı almışlardır.

Kanunî Sultan Süleyman, hocası olan Hayreddin Efendi'ye fevkalâde hürmetinden dolayı pâdişah hocası oğullarının defaten Dâhil müderrisi olmalarını ve hocasının mülâzimlerinin de Hâşiye-i tecrid medreselerinin ikinci derecesi olan yirmi beş akçe yevmiye ile -birinci müderrislik yirmi akçeli idi- müderrisi olmalarını kanun yapmıştır[2].

Pâdişah hocalarından bazıları hakkında hükümdarın fevkalâde teveccühüne mebni nâdiren şeyhulislâmın üst tarafında oturtulduğunu Âli yazıyor[3]. Fakat Âli bunu Fatih zamanındaki kanundan bahsederken zikretmekte olup bu hususta bir misal göstermemektedir; lâkin Hezarfen Hüseyin Efendi *(Telhis ü'l-beyan fî Kavanîn-i Âl-i Osman)* isimli kanunnâmesinde pâdişah hocalarından fazl ve kemal sahibi olanların nadir olarak

الدقايق حلال المشكلات الحقايق خواجهم مولانا محمد ادام الله فضائله "Âlemü'l-ulemai'l-mütebahhirîn efdalü'l-füzelâi'l-müteverriîn yenbû'l-fasl u ve'l-yakîn varisü ulûmi'l-enbiya ve'l-mürselîn keşşafü'l-müşkilâti'd-diniyye ve sıhahu müteallikat-ı yakîniyye keşşaf-ı rümûzi'd-dekayık hallâlu'l-müşkilâti'l-hakayık hocam Mevlâna Mehmed edâmellahü fezâilehu" *kanunnâme-i Âl-i Osman, s. 30.*

[1] " اعلم A'lemü'l-ülemai'l-ızam efdalü'l-füzelâi'l-fiham kâşifu esrâri't-tenzil mazharu dekayıki't-tefsir ve't-te'vil münevveru mesabihi'l-ehadisi'n-nebeviyye maşrıku meşariki'l-envari'l-Mustafaviyye matlau metalii'l-envar mirkatu medârici'l-esrar siyaku gayâti'l-fezâil ve'l-maarif ve nisâbu râyati'l-fevazıl ve'l-avârif bahrü'l-meani ve'l-yakin el-müeyyed bi-teyidi'l-meliki'l-muîn" *Feridun Bey Münşeatı, c. I, s. 11.*

[2] Âli (*Künhü'l-ahbar, basılmamış ikinci cilt*), *varak 115*; *Şakayık tercümesi, s. 440.*

[3] "Hâce-i şehriyarın şeyhulislâma tasadduru mukannen değildir; iltifata müteallik bir kanun-ı müşkildür" *Âli, basılmamış birinci cilt, s. 17.*

vezir-i âzam ve şeyhulislâmın üstünde yer aldıkları kayıtlıdır[1]. Fakat mutlak surette pâdişah hocalarının herhangi bir cemiyette Rumeli kazaskerine takaddüm ettiği görülüyor. Meselâ Sultan Süleyman zamanındaki bir sûr esnasında sağ tarafta pâdişah hocasının onın alt tarafında o tarihte Rumeli kazaskeri bulunan Ebussuud Efendi'nin ve daha sonra Anadolu kazaskeri ve *İstanbul* ve *Edirne* kadılarının oturdukları görülmektedir[2].

Padişah hocalarının arpalık hasları olup ihtiyaçları pâdişah tarafından temin olunurdu[3].

[1] "Meşayıh-i islâm vüzeraya tesaddur eder ve kazaskerlere ve lâzım geldikte vezir-i âzama dahi tasaddur eder. Hünkâr hocalarına her zaman tasaddur edemez. Meğer hoca şeref-i zatten âri ola" dedikten sonra şu vakıayı nakletmetedir: Kanunî Sultan Süleyman zamanında vezir-i âzam İbrahim Paşa'nın evlenme merasiminde şeyhulislâm ile pâdişah hocasının nasıl oturacakları yani mevkileri vezir-i âzamdan sorulmuş, İbrahim Paşa bu işin halli bana aittir diyerek pâdişahın gelmesi üzerine onun sağına kendisi oturup soluna da pâdişah hocasını oturtmuş. Bu sırada şeyhulislâm İbn Kemal meclise gelince İbrahim Paşa heman yerinden kalkarak biz makam-ı hizmette oluruz sözleriyle yerini İbn Kemal'e verdiğinden bu incelik pâdişahın takdirini mûcip olmuştur (*Telhisü'l-beyan, varak 140, 141*).

[2] *Kanunnâme-i Osmanî (Esad Efendi Kitapları), Nr. 2362.*

[3] *Telhisü'l-beyan fî Kavânin-i Âl-i Osman, varak 145.*

On İkinci Bölüm

KAZASKERLER

Kazaskerliğin ihdası

Osmanlı kazaskerleri hakkında merkez teşkilâtına dair basılmış olan kitabımızda oldukça etraflı malûmat varilmiş ise de ilmiye teşkilâtını bozmamak için burada kazaskerlerden kısaca bahsetmek îcap eylemektedir.

Osmanlı devletinde kadılık, biri kanun ile tesbit edilmiş olan askerî sınıfların ve diğeri, bunun dışındaki halkın ve köylülerin şer'î ve hukukî işlerine bakmak üzere iki kısımdır. Bunlardan halka ait dâvalara bakan kadılardan yukarıda ayrı bir bölüm olarak bahsetmiştik.

Osmanlı devletinde askerî sınıfın şer'î ve hukukî işlerine bakmak için ilk defa I. Murad zamanında kazaskerlik ihdas edilmiş ve bu mevkie birinci olarak Bursa kadısı Çandarlı Kara Halil Hayreddin Efendi tâyin olunmuştur (takriben 764 H.= 1363 M.)[1].

Kazaskerlik 885 H. (1480 M.) tarihine kadar bir iken, hudutların genişlemesi ve işlerin artması sebebiyle bu tarihte Rumeli ve Anadolu kazaskerlikleri ismiyle iki oldu; o tarihte kazasker bulunan Muslihuddin-i Kastalanî daha üstün addedilen Rumeli kazaskerliğine tâyin olunup Anadolu kazaskerliğine de İs-

[1] 763 H. (1362 M.)'de Sultan Murad Hüdavendigâr "cedd-i büzürk-darları zamanından beru asker-i hümâyuna kazasker nasb olunmamıştı. Her seferde paytaht kadısı ki eâzım-ı kuzat idi. Rikâb-ı saadet-intisab mülâzemeti ile memur olub kat'-i hususât-ı şer'îyye ve nazm-ı mesalih-i mer'iyye-i asker eyler idi. Şâh-ı devlet-penahın zamanında kesret-i sipah muktezası üzere müstakil kazasker tâyin buyurulub sefer ve hazarde mesalih ve münazaat ve enkiha vesair muamelât ve taksim-i terekât, asker kadılarına tefviz buyrulmak münasib görülüb ol evkatta *Bursa* kadısı olan Çandarlu Mevlâna Halil eâzım-ı kuzat olub Osman Gazi zamanından beru mazhar-ı hidemât-ı lâyika olmağın mansıb-ı mezkûr mevlânay-ı mezbure tevcih buyruldu.." *Tacü't-tevarih, c. I, s. 69*; *Aşık Paşa-zâde (İstanbul tab'ı), s. 57*; *Oruç Bey tarihi, s. 30*; *Neşrî (Cihannüma), Türk Tarih Kurumu yayını, s. 190, 191.*

tanbul kadısı *Balıkesir*'li Hacı Hasan-zâde Mehmed b. Mustafa Efendi tâyin olundu.

Yavuz Sultan Selim zamanında Doğu ve Güney-Anadolu'nun ilhakı üzerine 922 H. (1516 M.) tarihinde *Arap ve Acem kazaskerliği* ismiyle üçüncü bir kazaskerlik ihdas olunarak *Diyarbekir* bu kazaskerliğe merkez olmuş ve buraya da meşhur âlim ve müverrih İdris Bitlisî tâyin olunmuştu. *Suriye* ve *Mısır*'ın da ilhakiyle bu Arap ve Acem kazaskerliği de devlet merkezine nakledilip kazaskerliğine Fenarî-zâde Mehmed Şah Efendi getirilerek 924 H. (1518 M.) 'de onun buradan ayrılmasından sonra bir müddet vekâletle idare edilen bu kazaskerlik lağvolunarak işleri Anadolu kazaskerliğine bırakılmış ve bu suretle Rumeli ve Anadolu kazaskerlikleri Osmanlı saltanatının kaldırılmasına kadar devam etmiştir.

Kazaskerliğe mevleviyet denilen beş yüz akçe yevmiyeli büyük kadılıklardan gelinirdi. XVI. asrın ikinci yarısına kadar kazasker olmak için muayyen bir tertip yoktu; fakat bu tarihten sonra Anadolu kadılığına Anadolu kazaskeri pâyesiyle İstanbul kadılığı yapanlar getirilmeğe başlamış ve oradan Rumeli kazaskerliğine gelmek kaidesi teessüs etmişti. Daha sonra ihdas edilen pâye kanuniyle gerek mevleviyetlerin ve gerek kazaskerliklerin evvelâ o makamın pâyesini alıp sonradan fiilen kazasker tâyin olunmaları kanun oldu. Rumeli kazaskerliğinde bulunmuş olan kazaskerler, eğer Anadolu'dan mâzul olanlar arasında müstahik birisi yoksa tekrar tekrar Rumeli kazaskeri olmaları caizdi. Eğer varsa onların kıdemli ve âlimleri ve hüsn-i zan kazanmış olanlarının Rumeli kazaskerliğine getirilmesi îcap ediyordu. Dört beş defa kazasker olanlar vardı.

Kazaskerlik müddeti diğer mevleviyetler gibi bir sene olup o müddeti dolduran, kazasker mâzulü sayılarak yerine sırada olan başkası tâyin edilirdi. Anadolu kazaskeri ise ibtida o makamın pâyesini alır ve sonra fiilen Anadolu kazaskeri olur ve buradan da Rumeli kazaskerliği pâyesini alır ve sonra filen Rumeli kazaskeri tâyin olunurdu. XVI. asrın ikinci yarısından sonra Rumeli kazaskerleri şeyhulislâm olurlardı; Rumeli kazaskeri olmadan Anadolu kazaskerliği yapmış olanlardan şeyhulislâm olanlar varsa da nâdiren vuku bulurdu.

Kazaskerlerin Divan-ı hümayun âzalıkları

Sarây-ı cedid-i âmire denilen Topkapı sarayındaki divan-ı hümâyun içtimalarında kazaskerler de bu divanın âzasından idiler. Vezir-i âzamın riyasetinde *kubbealtı* denilen mahalde toplanan divanda vezirler sadr-ı âzamın sağında ve kazaskerler de sol tarafında otururlardı. Her içtimada eğer varsa kendi kazaskerlikleri mıntakasında divana kadar gelmiş olan şer'î ve hukukî olan dâvalara bakarlardı.

XVI. asır ortalarına kadar kazaskerler, derece îtibariyle müftü yani şeyhulislâmların üstünde bulunurlarken Ebussuud Efendi'nin şeyhulislâmlığından îtibaren bu üstünlüğü kaybetmişlerdir; bununla beraber XIX. asır ortalarına kadar Divan-ı hümâyun âzası olarak kalmışlardır.

Kazaskerler Divan-ı hümâyuna veya vezir-i âzama giderlerken muhzırbaşı, kapıcılara mahsus başlık olan keçe ile ata binip diğer muhzırlar da mücevvezeleriyle yaya olarak önüne düşüp divana veya vezir-i âzamın sarayına götürerek aynı tertiple konaklarına getirirlerdi. Muhzırların yeni tâyin edilen kadılardan muayyen miktar aidatları vardı[1].

Kazaskerler kanun üzere her hafta cuma günleri Paşa kapısında vezir-i âzamın İkindi divanına giderek huzur mürafaasında bulunurlar ve yalnız Rumeli kazaskeri dâva dinlerdi; eğer iş fazla olursa sadr-ı âzamın müsaadesiyle Anadolu kazaskeri de dâvaya bakardı[2]. Dâvalar, vâki itiraz üzerine kadılıklardan gelmiş ise istinâfen görülerek hüküm verilirdi. Vezir-i âzam kazaskerlerin verdikleri hükümlerinden şüphe ederse onların muamelelerini teftiş ettirirdi; eğer divanda görülen dâvada kazaskerin tarafsız olmadığı iddia edilirse mâzul kazaskerlerden birisi dâvayı dinleyip hüküm verirdi[3].

[1] *Telhisü'l-beyan fî Kavânin-i Âl-i Osman (Hezarfen Hüseyin Efendi), varak 146.*

[2] *Abdurrahman Paşa kanunnâmesi, s.* 540; *Nimetî Efendi kanunnâmesi.*

[3] *Âli (Umumî kütüphane nüshası), varak 131.*

Kazaskerlerin divanları ve maiyyetleri

Kazaskerlerin Divan-ı hümâyunda dâva dinleme vazifelerinden başka salı ve çarşanba günleri müstesna olmak üzere her gün kendi konaklarında -çünkü muayyen bir resmî daireleri yoktu- divan akdedip kendilerine ait veya kendilerine havale olunan şer'î ve hukukî işlere bakarlardı[1].

Kazaskerlerin konaklarındaki Divanlarında *şer'iyyatçı* denilen kadıların Bâb nâibleri makamında birer nâibleri olup ehemmiyeti haiz olmayan dâvaları buna dinletir ve kendisi mühim dâvalara bakardı. Rumeli kazaskerinin *İstanbul* ve *Galata* bedestenlerinde birer kassamı bulunur ve resm-i kısmete ait dâvaları dinlerdi; kassam dairelerinde kalabalık bir kalem heyeti -*D'Ohsson*'a göre XVIII. asrın ikinci yarısında- bulunurdu. Bunlar verasete dair dâvalarla meşgul olurlardı. Yine, kazaskerlerin maiyyetlerinde zabıt kâtibi makamında olarak daimî surette *vekâyi kâtibi* bulunur ve dâvacılara sorulan suallerle verilen cevapları hulâsa ve muhakemenin safahatını zabt ederek neticesine göre hükm-i katî itasına müsaid bir hulâsa kaleme alırdı. XVII. asırda kazasker kâtipleri, cihet ve medrese beratlarını ve *mektupçu*, mansıb mektuplarını yazarak kazaskere imzalatır ve mukayyid de deftere geçirirdi[2]. Daha sonra bu teşkilât genişlemişti.

Kazaskerlerin her birinin *tezkireci*, *ruznâmçeci*, *matlabçı*, *tatbikçi*, *mektupçu* ve *kethüda* olarak altı yardımcısı vardı. Bunlardan tezkireci, kazasker kaleminin âmiri olup kadıların tevcih beratları bu kalemden çıkardı. *Ruznameci*, tâyin ve cihet tevcihi işleriyle meşgul olan kalemin müdürü idi. *Matlabçı*, kadıların esamisini havi *matlab* denilen defteri tutup sırası gelen kıdemlilerin isimlerini münhal kadılıklara tâyin için her ay toplantısında kazaskerlere arzederdi. *Tatbikçi*, büyük kadıların basılmış mühürlerini muhafaza edip bunların gönderdikleri vesaikin altındaki mühürle kendi yanındaki defterde olan mühürü tatbik ederek sahte olup olmadığını kontrol ederdi. *Mektupçu*, kazaskere ait bütün muhaberat ve muharreratı idare edip *kethüda* ise kazas-

[1] *Âli (Umumî kütüphane nüshası), varak 152*; *Selânikî tarihi, s. 167*. *Kazasker* divanları XVIII. asırda üç ayda bir olurdu *(Başvekâlet Arşivi, sandık* 23, *evrak* 1*)*.

[2] *Telhisü'l-beyan fî Kavânin-i Âl-i Osman, varak 149.*

kerlerin bütün umur ve hususatiyle ve para işleriyle meşgul olurdu[1]. Bu teşkilât XIX. asrın ikinci yarısından sonra kısmen tadilâta uğramıştır.

Rumeli kazaskerinin defterdar kapısında *mirî kâtibi* denilen bir memuru olup, bu, defterdarın maiyyeti olan *başbaki kulu* ile istinaf ve temyize tâbi olmayan malî dâvaları hal ve fasl ederlerdi. Bundan başka kazaskerlerin müddeî veya müddeâaleyhi divanlarına celbetmek üzere emirleri altında muhzırbaşıya tâbi yirmişer muhzır bulunurdu[2]. Bu muhzırların muayyen maaşları olmadığı için kadı ve müderris tâyinlerinde bu tâyinlerden *müjdecilik* namiyle muayyen bahşiş alırlardı[3]. Muhzırların âmiri olan muhzırbaşı umumiyetle sarayda kapıcılar kethüdasının intihab ettiği kapıcılardan birisi olup bunlar terfi ederlerse timar ile *dergâh-ı âli çavuşluğu*'na alınırlardı[4].

990 H. 1582 (M.)'de İran'dan bazı yerlerin alınmasına mebni Anadolu kazaskerlerinin muamelâtı genişlediğinden onun İkindi divanı işleri ikiye ayrılmış bunun üç günü *eşraf-ı kuzat* ve diğer kaza kadılarının ve maada günlerde müderrislerin tâyinlerine hasredilmişti.

Kazaskerlerin müderris ve kadı tâyinleri

Medreseden icazet alarak kazaskerlere mülâzemet ederek müderris ve kadı olmak isteyenlerin deftere kaydolunarak sıra beklediklerini müderris ve kadılardan bahsederken görmüştük. Kazaskerler, XVI. asrın ikinci yarısını mütaakıp şeyhulislâmlığın ön plâna alındığı tarihe kadar bütün müderris ve kadıları namzed gösterip tâyinleri sadr-ı âzamlara ait olan kırktan yukarı müderrisler ile mevaliyi vezir-i âzama arz ile tâyinlerine delâlet ederlerken[5]

[1] *D'Ohsson, c. VI, s. 539, 541.*

[2] Bu muhzırlardan birisi vefat ederse gediği oğluna verilir, yoksa bir ehli tâyin olunurdu (*Mühimme, Nr. 106, s. 17*).

[3] *Mühimme defteri, Nr. 106, s. 17; Telhisü'l-beyan, varak 146*). Bir ara bu muhzırların aldıkları müjde parasını kadılar kendi adamlarına vermeğe başlamaları üzerine muhzırlar şikâyette bulunduklarından bu bahşişlerin muhzırlara verilmesi emrolunmuştur (*Mühimme defteri, Nr. 67, s. 121*).

[4] *Mühimme, c. IV, s. 56.*

[5] *Bursa* kadısı Mimar-zâde Mustafa Efendi Kanunî Sultan Süleyman zamanında Sülemaniye müderrisliğinden Bursa kadılığına tâyin edilmiş, fakat ehliyetsizliğinden bahsedilmesi üzerine kazasker efendi arza girdiği zaman pâdişah böyle ehliyetsiz birisini Bursa kadılığına tâyin eylemesinden dolayı

daha sonra bu gibilerin arzları kendilerinden alınarak kırk akçeye kadar olan müderrislerle kaza kadılarının tâyinleri eskisi gibi bunlara bırakılarak[1] kırktan yukarı yevmiyeli müderrisler ile mevalinin tâyinleri şeyhulislâmlara verilmiştir. Tâyin olunacak müderris veya kadı Anadolu'da ise Anadolu kazaskeri ve Rumeli'de ise Rumeli kazaskeri taraflarından arz günlerinde bizzat kazasker tarafından pâdişah huzurunda okunan *Defter-i akdiye*' de okunup inha olunan kadıların tâyinleri için pâdişahın muvafakati alınırdı.

XVII. asırda kazaskerlerin tâyin edip pâdişaha arz edecekleri kadılıklara dair Koçi Bey'in Teşkilât mecmuasındaki kaydı aynen aşağıya naklediyorum:

"Benim Merhametlû Hünkârım,

Rumeli kazaskeri Rumeli'de dört yüz elli kadılık vardır; anlara karışur rikâb-ı hümâyuna arzedib tevzi eder, Rumeli kadıları Anadolu'ya kadı olmaz ve Anadolu kadıları Rumeli'ye kadı olmaz.

"Benim Devletlû Hünkârım,

Bir kadı mâzul oldukta asitâne-i saadete gelib her çarşanba günü kazasker kapısına varub mülâzım olur. İki yıl mülâzemetten sonra yirmi ay kadılığı aldıysa (kadılık ettiyse) tamam olur, rikâb-ı hümâyuna arzolunur[2] filân dâinize filân mansıb sadaka buyurula deyu arzolunur.

"Kadı mâzul iken *zaman-ı infisali* derler; mansıb aldıkta *zaman-ı ittisali* denür. Bir kadılığın beş, altı talibi olsa imtihan olurlar, her hangisi okumuş ise hak anundur. Ama ya rica olunur, ya rüşvet alalar. Ol zaman kazasker Efendi rüşvet aldıysa, eğerçi rica ittilerse okumuşluğa bakmaz, akçe verene arzeder[3], ol vakit memleket harab olur.

Rumeli kazaskeri Abdurrahman Efendi'ye darıldığına göre 963 H. (1556 M.)'de büyük kadılıkların yani mevlevilerin henüz kadı askerlere ait olduğu anlaşılıyor.

[1] Kazaskerler yüzelli akçe kadılıklar ile kırkar akçelu İçel (*İstanbul, Edirne* ve *Bursa* havalisi) medreselerini sadr-ı âzama müracaatla arz eyler; zira kuzat-ı kasabat menasıbı ve yevmî elli akçeden aşağı İçel medarisinin meratibi onun arziyle tevcih olunur (*Âli, basılmamış birinci cilt, s. 36*). İçel medreselerinin müderrislerinin tâyinleri Rumeli kazaskerine aitti.

[2] Kaza kadılarının müddetleri iki sene ise de kadılığa talip olup sıra bekleyenlerin adedi ziyade olduğundan XVII. asır başlarında veya XVI. asır sonlarında bu, iki seneden dört ay eksiltilerek yirmi aya indirilmiştir. Aynı asır sonlariyle XVIII. asır başlarındaki Tevkii Abdurrahman Paşa ve Nimetî Efendi kanunnâmelerinde de aynı kayıtlar vardır.

[3] "Koçi Bey'in *Teşkilât Mecmuası, s. 6, 7 (Kütüphanemizdeki nüsha).*

"Benim Devletlû Hünkârım,

Kazaskerler arz günü *akdiye defterler*'in okuyub filân kadılığı filân dâinize verin ve bu arz ettiklerinde saadetle buyurun ki ol arz ettiğin kadı ehil midir, müstahik mıdır? zinhar sakın gayr-ı müstahik olmasın vebali senin boynuna; bir hoşca imtihan eyle, cahil ve zalime kadılık arz ettiğinize rızây-ı hümâyunum yoktur, şöyle mesmû-ı şerifim olursa siz bilürsiniz diye tenbih buyurun.

"Bu kadılar (yani kaza kadıları) pâyede yüz elli olur, yüz otuz olur, yüz olur, seksen olur ve üç yüze varınca olur. Her kadılık aldıkça beş akçe terakki verilür ve yüz elli akçe oluncaya kadar.

"Benim devletlû hünkârım, bunlardan yukarı mevleviyet, molla demektir. Beş yüz akçe mollalardır, anlara şeyhulislâm karışur, mansıbların ol tevzi eder.." [1]

Bu kayıt bize mevaliden olan kadılar hariç kaza kadılıklarının kazaskerlerin arzile yapıldıklarını gösterdiği gibi ibtidadan kırk akçe müderrisliğine kadar olan müderrislerin de yine bunların arziyle olduğunu görmekteyiz [2].

Kazasker tezkirecileri ellerindeki ruznâmeye göre kadıların işlerini görüp kazaskerlere arz ederlerdi [2].

Kazaskerler bu tâyinlerde bilhassa XVII. asırdan îtibaren kıdeme ve sıraya riayet etmiyerek iltimas ve rüşvetle adam kayırırlardı. XVII. asırdaki kazaskerlerden Memik-zâde, Cinci Hoca Hüseyin Efendiler irtikâbta seleflerini çok geçmişlerdi, bunlardan Cinci Hoca kadılıkları üç binle dört bin arasında satardı [3].

Kazaskerlerin maaşları

Divân-ı hümâyun âzasından olan Rumeli ve Anadolu kazaskerlerinin maaşları Fatih Sultan Mehmed zamanına kadar — o tarihe kadar bir kazasker vardı — hasılât-ı şer'iyyeden beş yüz akçe alırlarken onun

[1] "Bilfiil Rumeli kazaskeri olan efendi Rumelinde ve adalarda vaki kazaları ve kısmet-i askeriyeyi tevcih eder. Ve bilfiil Anadolu kazaskeri olan efendi Anadolu'da ve Arabistan'da vaki kazaları ve kısmet-i askeriyyeleri tevcih eder ve yirmi beş ve otuz ve kırk medreselerin ve kendi taraflarına müteallik olan bazı mahallin cihet ve tevliyet makulesini tevcih edegelmişlerdir" *Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnâmesi (Millî Tetebbular Mecmuası)*, sayı *3*, *s. 450*; *Telhisü'l-beyan*, *varak 146*; *Nimetî Efendi kanunâmesi*, *s. 47*.

[2] *Telhisü'l-beyan fî Kavânin-i Âl-i Osman*, *varak 146*.

[3] Bu hususta Naima tarihinin IV. ve Hammer'in (Atâyî Bey tercümesi) onuncu cildlerinde malûmat vardır.

saltanatı zamanında tedvin edilen kanunnâme ile devlet hazinesinden beşyüz akçe yevmiye îtibariyle maaş tahsis edilmişti. XVI. asrın ikinci yarısından sonra Rumeli kazaskerinin beş yüz yetmiş iki ve Anadolu kazaskerinin ise beş yüz altmış üç oldu[1]. Bunlar maaşlarını aydan aya *küçük ruznamçe* kaleminden alırlardı. Bundan başka has tâyininden alınan berat resimlerinden bir hisseleri vardı[2]. XVI. asır sonlariyle XVII. asırda kazaskerler tekaüd edilince iki yüz elli akçe yevmiye verilirdi[3].

Kazaskerlerin maaşlarından başka askerî sınıftan olup vefat edenlerin resm-i kısmetlerinden binde onbeş akçe olarak gelirleri olup bu para kazasker kassamları vasıtasiyle tahsil olunurdu[4] Müverrih Âli'nin kaydına göre Rumeli kazaskerine resm-i kısmetten günde sekiz bin akçe hasıl olurdu; Anadolu kazaskerinin maaşı aynı olup derecesi Rumeli kazaskerinden aşağı ise de onun resm-i kısmet hasılatı günde on beş bin akçe tutuyordu; çünkü Irak, Suriye ve Mısır da buraya tabiidi[5]. Yine bu XVI. asır sonlarında kazaskerlerden mâzul olanlara günde yüz ellişer akçe verilip[6] bu miktar XVII. asırda iki yüz akçeye çıkarıldı[7]. İçlerinden fazl ve kemal erbabına mâzuliyet maaşına ilâve olarak *sahn* veyahud *Dârü'l-hadîs* (Süleymaniye Dârü'l-hadîsi) müderrislikleri de tevcih olunurdu[8]. Fakat daha sonra kendilerine arpalık verilerek mâzuliyet veya tekaüdiyeleri buradan temin edildi.

[1] *Aynî Ali Risalesi, s.* 99; *Telhisü'l-beyan, varak 142.*

[2] Kadı tâyininde kadının bir aylık yevmiyesinin yarısı berat resmi ve diğer yarısı kazasker hissesi olarak alınırdı; fakat Yavuz Sultan Selim kazaskerlerin aldığı yarı hissenin beşte birini kitabet, başmuhzır ve muhzır resmi olarak bırakıp geri kalanı hazineye almıştı. *(Telhisü'l-beyan, varak 148).*

[3] *Kavanin-i Âl-i Osman der mezamin-i defter-i* divan *(Aynî Ali), s. 99.*

[4] Bu hususta daha yukarıda kassamlar kısmına bakınız.

[5] *Âli(Künhü'l-ahbar)basılmamış birinci cilt, s. 36,* Kanunî Sultan Süleyman zamanına ait bir tahrir defterinde Anadolu kazaskerinin dört köy, bir ihtisap ve yirmi bir değirmen hasılâtı olarak senede bir yük yirmi bin beş yüz on dokuz akçelik hasıl olduğu görülüyor (*Başvekâlet Arşivi, 881 numaralı tahrir defteri*); yine aynı suretle bu XVI. asırda (an hashây-ı kazasker-i vilâyet-i Rumeli) ve (Hashây-ı kazasker-i Anadolu) diye her iki kazaskerin hasları olduğu görülüyor (332 *numaralı tahrir defteri*).

[6] Âli (basılmamış birinci cilt), s. 37.

[7] Telhisü'l-beyan varak, 142.

[8] Âli (basılmamış birinci cilt), s. 37.

Kazaskerlerin arza girmesi

Kazaskerler, divan müzakeratı bittikten sonra yeniçeri ağasının pâdişahın huzurundan çıkmasını mütaakıp huzur-ı hümâyuna girerler ve beraberlerinde getirdikleri defterlerdeki isimleri okuyarak selâhiyetleri dahilinde olan müderris ve kadıların tâyinlerine müsaade isterlerdi. Bazı tâyinlerde — bilhassa bütün müderris ve kadı tâyinleri kendilerine ait olduğu tarihlerde— vezir-i âzamın muvafakatini alırlardı.

XVI. asır sonlarına yakın zamana kadar haftada dört gün olan divan müzakerelerinin sonunda bunların arza girmeleri kanun iken bu tarihten îtibaren dört günün ikisinde (pazar ve salı) ve bazan bu iki günün birinde arza girip *akdiye* defterlerini okurlardı. Daha sonraki tarihlerde yani XVII. asır sonlarında seferler dolayısiyle divan işi tavsayıp divan akdi, kapıkulu ocaklarına maaş verilmeğe inhisar ettiğinden ancak o zaman huzura kabul olunarak kendilerine ait işleri arzederlerdi.

Kazaskerlerin tâyinleri

XVII. asra kadar kazaskerlerin tâyinleri vezir-i âzamın arzile yapılırken bu asırdan îtibaren bunların tâyinleri de şeyhulislâma bırakılmıştı; fakat gerek kazaskerlerin ve gerek büyük mevalinin tâyinlerinde şeyhulislâmın vezir-i âzamın muvafakatini alması lâzımdı[1].

Rumeli kazaskerliği yapmış olanların en kıdemlisi reisü'l-ulema unvanını alırdı. Bu unvan dolayısiyle ilmî kudret bahis konusu olmayıp kıdeme îtibar olunurdu; bundan dolayı medlûlünün zıddı olarak cahil reisü'l-ulemalar da görülmüştü. Rumeli kazaskeri olan bir zat mükerreren aynı makama tâyin olunabilirdi. Dört ve beş defa Rumeli kazaskeri olanlar görülmüştür. Rumeli kazaskerinin mükerreren tâyinlerine ulema arasında *(tekerrür)* denilmiştir.

[1] "Tertib-i mevali ve müderrisîn şeyhulislâm efendilere müfevvazdır. Kanun üzere yazup eshab-ı istihkakı vekil-i saltanata arz ve îlâm eder amma kazaskerlikler ve bazı büyük mevleviyyetler vekil-i devletin re'yine muhtaçdır" (Abdurrahman Paşa, s. 538).

Kazaskerlerin sefere gitmeleri

Pâdişahlar sefere gittikleri müddetçe kazaskerler de beraber gitmişlerdir. Bir sefer münasebetiyle hükümdar *Edirne*'de bulunursa hükümet erkânile beraber kazaskerlere ve hattâ şeyhulislâm da hükümdarla beraber orada bulunurlardı. Pâdişahlar bizzat seferi terk ederek vezir-i âzamı *serdar-ı ekrem* yapıp gönderdikleri zaman kazaskerler namına bir *ordu kadısı* tâyin edilirdi ki bunu daha yukarıda gördük.

XIX. asrın ikinci yarısından sonra kazaskerlik daireleri

Kazaskerlik dairelerinin XVII. ve XVIII. asırlardaki maiyetlerini daha yukarıda görmüştük. Bunların XIX. asrın ikinci yarısı içindeki (1293 H. = 1875 M.) dairelerine mensup maiyyetleri şöyle idi : Rumeli kazaskerliği memurları :

Rumeli kazaskeri muvakkat şer'î müşaviri, daimî şer'î müşavir, vekayi kâtibi, mahfil-i şer'iyyat nâibi, mahfil-i şer'iyyat başkâtibi, Rumeli sadareti tezkirecisi, tezkirehâne mukayyidi.

Anadolu kazaskerliği memurları :

Anadolu sadareti, muvakkat şer'î müşaviri, daimî şer'î müşavir, Anadolu sadareti tezkirecisi, vekayi kâtibi, Anadolu kazaskerliği tezkirehane mukayyidi.

Kazaskerlerin dâva rü'yeti esnasında yanlarında muvakkat olarak iki şer'î müşavir bulunurdu. Bu muvakkat müşavirler bir sene sonra Rumeli ve Anadolu kazaskeri olacak zatlardan tâyin edilmesi 1293 Cemazilyelâhır (1876 Temmuz)'daki bir kararla tesbit olunmuştu; yine aynı suretle İstanbul kadılığı muvakkat müşaviri de bu kadılığa namzed olan zattan olurdu. Daimî müşavirlikler ise kazasker ve İstanbul pâyelilerinden olurlardı[1].

İstanbulda Rumeli ve Anadolu kazaskerlikleri mahkemesi olarak iki mahkeme vardı. Fakat 12 Rebiulevvel 1332 (8 Şubat 1914)'de Şeyhulislâm'ın arzı üzerine bu iki mahkemenin bir mahkeme haline gelmesine irade çıkmış ve bu birleşme üzerine bu kazarkerliğe Anadolu kazaskeri İsmet Efendi tâyin olunmuştur[2]. Bu yeni kazaskerlik mahkemesi teşkilâtında müşavir mümeyyiz ve kâtip gibi memurlar vardı.

[1] Nuhbetü'l-vekayi, c. III, s. 190.
[2] Meşihat'in tarik defteri (kütüphanemizdeki nüsha).

On Üçüncü Bölüm

OSMANLILARDA NAKİBÜ'L-EŞRAFLIK

Şerif ve Seyyidler

Hazret-i Peygamber Efendimizin evlâd ve ahfadı, amcazâdesi ve damadı İmam Ali b. Ebî Talib'in zevceleri ve Cenab-ı Peygamberin kerimeleri olan Fatımatü'z-zehra'dan gelmişlerdir. Hazret-i Ali'nin büyüğü Hasan ve küçüğü Hüseyin'den türeyen sülâleleri zamanımıza kadar gelmişlerdir. Bunlardan Hazret-i Hasan'dan gelen kola *şerif* ve Hazret-i Hüseyin'den gelen kola da *seyyid* denilmek suretiyle her iki kol birbirinden tefrik olunur.

Şerif, lûgatte yükselmek, üstün olmak, necîb ve asîl mânalarına gelip cem'i de *şürefa* ve *eşraf*'tır. Asaleti ve içtimaî mevkii yüksek olan veya memleketin tanınmış büyük ailelerine ve bunlardan birisine mensup olan kimselere *eşraf* denilmiştir. Bundan dolayı İslâmiyetten evvel cahiliyet devrinde *Mekke*'de *Beyt-i şerif*'in pek mûteber sayılan muhtelif hizmetlerini idare etmiş olan *Kureyş* kabilesinin ileri gelenlerinden on beş vazife sahibine *şerif* denilmiş[1] ve bu tâbir sonraları da kullanılmış, fakat *şerif* ve *şürefa* tâbiri İmam Ali evlâdına alem olmuştur.

Şerif ve bunun cemileri olan şürefa ve eşraf tâbirleri *Abbasîler* zamanında yani IV. hicret asrından îtibaren (900 M.)

[1] *Kureyş* kabilesinin *Hâşim*, Ümeyye *Növfel*, *Abdüddar*, *Esed*, *Mahzum*, *Adi*, *Cemi*, *Sehim* kollarından her birisine verilmiş olan vazifeler şunlardır:

1 - *Sedanet* (Kâbe kapıcılığı),2 - *Sikaye* (Hac zamanındaki su işi), 3 - *Refade* (huccacın fakirlerine yemek dağıtılması), 4- *Ukab* (alemdarlık), 5-*Nedve* (Meşveret dairesi mütevelliliği), 6 - *Kıyade* (kumandanlık), 7 - Meşveret reisliği, 8 - *Eşnak* (Borçlu ve nakdî cezaları tâyin ve tadil eden merci), 9- *Kubbe*(harb levazım reisliği, 10 - أعنة *eane* (Kureyş'in atlarına nezaret ve icabında onları idare eden makam), 11 -*Elçilik*, 12- *İsar* (yolculuk ve muharebe hakkında kur'a çekmek işine nezaret), 13- *Hükümet* (adliye), 14 -*Emval-i muhaccere* (yani Kureyş'in Kâbe'deki putlarının vakıf işlerine nezaret etmek), 15 - *İmare* (mescid-i haramın inzibat ve idaresi ve îmarı).

Bu on beş vazifeden en îtibarlısı *sedane*, *sikaye*, *refade nedve* ve kıyade vazifeleri olup bunlardan *sikaye* ve *refade* yani su ve yiyecek tevzii işi Hazret-i Peygamberin cedleri Abdülmuttalib b. Haşim'de idi (*Medeniyet-i İslâmiye tarihi*, *c.* I, *s.* 21 - 27).

Hazret-i Peygamber'in ehl-i beytine mensup olanlara ve hattâ Peygamberin büyük cedleri Haşim b. Abdi Menaf'dan gelenler hakkında da kullanılarak bu suretle *Âl-i Abbas* da buraya katılmıştır; nitekim yukarıda zikrettiğimiz IV. asr-ı hicrîde yani X. asr-ı milâdîde teşkil edilmiş olan *(ensab nikabeti)* adlı teşkilâtta şeriflik, *Âl-i Ebû Talib* yani İmam Ali evlâd ve torunlariyle Âl-i Abbas yani Peygamberimizin amcaları Abbas b. Abdülmuttalib evlâdından gelenlere de unvan olmuştur.

İslâmiyetin ilk devirlerinde Hasan ile Hüseyin'i *seyyid* unvaniyle yâd eden müteaddid Hadîs-i Peygamberîye istinaden *Alevî*'lerle *Talibî*'lere *seyyid* unvanı verilmiştir.

Mısır'daki Fatımî halifeleri zamanında 297-565 H. (910 — 1171 M.) bu *seyyid* tâbiri Hasan ve Hüseyin evlâdlarına mahsusken daha sonraları yukarıda söylediğimiz gibi İmam Hasan evlâdına *şerif* ve İmam Hüseyin evlâdına da *seyyid* denilmiştir.

Seyyid, köle nazarında efendi demektir. Bir kadın kocasına seyyid ve bir köle de efendisine veya emîre seyyidüna (Efendimiz) diye hitap ederdi. *Seyyid* tâbiri daha sonra şümullenmiş küçüğün büyüğüne tâziminin ifadesi olmuştur. Bundan başka سيدالقوم خادمهم seyyidü'l-kavmü hâdîmühüm hadîs-i şerifiyle kavmine hizmet edenlerin o kavmin efendisi olduğuna işaret buyrulmuştur.

Hicaz'da emîrlik edenlerin Hazret-i Hasan evlâdından olmaları dolayısiyle onlara şerif denilmiştir. Fakat *Mekke* halkı emîr olan büyük şerife سيدنا *seyyidüna* diye hitap etmişlerdir. *Abbasîler* zamanında şerif ve seyyidlerin mânevî dereceleri *Abbasî* halifelerinden sonra gelmekte idi[2]. *Şerif* ve *seyyid* aileleri birbirlerinden kız alıp verirlerse bu suretle doğan çocuğa *Seyyid Şerif* denilirdi.

[1] *Ensab nakipleri* denilen memur طالبى *Talibî*'lerle عباسى *Abbasî* ailesinin ayrı ayrı defterlerini tutarlardı. *Talibî'lere* nezaret edip defterini tutan Nakibe نقيب الطالبيين Nakibü't-talibiyyin ve Abbasilerden olanların isimlerini havi defterini tutanlara (نقيب العباسيين Nakibü'l-Abbasîyyin) denilirdi. Bu nakipler bu ailelere mensup olanların isim ve neseblerini ve doğumlarını deftere geçirerek ahval ve harekâtlarını kontrol ederler ve ahlâka aykırı harekette bulunanları men edip îcabında cezalandırırlardı. Yine bunlar kadınların izdivaçlarına da dikkat eyliyerek küfvü ayni dereceleri denk olmayanlarını evlendirmezdi ki binnetice bunların vasisi hükmünde idiler.

[2] *Medeniyet-i İslâmiye tarihi*, c. I, s. 238.

Seyyid ve şeriflerin alâmetleri

Rivayete göre Abbasî halifesi Harun ü'r-Reşid ile oğlu Memun devirlerinde seyyid ve şerifler yeşil sarık sarıp yeşil cübbe giyerlerdi; fakat sonradan bu usul terkedilmiş olduğundan *evlâd-ı Ali* ile halk fark edilmez olmuştu. *Mısır*'da Türk Memlûk sultanlarından Melik Eşref Şaban zamanında 773 H. (1371 M.)'de şeriflerin başlarına yeşil alâmet sarmaları emrolunmuştur[1]. Bu yeşil alâmet Osmanlı saltanatı zamanında da şerif ve seyyidlerin alâmet-i mahsusası olarak kabul edilmiştir[2]. Osmanlılar sâdâta *emîr* ve başlarına sardıkları yeşil sarığa da *emîr sarığı* derlerdi[3].

Sâdâttan olan kadınlar dahi başlarına yeşil alâmet takarlardı; şerif ve seyyidler her zaman yeşil sarıkla gezmeğe mecbur idiler; yalnız bunlardan birisi şeyhulislâm olursa o zaman şeyhulislâmlara mahsus beyaz sarık sarardı[4].

Sâdât Nikabeti

Nakib, halkın seçkini, vekili ve bir cemaatin başı demektir. Osmanlı devleti, büyük İslâm camiası teşkil etmeğe başladığı andan îtibaren memleketlerine gelen *seyyid* ve *şerif*'lere hürmet ve riayet göstermişler, onları vergi ve

[1] Bu münasebeetle Şam üdebâsından Şemseddin Muhammed b. İbrahim şu kıtayı söylemiştir :

اطراف تيجان اتبت من سندس   خضر باعلام على الاشراف
و الاشراف السلطان خصم بها   شرفا ليفرقهم من الاطراف

tercümesi : Taçların yanları halis ipekten yapılmıştır; bu ipek ise şeriflere alâmet-i mahsusa olmak üzere yeşil renktedir. Sultan Eşref'in bunlara böyle mümtaz bir amame tahsis etmesi şerîfleri halktan ayırd etmek içindir" *Mir'at-ı Mekke, c. II, s. 846.*

[2] Kayseriye beyine ve kadısına hüküm ki,

Nefs-i Kayseriye'de sâkin olan Ali nâm kimesne emîr namına başına yeşil alâmet edib Müslümanlara teaddisi olub sahih emîr olmayıb başından yeşili alınmasın Nakibü'l-eşraf arz etmeğin buyurdum ki hükm-i şerifim varıcak mezkûrun başından yeşili giderüb min-bâd başına yeşil alâmet ettirmeyüb men ve def eylemesin, memnû olmazsa tedip eyliyesin, şöyle bilesin. Sene 973 *Mühimme*, Nr. *4, s. 79 ve yine Mühimme defteri*, Nr. *19, s. 197.*

[3] *Halkondil tarihi zeylinin* sonundaki resimlerin tarifinde emîrlerin yeşil sarık sardıkları ve bunların bazılarının kavukları yeşil olup sarıklarının beyaz olduğu kaydedilmektedir. *D'Ohsson* da (*C. IV, s. 558, 560*) *Şeriflerin yeşil sarık sardıklarını kaydeder.*

[4] *D'Ohsson, c. IV, s. 559, 560.*

rusumdan muaf tutarak ellerine berat vermişlerdir[1]. Memlûk ve İlhanî (Garp Moğolları) devletlerini takliden Osmanlı devleti de memleketlerinde bulunan seyyid ve şeriflerin işleriyle meşgul olmak için ilk zamanlarda sâdât nikabeti ismiyle basit bir teşkilât vücude getirmişdir.

Sureti daha aşağıda görüleceği üzere *nakibü'l-eşraf* denilen seyyid ve şeriflerin nazırı tarafından verilen sâdât ve şerâfet vesikalarının dua kısmından sonrası çok defa Farsça olduğundan Osmanlı devleti bunu diğer teşkilâtı gibi Anadolu Selçukîleri veya İlhanîlerden almıştır.

Osmanlı devletinde *nakibü'l-eşraf* makamı 802 Ramazan (1400 Mayıs)'da Sultan Yıldırım Bayezid zamanında tesis olunarak Emîr Buharî talebelerinden Bağdatlı Seyyid Ali نطاع Nattâ b. Muhammed namında bir zat Türkiye'deki seyyid ve şeriflere nazır tâyin olunarak[2] kendisine Yıldırım Bayezid tarafından

[1] Bu hususta Sultan I. Murad b. Orhan'ın 787 H. (1385 M.) tarihli verdiği sâdât beratı sûretinden :

Sebeb-i tahrir ve mûcib-i tastir hükm-î nâfiz-i meymun... oldur ki Dârende-i mektub *Tirmiz*'li Seyyid Büzürk Ali'yi yeniçerilerden İlyas b. Abdullah ve İskender b. Abdullah şehid edib merhum Seyyid Büzürk Ali'nin oğlulları yaslariyle kapıma gelib ettiler, bizim atamız sizin duacınız idi. Biz fakir kullarınuz dahi size duacılaruz; biz kullarına bir hüküm sadaka eyle ki sizden sonra gelen bizi ve evlâdımızı ve kullarımuzu ve karaveşlerimizi (cariyelerimizi) incitmiyeler. Hem şimdiye değin atamız bir tane öşür vermedi ve koyun hakkın vermedi. Biz kullarınuza bir ihsan eyle, bizden ve evlâdlarımuzdan öşürlerin ve koyunların haklarını kimesne taleb etmiyeler deyicek emrolundu ki bu sâdâtların evlâdları ve kulları karaveşleri bir damla kanları deme can ola, anlar benim defterimden (vergi ve öşür defterinden) ihrac olalar. Her kim bu hükmü görüb Seyid Büzürk aslın yazarlara lânet ba-lânet olsun. Rumeli kadıları ve sancakbeyleri ve subaşılar sipahiler her hanginizin yerinde eker ve biçerse bir tane öşrin almayasız ve koyunlarından hak almayasız. Ben bağışladım canım için olsun. Benim devletime duaya meşgul olalar... benden sonra her kim gele bu hükmü tutmayanları yer ve gök kabul eylemesin..." *Tarih-i Osmanî Encümeni mecmuası, sene 5, s. 244.*

[2] Şakayık zeyli (Atâyî), s. 176. Kavanin-i teşrifat mecmuasıyle دوحة النقبا *Devhatü'n-nükaba*'da Seyid Ali Nattâ'ın Aşık Çelebi'nin ceddî bulunduğu ve Emîr Sultan ile *Bursa*'ya geldikten sonra sâdâta nazır tâyin edildiği beyan edilmektedir. *Hammer* (*Ata Bey tercümesi*), *c. IV, s. 91*'de sâdâta nezaret vazifesinin *Çelebi Mehmed* zamanında ihdas edildiği zikrolunmaktadır.

Bursa'da yaptırılmış olan *İshakiye zaviyesi*'nin tevliyeti verilip bu tevliyetin evlâdına da intikalı şart konmuştur[1].

Ankara muharebesinden sonra *Bursa*'da Molla Fenârî ve Mehmed Cezerî ile beraber Timur kuvvetleri tarafından esir edilen Seyyid Mehmed Nattâ serbest bırakıldıktan sonra hacca gitmiş ve II. Murad zamanında tekrar *Bursa*'ya gelerek eski vazifesi olan *İshakiye* mütevelliliğinde bulunmuştur[2]. Seyyid Mehmed Nattâ'dan sonra oğlu Seyyid Zeynelâbidin de babası gibi seyyid ve şeriflere nazır olmuştur[3]. Zeynelâbidin'in ölümünden sonra Fatih Sultan Mehmed bu makamı lâğvetmiş ise de sonraları seyyidlik iddiasında bulunan bazı şahıslar meydan almış olduklarından bu işin yeniden bir nizama bağlanmasına lüzum hasıl olmuştur[4].

Nakibü'l-Eşraflık

Sultan II. Bayezid zamanında pâdişahın hocası Seyyid Abdüllah'ın oğlu Seyyid Mahmud 900 H. (1494 M.)'de şerif ve seyyid teşkilâtının başına getirilmiştir[5]. Seyyid Mahmud, Arap memleketlerinde seyyid ve şeriflere nezaret eden reise *Nakibü'l-eşraf* denildiğini görmüş olduğundan hükümete vaki teklif üzerine bu unvan kendisine verilerek[6] Nakibü'l-eşraf makamı Osmanlı saltanatının ilgasına kadar devam etmiştir. Seyyid Mahmud, 941 H. (1534

[1] Ebû İshak Kâzerunî 352 H. (963 M.)' de *Şiraz*'da *Kâzerun* kasabasında doğmuş ve 426 H. (1034 M.)'de vefat etmiş olup *Kâzeruniye* tarikatinin müessisidir. Ebû İshak, *İran*'da islâmiyetin yayılması için çalışmıştır. *Bursa*'da Kâzeruniye tarikatine mensup dervişler için İshakiye zaviyesini Yıdırım Bayezid yaptırmıştır. *İshakiye zaviyesi*'nin 802 H. (1400 M.) tarihli vakfiyesi fotoğrafı ile birlikte Profesör Adnan Erzi tarafından Vakıflar Dergisinin ikinci cildinde (S. 424) neşredilmiştir.

[2] سيد على نطاع Seyyid Ali Nattâ'ın Türkiye'ye avdeti Şehzâde Mehmed' in (Fatih) sünnet olduğu tarihe rastladığından Seyyid Nattâ sünnet düğünü hediyesi olarak nakışlı bir yemek sofrası hediye eylemiş ve o tarihe kadar böyle bir sofra görülmemiş olduğundan makbule geçmiştir.

[3] *Şakayık zeyli (Atâyî), s. 161.*

[4] *İshakiye zaviyesi*'nin 884 H. (1479 M.)'de Fatih zamanında tamir edildiğine göre sâdât nezaretinin bu tarihte tekrar ihya edilmiş olması muhtemeldir.

[5] Seyyid Mahmud, meşhur âlimlerden Tokatlı Molla Lütfi'den ders görmüştür (*Şakayık tercümesi, s. 342*).

[6] *Şakayık zeyli (Atâyî), s. 176.*

M.)'de *Nakibü'l-eşraf* makamından ayrılarak yerine *Taşkent'li* Seyyid Muharrem Efendi tâyin edilmiştir[1].

Nakibü'l-eşrafların ilk zamanlarda devlet hazinesinden yevmiyeleri yirmi beş akçe olup sonra artarak XVI. asır sonlarında yetmiş beş akçeye çıkarılmış daha sonraları bu miktar artmıştır.

Nakibü'l-eşraf tâyini

Nakibü'l-eşraf ulema sınıfından olmakla beraber XVII. asır sonlarına kadar mutlaka yüksek ulemaya mahsus bir makam değildi; fakat bu tarihten îtibaren sâdâttan olarak bu makama geçecek İstanbul kadısı ve kazasker mâzullerinden haylı zatlar bulunduğundan bundan sonra *Nakibü'l-eşraf* tâyin edilenler bunlar arasından tâyin olunmağa başlamıştır.

Nakibü'l-eşrafların kadılar gibi muayyen müddetleri olmadığından uzun seneler bu makamda kalır ve lüzumu halinde tebdil edilirlerdi. Nakibü'l-eşrafın değişmesinde yeni tâyin olunacak zat *Paşakapısı*'na yani Bab-ı âli'ye dâvet olunur ve teşrifatçı efendinin delâletiyle sadr-ı âzam tarafından ayakta karşılanırdı. Sadr-ı âzamın huzuruna giren Nakib Efendi, onun eteğini öper ve oturtulup kahve, gül suyu ve buhur ikramından sonra samur erkân kürkü giydirilerek memuriyeti îlân olunur ve eline nakibü'l-eşraflık beratı verilirdi[2].

[1] *Şakayık tercümesi (Mecdî), s. 342* ile *Devhatü'n-nükaba*'da Seyyid Mahmud'un vefatı 943 H. (1536 M.) tarihinde olup o tarihe kadar nakibü'l-eşraf olduğunu yazarlar; fakat Atâyî, Seyyid Mahmud'un 941 H. (1534 M.) 'de nakiplikten ayrılarak yerine Muhterem Efendi'nin tâyin edildiğini beyan etmektedir ki elimizdeki 942 Zilhicce (1536 Mayıs) tarihli olan siyadet beratı da Muhterem Efendi'nin bu tarihte nakibü'l-eşraf bulunduğunu göstermektedir.

[2] *İzzî tarihi, varak* 20. Bu hususta XIX. asrın ilk yarısındaki teşrifat defterinden şu kayıt vardır :

"11 Rebiulevvel sene 1237 (6 Aralık 1821) nakibü'l-eşraflık sâbıka *İstanbul* kadısı Şerif-zâde Esseyyid Ebû'l-Hayr Efendi hazretlerine tevcihinde Bab-ı âli'ye gelip Çinili odada ârâmdan sonra örf ve muvahhidi kürkü ile bulunduğu halde teşrifatî efendi vesatetiyle oda-i mezkûrdan kaldırılıb huzur-ı hazret-i sadr-ı âliye duhulde minderden aşağıda istikbal resm-i damen-bûs bâde'l-icra kuud ve örfî küçük tepeli kavugı tebdil ve kahve ve çubuk ve gülab ve buhur merasiminden sonra bilâ kırâe (yani beratı okunmayarak) erkân samur kürkü ilbas ve teşyi ve resm-i damen-bûs-ı sadr-ı âliden sonra avdet eylemiştir" *Defter-i yevmiye-i oda-i teşrifat, Kâmil Kepeci tasnifi, mükerrer Nr. 676, s. 45.*

Nakibü'l-eşrafın resmî elbiseleri XVIII. asırdan îtibaren kazasker elbiselerinin aynı olup başındaki *örf* denilen kavuğun yerine *küçük tepeli* denilen kavuk giyip üzerine sâdâta mahsus yeşil sarardı. Kazaskerlikte bulunmuş ise *örf* giyerdi.

Anadolu kazaskeri mâzullerinden olan Malûl-zâde Seyyid Mehmed Efendi 984 H. (1576 M.) 'de nakibü'l-eşraf olup nakiblik üzerinde kalmak üzere Rumeli kazaskeri ve oradan da yine nakibü'l-eşraf olarak şeyhulislâm olmuştur. Nakibü'l-eşraf makamı üzerinde kalmak suretiyle şeyhulislâm olan bundan başka kimse yoktur. Şeyhulislâmlıktan azlinden sonra nakiblikde ibka edilmiştir [1].

Malûl-zâde'den başka şeyhulislâm olanlardan nakibü'l-eşraflıkta bulunmuş bir haylı zat vardır ve Erzurum'lu Seyyid Feyzullah, Paşmakcı-zâde Seyyid Ali ve oğlu Seyyid Abdullah, Ak Mahmud-zâde Zeynelâbidin, Şerif-zâde Seyyid Mehmed Şerif, Mirza-zâde Seyyid Mehmed Said, Karahisarlı Seyyid İbrahim, Dürrî-zâde Mehmed Ârif, Seyid Yahya Tevfik, Seyyid Mehmed Ataullah, Dürrî-zâde Seyyid Abdullah, Surre Emini-zâde Seyyid Mehmed Âbidin, Yasinci-zâde Abdülvehhab, İsmet Bey-zâde Ârif Hikmet Bey bunlardandır [2].

Nakibü'l-eşraf dairesi

Bu makamda bulunanların kendi konaklarında daireleri ve maiyyetlerinde hizmet eden adamları vardı. *Nakibü'l-eşraflar*, eyâlet, sancak ve kazalardaki yine seyyid veya şeriflerden olan kaymakamları vasıtasiyle Türkiye'deki bütün seyyid ve şeriflerin isimlerini havi defterleri tutarlardı. Sâdât veya şürefadan hepsinin isim ve hüviyetleri, siyâdet veya şerafet silsilesi, evlâdı, ahval ve ahlâkı, ikametgâhları (*şecere-i tayyibe*) denilen bu defterde kayıtlı idi.

Seyyid ve şeriflerin kanun ve âdetlere aykırı hareketleri vukua geldiği takdirde *İstanbul*'da ise nakibü'l-eşraf taşralarda iseler nakibü'l-eşraf kaymakamları tarafından cezaya çarptırılırlardı.

[1] *Peçevî tarihi, c. II, s. 32.*

[2] Şeyhulislâm olan bu zatların çoğu aslen Türk oldukları halde nesl-i Peygamberîye intisabın şerafetine mebni baba, ced veya kendileri birer siyadet beratı tedarikiyle bu makama gelmişlerdir. Bir zamanlar zat mühürlerinde (Seyyid) mahlaslı bir hayli zat vardı ki bunların beratları da yoktu.

Bunların dairelerinde kabahatlilerin hapsi için hususî bir yer vardı; burada suçlu ve borçlu olanlar hapis olunurlardı. Bu nakibü'l-eşraf tevkifhanesi nakibü'l-eşrafın başçavuşu denilen maiyeti memurlarından birisinin nezareti altında bulunurdu [1].

Nakibü'l-eşraf'ın maiyyeti

İstanbul'daki teşkilâtta Nakibü'l-eşrafdan sonra en büyük makam alemdarlık idi. Alemdar, seferler esnasında pâdişah tarafından bizzat vezir-i âzama teslim edilen *sancağ-ı şerif*'i taşırdı. Pâdişah sefere gittiği vakit Nakibü'l-eşraf da maiyyetinde bir kısım sâdâtla beraber sefere giderdi.

Yukarıda bilmünasebe söylendiği üzere Nakibü'l-eşrafın vilâyet, sancak ve kazalarda seyyid ve şeriflerin defterlerini tutan ve *(nakibü'l-eşraf kaymakamı)* denilen vekilleri vardı [2]. Bunlar mıntakalarındaki sahte seyyid ve şerifler hakkında takibatta bulunarak keyfiyeti nakibü'l-eşrafa yazar ve anın da hükümete bildirmesi üzerine bunların başlarından yeşil sarıkları alınır, dinlemeyenler ceza görürlerdi.

Seyyid ve şeriflerden birisinin cezalandırılması lâzım gelse ibtida başında emîrlik alâmeti olan yeşil sarıklı başlığı alınarak öpülür ve sonra dayak atılarak dayaktan sonra başlığı iade olunurdu.

Nakibü'l-eşrafın hükümetle muhaberesinde merci-i sadr-ı âzam olup bunu, arada hiç bir vasıta olmadan yapardı [3]. Bütün mahkemelerde ve divanlarda dâvacılar arasında seyyid ve şerifler ve

[1] *Hatt-ı hümâyun vesikaları*, *sandık numarası* 226, *hatt-ı hümâyun numarası* 91. Burada hatt-ı hümayuna ilişik olarak üç vesika vardır. II. Mahmud borçları dolayısiyle nakibü'l-eşraf konağında mahbus bulunan seyyidlerin borçlarının ödenmesi için on bin kuruş göndermiştir (Hatt-ı *hümâyun vesikaları*, *numara* 6846).

[2] Kıdvetü's-sâdâti'l-kiram kaimmakamımız esseyyid Osman Çelebi dâme şeref-i siyadetühu bade't-tehiyyetu'l-vâfiye inha olunur ki *Harmancık* ve *Tomaniç* ve *Atranos* kazalarında olan sâdât-ı kiram sizden hoşnud oldukları tarafımıza bâ-arz inha olunduğuna binaen hizmet-i celile-i mezkûre tarafımızdan cenabınıza işbu erbaa aşer ve mieteyn ve elf Saferü'l-hayır gurresinden kemakân ibka olunmuştur............... (Seyyid Muhammed Ataullahü'l-Hüseynî en-nakib ale'l-eşraf), Topkapı sarayı Arşivi, 8400 B.

[3] *İbnülemin tasnifi*, *Tevcihat vesikaları*, *Nr.* 973.

kadılar bulunduğu takdirde bunların dâvalarına diğerlerinden evvel bakılırdı[1].

Nakibü'l-eşraf'a ait müteferrik malûmat

Pâdişah cülûslarında hükümdara ibtida nakibü'l-eşraf biat edip dua eder; anı mütaakıp teşrifat sırasiyle biat yapılırdı. Bayram tebriklerinde de yine nakibü'l-eşraf tebrik ile dua ettikten sonra diğer tebrikler yapılırdı; her iki tebrikde de rütbesi ne olursa olsun Pâdişah nakibü'l-eşrafa ayağa kalkar ve alkış yapılırdı[2]. Bu tebrik merasiminde Rumeli veya Anadolu kazaskeri ise sırası gelince o zaman da ikinci defa tebrik yapardı[3].

Osmanlı nakibü'l-eşraflarının unvanları *seyyid* olduğuna göre bunların Hüseyinî yani Hazret-i Hüseyin'in evlâdından oldukları anlaşılmaktadır; verdikleri vesikalarda da imzaları *Hüseynî'*dir.

Pâdişah'la beraber sefere giden nakibü'l-eşraf sancağ-ı şerif dibinde yürüyüp maiyyeti olan seyyid ve şerifler ise *tûğ-ı hümâyun* dışında giderlerdi[4]. *Sancağ-ı şerif*'in gerek *İstanbul*'dan çıkı-

[1] D'Ohsson, c. IV, s. 559.

[2] 999 H. (1590 M.) tarihli kanun mûcibince cülûs ve bayram tebriklerinde ibtida Pâdişah hocasının ve anı mütaakıp nakibü'l-eşrafın el öptükleri ve daha sonra Kırım Han zâdelerinin yine el öptükleri görülüyor (*Nimetî Efendi kanunnâmesine ilâve kanun, s. 64*). XVII. asır başlarında ise ibtida Kırım hanları evlâdından İstanbul ve civarında bulunanların ve onu mütaakıp nakibüleşrafın el öptükleri anlaşılıyor (*Zübdetü't-tevarih, c. II, s. 312*) Riko, XVII. asrın ikinci yarısına ait eserinde yanlış olarak nakibü'l-eşrafın şeyhulislâmdan sonra tebrik ettiğini ve Padişahın, nakibin omuzlarını öptüğünü beyan ediyor (*Fransızca tercümesi, s. 389*). XVIII. asra ait teşrifat defterlerinde ise cülûs ve bayram tebriklerinde nakibü'l-eşrafın el öptüğü sırada Pâdişahın ayağa kalktığı ve nakibü'l-eşrafın dua ederek avdetini mütaakıp Kırım Han-zâdelerinin tebrik ile etek öptükleri yazılmıştır (*Maliyeden arşive devredilen 29 numaralı teşrifat defteri, varak* 6). Merhum Arif Paşa'nın (Mecmua-i Tesavir-i Osmaniye) isimli eserinde nakibü'l-eşrafın ibtida tebrik yaparak etek öptüğü ve tebriki mütaakıp on adım kadar geri çekilerek dua eylediğini ve pâdişahın onun siyadetine hürmeten ayağa kalktığını zikrediyor (S. 7). *Kavanin-i Teşrifat* isimli eserde (*Üniversite kütüphanesi, Nr.* 220 *varak* 30) nakibü'l-eşrafın bîatlerde ve iki bayramda el öpmede cümleye tekaddüm ederek pâdişahların sülâle-i Haşimiye'ye hürmeten ayağa kalktıklarını yazıyor.

[3] *Teşrifat-ı kadime (Esad efendi), s. 48.*

[4] *Abdurrahman Paşa kanunnâmesi (Millî Tetebbular mecmuası), sayı 3, s. 533; Nimetî Efendi kanunnâmesi, s. 40 (Kanun-i Alay kısmı).*

şında ve gerek *İstanbul*'a avdetinde –pâdişah *Edirne*'de ise oradan çıkışında ve avdetinde– seyyid ve şerifler tekbir ve salavat getirirdi. Muharebe esnasında sancağ-ı şerif dibinde aynı suretle tekbir ve salavat getirilirdi.

Pâdişah sefere gitmiyecek olursa nakibü'l-eşraf ordu ile beraber sancağ-ı şerifin gidiş ve gelişindeki merasimde şerif ve seyyidlerle beraber istikbal ederdi[1]. Nakibü'l-eşrafların Pâdişah nezdinde îtibarları büyük olup Sultan Ahmed camiinde mûtad üzere okunan mevlid cemiyetine sadr-ı âzamın mektubiyle dâvet olunarak geldikleri vakit yalnız olarak mihrabın sağ tarafında ve mahfil-i hümâyunun altında etrafı yeşil perde ile kapatılmış yerde otururlardı[2]. Hırka-i şerif ziyaretine de yine sadr-ı âzamın dâvetiyle giderlerdi[3].

Osmanlı pâdişahlarının cülûslarında bazı nakibü'l-eşraflar kılıç alayı merasiminde *Eyüp* türbesinde[4] yeni Pâdişaha kılıç kuşatmışlardır[5].

[1] Seferden avdette sancağı şerif istikbali (*Nimetî Efendi kanunnâmesi*).

[2] *D'Ohsson, c. IV, s.* 565; *Mecmua-i Tesavir-i Osmaniye, s. 7.* Mevlid-i Nebevî okunduğu sırada nakibü'l-eşrafın dâvet edilmesi pek tabiî olup rütbelerine göre bunların teşrifatta yeri olmadığından ve kendilerinin yüksek rütbeli ulemadan aşağı oturtulması da muvafık görülmediğinden mevlid cemiyetine geldikleri zaman nakibü'l-eşrafın camiin sağ tarafındaki köşe, yeşil perdelerle kapanıp içerisi tefriş olunarak mevlid-i nebevî sonuna kadar yalnız olarak orada oturmaları hakkında Sultan I. Ahmed bir kanun yapmış ve bu kanun Sultan Ahmed camiinde mevlid okunduğu müddetçe devam etmiştir (*Enderun tarihi, Atâ Bey, c. I, s. 238*).

[3] Şerafetlû ve semahatlû efendi Hazretleri,
İnşallahü teâlâ yarınki gün sertac-ı ebrar ve ahyar olan cedd-i emced büzürkvarları habib-i hüdavend muhtar aleyhissalavatullah'ül-gaffar hazretlerinin takbîl-i dâmen-i hırka-i pür-berekâtları saat.... muayyen olmağın vakt-i mezkûrede Ayasofya-i kebir cami-i şerifinde vezir soffasında habere müterakkiben meks buyuralar (*Başvekâlet Arşivi 29 numaralı Teşrifat defteri, varak 226.*).

[4] Eyüp'te medfun ola zat eshab ve ensardan olup ismi Halid b. Zeyd ve künyesi Ebû Eyyup'dur. İlk İslâma gelen Medine halkından olup Hazret-i Peygamber *Mekke*'den *Medine*'ye hicretlerinde Hazret-i Halid'in evinde misafir olarak kaldığından kendisine *mihmandâr-i Peygamberî* derler. Emevîler zamanında gazaya iştirak ederek Arapların İstanbul'u muhasarasında bulunmuş ve muhasara esnasında vefat etmiştir.

[5] Osmanlı Pâdişahlarından III. Ahmed, I. Mahmud ve III. Mustafa'ya şeyhulislâmlarla beraber nakibü'l-eşraf kılıç kuşanmışlardır. IV.

Siyadet hucceti Evlâd-ı peygamberîden olanların ellerinde siyadet beratı denilen ve o sülâleye mensup olduğunu gösteren huccetleri vardı. Sâdâttan olduğunu iddia eden kimse bu iddiasını seyyidlerden olan şahitlerle ispat ederek nakibü'l-eşraf defterine kayıt olunurdu; elimizdeki iki huccet sureti XVI. asırda nakibü'l-eşraf Seyyid Muhammed Muhterem b. Seyyid Taceddin Ali'nin olup birisinin tarihi 18 Zilhicce 942 (8 Haziran 1536) ve ikincisinin 9 Safer 943 (28 Temmuz 1536)'dür; isim, tarih ve şahitlerin isimlerinden başka birbirinin aynı olan beratlardan birisinin sureti aynen şöyledir:

بسم الله تيمناً بذكره الجليل

حرره اقل العباد الغنى الحسيب
محمد محترم بن سيد تاج الدين على الحسينى النقيب
بمحروسهٔ قسطنطنيه صانها الله عن البليه

Mühür

الحمد الله العليم الذى انبت شجرة السيادة من ارض السعادة بالنصرة و اليها المختص من اثر فيضان الماء الحكيم الدين اثبت به نسباً وصهراً فصارت كشجرة طيبة اصلها ثابت و فرعها فى السماء و الصلوة و السلام على من اصطفاه بالنسب الاعلى و الحسب الاسنا وعلى سائر الرسل و الانبياء و على آله و اصحابه و البررة الاتقياء.

بعد از حمد ملك و دود و درود اعلام مشاهير خواص و جواهير عوام ميكرداند كه موجب تحرير قلم و تسطير اين رقم آنست كه جناب شرافتمآب شريف فرهاد بن شريف مرسل سلستروى اثبات نسب شريف خودرا در مجمع سادات و اشراف بشهود معدل و مزكى نمود وچون بر مقتضاى شريعت غرا از شايبهٔ كذب و خلاف مبرا بود. حكم شرعى بر ثبوت صحت نسب او كرده شد و اين چند كلمه بر سبيل حجت مرقوم كردد. متوقع آنكه سادات عظام و اشراف كرام طريقهٔ اعزاز و احترام شريف مذكور را مرعى دارند و اعانت مشاراليهرا از لوازم مروت و اخوت يقين شمارند.
جرى ذلك و حرر فى اليوم الثامن عشر من ذى الحجة سنه اثنى و اربعين و تسعماية

شهود الحال

سيد رمضان ابن سيد على انقروى	سيد رمضان ابن سيد محمد مرزيفونى	سيد محمد سياف ابن سيد يحيى

Bu siyadet huccetin üst kenarındaki nakibü'l-eşrafın ismini havi kısım bizzat nakibin kendi el yazısıdır. Bu huccetin altında isimleri görülen şahitler huccetin verilmesinden bir buçuk ay sonra diğer bir huccette de (9 Safer 943 tarihli huccet) yine şahitlik etmişlerdir.

Mustafa ile II. Mahmud'a da yalnız nakibü'l-eşraf kılıç kuşanmışlardır (*Saray Teşkilâtı*, s. 191).

Bu berattan anlaşıldığına göre, *Silistre*'li Mürsel oğlu Ferhad, kendisinin sâdâttan olduğunu iddia ederek göstermiş olduğu dört şahitle şeriflerden (Hazret-i Hasan evlâdından) olduğunu ispat ederek yukarıda suretini koyduğumuz huccet kendisine verilip bunda seyyid ve şeriflerin kendisine lâzım gelen kardeşliği yapmaları tavsiye edilmiştir.

Seyyid ve şeriflere verilmiş olan bu huccetlerin hepsi doğru olmayıp iltizam, iltimas ve para mukabilinde verilmiş olanları da vardı[1]. Zannıma göre, yukarıya sûretini kurduğumuz da öyledir.

Riko *(Osmanlı İmparatorluğunun zaman-ı hâzırasına ait tarihi)* isimli eserinde şerif ve seyyidlerin sülâle-i peygamberîden olmalarına mebni Türklerin bunlara fevkalâde hürmet ve tâzim gösterdiklerini ve bunların, kendilerine verilen imtiyazlar sevkiyle sû-i istimallerini önlemek için kendilerine *nakibü'l-eşraf* unvaniyle bir reis tâyin edilmiş olduğundan bahis eyledikten sonra seyyid ve şeriflerin deftere kayıtlılarından şu suretle bahsetmektedir :

"*Nakibü'l-eşraf*'ın maiyyetinde çavuşlar ve ağalar vardır; nakibü'l-eşraf kendisine tâbi olanların (şerif ve seyyidlerin) hayat ve mematına hâkimdir; yani îdam ettirebilir, af etmeğe de muktedirdir; lâkin nakib, bu sülâleye mensup olanları halk huzurunda alenen îdam ettirmez. Bunlar arasında Hazret-i Muhammed sülâlesinden neşet etmiş olduğunu ispat edecek pek az kimse varsa da nakibü'l-eşrafın teveccühüne mazhar olanlar küçük bir vesile ile o zümreye dahil olabilirler. Nakibü'l-eşraf bunu, kendisine tâbi olanları çoğaltmak için yapar ve bu kayıt ve kabulü kitaba uydurmak için bir şecere-i neseb tertip ve tanzim edilir ve bu sû-i istimale vâkıf olan Türkler eskisi gibi bunlara hürmet ve îtibar etmemektedir" [2].

[1] Yukarıda suretini naklettiğimiz huccete aynı şahitlerle bundan bir buçuk ay sonra verilmiş olan huccetin doğruluklarında şüpheliyim; fakat resmen verilmiştir.

[2] *Riko (Fransızca tercümesi)*, s. 274.

On Dördüncü Bölüm

MÜFTÜLÜK VEYA ŞEYHULİSLÂMLIK

Müftü ve Müftülük

Osmanlılarda dört ehl-i sünnet mezhebinden *hanefî* fıkhı üzerine kendisine sorulan umumî ve hususî şer'î ve hukukî meselelere ait dinî hükümlere uyarak karar veren zata *Müftü* ve verilen karara da *Fetva* adı verilmiştir. Müftülere *şeyhulislâm* unvanı da verilmiştir.

Müftü, kendisinden fetvası istenilen meseleleri hanefî fıkhına dair *(المختار فى فروع الحنفيه el-Muhtar fî fürûi'l-hanefiyye)*[1] ve yine fürû-i hanefiyeden كنز الدقايق *Kenzü'd-dekayık*[2] ve وقاية الروايه فى مسائل الهدايه *Vikayetü'r-rivâye fî Mesaili'l-hidaye*[3] ve مجمع البحرين و ملتقى النهرين Mecmau'l-bahreyn ve Mülteka'n-nehreyn[4], Muhtasarü'l-Kudurî[5] ile bunların şerh ve haşiye ve diğer Hanefî fıkhına ait eserlere müracaat etmek suretiyle verirdi. XVI. asırda Halebî İbrahim Efendi[6] meşhur ملتقى الابحر *Mülteka'l-ebhar* isimli eserini yazarak sonradan gelen müftülerin işlerini kolaylaştırmıştır. Osmanlı müftülerinin bazıları vermiş oldukları fetvaları bir eser halinde ya bizzat toplamışlar ve yahut toplattırmışlardır ki bunlardan bir kısmı basılmıştır ve matbû olma-

[1] المختار *El-muhtar*, 683 H. (1284 M.) 'de vefat eden Mecdüddin Abdullah Musulî'nin eseri olup şerhleri, şerhlerinin şerhleri ve muhtasarı vardır.

[2] كنز الدقايق *Kenzü'd-dekayık* 710 H. (1310 M.)'de vefat etmiş olan İmam Ebi'l-Berekât Hafızüddin Nesefî'nin eseridir. Bunun da birçok şerhleri vardır.

[3] وقايه *Vikaye*, Sadrü'ş-şeria Ubeydullah Mahbubî'nin oğlu Burhanü'ş-şeria Mahmud'un eseridir. Hidaye mesailine dair pek kıymetli bir eser olup bir haylı Osmanlı âlimleri şerh ve haşiyeler kaleme almışlardır.

[4] مجمع البحرين *Mecmaü'l-bahreyin* 694 H. (1295 M.) 'de vefat eden İbn Sââtî diye meşhur İmam Muzafferüddin Ahmed'indir. Bunun da şerhleri vardır.

[5] Yine furû-ı hanefiyeden olan *muhtasar Kudurî* 428 H. (1037 M.)' de vefat eden *Bağdatlı* İmam Ebî'l-Hüseyin b. Muhammed el-Kudurî 'nin mühim telifidir. Kezâ şerhleri vardır.

[6] Halebî İbrahim Efendi Kanunî Sultan Süleyman devrinde yaşayan meşhur âlimlerden olup 956 H. (1552 M.) 'de vefat ederek *Edirne Kapısı* kabristanına defnedilmiştir.

yanlar da kütüphanelerimizde mevcuttur. Bu fetvaların ne suretle verildiği bu bölümün sonlarına doğru gösterilmiştir.

Osmanlılarda müftülük ile kadılık ayrı ayrı olup bazan, fakat nâdir olarak XVI. asır ortalarına kadar birleşirdi; fakat bu tarihten sonra müftü bütün ilmiye sınıfının reisi olup müderrislerle mevali denilen kadılar da bunun idaresine verilmiştir. Sonradan umumî olarak *şeyhulislâm* denilen ve ulemanın mercii olan müftülerden başka vilâyet, sancak ve kazalarda da halkın sordukları şer'î suallere cevaplar veren müftülükler vardı[1].

Osmanlı kaynaklarında en yüksek ilmiye makamı sahibi, XVII. asır sonlarına kadar çok zaman müfti unvanını taşırken XVIII. asırdan îtibaren onun yerine şeyhulislâm tâbiri umumileşmiştir.

Şeyhulislâm tâbiri

Şeyhulislâm unvanı IV. hicret asrında (milâdî X. asır) kullanılmış ve fukaha arasındaki ihtilâflı meseleleri halletmiş olan yüksek âlim ve fakihlere alem olmuştur. Osmanlılardan evvel diğer İslâm devletlerinde şeyhulislâm unvanını almış bazı mümtaz şahsiyetler varsa da bunlar, Osmanlılarda olduğu gibi ilmiye sınıfının en yüksek resmî makamını ihraz etmiş zevat demek olmayıp ulemanın mercii de değillerdi; fakat ehl-i sünnet mezhebi (kitap, sünnet, icma-ı ümmet, kıyas-ı fukaha) üzere fetva vermek, şer'î meseleleri halletmek, selâhiyetini haiz olan ve mesleğinde imam addedilen *Semerkand*'lı Ali b. Mehmed b. İsmail Espicaî (vefatı 535 H.=1140 M.) ve saire gibi bazı büyük mütehassıs (mütebahhir) âlimlere ve hattâ Sofiye ricalinden *Pir-i Herat* denilen Ebû

[1] *Telhisü'l-beyan fî Kavânin-i Âl-i Osman, varak* 139. Vilâyet, sancak ve kaza müftüleri de halkın şer'î meselelerine dair fetvalar verirlerdi. Bu fetvaların formülü şeyhulislâmın fetvalarındakinin aynı idi. Bu müftülerin tâyinleri şeyhulislâma ait olup kendilerine gönderilen rüûslar daki tavsiyelere göre harekete mecbur idiler. Bu müftüler verdikleri fetvaların üstüne nerenin müftüsü olduğunu beyan ile mühürlerini basarlar ve verdikleri fetvanın Arapça metni ile bunu hangi fetva kitabından aldıklarını zikrederlerdi. Herhangi mezhepten olursa olsun Osmanlı müftüsü verdiği fetvayı Hanefî mezhebi üzere verirdi; yalnız *Mekke, Medine, Kahire, Kudüs* ahalisinin mühim kısmı Şafiî, Malikî, Hanbelî mezheblerinde olduklarından buralara bu üç mezhebe mensup ayrıca üç müftü tâyin olunurdu. Müftü olmayan kazalarda bu işlere kadılar bakarlardı (*D'ohson, c. IV, s. 584*).

Abdullah Ensarî'ye (vefatı 481 H.=1088 M.) Şeyhulislâm unvanı verilmiştir. Bu tâbirden başka pek yüksek âlimlere *İmadü'l-islâm*, *Fahrü'l-islâm* ve *Rüknü'l-islâm* gibi unvanlar da verilmiş olduğunu görmekteyiz.

Osmanlılarda şeyhulislâm unvanının ilk zamanlarda hangi tarihlerde kullanılmış olduğunu sarih olarak bilmiyoruz. Fakat Fatih Sultan Mehme'd'in tedvin ettirdiği kanunnâmede şeyhulislâm ve müftü diye iki unvanla da zikredilen zatın ulemanın reisi olarak kaydedilmekte ve daha sonraki tarih ve vesikalarda hem müftü ve hem de şeyhulislâm unvanları görülmektedir. Fatih'in kanunnâmesinde şeyhulislâm ile beraber Pâdişah hocaları da *serdâr-i ulema* olarak zikrolunmakta ve vezir-i âzamın onları üst tarafında oturtması beyan olunmaktadır[1].

Şeyhulislâmlar hakkındaki bu kayıt, XVI. asrın ortalarına ve hattâ az daha sonraya kadar onların devletin bütün ilmiye sınıfının mercii demek değildi. Bunların fetva vermek kudretini haiz olmaları dolayısiyle bu yüksek derecelerine hürmeten verilmiş unvandı. Malûm olduğu üzere fetva vermek Hanefî fıkhını teferruatiyle bilmek demek olduğundan burada bulunan zatların hakikaten hakkiyle ehil olmaları şarttı. Bundan dolayı şeyhulislâm ulemanın reisi sayılmıştı.

XV. asırda kazaskerlerin yevmiyeleri beş yüz akçe iken şeyhulislâm veya müftü bunun beşte biri kadar yevmiye almakta idi[2].

Fatih Sultan Mehmed zamanında hocası Mollâ Güranî'ye fevkalâdeden olarak iki yüz akçe yevmiyeden başka aydan aya yirmi bin ve senede de elli bin akçe vermişti[3]. II. Bayezid devri âlimlerinden Hatib-zâde Muhyiddin Mehmed'in tekaüd maaşı yüz akçe iken o tarihte müftü olan Alâüddin-i

[1] "Şeyhulislâm ulemanın reisidir. Ve muallim-i sultanî dahi serdâr-ı ulemadır. Vezir-i âzam onları riayeten üstüne almak münasibtir. Ama müfti ve hoca vüzeradan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddur dahi ederler" *Kanunnâme-i Âl-i Osman, s. 10.*

[2] I. Murad zamanında (XIV. asrın ikinci yarısı) Fahreddin Acemî otuz akçe ile müftü olmuştu. O tarihlerde akçenin dördü bir dirhem gümüş olup kıymeti vardı (*Telhisü'l-beyan, varak 141*).

[3] *Şakayık tercümesi, s. 106.*

Arabî'nin yevmiyesi yüz[1] ve yine Müftü Efdal-zâde'nin doksan akçe idi[2].

Osmanlı devletinin ilk devirlerinde müftülük ile kadılık ve hattâ müderrislik bir zat uhdesinde bulunmuş ise de nadirdi[3]. *İstanbul* fethini mütaakıp Hızır Bey hem kadı ve hem müftü olmuştu; Molla Husrev 877 H. (1472 M.) tarihine kadar *İstanbul* kadılığı ile müftülüğü cem etmiş ve sonra müftülük ilâve olarak Sahn-ı seman müderrisi Alâüddin-i Arabî'ye verilmişti[4]. Sonra müftülük, kadılık ve müderrislik ayrılarak Mola Husrev, Molla Güranî, Molla Arap, Ali Cemalî Efendiler müstakil müftü olmuşlar ve hattâ *Eyüp*, *Üsküdar* ve *Galata* fetvaları bunlara verilmişti. Bu müftülerin yevmiyeleri Molla Güranî'nin iki yüz akçesi müstesna olarak bu miktardan azdı.

Müverrih Âlî, Fatih zamanında *İstanbul* müftülüğüne kazaskerlikten mâzul olarak iki yüz akçe ile tâyin yapıldığını beyan etmekte ise de bu miktar katî ve muayyen değildir; meselâ XVI. asır başlarında Ali Cemalî Efendi'nin (Zenbilli Ali Efendi) müftülüğü zamanında II. Bayezid meşhur medresesini (şimdi Bayezid'de İnkılâp Müzesi) yaptırdığı zaman burada ders okutulmasını müftü olanlara şart koyduğundan Müftü Ali Cemalî Efendi'ye müderrislik maaşı olarak elli akçe tahsis etmiş bu suretle müftülük maaşiyle beraber müderrislik maaşı yüz elli akçe olmuştur[5]. Kanunî Sultan Süleyman, Ali Cemalî Efendinin yevmiyesine elli akçe daha zam ederek müftülük maaşı müderrislik maaşı ile beraber iki yüz akçe olmuş ve İbn Kemal de iki yüz akçe ile tâyin edilmiştir. Bu suretle iki yüz akçe ile müftü yâni şeyhulislâm tâyini Ebussuud Efendi'nin müftülüğüne kadar devam etmiştir.

Ebussuud Efendi (vefatı 983 H. =1575 M.) ارشاد عقل السليم *İrşadü akli's-selim* isimli meşhur tefsirinin bir kısmını 972 H.(1564 M.) 'de Kanunî Sultan Süleyman'a takdim etmesi üzerine

[1] *Şakayık tercümesi, s. 175.*

[2] *Şakayık tercümesi, s. 168.*

[3] Meşhur Molla Fenarî Bursa'da bu üç vazifeyi üzerinde toplamıştı. (*Şakayık tercümesi, s. 49*). Bundan başka *Bursa, Edirne* ve *İstanbul*'da böyle müftülükle kadılığı cem edenler vardı (*Telhisü'l-beyan, varak 141*).

[4] *Takvimü't-tevarih (Kâtip Çelebi), Müteferrika tab'ı, s. 182.*

[5] *Şakayık tercümesi (Mecdî), s.* 35. O zamanki ulema bu kadar vazifeyi çok görmüşlerdir (*Telhisü'l-beyan, varak 142*).

Bayezid müderrisliği ile beraber üç yüz akçe zammiyle müftülük yevmiyesi birdenbire beş yüz akçeye çıkarılarak kazasker yevmiyeleriyle müsavi olmuştur. Ebussuud Efendi bir sene sonra tefsirini tamamlayarak takdim ettiği zaman yüz akçe daha ilâve olunmak suretiyle yevmiyesi altı yüze çıkarıldı[1] ve bunun üzerine müftülük hem mânen ve hem maddeten kazaskerliğin üstüne çıkarılıp kırk akçeden yukarı müderrislerle mevleviyetlerin tâyinleri müftü yani şeyhulislâmlara verildi.

Bu izahattan anlaşılacağı üzere müftülük, Ali Cemalî Efendi'den îtibaren ehemmiyet kesbetmeğe başlamış ve ondan sonra İbn Kemal Ahmed Şemseddin, Sadullah Sadi ve Ebussuud Mehmed Efendiler gibi değerli âlimler tam bir ehliyetle o makamın îtibarını devam ettirmişlerdir[2]. Şeyhulislâmlar ile kazasker ve İstanbul kadılarına da has ismiyle maaş verilmişti. XVIII. asır sonlarına yakın olarak gördüğümüz bir ruznâmçede şeyhulislâm olanların has ismiyle ayda 2083 kuruş maaşları vardı[3].

Şeyhulislâmlığın ehemmiyetinin artması

Ebussuud Efendi müftü yani şeyhulislâmlığa gelinceye kadar kendisi de dahil olmak üzere muayyen bir yol yoktu; kazaskerlik mevleviyet denilen büyük kadılık ve müderrislik yapmış olanlardan münasipleri müftülüğe getirilmişlerdi[4]. Fakat Ebus-

[1] Pâdişah, Ebussuud Efendi'ye böyle fevkalâde ikram edince kazaskerleri de tatyib için onlara da onar mülâzım vermelerini emrederek bu da kanun oldu (*Telhisü'l-beyan, varak 142*).

[2] D'Ohsson, Şeyhulislâmlığın Kanunî Sultan Süleyman zamanında Çivi-zâde Muhyiddin Mehmed Efendi'nin (vefatı 954 H. = 1547 M.) zamanında meharet-i siyasiyesi sayesinde ehemmiyetinin arttığını ve aynı zamanda kazaskerlere tekaddüm ettiğini yazarak aynı zatı 1585'de yine müftü olarak göstermiştir. Halbuki Çivi-zâde Muhyiddin Mehmed Efendi Kanunî zamanında vefat etmiş olup D'ohson'un 1585'de ve Özdemir oğlu Osman Paşa sadaretinde şeyhulislâm olarak gösterdiği zat evvelki Çivi-zâdenin oğlu olup D'ohson baba ile oğlu karıştırmıştır.

[3] *Topkapı Sarayı Arşivi, Nr. 132* ruznamçe kaydı. Burada Rumeli kazaskerlerinin ayda 143, Anadolu kazaskerinin 140 buçuk ve İstanbul kadısının (maişet-i kadı-i İstanbul) ayda beş yüz akçe aylıkları olduğu görülüyor.

[4] Bu hususlara dair Şakayık tercümesi ile *zeyli Atâyî'de* bir hayli malûmat vardır.

suud Efendi'den îtibaren şeyhulislâmlık Rumeli kazaskeri olanlara verilir oldu; bazan Anadolu kazaskeri veya bunun pâyelilerinden de getirilmiş ise de nadirdi.

Şeyhulislâm Bostan-zâde Mehmed Efendi zamanında (vefatı 1006 H.= 1598 M.) bunların yevmiyeleri yedi yüz akçeye çıkarıldı[1]. Daha sonra elli akçe daha zammiyle yedi yüz elli akçe oldu. XVII. asırda şeyhulislâmların hazineden maaş olarak yirmi dört bin dokuz yüz seksen akçe aldıkları görülmektedir ki[2] buna göre yevmiyeleri sekiz yüz akçeden ziyade tutmaktadır. Buna rağmen şeyhulislâmlar Divan-ı hümâyun âzası olmamışlar, fakat nadiren şer'î bir meselenin halli için veyahut yanlış bir kararı düzeltmek üzere Divan-ı hümâyuna dâvet edilmişlerdir[3].

Osmanlı devletinde din asıl ve devlet onun fer'i olarak görüldüğünden şeyhulislâm zâhiren vezir-i âzam ile aynı derecede sayılmış ise de derecesi mânen ondan yüksekti[4] Bir isyan vukuunda pâdişah aleyhine fetva vereceği için, bilhassa idarenin zayıf zamanında kendisinden çekinilirdi.

[1] *Atâyî, s. 411.*

[2] *Kavânin-î Osmanî ve Râbıta-i Âsitâne, s. 40.* XVII. asrın ikinci yarısından sonra şeyhulislâmların yedi yüz elli akçe yevmiyeleri üzerinden aylıklarının yirmi iki bin beş yüz akçe olduğunu Hezarfen Hüseyin *Efendi* yazmaktadır. (*Telhisü'l-beyan fî Kavânin-i Âl-i Osman*), *varak 142.*

[3] Yavuz Sultan Selim'in yüz elli kişinin katli hakkındaki iradesini doğru bulmayan Müftü Ali Cemalî Efendi dâvetli olmadığı halde Divan-ı hümâyuna gidip bunların katillerinin şeriate ve adalete aykırı olduğunu arzederek bu cinayeti geri bıraktırmıştı (*Şakayık tercümesi, s. 305*). Kanunî Sultan Süleyman zamanında ulemadan Molla Kabız isminde birinin Hazret-i İsa'yı Hazret-i Peygamber'e tercih hususundaki iddiasına ikna edici cevap veremeyen iki kazaskerin aczini *adil penceresi*'nden dinlemekte olan pâdişah bu hale canı sıkılmış ve ertesi celsede Müftü İbn Kemal ile İstanbul kadısı Sadullah Sâdî Efendi divana dâvet olunarak yaptıkları mübahesede Molla Kabız'ı ilzam etmişlerdir (*Âli, basılmamış ikinci cilt, varak 19*; *Peçevî tarihi, c. I, sene 924 H. = 1528 M.*).

[4] "Şeyhulislâm, rütbe-i vekâlet-i kübra yani vezâret-i uzemadan âlâ değilse bari beraber ve bazı hususa nazar olunsa andan bâlâterdir... Pâdişah-ı âli-cah nazarında hallal-i müşkilâtı enam olan şeyhulislâm vüzeradan mukaddem olub umûr-i diniyyede riyaset-i mutlaka sahibi olduğu cihetle vekâlet-i kübradan minvecih âlâ makamdır. Zira devlet umûr-i din üzerinde bina olunur, din asıl ve devlet onun fer'i gibi kurulmuştur. Yalnız din reisi şeyhulislâm ve devlet reisi vezir-i âzam ve her ikisinin reisi Pâdişah-ı kâmkârdır." *Telhisü'l-beyan, varak 140.*

Osmanlı vezir-i âzamlarının şeyhulislâmları ziyaretleri III. Murad zamanında ve 992 H. (1584 M.)'de kanun olup bu da müftülüğün ehemmiyetini arttırmıştı. Şeyhulislâmlara kışlık ve yazlık hil'at verilmesi Ebussuud Efendi'nin şeyhulislâmlığı zamanından îtibarendir[1].

Şeyhulislâmların müderris ve kadı tâyinleri

982 H. (1574 M.) tarihine kadar, müderris, mevali ve müftülerin tertip ve telhisleri hususu vezir-i âzamlara ait iken, vezir-i âzamların cahil olmaları sebebiyle bu iş şeyhulislâmlara bırakıldı. Hattâ Ebussuud Efendi vezir-i âzama tezkire yazarak (fetva ile meşguliyet, vaktimizi alırken bu bârı dahi üzerimize tahmin bize cevrdir) diye şikâyette bulunmuştur.

İşte bu tarihten îtibaren kırk akçeden yukarı Hâriç ve Dâhil müderrislikleriyle orduya tâyin edilecek kadılar[2] ve vilâyet, sancak ve kaza müftüleri[3] imam, hatip ve müezzinlerin ve Konya'da post-nişin olan Çelebi Efendi'nin inhası üzerine mevlevi şeyhlerinin[4] ve mevali denilen büyük kadıların ve kazaskerlerin tâyinleri şeyhulislâmlara verilip kazaskerlere ibtidadan (yirmi akçeden) kırk akçeye kadar olan müderrisliklerle kaza kadılıklarının tâyinleri bırakılmıştı[5]. Bundan maksat şeyhul-

[1] *Telhisü'l-beyan fi Kavanin-i Âl-i Osman, varak 142; Kavanin-i Osmanî ve Rabıta-i Asitane, s. 40.*

[2] Ordu kadısı tâyini hakkında şeyhulislâmın sadr-ı âzama bir inhası: "*Babadağı* kadısı Şaban Efendi Bosna kazası pâyesiyle Serdar İbrahim Paşa Hazretleri yanında ordu kadısı tâyin buyrulmak rica olunur".

Mine'd-dâi li'd-devleti'l-aliyye
Ali el-fakir afa anhü

Bu inha sadr-ı âzama gönderilerek iradesi alınmıştır 14 Muharrem 1086 (*İbnü'l-emin tasnifi, Tevcihat Nr. 14*).

[3] Şeyhulislâm vilâyet, sancak ve kaza müftülerini inha ederken "افتا *İftâ ile mutasarrıf olup esahh-ı ekvâl-i eimme-i Hanefiyye'den naklini yazmak üzere emr-i şerif rica olunur*" derdi (*İbnülemin, Tevcihat kayıtları, Nr.* 670, 674, 675).

[4] *İbnülemin, Tevcihat dosyası, Nr. 2077, 2078, sene 1126.*

[5] *Âli (basılmamış ikinci cilt), varak 28b; Kavanin-i Âli Osman ve Rabıta-i Âsitâne, s. 41.* Vezir-i âzam Nasuh Paşa ile şeyhulislâm Hoca-zâde Mehmed Efendi'nin arası açılarak, Sadr-ı âzam bazı medrese ve mollalıkları pâdişah I. Ahmed'e arz edince hükümdar, şeyhulislâmın göreceği işe "niçin müdahale ediyorsun" demesi üzerine Nasuh Paşa, Ebussuud Efendi'nin tezkeresini

islâmlığın en yüksek makam olması ve kazaskerlerle vezir-i âzamların haksızlık yapmalarının önüne geçilmek istenmesi idi. Yapacağı tâyinler hususunda kanun üzere şeyhulislâm, vezir-i âzam ile görüşüp anlaştıktan sonra tâyin edilecek müderris ve mevalinin listesini bir telhis ile vezir-i âzama bildirip onun vasıtasiyle Pâdişahın iradesini alırdı. XVII. asır sonlariyle XVIII. asırda vezir-i âzamların muvafakatlerinin alınması kazaskerlerle yüksek mevaliye tahsis edilmiştir[1].

Mevali ve müderris tâyinlerinin kazaskerlerden alınarak şeyhulislâmlara verilmesi sû-i istimali önleyemedi, hattâ Pâdişah III. Mehmed –ki çok terbiyeli, mahcup ve saf kalbli idi– bir gün mukarriblerinden birisine :

"— Dünyada sözüne sadık ve hak-şinas bir kimse bulamadım" diye şikâyet etmiş. Musahibi "neden böyle buyurdunuz" deyince:

"— Evvelâ şeyhulislâm Bostan Efendi'ye iltifat eyledim; derhal bir cahil kardeşini Rumeli kazaskeri etti ve iyi tahsil gör-

göstererek "bu benim vazifemdir, selefte vüzera göre gelmiştir" diyerek Pâdişahın müsaadesini almıştı (*Telhisü'l-beyan, varak 144*). Bununla beraber bu müdahale yalnız Nasuh Paşa ile kalmıştır.

[1] Vezir-i âzamla, şeyhulislâm anlaştıktan sonra müderris ve mevali hakkında şeyhulislâmın takdim ettiği 1015 H. (1607 Mart) tarihli liste ile buna ilişik olan telhis suretleri :

"Arz-ı bende-i bî-miktar budur ki Devletlû Pâdişahım,

Şam-ı şerif fetvası hâlâ münhaldir *Kütahya* kadısı dâileri fetva hizmetine kadir olmağın *Şam-ı şerif* kazası tevcih buyurulub anun yeri Semaniye müderrislerinden Mevlâna Emîr Cenabî dâilerine ve anun yeri tarikleri üzere bir müstahikkına inayet olunub ve bundan gayrı *Ağras* (Atabey) müftüsü fetvaya kadir olmayıb ref'i lâzım olmağın İznik Dâhil müderrisi olan Mevlâna Abdullah'a ve anun yeri Mahmud Paşa müderrisi dâilerine ve anun yeri Mehmed Ağa müderrisi Hüsam-zâde dâilerine ve anun yeri Perviz Efendi Müderrisi İmam-zâde dâilerine ve anun yeri imtihan ile kırktan mâzul bir duacılarına inayet olunmak bâbında ferman Devletlû Pâdişahımındır".

Vezir-i âzamın telhisi :

"Devletlû Pâdişahım,

Bu hususlar şeyhulislâm duacılariyle müşavere olunub vech-i meşruh üzere silsile olmak münasib görüb îlâm buyurmuşlardır. Ferman Devletlû Pâdişahımındır." Sadr-ı âzam bu telhisinin üzerine Sultan I. Ahmed (*verdim*) hatt-ı hümâyununu yazmıştır (*I. Ahmed Kartonu numara* 853) bundan başka aynı tasnifte 1781 numaralı diğer bir ulema tâyin silsilesi daha vardır.

memiş oğluna Selânik kadılığını rica eyledi. Bundan başka pederimin hocası Sadeddin Efendi'ye din ve devlet hayırhahı diye riayet eyledim, derhal o da genç bir oğluna Anadolu kazaskeri ve küçük oğlunu *Edirne* kadılığına arzedib mollalar arasında beni bed-nâm ve inde'l-ahali kendüsünü ve evlâdını rüsvay-ı âlem eyledi" dedikten sonra :

"— Eski hükümdarlar zamanında hocalar (Pâdişah hocaları) ve müftüler ulema menasıbına karışmazlardı [1]. Kaza kadılarını kazaskerler arzedib verilir ve sair ilmiye tâyinlerine vezir-i âzam bakar ve tefviz eylerdi" demiştir [2].

Özdemir oğlu Osman Paşa'nın sadaretinde merasim esnasında şeyhulislâmlar hünkâr hocalariyle kazaskerlere tekaddüm ettirilmiş [3] ve bundan başka kazasker tâyinleri vezir-i âzamın muvafakati alınmak suretiyle şeyhulislâma bırakılmıştır [4].

Şeyhulislâm, vezir-i âzamla anlaşarak tâyin edeceği mevali ve müderrisîni havi listeyi vezir-i âzama bildirir ve o da bir telhis ile keyfiyeti pâdişaha arzederek hatt-ı hümâyunla tasdiki havi iradesini aldıktan sonra listeyi şeyhulislâma iade ederdi. Bazan fakat ender olarak aralarının iyi olmamasından dolayı vezir-i âzam, şeyhulislâmın inha ettiği tevcihatı yapmazdı ki şimdiye kadar bir tanesine tesadüf ettim [5].

[1] Hoca Sadeddin Efendi, İlmiye tâyinlerine müdahale ederdi. Eğri seferinden avdette gözden düşerek hem hocalıktan azledilmiş ve hem de ulema tâyinine müdahaleden menolunmuştur (*Naima tarihi, c. I, s. 167)*.

[2] *Âli (Basılmamış ikinci cilt), s*, 328*b*.

[3] *Hammer (Ata Bey tercümesi), c. VII, s. 153*,

[4] *Abdurrahman Paşa ve Nimetî Efendi kanunnâmeleri*. Daha yukarılardaki bir notta kanun maddesi gösterilmiştir. II. Osman pâdişah olunca saltanatın babadan oğla geçmesi sebebiyle saltanata geçmek hakkı kendisinin iken amcası I. Mustafa'nın hükümdar ilân edilmesinden dolayı Şeyhulislâma kızarak ilmiye tâyinlerini ondan alıp hocası Ömer Efendi'ye verdiğinden Şeyhulislâma yalnız fetva işi kalmıştı (*Peçevî, c.* II, *s. 370; Naima, c.* II, *s. 172 ve onlardan naklen Hammer* (*Ata Bey tercümesi*), c. VIII, s. 184. Bu hal muvakkat olup sonra bu işler yine şeyhulislâma verilmiştir.

[5] Yemişci Hasan Paşa'nın sadaretinde onun şeyhulislâm Sunullah Efeni ile aralarının açık olmasına mebni şeyhulislâmın tertip ettiği tâyin ve tevcih silsilerini yerine getirmemiştir (*Fezleke, c. I, s. 200*).

Şeyhulislâmların vezir-i âzama gönderdikleri bazı tâyin arîzaları

Kazâ-i Tokat ber-vech-i arpalık Anadolu kazaskerliğinden münfasıl Feyzullah Efendi'ye sadaka ve inayet buyrulmak rica olunur. 16 Muharrem 1079.

Mine'd-dâî Yahya el-Fakir

Bunu vezir-i âzam bir telhis ile pâdişaha arzedip iradesini aldıktan sonra şu buyruldu ile[1] şeyhulislâma iade etmiştir :

Sahh[2] sabıka Anadolu kazaskeri izzetlû Feyzullah Efendi hazretlerine izzetlû Şeyhulislâm Efendi hazretlerinin ilâmları üzere Tokat kazası arpalık olarak tevcih olunmak buyruldu. 18 Muharrem 1079[3].

Diğer nümune :

Şeyhulislâmın tâyin arîzası üzerine sadr-ı âzamın pâdişaha telhisi :

Arz-ı bende-i bî-miktar budur ki şevketlû ve kerametlû ve inayetlû pâdişâhım.

Kazâ-i Üsküdar sabıka Eyüp kadısı Şaban Efendi'ye, faziletlû Şeyhulislâm Efendi duacılarının işaretleri mûcibince tevcih ve inayet buyrulmak bâbında ferman şevketlû pâdişahımındır.

Sadr-ı âzamın bu telhisinin üzerine Sultan IV. Mehmed (Avcı) *(verdüm)* hatt-ı hümâyununu yazarak telhisi iade etmiştir[4].

Diğer nümune :

İstanbul kadısı tâyini münasebetiyle Şeyhulislâmın inhası :

Kazâ-i İstanbul Mekke-i Mükerreme'den münfasıl Mustafa Efendi dâilerine sadaka buyrulmak rica olunur.

Mine'd-dâî li'd-devleti'l-Osmaniyye
Yahya el-Fakir

Kezâ bu inhayı vezir-i âzam pâdişaha telhis ederek iradesini aldıktan sonra 25 Zilkade 1083 (Mart 1673)'de şeyhulislâmın

[1] *Buyruldu*, vezir-i âzamın muvafakatini havi derkenar.

[2] صح Sahh vezir-i âzamın buyruldusunun kenarındaki işaret olup verilen emrin doğru ve hilesiz, sahih olduğuna işarettir.

[3] Müderris ve kadı tâyinleri dolayısile sardar-ı âzamların pâdişaha arîzalar ve bazan da şeyhulislâmların tâyin listesi zâyi olduğundan ben bulduklarımın bazılarını koydum.

[4] *İbnülemin tasnifi, Tevcihat vesikaları, Nr. 79.*

inha arîzası üzerine *(ba-hatt-i hümâyun buyruldu)* ibaresini yazarak iade etmiştir[1].

Müderris tâyinleri hakkındaki muameleler :

Medrese-i Turhan Bey der-Yenişehir (Tırhale Yenişehri) : Medrese-i mezbûre mahlûl olmağın kırktan münfasıl[2] Mehmed Efendi'ye *Hâriç* (İbtida-i hâriç) itibariyle sadaka buyrulmak rica olunur.

Mine'd-dâî li'd-devleti'l-Osmaniyye
Yahya el-Fakir

Bunun üzerine vezir-i âzam (mucibince rüûs-ı hümâyun verilmek buyruldu fî 27 Şevval 1084) yazarak kâğıdı rüûs kalemine göndermiştir[3]. Rüûs kaleminden de müderrislik rüûsu verilirdi.

Şeyhulislâm Çatalcalı Ali Efendi'nin 1090 Şevval (1679 Kasım) tarihli medrese tevcihine dair arîzası[4].

Medrese-i Molla Husrev der Bursa, *Bursa*'da Erzincan'lı müderris Abdülkerim Efendi'ye Dâhil ile, yeri (yani Erzincanî müderrisliği) tevliyetle Bursa'da Çendik müderrisi Hasan Efendi'ye Dâhil ile; yeri Bursa'da Peri Peyker müderrisi Mehmed Efendi'ye Hâriç hareket-i misliyyesiyle[5]; yeri Kırktan münfasıl Abdurrahman Efendi'ye Hâriç elli ile sadaka buyrulmak rica olunur.

Mine'd-dâi Ali el-Fakir

Sahh صح mûcibince tevcih olunmak buyruldu 91L (Şevval) sene 90 (1090)

XVIII. asır ortalarında ve I. Mahmud zamanında şeyhulislâmın ilmiye tevcihatına dair gönderdiği mektup üzerine vezir-i âzamın pâdişaha arîzası ve hatt-ı hümâyun :

"Arz-ı bende-i bî-miktar budur ki şevketlû, kerametlû, kudretlû mehâbetlû veliyyü'n-nimetim efendim pâdişâhım,

[1] *İbnülemin tasnifi, Tevcihat vesikaları*, Nr. 35.
[2] *Kırktan münfasıl* demek kırk akçe yevmiyeli medreseden münfasıl, yani ayrılmış demektir. Böyle bir müderris *İbtida-i hâriç* medreselerinden birisine tâyin olunurdu.
[3] *İbnülemin tasnifi, Tevcihat vesikaları.*
[4] *İbnülemin tasnifi, Tevciha vesikaları, Nr.* 492.
[5] *Hareket-i misliyyesi*'yle demek, evvelce hangi derecede müderris ise yine aynı derece ile başka medreseye nakl edilecek demektir.

Mekke-i Mükerreme kazası Anadolu kazaskerliği pâyesi olub sâbıka reisü'l-etibba, Yenişehir'den (Tırhala Yenişehir'inden) mâzul Mustafa Efendi (Hayatî-zâde) dâilerine ve Mekke-i Mükerreme pâyesiyle Medine-i Münevvere kazası (yani kadılığı) Edirne pâyesi olan sabıka Bursa Kadısı Nali Kaynı Mehmed Efendi dâilerine ve Edirne kazası sâbıka Haleb kadısı Yenişehrî Veliyüddin Efendi dâilerine ve Şam-ı şerif kazası sâbıka Galata kadısı İsmail Efendi-zâde Şeyh Mehmed Efendi dâilerine ve Cezire-i Kıbrıs'ta Lefkoşe kazası sâbıka Bosna kadısı Abdülhadî-zâde es-Seyyid Abdullah Efendi dâilerine ve halen reisü'l-etibba olan sâbıka Edirne kadısı Mehmed Emin (bu da Hayatî-zâdedir) dâilerine Mekke-i Mükerreme pâyesi ve sâbıka Galata kadısı Seyyid Mürteza Efendi dâilerine Edirne kazası pâyesi, tevcih ve ihsan buyrulmak üzere faziletlû, semahatlû şeyhulislâm (Dürrî Mehmed Efendi) dâileri telhis ve işaret etmeleriyle mârûz-ı lâmiu'n-nur hidivâneleri kılınmıştır, Malûm-ı hümâyunları oldukta (işaretleri mûcibince amel oluna) deyu mübarek hatt-ı hümâyun-ı inayet-makrunları keşide buyrulmak bâbında emr ü ferman şevketlû, kerametlû, kudretlû, mehabetlû velinimetim efendim pâdişahım hazretlerinindir".

Bu telhis üzerine Sultan I. Mahmud *(işaretleri mûcibince amel oluna)* hatt-ı hümâyununu yazarak tekriri iade etmiş ve bunun kenarına vezir-i âzam :

"Şeref-yâfte-i sudur olan hatt-ı hümâyun-ı şevket-makrun mûcibince tevcih olunmak buyruldu" diyerek tâyin muamelesini tamamlamıştır.

Kazaskerlik ve arpalık tevcihleri hakkında şeyhulislâmın 1144 Muharrem (1731 Ağustos) tarihli inhası üzerine vezir-i âzamın telhisi :

"Arz-ı bende-i bî-miktar budur ki şevketlû, kerametlû ... Pâdişahım,

Sâbıka Rumeli kazaskeri olan es-Seyid Mehmed Zeynelâbidin Efendi dâilerine avâtıf-ı aliyye-i mülûkânelerinden Rumeli kazaskerliği ve sâbıka İstanbul kadısı Anadolu kazaskerliği pâyesi olan Şeyh-zâde Mehmed Efendi dâilerine Anadolu kazaskerliği ve seleflerine dahi arpalıklar ihsan buyrulmak üzere faziletlû Şeyhulislâm Efendi dâileri işaret etmeleriyle mâruz-ı

huzur-ı lâmiu'n-nur-ı mülûkâneleri kalınmıştır. Manzur-ı hidivâneleri oldukta işbu telhis-i kulları üzerine *(işaretleri mûcibince amel oluna)* deyu mübarek hatt-ı hümâyun-ı şevket-makrunları keşîde buyrulmak bâbında emr ü ferman..... [1]".

Bu telhis de daha yukarıdaki gibi muamele görmüştür.

XIX. asır başlarında şeyhulislâm tarafından Anadolu kazaskeri tâyini için inha dolayısiyle sadr-ı âzamın telhisi ve hatt-ı hümâyunu :

"Şevketlû, kerametlû...... Pâdişahım,

Anadolu kazaskeri efendi dâilerinin müddeti hitama reside olduğundan Anadolu sadareti hasbe't-tarîk Anadolu pâyelû ve İstanbul mâzullerinin akdemi olan Mollacık-zâde Mehmed Ataullah Efendi dâilerine münhasır olduğuna binaen bin iki yüz on dokuz Muharremi gurresinden itibar ile Efendi-i mumaileyh dâilerine tevcih ve ihsan kılınması hususunun hâk-pây-ı hacet-revây-ı şâhânelerinden istîzan olunmasına dair semahatlû şeyhulislâm efendi dâileri taraf-ı çâkerâneme bir kıta takrir göndermeleriyle maruz-ı huzur-ı şehriyârî kılınmağın ol babta emr ü ferman şevketlû, kerametlû....."

Sultan III. Selim bu telhisin üzerine (olsun) hatt-ı hümâyununu yazarak telhisi iade etmiştir [2].

İmam, hatip, müezzin, dua-gû, cüzühan tâyinlerinde mensup olduğu camiin (vakfın) mütevellisi tarafından şeyhulislâma istida ile müracaat edilirdi. Bu istidalar üzerine (sadaka buyrulmak mercûdur) veya (arz mûcibince tevcih buyrulmak rica olunur) veyahut şeyhulislâm, II. Mustafa zamanında olduğu gibi sadr-ı âzamlara dahi tahakküm eden bir zat ise *(tevcih buyurula)* diye yazarak sadarete havale olunur, oradan pâdişaha arz olunarak tevcih muamelesi yapılırdı [3]. Bu gibi vazifelere tâyin işleri taşrada ise o mahallin kadısının ilâmı üzerine tâyin yapılırdı.

[1] *İbnülemin, Tevcihat vesikaları, Nr.* 2215.

[2] *Başvekâlet Arşivi hatt-ı hümâyun vesikaları, sandık* 28.

[3] *Başvekâlet Arşivi, Emirî tasnifi, II. Mustafa devri vesikaları, Nr. 1563.* Riko, İmam tâyininin mahalle halkı tarafından, ehliyetinden bahis ile vezir-i âzama müracaat olunmak suretiyle onun huzurunda Kur'anı kerim okutulduktan sonra muvafıksa tâyin muamelesinin yapıldığını yazıyor ki XVII. asra aittir (*Fransızca tercümesi, s. 290*).

Kadı ve müderrislerin tâyinleri usulü 1245 H. (1829 M.)'de *(tarîk defteri)* ismi verilen bir defterle daha muntazam bir hale konulmuştu. Bu *defter* Meşihat Mektubî Kaleminde bulunurdu. Elimde bulunan en son (tarik defteri) şeyhulislâmlardan başlayarak, kazaskerler, İstanbul kadıları, haremeyn, Edirne, Bursa, Şam, Mısır, Kudüs, Halep, Eyüp, Selânik, Galata, İzmir, Trabzon, Üsküdar, Bağdat, Trablusgarp, Beyrut, Ayıntab, Erzurum, Maraş, Van, Sivas, Adana, Çankırı kadılıklariyle, nakibüleşraftan sonra şeyhulislâm, Rumeli, Anadolu ve İstanbul kadısı mâzulleriyle bunların pâyelilerini ve yine mâzul *bilâd-ı hamse, mahreç* ve *devriye* mevalisi mâzullerini, Edirne ve İzmir pâye-i mücerrede eshabını isimleriyle zikrettikten sonra müderrislere geçilmektedir.

Müderrisler de dereceleri en yüksek müderrislik derecesi olan *Dârü'l-hadîs-i Süleymaniye*'den başlayarak *Medaris-i erbaa-i Süleymaniye* (Süleymaniye camii yanındaki dört medrese), *Hâmise-i Süleymaniye, Mûsıla-i Süleymaniye, Hareket-i altmışlı, İbtidâi altmışlı, Medaris-i sahn-ı seman* (Fatih camii etrafındaki sekiz medrese), *Mûsıla-i sahn, Hareket-i dâhil, İbtida-i dâhil, Hareket-i hâriç, İbtida-i hâriç* müderrisleri isimleriyle gösterilmiş ve bundan sonra Ayasofya, Sultan Ahmed, Süleymaniye, Bayezid, Fatih, Nur-ı Osmanî, Sultan Selim, Eyüp, Lâleli, Valde Sultan, Şehzâde, Üsküdar Valde, Ayazma, Beylerbeyi, Hasköyde Valde Sultan, Selimiye, Tophane'de Nusretiye, Bahçekapısı, Üsküdar'da Şemsi Paşa ve diğer büyük camilerin vâizlikleri beyan edilmiştir[1].

İstanbul haricindeki müderrislikler, yukarıda zikrettiğimiz medrese derecelerine göre ayarlanmış olup onlar da tevcihlerinde dâhil, hâriç, sahn ve saire dereceleriyle tertip olunmuştur.

Bu tarik defterinde gerek kadı ve gerek müderrislerin isimlerinin sağ kenarına hangi tarihte ibtidadan müderrislik derecesi almışsa ayı ve senesiyle o gösterilip sol tarafında da oradan bir derece yukarıya terfiine işaret olunmuştur. Meselâ 6 Rebiulevvel 1315'de İbtida-i hâriç müderrisi olan İstanbul'lu Mehmed Nuri Efendi isminin kenarına (hareket) yazılarak Hareket-i hâriç mü-

[1] Bu vâizliklerde tarik defterinde en yüksek vâizlik olan *Ayasofya*'dan başlamaktadır. Eskiden bu vâizlikler kürsü şeyhi denilen tarikatler şeyhlerine tevcih edilirken bunların arasından ehliyeti haiz zevatın yetişmemesine mebni kürsü vâiziyeleri zâhir ulemasına da verilmiştir.

derrisliğine terfi etmiş ve buradan da *(Tafra)* yani sıra beklemeden terfi ettirilmesi üzerine 21 Rebiulâhır 321'de İbtida-i dâhil müderrisi olmuştur. Medrese derece rütbelerinin bir kısmı îtibarî olarak verilmiş olup isimlerinin üzerine işaret olunduğu gibi Tafra suretiyle terfi edenlerin isimlerinin kenarlarına kayıt düşülmüştür.

***

İlmiye teşkilâtının bozukluğunu düzeltmek istiyen Sultan I. Mahmud 1152 H. (1739 M.)'de Şeyhulislâm tâyin ettiği Seyyid Feyzullah Efendi-zâde Mustafa Efendi'ye tevcihat hususanda doğrudan doğruya kendisine maruzatta bulunmasını emrederek sadr-ı âzam'ın vasıta olmasını emr etmiştir.

Sadr-ı âzamların Şeyhulislâmı ziyaretleri

XVI. asrın ikinci yarısı içinde ehemmiyetleri artan şeyhulislâmların sadr-ı âzamla münasebetleri tesis edilmiş ve ilk defa 992 H. (1584 M.) tarihinde vezir-i âzam Özdemiroğlu Osman Paşa, pâdişahın emriyle Şeyhulislâm Çivi-zâde Mehmed Efendi'nin ziyaretine gitmiş ve bundan sonra vezir-i âzamların şeyhulislâmları ziyaret etmeleri kanun olmuştur[1].

Şeyhulislâmlar yalnız sadr-ı âzam değiştiği zaman onu tebrik için Paşakapısı'na yanı Bâbıâli'ye gelirlerdi. Bu ziyaret işi XVII. asırda hususî mahiyette ve muayyen zaman haricinde olarak Köprülü Mehmed Paşa sadaretinde tekerrür etmiştir. Köprülü Mehmed Paşa icraatına mâni olarak kendisini azlettirmek isteyen Kapıkulu Suvarilerinin ısyan çıkarmak üzere olduklarını haber alınca şeyhulislâm Bâli-zâde Mustafa Efendi'nin hemen ziyaretine gidip sadarete geldiği gündenberi yaptığı işlerin doğru olup olmadığını sormuş ve muvafık cevap alınca bu hususa dair şeyhulislâmın elinden bir fetva alarak lüzumu halinde göstermek üzere saklamıştı[2].

Devletin mühim işlerine dair görüşülmek için fevkalâde zamanlardaki temas hariç olmak üzere vezir-i âzamların, şeyhulislâmları ziyaretleri Ramazanın yirmi altıncı günü akşamı yani Kadir gecesi iftara gitmek suretiyle olurdu. Şeyhulislâm, fetva

[1] *Şakayık zeyli (Atâyî)*, s. 292; *Hammer (Ata Bey tercümesi)*, c. VII, s. 153.

[2] *Naima tarihi*, c. VI, s. 241.

emini vasıtasiyle sadr-ı âzamı iftara dâvet ederdi. Sadr-ı âzam iftardan sonra teravih zamanı vaktine yakın zamana kadar oturup sonra herhangi yakın bir camide namaz kılmak üzere ayrılırdı.

Mühim işlerde Şeyhulislâmların fikirlerinin alınması

Şeyhulislâmlığın ehemmiyeti arttıktan sonra mühim devlet işlerinde vekil-i ruhanî makamında olan şeyhulislâmların fikir ve mütalâalarından da istifade edilmesi âdet olmuştur. Vekil-i cismanî olarak Osmanlı devletini idare eden sadr-ı âzamların, 987 H. (1579 M.)'de Sokullu Mehmed Paşa'nın vefatından sonra devlet idare ve siyasetinde onun derecesinde olmamaları ve III. Murad'dan sonra gelen pâdişahların zayıf idareli ve küçük yaşta tecrübesiz bulunmaları dolayısiyle şeyhulislâmların ehemmiyetleri artmıştı.

I. Ahmed zamanında (1603 - 1617) vezir-i âzam Derviş Paşa'nın İran seferine gitmek üzere *Üsküdar*'a geçirilen Kapıkulu ocaklarının hareketlerinin tehir edilip edilmemesi hakkında pâdişahın huzuriyle yapılan bir müzakereye şeyhulislâm Sunullah Efendi de dâvet olunmuş ve bu görüşme esnasında şeyhulislâm pâdişahla münakaşa etmişti[1]. Yine I. Ahmed zamanında vezir-i âzam Derviş Paşa'nın azl ve katlinden evvel, pâdişah sadarete getirilecek zat hakkında Şeyhulislâm Ebû'l-meyamin Efendi ile görüşerek Murad Paşa'nın (Kuyucu) vezir-i âzam olması kararlaştırılmıştı[2].

Öküz Mehmed Paşa'nın sadaretten azliyle yerine kimin sadr-ı âzam olması hakkında I. Ahmed'le şeyhulislâm Es'ad Efendi görüşmüşler, Şeyhulislâmın tavsiyesiyle Kaptan-ı Derya Halil Paşa sadr-ı âzam olmuştur[3]. Yine bunun gibi IV. Mehmed (1648 - 1687) zamanında şeyhulislâm Ebû Said Efendi'nin tavsiyesiyle İpşir Mustafa Paşa vezir-i âzam olmuştur[4].

XVII. asırdaki kapıkulu isyanlarında, pâdişah خلع hal' ve katlinde hükümdarlar aleyhine fetva verecek mevkide olan şeyhulislâmların mühim rolleri vardı.

[1] *Fezleke (Kâtip Çelebi), c. I, s. 278; Naima, c. I, s. 427.*
[2] *Fezleke (Kâtip Çelebi), c. I, s. 282.*
[3] *Fezleke (Kâtip Çelebi), c. I, s. 376.*
[4] *Fezleke (Kâtip Çelebi), c. II, s. 396; Naima, c. VI, s. 4.*

Şeyhulislâmların Divân-ı hümâyun müzakerelerinde bulunmamalarına rağmen –zaten bu divanlarda devlete müteallik siyasî işler görüşülmeyip şer'î, hukukî ve örfî dâvalara bakılırdı– mühim devlet işlerinde yapılan müşaverelerde mütalâalarının alınmaları yukarıda kaydettiğimiz üzere XVII. asrın ibtidalarından itibaren başlamış ve daha sonra daha geniş şekilde devam etmiştir[1]. XVIII. asırdan îtibaren harp îlânı ve sulh akdi şeyhulislâmların fetvaları alınmak suretiyle yapılmıştır[2].

Pâdişahlar devletin önemli işlerinde kendi huzurlariyle görüşülmesini istemedikleri vakit *(Efendi Dâimiz)* dediği şeyhulislâmların konağında veyahut *Bâb-ı âsafî'de* denilen Bâb-ı âli'de olmasını irade ederdi. Müzakere pâdişahın riyasetinde yapılacaksa tabiî şeyhulislâm diğer davetli olan zatlarla beraber saraya giderdi.

Şeyhulislâmın saraya veya *Paşakapısı*'na (Bâb-ı âli'ye) daveti Reisülküttab Efendi vasıtasiyle olurdu. XVIII. asrın ikinci yarısından XIX. asrın ilk yarısına kadar bilhassa devlet siyasetine harp ve sulhe ait meselelerde şeyhulislâmların da şûraya dâvet edildikleri ve birçok müzakerelerin onların konaklarında yapıldığı görülüyor. Takriben 1246 H. (1830 M.)'de şeyhulislâmların müstemirren heyet-i vükelâya iştirakleri usulden olmuş ve ikinci defaki şeyhulislâmlığı zamanında Yâsinci-zâde Abdülvehhap Efendi burada bulunmuştur; bu sırada Gürcü Mehmed Reşid Paşa sadr-ı âzam idi.

Şeyhulislâm tâyini

Şeyhulislâm tâyininde birinci derecede sadr-ı âzam müessir olduğu gibi vezir-i âzam azlinde de bazan şeyhulislâmın müessir olduğu görülmektedir. Sadr-ı âzam, kazaskerler veya kazasker mâzulleri arasında kendisiyle anlaşabileceği birisini o makama sevk ederdi; mamafih

[1] Naima tarihinin VI. cildine de bakın. Hammer tarihinin VII., VIII. ve IX. ciltleri, Subhî tarihi varak 6 b; İzzi tarihi, s. 42, 136. Vasıf ve Cevdet tarihlerinde de çok malûmât vardır.

[2] IV. Mehmed zamanında (1683) Avusturya'ya karşı vezir-i âzam Merzifonî Kara Mustafa Paşa'nın hiç yoktan bir vesile bulup îlân-ı harp etmesine şeyhulislâm Çatalcalı Ali Efendi muvafakat etmemişti. (*Silâhdar tarihi, c. I, s. 757, 758.*). Kazimir'in Osmanlı tarihinde de (S. 296) şeyhulislâm ile ulemanın, muahede şartlarını bozmamış olan Avusturya'ya harp îlân edilmesinin aleyhinde bulunduklarını yazıyor. Yine Kantemir, bu muharebe ilânına Valide sultanın da muvafakat etmediklerini beyan ediyor.

pâdişah bazan sadr-ı âzama hiç sormadan da kendi münasip gördüğü kazasker veya kazasker mâzullerinden birisini şeyhulislâm yaptığı gibi vezir-i âzamın mütalâasını alarak yaptığı da olurdu [1].

Şeyhulislâmın kim olacağı kararlaştıktan sonra vezir-i âzam, o zat hakkında telhis denilen arîzayı pâdişaha takdim ettikten sonra [2] şeyhulislâm olacak namzed saraya veya îcabına göre Paşakapısı'na dâvet olunup sadr-ı âzamla beraber saraya giderlerdi. Eğer şeyhulislâm yapılacak olan zat doğruca saraya dâvet edilmişse vezir-i âzam da saraya dâvet olunurdu [3]. Teâmül üzere şeyhulislâmlığa tâyin olunanların Arz Odasında pâdişahın elini öpmesi âdet iken Zekeriya-zâde Yahya Efendi'nin şeyhulislâmlığından sonra bu usul terk olunmuş ve şeyhulislâm olanların bahçede el öpmeleriyle iktifa olunmuştu [4].

Yeni şeyhulislâm çok zaman Rumeli kazaskeri veya bu kazaskerliğin mâzullerinden ve bazan da Anadolu kazaskeri veya mâzullerinden ve ender olarak bu iki kazaskerliğin pâyesini almış olup fakat fiilen kazaskerlik etmemiş olanlardan tâyin olunurdu [5].

[1] Şeyhulislâm tâyininde XVII. asra kadar mutlak surette Rumeli kazaskeri veya bunun mâzullerinden tâyin kaidesi yoktu. Birkaç istisnası hariç olarak şeyhulislâmın bunlardan intihabı kaidesi III. Ahmed zamanında yani XVIII. asırdan îtibarendir; fakat bu da her zaman mutlaka değildi. Anadolu kazaskeri veya bunun mâzullerinden de tâyin edildiği vaki idi.

[2] *Silâhdar tarihi, c. I, s. 49, 75.*

[3] *İzzî, varak 23, 55, s. 70, 170.*

[4] 1061'de Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi Rumeli kazaskeri iken Bahaî Efendi şeyhulislâm olunca, Kara Çelebi-zâde bir divanda vezir-i âzama "müftünüzü nasıl el öptürseniz" demesi üzerine divandaki vüzera, "müftüler divanda el öperler mi?" demeleri üzerine Yahya Efendi'nin ikinci defaki tâyininden beri arada kırk sene geçtiğinden vüzera anı bilememişti. Abdülaziz Efendi, şeyhulislâm olunca saraya gelmiş ve Babüssâade'de iki kapı arasında hazinedarbaşı tarafından beyaz sofa kaplı bir samur kürk giydirilerek Arz Odasına gidip Padişah ayağa kalkarak elini öptürmüştü (*Ravzatü'l-ebrar'ın ikinci zeyli*).

[5] *Naima, c. VI, s. 151; Silâhdar tarihi, c. I, s. 31; İzzî, varak 227; Cevdet tarihi, c. III, s. 3. Devhatü'l-meşayihde* de malûmat vardır. XVII. asırda şeyhulislâm tâyini hakkında Riko (*Fransızca tercümsesi, s. 271, 272*) *şöyle diyor* :

Şeyhulislâm olacak zat hükümdarın huzuruna çıkar. Pâdişah ona samur bir kürk giydirir; kıymeti en aşağı bir ekü arasındadır. Ondan başka bir mendil derununda olarak altın olmak üzere bir ekü ihsan eder ve bu meblağı iç elbisesinin göğsü hizasında bulunan cebine bizzat koyar ve maiyyetinin maişetine medar

Vezir-i âzam ile şeyhulislâm namzedi olacak zat Topkapı Sarayına geldikten sonra ikisi birden pâdişah tarafından kabul olunurlardı. Bunlar huzura girince pâdişah üç adım yürüyerek bunları karşılar ve şeyhulislâm namzedi pâdişahın elini öperek yere serilen ehram üzerine otururdu [1]. Pâdişah namzede, kendisini şeyhulislâm tâyin edeceğini söyler ve o da kabul edince şeyhulislâmlara mahsus (ferve-i beyza) denilen beyaz çuhaya kaplı erkân samur kürk giydirmek suretiyle tâyin muamelesini yapar ve aynı suretle onunla beraber huzurda bulunan vezir-i âzama da samur hil'at giydirip bazı vesayada bulunduktan sonra avdetlerine müsaade ederdi [2].

Bu suretle saraydan çıkan sadr-ı âzamla şeyhulislâm alayla at başı beraber Bâb-ı âli'ye gelirler, bir müddet oturup, kahve, şerbet, gül suyu ve buhur ikram edilir ve bu sırada Bâb-ı âli'deki hükümet erkânı tebrik ederlerdi.

Şeyhulislâmlarla vezir-i âzamlar aynı derecede sayıldıklarından saltanat vekili olmakla beraber sadr-ı âzamın, şeyhulislâma hil'at giydirmesi âdet değildi, bunun için sadr-ı âzam, yeni şeyhulislâma yeşil çuhaya kaplı bol yenli samur kürk vermek kanun olduğundan bunu bohça içinde teşrifatçı vasıtasiyle getirtip şeyhulislâma gösterdikten sonra maiyetindeki çuhalarına veya diğer münasip bir adamına teslim edilirdi.

Yeni şeyhulislâm *Paşakapısı*'ndan avdet ederken binek taşına kadar sadr-ı âzam tarafından teşyi olunup kendisine hediye edilen ata binerek alayla konağına giderdi [3].

Şeyhulislâm İsmail Asım Efendi'nin 1173 H. (1760 M.)'de vefatı üzerine yerine şeyhulislâm olması takarrür eden Veliy-

olmak üzere yevmî iki bin akçe tahsis eder. Bundan başka muayyen varidatı yoktur; fakat selâtin camilerine ait (şeyhülislâm nezaretinde olan) gelirden (nezaret hakkı olarak) menfaat elde edebilir.

[1] Sadr-ı âzamların Pâdişah huzurunda oturmayarak ayakta durmaları IV. Mehmed zamanında Melek Ahmed Paşa sadaretinden îtibaren âdet olduğundan vezir-i âzamlar oturmazlardı.

[2] 1143 H. (1730 M.)'de Patrona Halil isyanı esnasında şeyhulislâm tâyin edilen Mirza-zâde Şeyh Mehmed Efendi'ye o sırada ferve-i beyaz bulunamadığından mecburen yeni çuha kaplı samur kürk giydirilmiştir (*Subhî, varak 7 b*).

[3] İzzî tarihi, s. 23, 55; *Maliyeden arşive devrolunan teşrifat defteri, s. 26; defter-i yevmiye-i oda-i teşrifat (divan odası defterlerinden)*, s. 19, 104.

yüddin Efendi'nin o sırada hasta bulunması dolayısiyle III. Mustafa, büyük bir teveccüh eseri olarak *ferve-i beyza*'yı onun konağına göndermişti[1]. Yeni tâyin edilen şeyhulislâmı *İstanbul*'daki ecnebi elçileri ve eyalet paşalarının kapı kethüdaları tebrik ve bu münasebetle kendisine hediyeler takdim ederlerdi[2]. XVI. asır sonlarından îtibaren mâzul şeyhulislâmların mükerreren şeyhulislâm oldukları görülmüştür. Şeyhulislâm Sunullah Efendi dört defa o makamı ihraz etmiştir[3].

Şeyhülislâmın azli

Şeyhulislâmlar ya vezir-i âzamla aralarının iyi olmamasından veya vezir-i âzam aleyhine pâdişaha bir şikâyette bulunmalarından yahut bir ısyan hâdisesinden veyahut ihtiyarlığından ve maiyetinin işlere müdahalesiyle dedikoduya sebep olmalarından vesair buna benzer hallerden dolayı azl edilirlerdi ki bu hususlara dair tarihlerimizde bir haylı malûmat vardır.

Şeyhulislâmların azilleri kendilerine *çavuşbaşı* vasıtasiyle bildirilir ve yeni şeyhulislâm olacak zat da —XVIII. asırdan îtibaren olmalı— *Reisülküttab* Efendi vasıtasiyle saraya veyahut Paşakapısı'na dâvet olunup sonra vezir-i âzam ile beraber pâdişah tarafından kabul olunurlardı. XVIII. asırdan evvel Reisülküttab gönderilmek suretiyle şeyhulislâm olacak zatın dâvetine dair tarihlerimizde bir kayıt göremedim. 1001 Şevval (1593 Temmuz)de bahar hil'ati giymek üzere dâvet edilen şeyhulislâm Zekeriya Efendi'ye "Kaide-i devlet üzere divan çavuşlarından on beş muhteşem çavuş" gönderilerek önüne düşüp tâzim ile Divan-ı hümâyuna getirmişlerdir[4]. Yine bu cümleden olarak

[1] *Vasıf tarihi, c. I, s. 179.*

[2] *Riko (Fransızca tercümesi), s.* 272.

[3] Mâzul müftü veya şeyhülislâmın tekrar tâyin olunması kaidesi XVI. asır sonlarına yakın 1002 H. (1593 M.)'de Bostan-zâde Mehmed Efendi'den îtibarendir. Sunullah Efendi dört defa şeyhulislâm olup ilk müftülüğü otuz altı yaşında bulunduğu zamandır. Zekeriya-zâde Şair Yahya Efendi, Es'ad Efendi-zâde Ebû Said Efendi, Dürrî-zâde Mustafa, Mekkî-zâde Asım Efendiler üçer defa şeyhulislâm olmuşlardır. İkişer defa olanlar daha çoktur. İsmi şeyhulislâmlar kısmına geçmek üzere birkaç saat şeyhulislâm olup askerin istememesi sebebiyle azlolunanlar da vardır.

[4] *Selânikî tarihi (basılmamış nüsha), varak 180.*

1012 H. (1603 M.)'de I. Ahmed hükümdar olduğu zaman şeyhulislâmın dâveti için çavuşbaşı ile Divan-ı hümâyun çavuşları gönderilmişti[1]. 1061 H. (1651 M.)'de Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'yi de şeyhulislâmlığa dâvet için çavuşbaşı ile otuz, kırk kadar divan çavuşu yollanmıştı[2]. Şu halde XVI. asrın ikinci yarısından sonra ve XVII. asırda şeyhulislâmların dâvet ve azillerinin tebliğinin çavuşbaşılar vasıtasiyle olduğu ve XVIII. asırda ise şeyhulislâmlığa tâyin için dâvetlerinin Reisülküttab ve azillerinin de çavuşbaşı vasıtalariyle olduğu anlaşılıyor[3]. Bazan pâdişah tarafından hakkında teveccüh devam ettiği halde vezir-i âzamın ısrariyle veya ihtiyarlığı ve maiyyetinden şikâyet edilmesi dolayısiyle azline zaruret hasıl olan şeyhulislâmların azillerinin tebliğleri Reisülküttablar vasıtasiyle olurdu. Meselâ III. Ahmed'in teveccühüne mazhar olan Şeyhulislâm Paşmakcı-zâde Seyyid Ali Efendi'nin nüfuzundan çekinen vezir-i âzam Çorlulu Ali Paşa, onun azil müsaadesini aldıktan sonra bunu Reisülküttab Abdülkerim Efendi ile tebliğ ettirmiştir[4]. Yine bunun gibi 24 Zilkade 1180 (23 Nisan 1767)'de şeyhulislâm bulunan Dürrî-zâde Mustafa Efendi'nin azlini tebliğ etmek üzere Reisülküttab Ömer Efendi konağına yollanmıştı[5].

[1] نخبة التوارخ *Nuhbetü't-tevarih, c. I, s. 10.*

[2] Yevmü's-selâse (salı) şehr-i Cumadelûlâ, sene 1061 yevm-i mezburda vüzerây-ı izam ve kazaskerler arza girib hâlen şeyhulislâm olan Aziz Efendi hazretleri dest-bûs-ı hazret-i Pâdişahî ile müşerref olmak için Divan-ı hümayuna gelmeleri için otuz kırk nefer çavuşlar ile çavuşbaşı divan-ı hümâyundan saadethanelerine varub alay ile divân-ı âliye geldikte...." *Başvekâlet Arşivi, Teşrifat defteri, Nr.* 6.

[3] 1130 H. (1718 M.)'de Şeyhulislâm İsmail Efendi'nin azli üzerine çavuşbaşı Ebû Bekir Ağa kendisini yerinden kaldırıp *Solak çeşmesi* (Edirne'de) kurbindeki *İskenderiye köyü*'ne götürmüştü (*Raşid, c. IV, s.* 394). Şeyhulislâm Hayatî Mehmed Efendi'nin azli üzerine çavuşbaşı Abdi Ağa kendisini makamından alarak evvelâ yalısına ve oradan da ikamete memur olduğu *Bursa*'ya sevketmişti (*İzzî*, 1159 *sene*).

[4] *Raşid tarihi, c.* III, *s.* 213.

[5] "Yevm-i merkumda semahatlû Şeyhulislâm Dürrî-zâde Mustafa Efendi hazretleri azlolunub yalısında istirahat etmeleri ferman-ı hümâyun buyrulmağın alesseher Reisülküttab Ömer Efendi hazretleri varub Efendi-i müşarünileyh hazretlerine gayetü'l-gaye nazikâne ihbar ve sahilhânelerine teşrif buyurmalarının ferman-ı hümâyun buyurulduğunu iş'ar eylediklerinde Cebe

Fazla yaşlılığı ve hareketsizliği sebebiyle şeyhulislâm Mekkîzâde Mehmed Efendi'nin 1206 H. (1792 M.)'de azli îcap etmiş ve usulen çavuşbaşının gönderilmesi lâzım geldiği halde Sultan III. Selim, ihtiyar halinde teessüründen felc gelmesi ihtimalini düşünerek Reisülküttab Efendi vasıtasiyle gönlü kırılmıyacak surette infisalinin tebliğini ve konağından ve yalısından istediği yerde oturmasını tebliğ ettirmiştir[1]. Mâzul şeyhulislâmlardan sürgüne gönderilenler de vardı[2].

Bir zaruret halinde şeyhulislâma Bâb-ı âli'den bir tebliğat îcab eder ve herhangi bir sebeple Reisülküttab gönderilmeyip çavuşbaşı gitmek îcap ederse şeyhulislâm bunu haber alıp birdenbire azline zahip olmaması için çavuşbaşının önü sıra fenerli bir adam giderdi.

Ali (Cibali) Yenikapı iskelesinden kendilerine mahsus olan kayıklarına süvar ve yalnızca sahilhâne-i saadetlerine azimet buyurduklarında mumaileyh Reisülküttab Efendi doğru semahatlû Veliyyüddin Efendi hazretlerinin hane-i saadetlerine varub dâvet ve saat neharî üç buçukta iken doğru *bâb-ı âsafiye* teşrif buyurduklarında istikbal....ve saat beşte devletlû sard-ı âzam hazretleriyle bilmaiyye rikâb-ı müstetâba azimet .. doğru huzur-ı şâhâneye teşrif buyruldukta taraf-ı hazret-i cihan-dârîden ibtida devletlb sadr-ı âzam hazretlerine seraser kürk ilbas ve çavuş alkış edib bâdehu Efendi-i müşarünileyh hazretleri mezun-i bi'l-ifta ve pirâye-bahş-ı mesned-i meşihat-i kübra ve def'a-i saniyeleri olmak üzere kendulerine tevcih ve ihsan-ı hümâyun buyrulmağın beyaz çuhaya kaplı bol yenlü bir sevb samur kürk ilbas ve huzur-i hümâyunda bir miktar tevakkuf buyrulduktan sonra sadr-ı âzam hazretlerinden mukaddemce çıkıb..." (*Maliyeden arşive* devredilen 29 numaralı Teşrifat defteri, s. 26).

[1] *Vak'anüvis Edip Efendi tarihi* (*İkinci kısım, s.* 199).

[2] Tarihlerimizde bir hayli şeyhulislâmın sürgüne gönderildiği görülüyor. Şeyhulislâm Ebe-zâde Abdullah Efendi makamından azlolununca 1126 H. (1717 M.)'de ve *Kasım fırtınası* esnasında gemi ile *Trabzon*'a sevkedilirken *Karadeniz Ereğlisi* açıklarında geminin batmasiyle mağrukan vefat etmişti. Mâzul şeyhulislâmlar haleflerinin istirkabı yüzünden veya sadr-ı âzamın husumetinden dolayı sürgün cezasına uğramışlardır. *İstanbul*'da oturmasına müsaade edilenler de ya yalılarında veya konaklarında oturup yerlerini değiştiremezlerdi. I. Abdülhamid zamanında bu tahdid usulü biraz genişletilerek arzu edenlerin kışın konaklarında ve yazın yalılarında oturmalarına müsaade olunmuştur. II. Mahmud Yeniçeri ocağını kaldırdıktan sonra şeyhulislâmların ihtilâttan menedilme usulünü kaldırmış ve serbesti vermiştir (*Cevdet tarihi, c.* XII, *s.* 172; *Lütfî tarihi, c. I, s.* 144).

Bilfiil hizmette bulunan şeyhulislâmlara Bostan-zâde Muhyiddin Mehmed Efendi'den itibaren *arpalık* tahsis edilmişti[1].

Mâzul ve mansub şeyhulislâmların birbirleriyle görüşmeleri memnûdu. 954 H. (1547 M.)'de vefat eden Çivi-zâde Mehmed Efendi ve 1006 H.(1597 M.)'de vefat eden Bostan-zâde Mehmed Efendi ve 1066 H. (1654 M.)'de *Belgrad* mollası iken vefat eden esbak Şeyhulislâm Abdurrahim Efendi müstesna olmak üzere XIX, asrın ikinci yarısından az sonraya kadar gelen mâzul şeyhulislâmlara başka vazife verilmemiş ve talihi olanlar tekrar şeyhulislâm olmuşlardır. Sultan Abdülaziz zamanında ve 1285 H.(1868 M.)'de bu usul kaldırılarak esbak ve sabık şeyhulislâmlardan Atıf-zâde Hüsameddin ve Mehmed Refik Efendi'ler mecalis-i âliyeye memur edilmişlerdir[2].

Şeyhulislâm dairesi

Şeyhulislâmların 1241 H. (1826 M.) senesine ve yeniçeri ocağının kaldırıldığı tarihe kadar müstakil daireleri yoktu[3]. Şeyhulislâm tâyin edilen zatın oturmakta olduğu konak müsait değilse münasip bir konağa

[1] *Divân-ı hümâyun rüûs defteri B kısmı, Nr.* 277. *Kavanin-i Osmanî ve Râbıta-i Âsitane* isimli mehazımız da şeyhulislâmlardan ibtida Bostan-zâde'ye arpalık verildiği kaydedilmektedir. Bu suretle mansub şeyhulislâma ilk defa arpalık verilmesi hakkındaki ferman aynen şöyledir :

"اعلم âlemü'l-ulema'il-mütebahhirin Mevlâna *Muhyiddin Mehmed* tevki-i refi-i hümâyun vasıl olıcak malûm ola ki bundan akdem müfti iken Ebussuud merhumun vazife-i muayyenesi beş yüz akçe olub lâkin hizmet-i fetvada muayyen arpalığı olmayıb ve şimdiye değin müftü olanlara verilegelmiş değil iken senin ilm ve fazl ile ârâste ve fetva hizmetinde mecd ve sâi olduğun ilm-i hümâyunum muhit ve şâmil olmağın mezîd-i inayet-i şâhânemden selefte olan müftilerden tercih olunub bilfiil mutasarrıf olduğun vazife üzerine elli bin akçelik arpalık inayet edib buyurdum ki sâdır olan fermân-ı hümâyunun mûcibince zikrolunan arpalığın tedariki için âdem gönderib hükmün ihrac ettiresin." *Telhisü'l-beyan fî Kavanin-i Âl-i Osman, varak* 143. Mehazımız her şeyhulislâmın bunu kabul etmediğini yazıyor. Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi şeyhulislâm iken kendisine tahsis edilen arpalık varidatını almamıştır (*Hammer, Ata Bey tercümesi, c. X, s. 180*). Şeyhulislâm Hoca-zâde Mesud Efendi'nin arpalık olarak *Foça* hasları vardı.

[2] *Nuhbetü'l-vekayi, c. II, s. 147.*

[3] Pâdişahlar *Edirne*'de bulundukları zaman orada şeyhulislâm olanlar için bir bina bulunduğu görülüyor. Buna da sebep tâyin edilen şeyhulislâmın *İstabnul*'

çıkar ve bunun selâmlık ittihaz edilen kısmında şeyhulislâm dairesi erkânı bulunup meşihate ait işleri görürdü.

Şeyhulislâmların *çuhadar*, *telhisci*, *kethüda* ve saire gibi maiyeti adamlarından başka başlarında *fetva emini* bulunan ve pek mühim bir daire olan *fetva kalemi* vardı. Bu dâirede *müsevvid*, *mübeyyiz*, *mukabeleci*, *kâtip*, *mühürdar* ve *müvezziler* bulunurdu. Fıkıh yani İslâm hukukuna iyice vukufu olanlardan tâyin edilmesi îcap eden *fetva emini* bu fetva kaleminin başta gelen âmiri idi[1]; istenilen fetvayı o bulurdu ve bunun maiyyetinde yirmi kadar kâtip bulunup bunlar verilen fetvaları yazarlar ve bu suretle halkın istediği fetvaları verirlerdi.

Fetvalar, müteaddit fetva kitaplarından çıkarılarak müsevvidler tarafından kaleme alınıp bunu fetva emini gördükten ve mübeyyiz tarafından beyaza çekildikten sonra şeyhulislâma takdim olunurdu. Şeyhulislâm bunu tetkik edip talik kırması denilen kendi el yazısiyle bilhassa cevap kısmını imzalardı. Bunu mütaakıp müvezzi isimli memur bu fetvayı mahalline verirdi. Fetva isteyen kimseden bu hizmet mukabili yedi akçe resim alınıp bu para fetva emini ile kalem heyeti arasında[2] usulü daire-

dan gelmesi ve azledilince *İstanbul*'a gitmesi idi. Bundan dolayı muvakkat payitaht olan *Edirne*'de bir meşihat dairesi vardı. 1130 H. (1718 M.)'de şeyhulislâm İsmail Efendi'nin azliyle yerine Abdullah Efendi'nin tâyini münasebetiyle yeni şeyhulislâm "sadr-ı fetva olanlara mahsus olan haneye" götürülmüştü *(Raşid tarihi, c. IV, s. 394)*.

[1] Fetva eminleri XVI. ve XVII. asırlarda şeyhulislâmların mektupçu ve tezkereci gibi maiyyeti adamlarından olup içlerinde müderrislik ve kadılık için mülâzım olmayan medrese mezunları bile vardı. Meselâ XVI. asır sonlarında şeyhulislâm Bostan-zâde'nin fetva emini Mustafa b. Mehmed fetva emini iken mülâzım olmuştu (*Atâyî, s. 56*). Bu tarihlerde fetva emini şeyhulislâmın herhangi bir mesele üzerine verdiği emirle bunu mevcut fetva kitaplarından bulurdu.

[2] XVII. asırda kaleme alınan *Telhisü'l-beyan fî Kavanin-i Âl-i Osman* şöyle diyor (*varak 143*).

"Fetvaya müteallik meseleleri müsevvidler yazıb mübeyyizler beyaz eder ve fetva emini görüb imzaya geleni gönderir; imza olduktan sonra mukabeleci görüb müvezzi haftada iki nöbet üçer, dörder yüz fetva tevzi eder ve müsteftiden alınan yedişer akçe resim müsevvid ve kâtiplerindir. Her kâtib tâyin olunan kadar beyaz edib beşer akçe alır; ikişeri müsevvidindir. Meşayih-i İslâm kenar müftüleri gibi nukul yazmayıb ancak şairin dediği gibi (olur, olmaz yazar Allahü âlem)."

sinde taksim olunurdu; yani her fetvadan iki akçesi fetva emininin ve mütebaki beş akçe de *müsevvid*, *mübeyyiz*, *mukabeleci*, *kâtip* ve *müvezzi*'indir[1].

Fetva emini, şer'î meselelerde ihtisas sahibi kudretli zatlardan tâyin olunurdu. Verilen fetvanın mesuliyeti şeyhulislâma aitti. XVI. asırdan sonra şeyhulislâmlar, selefleri zamanında bizzat tetkik ederek verdikleri fetvaları kendileri bizzat tetkik etmeyip bu işi fetva eminlerine bırakmış olduklarından o tarihten sonra fetva eminlerinin ehemmiyeti artarak bir fetva dairesi vücuda gelmiş ve Tanzimattan sonra *fetvahane* tesis olunarak dâva ve hüküm işleri fukahadan mürekkep bir heyete bırakılmıştır.

Fetva vermek için müracaat edilmesi lâzım gelen fetva kitap ve mecmuaları fetva dairesinde bulunurdu. XVI. asırda bizzat fetva mecmuası kaleme alanlardan Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi'nin مجمع الفتاوى *Mecmau'l-fetâva*, Sadullah Sâdi Efendi فتاوای سعدیه *Fetâvây-ı Sâdiye* ve Hâmid Efendi'nin فتاوای حامدیه Fetavây-ı Hâmidiye ve Ebussuud Efendi ile Zekeriya Efendilerin fetvaları ve XVII. asırda Bâli-zâde Mustafa, Yahya, Ankara'lı Mehmed ve Minkarî-zâde Yahya Efendilerin fetva kitapları ve XVIII. asırda Menteş-zâde Abdürrahim, Debbağ-zâde Mehmed, Paşmakçı-zâde Seyyid Ali, Ebû'l-hayr Ahmed, Mehmed Ataullah, Dürrî-zâde Arif, Şerif-zâde fetvaları varsa da sonradan gelen şeyhulislâmlar Yenişehir'li Abdullah Efendi'nin بهجة الفتاوى *Behcetü'l-fetâvası* ile Feyzullah Efendi'nin *Fetâvay-ı Feyziye* ve Çatalca'lı Ali Efendi'nin fetva kitaplariyle çok zaman fetva vermişlerdir. Bu hal sonradan gelen şeyhulislâmların ilmî ve hukukî cihetten bir kısmının malûmatlarının noksan olduğunu gösterir[2].

[1] *Kavanin-i Osmanî ve Râbıta-i Asitâne*, s. 41. Riko (*Fransızca tercümesi*), *s. 272*. Şeyhulislâmın verdiği fetvadan para almadığını, fakat her fetva için maiyyeti efendilerinden suali tertip eden *müsevvid* beş, fetvayı beyaza çeken, *mübeyyiz*'e iki ve müftünün mührünü muhafaza eden *mühürdar*'a bir akçe verildiğini yazar ki XVII. asır ortalarıdır.

[2] *Tornton* (*C. I, s. 40*) Ayasofya kütüphanesinde elli beş cilt fetva kitabı olduğunu yazmakta olup bu, mükerrirleriyle beraber dediği miktardadır. Diğer İstanbul kütüphanelerinde de bir hayli fetva kitabı vardır.

Fetva, *hukuk-i umumiye* ve *hukuk-i hususiye* olarak iki türlü verilirdi. Hukuk-i umumiyeye ait fetvaların alınması hükümete aitti; bunlar da harp ilânı, sulh akdi, askerî kanunun tebdili, ıslahat icrası, gayrı müslim tabaanın ısyanı, şakavette bulunanların katilleri ve bir vezirin îdamı gibi fetvalardı[1]. Hukuk-i hususiyeye dair olan fetvalar, dokuz parmak uzunluğunda ve dört parmak genişliğinde bir kâğıda ince harflerle yazılır ve mukabilinde bir ücret alınırdı[2].

Şeyhulislâm dairesinde fetva eminliğinden başka *kethüda*, *telhisci*, *mektupçu* gibi mühim memuriyetler de vardı. Bunlardan *kethüda*, şeyhulislâmın siyasî ve iktisadî işlerinde ve şeyhulislâmın nezaretinde bulunan vakıf muamelelerinde şeyhulislâmın vekili olup onun namına hareket ederdi[3].

Telhisci, şeyhulislâmın hükümet nezdindeki memuru olup hukuka, dinî işlere ve kanunlara ait muamelelerde hükümetle temas ederdi. Şeyhulislâmın müderris ve mevali tâyinleri ve diğer hususlar bunun vasıtasiyle ve Reisü'l-küttabın delâletiyle vezir-i âzama arzolunurdu. Daha yukarılarda görüldüğü üzere şeyhulislâmın arzları, vezir-i âzama yazılıp anın vasıtasiyle pâdişaha arzolunur ve tahrirî olarak iradesi alınırdı.

Telhiscinin götürdüğü evrak bir yeşil canfes kese içinde olarak Paşakapısı'na yollanır ve yukarıda görüldüğü üzere Reisü'l-küttaba verilirdi. Reisü'l-küttab bu evrakı hulâsa olarak kaleme aldıktan sonra vezir-i âzam tarafından pâdişaha takdim edilecek takriri de kaleme alarak sadr-ı âzama götürür ve sonra bu evrak ile hulâsa ayrıca bir atlas keseye konularak pâdişaha takdim olunurdu. Bunun üzerine pâdişah sadr-ı âzamın takririni okuyup üzerine muvafakatini havi hatt-ı hümâyununu yazarak iade eder ve îcap ederse ayrıca mütalâasını da yazardı[4].

Mektupçu, şeyhulislâmın divan efendisi veya mühürdarı ve şimdiki ismiyle yazı işleri müdürü idi; meşihatten çıkan buyruldular, tâyin rüûsu ve beratları, icazetnâmelerin yazıldığı daire

[1] Bu suretle hükümdarın fetva alması XVIII. asırdan itibaren olup hükûmet merkezinin kuvvetli zamanında buna lüzum görülmezdi.

[2] *Tornton, c. II, s. 7.*

[3] *D'Ohsson, c. IV, s. 509.*

[4] *D'Ohsson, c. IV, s. 508.*

bunun emri altında idi. Şeyhulislâmın mührü de *mühürdar*'da bulunurdu.

XIX. asır ortalarında kazaskerlerle İstanbul kadısı maiyyetleri de dahil olmak üzere *bâb-ı fetva* memurları şunlardı[1].

Ders vekili, fetva emini, şeyhulislâm mektupçusu, arzuhalci, ilâmat mümeyyizi, Rumeli kazaskeri tezkirecisi, kassam-ı askerî, Rumeli şer'iyatçısı, Rumeli vekayi kâtibi, Anadolu kazaskeri tezkirecisi, Anadolu vekayi kâtibi, İstanbul kadısı müsaviri, İstanbul şer'iyatçısı, İstanbul kadısı vekayi kâtibi.

1293 H. (1875 M.)'de ise yalnız meşihat daireleri büyük memurları şunlardı[2]:

Ders vekili, fetva emini, meşihat mektupçusu ve üç muavini, *ilâmat-ı şer'iyye mümeyyizi, meşihat arzuhalcisi* ve iki muavini, *ilâmat-ı şer'iyye mümeyyiz muavini, maaş-ı ilmiyye kâtibi, reisü'l-müsevvidîn.* Bunların her birinin maiyyetinde yani bu dairelerin her birinde müteaddit memurlar vardı.

Yine XIX. asır sonlarında 1317 H. (1899 M.)'de *bâb-ı vâlây-ı fetva* da denilen Şeyhulislâm kapısında bir meşihat müsteşarı, mektupçu ve mektupçu muavini, evrak müdürü ve iki muavini ve iki mümeyyizi olarak Şeyhulislâm kısmı maiyyetinden başka *fetvahâne, meclis-i intihab-i hükkâm, meclis-i tetkikat-ı şer'iyye, eytam daireleri, meclis-i mesalih-i talebe, meclis-i meşayih, meclis-i müellefat heyeti, teftiş-i mesahif-i şerif meclisi, sicill-i ahval şubesi,* Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ve İstanbul kadılığı dairesi ve saire olarak bir yerde toplanmıştı.

1326 H. (1908 M.) ikinci meşrutiyetin ilânından sonraki teşkilâtta ise meşihat müsteşarından sonra *fetva emini* ve iki muavini ile diğer iki muavin bir başmüsevvid ve bir müvezzi ve bir cevab-ı şifahî memuru ve yirmi sekiz müsevvidden mürekkeb fetva odası heyeti, ilâmat odası, meclis-i tetkikat-ı şer'iyye, ders vekâleti, talebe işleri dairesi, tetkik-i mesâhif ve müellefat dairesi, meclis-i meşayih, mektubî, emvâl-ı eytam ve beytülmal, memurîn, evrak ve sicill-i ahval müdürlükleri, kazaskerlik mahkemesi, İstanbul kadılığı, kassamlık ve sair kısımlara ayrılmıştı[3].

[1] *1272 hicret senesine ait resmî devlet salnâmesi, sene 1272.*

[2] *1293 senesine ait resmî devlet salnamesi.*

[3] *1317 hicret senesine mahsus salnâme-i Devlet-i Osmaniye ve 1334 H. (1916 M.)'de neşredilen ilmiye salnâmesi.* Bu ilmiye salnâmesinde *(S. 140-152)*

Şeyhulislâmların fetvaları

Şeyhulislâmların verdikleri fetvalar, hususî ve umumî olarak iki türlü olurdu. Herhangi bir şahıs şer'î bir husus hakkında fetva almak isterse fetva emini dairesine müracaat ederek sualini yazar veya beyan eder. Bunun üzerine bu suali fetva emini kâtibi şer'î usule tatbikan yani sâk usulü üzere tâbirat-ı mahsusa ile kaleme alır ve buna *(mesele)* adı verilirdi[1]. Meseleler, dokuz parmak uzunluğunda ve dört parmak eninde bir kâğıt üzerine küçük harflerle talik kırması yazı ile yazılır. Meselenin az ve çok ehemmiyetine göre verilecek cevap kısaca, *vardır* veya *yoktur*, olur veya *olmaz*, *gelir* veya *gelmez*, *meşrudur* veya *meşru değildir*, *caîzdir* veya

meşihatin bir *cevab-ı şifahî memuru* fetvahânede bir *fetva emini*, iki muavini ve fetva odasında İstanbul pâyeli bir *reisü'l-müsevvidîn*, bir müvezzi, yirmi yedi müsevvid ve ilâmat-ı şer'iyye odasında İstanbul pâyeli bir müdür, sekiz mümeyyiz, bir tahrir-i mesail memuru, dokuz ilâmat-ı şer'iyye mümeyyiz muavini, beş birinci, beş ikinci ve dört üçüncü sınıf müsevvid ve meclis-i tetkikat-ı şer'iyyede bir reis, sekiz âza iki mümeyyiz, dört birinci, beş ikinci ve altı üçüncü sınıf kâtip ve ders vekâleti ile meclis-i mesalih-i talebe dairesinde bir reis, ders vekili ve beş aza ile kalem heyeti ve tetkik-i mesahif ve müellifat-ı şer'iyye meclisinde bir reis, yedi âza ve bir kâtip ve meclis-i meşayihte bir reis, iki aza ve bir kâtip ve mektubî-i meşihat dairesinde bir mektupçu, bir muavin, bir mümeyyiz, bir mukabeleci, bir müstacele kâtibi, bir mühimme kâtibi, bir şifre memuru ile kâtipler ve bunlardan başka muhasebat, emval-i eytam ve beytülmal müdüriyeti, memurîn, sicil ve evrak müdüriyetleri daireleri olduğu görülüyor.

[1] "Müftünün selâhiyeti icraya cebretmez; mevcut müşkilâtı halleder. Hukuk ve ceza ve idare işlerinde ikna edecek delâil-i subutiye gösterir, verdiği mukarreratı tahriren bildirir. Mesele, evvelce tamamen ihata olunur ve kısa bir ifade ile kâğıt üzerine konulur, bu tahrir sual mahiyetindedir ve bu suale müftü (*Evet*) veya *(Hayır)* kelimesiyle cevap verir ve karara (*Fetva*) derler. Bu tahriri karar altına 'Allah daha iyi bilir'(الله أعلم *Allahü âlem*) ibaresi de ilâve olunur. Bundan anlaşılıyor ki bu karar hatasız îtibar olunmamaktadır" (*Riko, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hal-i hazır tarihi, Fransızca tercümesi s.* 264). Kaza ile fetva arasında fark vardır. *Kaza* hüküm ile olup fetva ise şer'î bir hükmü ıhbar ve tebliğdir. *Fetva* isteyen kimse aldığı fetva ile amel edip etmemekte serbesttir, kendisine cebredilmez. *Kaza* ise katîdir, verilen hüküm kabulü zarurî ve mecburîdir. Fetva yalnız ıhbardan ibaret olup kaza ise ıhbarla beraber heman infaz edilir. Kadının verdiği hüküm mutâdır ve infazı lâzımdır. Fetvada umumiyet olup kazada ise hususiyet vardır. Yani bir fetvanın hükmü bütün Müslümanlara şâmil olduğu halde kazanın hükmü ise yalnız mahkûmün-aleyh ile mahkûmün-leh hakkındadır (Ömer Nasuhi Efendi, Hukuk-ı İslâmiye ve Istılahat-ı Fıkhiyye, c. I, s. 258).

caiz değildir gibi suale göre verilir. Bazan da yine fetva kaleminden yazılan ve müftü tarafından verilen cevap esbâb-ı mûcibeli ve izahlı olurdu.

Fetvalarda kullanılan isimler, erkekler için زيد zeyd, عمرو amr, بكر Bekir, خالد Halid, وليد Velid ve kadınlar için هند Hind, زينب Zeynep, خديجه Hatice, ام كلثوم Ümmü Gülsüm, رابعه Rabia gibi muhayyel adlar olup yerine göre İslâm, Hıristiyan, ecnebi tüccar ve muharib olanlar için dört türlü kullanılırdı. Bu dört sınıftan her birine göre yukarıda zikrettiğimiz muhayyel isimler ayrılmıştı. Fetvaların altlarına şeyhulislâmların bizzat imza atmaları lâzımdı.

Umumî fetvalar, Pâdişahın herhangi bir mesele, meselâ harp, sulh ve saire için istediği fetvalardır. Fetvalar, Hanefî imamlarının kavillerine göre verilirdi.

Mesele yani fetvaların başlıkları XV., XVI. ve XVII. asırlarda muhtelif şekillerde olup : “ ائمة الدين و علماء اهل يقين رضوان الله عليهم اجمعين ”

Ve “ اللهم يا ولى العصمة والتوفيق نسئلك الهداية الى سواء الطريق ”

Yahut “ اللهم ملهم الحق سهل الصعاب نسئلك الهداية الى سبيل الصواب ”

Veya “ الملك المستعان عليه التكلان ” veyahud “ هو العصمة التوفيق ve من الهداية ”
ve “ هو الهادى عليه اعتمادى ”

ve والتوفيق Türkçe olarak; *(bu mesele beyanında ne buyururlar ki)* vesaire gibi başlıkla başlarken XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren “ منه التوفيق minhü't-tevfik ” ibaresiyle kısaltılmıştır.

Fetvaların başlıklarından sonra gelen meseleler yani fetva sualleri :

Bu mesele beyanında (bazan bu mesele hususunda) *eimme-i Hanefîye'den cevap ne vechiledir* diye başlar. XVI. asır sonlarına kadar Müftü yani şeyhulislâmlar bizzat fetva verirlerken sonraları bu fetvaların bulunup hazırlanmasını fetva eminlerine bırakmışlardır. Fetvaların ne suretle verildiğine dair bir fikir vermek için aşağıya birkaç nümune koyuyorum[1].

Bu mesele ..... hususunda eimme-i hanefiyeden cevap ne veçhiledir ki,

[1] *İlmiye salnâmesi, s. 360*, XVI. asır ortalarına doğru Sadullah Sadi Efendi'nin fetvası.

Üç nefer yayaların beynlerinde müşterek olan yerden bir kıt'a yeri mezkûr yayaların birinden zeyd tapulayıb alıcak âhar şerikler razı olmayıb men'etseler şer'an vermemek ellerinden gelür mü? beyan buyrulub müsab oluna.

Elcevab ... ... Allahü âlem

ellerinden gelür

Ketebehü'l-fakir

Sad

S

Bu mesele ... ... beyanında ne buyururlar ki[1].

Zeyd-i yetim bâliğ olub vasisinden bî-kusur akçasın alıb kabzettikten sonra vasi-i mezbure "sen nice zaman benim akçemi kullandın ol kullandığın zamanın bana muamelesini vermek gereksin" dise şer'an sözü mesmû olur mu? beyan buyrulub müsab olasız

Elcevab .... Allahü âlem

olmaz

Ketebehu Abdülkadir

S

Bu mesele .... beyanında eimme-i Hanefiyye'den cevab ne veçhiledir ki[1].

Zeyd'in zevcesi Hint'ten Zeyd'e ve kızı Zeyneb'e irs ile intikal eden evi kısmet etmeden Zeyd-i mezbûr evin hissesini vakf eylese ve mezbur vakfın sıhhatine Bekir hüküm eylese mezbur vakıf sahih olur mu?

Elcevab .... Allahü âbem

olmaz

Ketebehu Ebussuud el-hakîr

عفى عنه

S

Bu mesele .... beyanında cevab ne veçhiledir ki[1].

Tâife-i sofiyyûndan nice kimesneler kaidîn ve kaimîn oldukları halde zikrullah-i taalâ edib sağa ve sola başların tahrik etmelerinde hata var mıdır? beyan buyurula

[1] *İlmiye salnâmesi, s. 366, 384, 484.*

Elcevab ....
edeb ve vekar üzere ederlerse men' olunmazlar

Ketebetu'l-fakir Ebû'l-meyamin
Mustafa

"Suret-i mezburede tâife-i merkume hîn-i tevhidde sağa ve sola başların sallamak küfürdür" diyen Zeyd'e ne lâzım olur? beyan buyurulub müsab oluna

Elcevab

cehlini izhar etmeyib min-bâd bu makula söz söylememek lâzım olur

Ketebehu'l-fakir Ebû'l-meyamin
Mustafa
S

Birinci Dünya harbinde verilen fetvadan :

ve minhü't-tevfik و منه التوفيق

Bu mesele beyanında eimme-i Hanefiyye'den cevab ne veçhiledir ki :

İslâmiyet aleyhine tehâcüm-i âda vaki ve Memâlik-i İslâmiyyenin gasb ve gareti ve nüfûs-i İslâmiyyenin سبى sebyi ve esir edilmeleri mütehakkik olunca Pâdişah-ı İslâm hazretleri nefir-i âm suretiyle cihadı emrettikte (انفروا خفافاً و ثقالاً يجاهدوا بأموالكم و انفسكم) âyet-i celilesi hükm-i münifince kâffe-i müslimîn üzerine cihad farz olub genç ve ihtiyar piyade ve suvari olarak bilcümle aktardaki müsliminîn mâlen ve bedenen cihada müsaraat eylemeleri farz-ı ayn olur mu? beyan buyurula

Elcevab .... Allahü âlem olur.

Ketebehu'l-fakir ileyhi teâla
Hayri b. Avni el-Ürgübî
عفى عنهما

Şeyhulislâmların imzaları

Şeyhulislâmların gerek fetva dairesinden çıkan fetvalarının ve gerek müderris ve mevalinin tâyinleri için telhislerinin altında kendi el yazılariyle imzalarının bulunması lâzımdı. Bilhassa fetvaların cevap kısımlariyle imzanın mutlak surette şeyhulislâmın el yazısiyle olması şarttı; fakat XVIII. asırda bu kaidenin bazan bozulduğu ve imza yerine şeyhulislâmın zatî mührünün basıldığı görülüyor ve bu da bir mâzeret dolayısiyle ve pâdişahın müsaadesiyle olu-

yor[1], fakat verilen fetvanın cevap kısmındaki yazının şeyhulislâmın el yazısiyle olması zaruridir.

Vermiş olduğu fetvaya imza yerine ilk defa mühür basan 1126 H. (1714 M.)'de şeyhulislâm **Mirza Mustafa Efendi**'dir; andan sonra **Mirza-zâde Şeyh Mehmed Efendi**, **Dürrî Mehmed Efendi** ve **İvaz-zâde İbrahim**, **Salih-zâde Mehmed Kâmil**, **Yahya Tevfik** Efendilerin bazı fetvalarında mühürleri görülmektedir. **Şem'i Molla**, ilâveli *Esmarü'l-Hadayık* isimli eserinde ibtida fetvanın imza mahallini mühürleyen zatın 1144 H. (1731 M.)'de şeyhulislâm olan **Damad-zâde Ebû'l-hayr Ahmed Efendi** olduğunu yazıyorsa da[2] yukarıda görüldüğü üzere ondan evvel mühürleyen şeyhulislâm da vardır.

Fetvaların herhangi bir suretle taklid edilmesi ve mührün çalınarak basılması ihtimaline binaen yukarıda söylendiği gibi bunun cevap kısmının şeyhulislâmın yazısı olması kaidesine dikkat edilmiştir.

Şeyhulislâmların resmî elkabı

Fatih Sultan Mehmed'in kanunnamesindeki kayda göre ferman ve resmî muharreratta gerek şeyhulislâm ve gerek kazaskerlerin elkabı şöyle idi[3].

اعلم العلماء المتبحرين افضل الفضلاء المتورعين ينبوع الفضل واليقين وارث علوم الانبياء و المرسلين كشاف المشكلات الحقايق شيخ الاسلام و المسلمين مفتى الانام المؤمنين المستغنى عن التوصيف و اليقين مولانا .... ادام الله تعالى فضائله .

âlemü'l-ulemai'l-mütebahhirîn efdalü'l-füzelâi'l-müteverriîn yenbûü'l-fazl ve'l-yakîn varisu ulûmi'l-enbiya ve'l-mürselîn keşşafü'l-müşkülâti'l-hakayık şeyhulislâm ve'l-müslimîn müfti'l-enami'l-mü'minin el-müstağni ani't-tavsif ve'l-yakîn mevlâna... Edâmullahü taalâ fezailehu.

Feridun Bey Münşeatında da şeyhulislâmın elkabı daha mufassal olarak şöyledir[4].

[1] Şeyhulislâm **Dürrî-zâde Mehmed Efendi** hastalığından dolayı fetvalara imza atamadığından I. **Mahmud** iyi oluncaya kadar mühür basmasına müsaade etmiştir (*Subhi tarihi, varak 11b*; *İlmiye salnâmesi, 515*).

[2] *İlâveli Esmârü'l-hadâyık, s. 22.*

[3] *Kanunnâme-i Âl-i Osman, s. 30.*

[4] *Feridun Bey Münşeatı, c. I, s. 11.*

اعلم Âlemü'l-ulema e'l-izam efdalü'l-füzelai'l-fiham kâşifu esrari't-tenzil mazharu dekayıkı't-tefsir ve't-te'vil münevverü mesabîhi'l-ehadîsi'n-nebeviyye meşrıku meşariki'l-enveri'l-Mustafaviyye matlau metalii'l-envar mirkatu medarici'l-esrar sibaku gayati'l-fezail vel-maarif nisabu râyâti'l-fevazıl ve'l-avârif bahrü'l-maani ve'l-yakin el-müeyyed bi-teyidi'l-meliki'l-muîn şeyhulislâm Mevlâna.... Edamullahü fezailehu.

Şeyhulislâmın Bayezid medresesi müderrisliği

II. Bayezid 911 H. (1505 M.) 'de İstanbul'daki meşhur cami, medrese ve imaretini yaptırdıktan sonra medresesinin müderrisliğini müftü yani şeyhulislâm olanlara şart koymuştu. Bu medresenin ilk müderrisi o tarihte müftü olan Ali Cemali Efendi idi. Vakfiye mûcibince müftü olan haftada bir gün ders okutacaktı.

Şeyhulislâmların işlerinin çokluğu sebebiyle vakıf şartını yerine getirmek için kendileri tarafından *ders vekili* ismiyle bir vekil tâyin edilmiş ve bu suretle meşihatin ilgasına kadar tedrisata devam olunmuştur[1].

Şeyhulislâmların Bayezid medresesi müderrisliğinden maaşları olduğu gibi vakfından da para alırlardı[2].

Şeyhulislâmlara dair müteferrik mâlûmat

Cülûs ve bayram tebriklerindeki kabul resimlerinde şeyhulislâmlar bol yenli kürk giyerlerdi; bu merasim esnasında vezir-i âzam ve devlet erkânının tebrikleri bittikten sonra sıralarını beklemekte olan ulemaya haber verilirdi. İbtida şeyhulislâm Efendi vezirleri selâmlayarak pâdişahın tahtının bulunduğu tarafa doğru ilerlediği sırada pâdişah ayağa kalkarak bir iki adım yürüyüp karşılar ve o sırada Divân-ı hümâyun çavuşları alkış yaparlar. Bunun üzerine şeyhulislâm pâdişahla musafaha (el sıkmak) ederek hükümdarın elini ve omuzunu öper ve bu müddet zarfında hükümdar ayakta

[1] Şeyhulislâmların uhdesindeki vazifelerden birisi de medrese talebelerinin derslerini teftiş etmekti. Fakat işlerinin çokluğu sebebiyle bunu da ders vekilleri yapardı. Ders vekilleri medrese imtihanlarına da nezaret ederlerdi. Pâdişah huzurunda okutulan huzur derslerinde ilk günü bunlar ders okuturlardı, Ders vekilleri fazl ve kemal sahibi müderrislerin kıdemlilerinden olurdu.

[2] *Arpalık maddesi*, *İbnülemin Mahmud Kemal* (*Türk Tarih Encümesi Mecmuası*, *sene* 16, *s.* 281).

durur ve şeyhulislâm kısa bir duadan sonra etek öperek arka arka geri çekilip sol tarafta müteferrika ağaların bulundukları taraftan avdet ederdi[1].

XVI. asır sonlarına doğru III. Murad zamanından itibaren kışlık ve yazlık olmak üzere şeyhulislâmlara Pâdişah tarafından hil'at gönderilir ve onlar da buna karşı saraya gidip hükümdara teşekkürlerini arzederlerdi[2]. Bu usulün sonraları devam ettiğine dair bir kayıt göremedim.

Şeyhulislâmların, meşihat makamına teşriflerinden dolayı kanun üzere verdikleri mülâzemete *teşrif* de denilirdi. Şeyhulislâmların teşrifi on altı mülâzemetti[3].

XVI. asrın sonu ile XVII. asırdan itibaren pâdişahlar sefere gittikçe hükümdarın arzusu ile bazı şeyhulislâmlar da beraberce sefere giderlerdi[4]. Pâdişah nerede bulunursa şeyhulislâm ile kazaskerler de orada bulunurlardı. Seferlerde şeyhulislâmların çadırlarının önüne vezirler gibi üç ve kazaskerlerin de beylerbeyiler gibi iki tuğ dikilirdi.

Ramazanın yirmi altıncı günü akşamı yani Kadir gecesi şeyhulislâm, fetva emini vasıtasiyle sadr-ı âzamı iftara dâvet

[1] XVII. asırda ve I. Ahmed zamanında yazılan زبدة التوارخ *Zübdetü't-tevarih*'de şeyhulislâmın kendisine ayağa kalkan Pâdişahın elini ve omuzlarını öptüğü yazılarak şöyle deniliyor: "Ol şâh, hazret-i mevleviye kıyam ve gelib takbil-i dest ve ceyb edince medd-i kıyam ettikten sonra.." *Veliyeddin Efendi kitapları, Nr. 2428, varak 312 - 122*). Nimetî Efendi 1062 H. (1561 M.) tarihli kanundan naklen şöyle diyor: Şeyhulislâm "Pâdişah-ı rûy-i zemin hazretlerinin taraf-ı hümâyunlarına teveccüh ettiklerinde Pâdişah hazretleri ayak üzerine kalkıp, bir iki, kademe istikbal ederler, çavuşlar alkış ederler; bâde'l-musafaha sol canibden dâmen-i hümayunların bûs edib gider.." *s. 68*; *Teşrifat defteri, Nr. 29, varak 6; D'Ohsson, c. IV, s. 558* de şeyhulislâmın pâdişahın göğsü üzerinden elbisesini öptüğünü ve Tornton ise (C. I, s. 358) sol omuzu üzerinden öptüğünü yazarlar. Yukarıda numara ve sahifesini koyduğumuz Teşrifat detferinde ise şeyhulislâm (giribân bûs ve dua edib) kaydından XVIII. asrın ikinci yarısında da Pâdişahın elbisesinin omuz veya yakasından öptüğü görülüyor.

[2] Atâyî, s. 323; Selânikî, *basılmamış nüsha, varak 108.*

[3] Rumeli kazaskeri tâyininde sekiz, Anadolu kazaskeri ile nakibüleşraf altışar mülâzım verirlerdi.

[4] Şeyhulislâm Yahya Efendi, IV. Murad'ın *Revan* ve *Bağdat* seferlerinde ve Minkarî-zâde Yahya Efendi ile Çatalcalı Ali Efendi IV. Mehmed'in *Lehistan* seferlerinde Pâdişah maiyyetinde bulunmuşlardır.

eder ve ertesi günü de önünde danişmendler yakalı ve üskûflu çuhadar ve altı da astarlı çuhadar ile birlikte başında *örf* denilen resmî kavuğu ve arkasında ferve-i beyza ile sadr-ı âzamın ziyaretini iade ederdi. Sadr-ı âzamın Şeyhulislâmı ziyarete gitmesi ve ertesi günü ziyaretin Şeyhulislâm tarafından iadesi aynı zamanda yaklaşmış olan Ramazan bayramı tebriki idi.

Ramazanın on beşinci günü Reisülküttab vasıtasiyle yapılan dâvet üzerine şeyhulislâm Bâb-ı âli'ye gelir ve birlikte *Ayasofya* camii'nde öğle namazı kılarlar ve sonra baltacılar kethüdası vasıtasiyle vuku bulan dâvet üzerine saraya gidilip bizzat Pâdişah tarafından bohçası açılan *Hırka-i şerif*'i ziyaret ederlerdi; bu merasimde *İstanbul* kadısına kadar olan ilmiye ricaliyle mâzul kazaskerler ve mâzul İstanbul kadıları, vezirler ve sair teşrifata dahil olanlar bulunurlardı.

Osmanlı donanmasının *Haliç*'ten denize çıkmak zamanı gelince Reisülküttab Efendi vasıtasiyle dâvet edilen Şeyhulislâm *Yalı köşkü*'ne gelir ve Pâdişah huzuriyle burada teşyî merasiminde bulunurdu. Denize kalyon indirildiği zaman ve şehzâde ve sultan doğumları münasebetiyle yapılan tebriklerde sultanların nişan ve nikâh merasiminde şeyhulislâmlar da bulunurlar ve sultanın nikâhını kıyarlardı. Pâdişah ve şehzâde vefatlarında da bunların cenaze namazlarını şeyhulislâmlar kıldırırlardı [1].

Yalnız şeyhulislâmlar ile kazaskerlerin îcabında arabaya binmek imtiyazları olup şeyhulislâmın arabası yeşil ve kazaskerlerin ise kırmızı çuha kaplı idi [2].

Şeyhulislâmlar resmî dâvetlerde başlarına *örf* denilen ve kendisinden başka kazaskerlerle mevaliye mahsus kavuk ve arkalarına beyaz çuha kaplı üst kürkleriyle (ferve-i beyza), yaza mahsus beyaz sof ferace giyerler, saçaklı ve müzeyyen ata binerlerdi; sonraları arabaya binmeleri de âdet oldu.

Şeyhulislâm dairesinde meşihat müsteşarı ile ders vekilinin emirlerini icap edenlere tebliğ etmek üzere *kavuklu* denilen bir tebliğ memuru bulunurdu [3].

[1] *Başvekâlet arşivi Maliyeden devredilen defterlerden, 29 numaralı Teşrifat defteri*

[2] *D'Ohsson, c. IV, s. 181 (1792'de basılmış nüsha).*

[3] Osmanlı saltanatının ve meşihatın ilgası esnasında en son Şeyhulislâm *Kavuklu*'su merhum *Giresunlu* Osman Efendi idi.

Şeyhulislâm oğulları daha küçük yaşta iken XVI. asırda Hâriç müderrisi ve daha sonra Dâhil müderrisi îtibar edilerek kendilerine müderrislik rüûsu verilirdi[1]. Daha sonraları Dâhil medreselerinin en mümtazı olan *Mûsıla-i sahn* müderrisi olanlar da vardı[2].

Şeyhulislâm nezaretinde olan vakıflar onlar tarafından tâyin edilmiş olan müfettişler tarafından teftiş olunurdu[3]. Bu nezaret XVII. asırda kısa bir müddet bunlardan alınmış ise de sonradan yine müsaade edilmiştir[4]. Şeyhulislâm nezaretinde olan vakıflar 1250 H. (1834 M.)'de Haremeyn Evkafı nezaretine ilhak olunarak bunun mukabelesinde şeyhulislâma *mansure hazinesi*'nden senede beş bin kuruş tahsis olunmuştur[5].

Müderris, mevali, kazasker ve sabık ve esbak şeyhulislâmların bir mahalle sürgün edilmeleri veya af olunmaları yeni şeyhu'l-islâmın arz etmesiyle olurdu.

Bâb-ı Meşihat veya Bâb-ı Vâlây-ı Fetva

1241 H. (1826 M.) tarihine kadar şeyhulislâm tâyin edilenlerin oturdukları konak müsait ise onun selâmlık kısmında ve eğer müsait değilse kira ile tuttukları konakta iş görürlerdi. Sultan II. Mahmud bu tarihte Yeniçeri Ocağını kaldırdıktan sonra Sadrâzam Paşa, yeniçeri ağalarına mahsus Süleymaniye Camii yakınındaki Ağa Kapısını, Asâkir-i Mansure Seraskerine tahsisini muvafık görmiyerek eski sarayın seraskere tahsisini arzetmesi üzerine Sultan Mahmud bu teklifi pek müsait karşılamış ve kendi düşüncesi olarak Ağa Kapısı'nın şeyhulislâmların daimî ikametlerine mahsus fetvahâne ittihazını müuasip görerek bunu

[1] *Künhü'l-ahbar, basılmamış ikinci cilt V, s. 33; Raşid, c. II, s. 361.*

[2] *Raşid tarihi, c. II, s. 261.*

[3] Şeyhulislâm vezir-i âzam ve kızlar ağasının nezaretleri altındaki vakıfları teftiş etmek üzere üçü *İstanbul'da*, ikisi *Edirne* ve *Bursa*'da olmak üzere beş müfettiş vardı. Bunlar kendilerine ait dâvaları dinleyip hüküm verirlerdi. İçlerinden işi en çok olan kızlar ağasının nezareti altındaki haremeyn müfettişliği idi. Bu üç müfettişin tâyini şeyhulislâma aitti. Haremeyn müfettişi, sarayda vefat eden kadınlara ait veraset işlerine de bakar ve hüküm verirdi. Diğer şehir ve kasabalardaki evkaf dâvalarına o mahallin kadıları bakarlardı.

[4] *Naima tarihi, c. VI, s. 64.* "Sen ki şeyhulislâmım efendisin eğer selâtin ve eğer gayrı âmme Evkaf Nezaretin sana tevcih ve re'yine tefviz olunmuştur".

[5] *Başvekâlet arşivi hatt-ı hümâyun vesikaları, Nr. 26845.*

bir hatt-ı hümâyunla sadr-ı âzama bildirmiş[1] ve meşihatın ilgasına kadar burada kalan meşihat dairesi halk arasında *Şeyhulislâm Kapısı* diye meşhur olmuştur.

1252 H. (1836 M.) tarihine kadar burada yalnız şeyhulislâmlarla maiyyeti olan fetva heyeti bulunurlarken bu tarihte binanın pek müsait olmasına mebni kendi konaklarında iş gören Kazaskerlerle İstanbul kadısı da buraya nakledilmek suretiyle şer'î daireler bir araya toplanmış ve halk seyyar bir halde iş takibinden kurtulmuşlardır[2].

Pâye-i Fetva Osmanlı tarihinde *paye-i fetva* denilen Şeyhulislâmlık pâyesi iki kişiye verilmiştir. Malûm olduğu üzere fiilen şeyhulislâm olmayıp o makama namzet olmak üzere verilmiş olan bu pâye iptida XVII. asır ortasında yani 1059

[1] Sadr-ı âzam Selim Mehmed Paşa, Pâdişaha takdim ettiği bir takririnde *eski Saray*'ın (şimdiki Üniversite binası) Serasker Kapısı ve Ağa Kapısı'nın Şeyhulislâmlara tahsisini arzetmesi üzerine Sultan Mahmud :

"Buna hiçbir diyeceği yok. Tıpkı takririnde beyan olunduğu vechile tensib eylediğin üzere icra olunsun. Sarây-ı mezkûrde cevâri ve harem ağaları ve sair hademe mevcud olmakla heman onları bugün *Saray-ı cedide* nakletmelerini şimdiden iktiza edenlere tenbih ederim; kaldı ki Yeniçeri namı mahv ve ilga ve *asâkir-i mansure-i Muhammediyye* unvanı yadolunduğu gibi *Ağa Kapısı* lâfzının dahi lisan-ı nâstan ilgası ve hem bu madde mutlaka şeriat-ı mutahharreye can ü gönülden yapışılmasiyle hasıl olub İnşallahü tealâ şeriat-ı garranın mütemadiyen icrasına tefeül ile *Ağa Kapısı* namı külliyyen söylenmemiye vesile olmak için bâdezin (*Fetvahâne*) tesmiye olunub *Paşa Kapısı* misillû müfti-enam olanlara mahsus olması zihn-i hümâyunuma sünuh etmekle efendi dâimizin (Şeyhulislâmın) bundan sonra nakl ile ol mahalde şeriat-ı hmutahareyi icra etsin ve cemii nâs her madde şeriat ile rü'yet olunacağını bilerek selâh-ı hale bâis olmasını tefaül eyledim. Bir de hatırıma tebadür eder ki Fetvahânenin ziyade odaları ve ebniyesinin efendi dâimize ziyade olanları boş kalmayub tarik-i ilmiyede bir takrib tahsil-i ilm edemiyenlere taziyâne-i şevk olmak için o misillûleri efendi dâimiz takım takım ederek içlerinden bilenler hoca tâyin ve bilmiyenler âdeta ders talebesi gibi tertib ve haftada kaç gün münasib ise sabahları mülâzemete gelür gibi Fetvahâneye gelüb taallüm-i ilm-i şerif etseler Devlet-i Aliyyemiz de ulema tekessür ve meşgûl-i ders olurlar idi. Efendi dâimiz böyle şeyleri düşünmez değildir; sen efendi dâimize işbu mülâhazamı bildir ne vechile müstahsen görürse bana bildirsin..." *Lütfi tarihi, c. I, s. 161.*

[2] *Lütfi Tarihi, c.* V, *s. 66. Şeyhulislâm Kapısı* İstanbul Lisesi iken 1927 de yanmış ve yerine Süleymaniye camiinin yanına pek yakışıksız olarak Nebatat Enstitüsü yapılmış ise de bu yakışıksız sonradan yıkrtırılmıştır.

H. (1649 M.)'de Rumeli kazaskeri bulunan ve şeyhulislâm olmıya haris olan Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'ye verilmiştir. Bundan sonra XVIII. asır başlarında şeyhulislâm bulunan II. Mustafa'nın hocası Erzurum'lu Seyyid Feyzullah Efendi kendisinden sonra o makamı oğlu Seyyid Fethullah Efendi'ye verdirmek üzere ona da fetva pâyesi verdirmiştir.

1059 H. (1649 M.)'de vezir-i âzam bulunan Kara Murad Paşa'nın şeyhulislâm Bahaî Efendi ile arası açıktı; o sırada Rumeli kazaskeri bulunup ihtirasla Şeyhulislâmlığı bekliyen Abdülaziz Efendi, şeyhulislâm Bahaî Efendi'nin eli bayraklı aleyhtarlarından idi. Sadr-ı âzamın, şeyhulislâma gücenik olduğunu bilen Kara Çelebi-zâde, Murad Paşa'yı, Bahaî Efendi aleyhine tahrik etti; fakat Bahaî Efendi'nin bu makama tâyini henüz iki ay kadar olduğundan, sadr-ı âzam bu kadar kısa bir zamanda şeyhulislâm değiştirilmesini doğru bulmamıştı.

Kara Çelebi-zâde bu esnada روضة الابرار *Ravzatü'l-ebrar* adını vermiş olduğu meşhur tarihini tamamlıyarak onu sadr-ı âzam vasıtasiyle takdim ederken bu eserine mükâfat olarak şeyhulislâm pâyesi almak istedi. Kara Murad Paşa, o tarihe kadar emsalli olmıyan böyle bir teklifi garip bularak :

"— Efendi bu husus bir nekre (gülünç) maslahattır. Biz etmezüz (arzetmeyiz), nihayet mâni olmıyalım, var hatt-ı hümâyun ile al" dedikten sonra Vâlide Sultan, Ağası Hadım Hüseyin Ağa'ya, Abdülaziz Efendi'nin isteğine mâni olmaması için haber gönderdi ve Kara Çelebi-zâde bu suretle tarihini pâdişaha takdim ile şeyhulislâm pâyesine nail oldu (1059 Recep = 1649 Temmuz)[1].

Bu suretle pâye-i fetva yani şeyhulislâm pâyesi alan Kara Çelebi-zâde Rumeli kazaskeri bulunması dolayısiyle Divan-ı hümâyun içtimaından sonra arza girişlerde şeyhulislâmlık pâyesi sebebiyle vezirlere takaddüm etmek istediyse de –çünkü kazaskerler teşrifatta vezirlerden sonra gelirlerdi– vezirlerden Kenan Paşa kendisini omuzlayıp :

"— Efendi müftü isen önde otur ve kazasker isen muayyen makamında dur" diye hakaret etmek suretiyle itip diğer vezirler

[1] *Naima tarihi, c. II, s. 444.*

de aynı suretle yaparak geriye kazaskerlerin sırasına atmışlardır[1].

II. Mustafa'nın hocası ve şeyhulislâmı Seyyid Feyzullah Efendi ise en yüksek müderrisliklerle kadılıkları kendi evlât, akraba ve mensuplarına tahsis ettiğine kanaat etmiyerek kendisinden sonra şeyhulislâmlığı büyük oğlu olup Rumeli kazaskeri pâyesiyle Anadolu Kazaskerliğinden mâzul nakibü'l-eşraf bulunan Seyyid Fethullah Efendi'ye şeyhulislâm pâyesi verilmesini bir telhis ile pâdişahtan rica etmişti.

Bunun üzerine ricası kabul olunarak 25 Ramazan 1113 (23 Şubat 1702)'de Seyyid Fethullah Efendi'ye de Meşihat pâyesi ve beratı verilmiş ve pâdişah huzurunda *ferve-i beyza* giydirilmiştir[2]. Bu tarihte Seyyid Fethullah Efendi yirmi beş ile otuz yaş arasında bulunuyordu.

İlk fetva pâyesi almış olan Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi 1061 H. (1651 M.) senesinde şeyhulislâm oldu ise de Seyyid Fethullah Efendi bu makamı elde edemiyerek vukua gelen *Edirne vak'ası* esnasında babasiyle beraber katledilmişlerdir. Bunlardan başka şeyhulislâm pâyesi alan yoktur.

Huzur murafaası

صدرين *Sadreyn* de denilen Anadolu ve Rumeli kazaskerleriyle *İstanbul*, *Eyüp*, *Galata* ve *Üsküdar* kadıları veya taşradaki kadılar huzurlariyle görülmüş olan bir dâvayı iki taraftan birisi kabul etmez ise o dâva sadr-ı âzam huzuriyle ve istinafen görülür ve buna *Huzur muhakemesi* veya *Huzur murafaası* denilirdi.

Huzur murafaası haftada iki defa cuma ve çarşamba günleri yapılırdı. Kanun üzere cuma günleri kazaskerler ve çarşamba günleri İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadıları *Paşa Kapısı*'na gelerek vezir-i âzamın riyaseti altında olarak murafaa dâvalarını tetkik ile hüküm verirlerdi[3]. Bu kanun 1250 H. (1834 M.) senesine

[1] *Naima tarihi, c. IV, s. 446; Naima'nın Edirne vakası tarihçesi, s. 8.*

[2] *Zübdetü'l-vekayi (Defterdar Mehmed Paşa), varak 418; Raşid tarihi, c. II, s. 526.*

[3] Bu dâvalar, Divanın haftada dört gün devam ettiği zamanlar Divan-ı Hümâyunda ve kısmen de Vezir-i âzamın İkindi Divanında görülürdü. Divanı akdi işi muharebeler dolayısiyle XVII. asır sonlarından itibaren terkedilince büsbütün işler Bâb-ı âli'ye intikal etmişti. Cuma günleri sadr-ı âzamın riyasetinde

kadar böyle devam etti. Bu tarihte cuma günleri, cuma namazı münasebetiyle murafaa vakti pek dar olduğundan murafaanın perşembe ve pazartesi günleri olmasına karar verildi[1].

Sultan II. Mahmud zamanında ve 1254 H. (1838 M.)'de Sadaret adı *Başvekâlet*'e ve Sadr-ı âzam unvanı da *Başvekil*'e çevrilip Dahiliye Nezareti işleri de Başvekâlete bağlanması üzerine Başvekilin vazifesi çoğalmıştı. Bundan dolayı o sırada Başvekil bulunan Koca Rauf Paşa, bundan sonra huzur murafaasının alâkasına mebni şeyhulislâm huzuriyle yapılmasını muvafık görüp arzettiğinden mütalâası kabul olunmuştur; fakat bu huzur murafaası dâvalarının çoğunun *müstemin* denilen ecnebi tüccarlar ile yapılmasına mebni bu gibi nizamî dâvalarda Deâvi nazırının haftada iki gün şeyhulislâm huzuriyle yapılacak dâvalarda hazır bulunması takarrür etmiştir[2].

akdtedilen *huzur mürafaaların*'nda Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri ve çarşamba günleri de İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadıları bulunurlardı. Dâvaları bizzat Sadr-ı âzam dinler ve hüküm verirdi. İktiza ederse bazı dâvaları Rumeli kazaskerine ve Çarşamba divanında da lüzum hasıl olursa kadılara dinletirdi (*Tevkii Abdurrahman Paşa kanunnâmeleri) Millî Tetebbular Mecmuası, Nr.* 3, s. 501 - 503).

I. Abdülhamid zamanında ve Şahin Ali Paşa sadaretin'de *Konya*'da mevlevi şeyhi olmak istiyen Çelebilerin dâvaları nihayet huzur murafaasına kadar gelmiş ve Sadr-ı âzam bu dâvayı şöyle halletmiştir :

Sadr-ı âzam ibtida Şeyh olmak istiyen mesnevihan ile Karaman şeyhini mürafaa etmiş. Sadr-ı âzam mesnevihan'a :

"— Sen mal-i kesîre maliksin ve cerrar tabiatlisin sen olmazsın" ve Karaman şeyhine de :

"— Sen zaleme güruhundansın ve uli'l-emre itaat etmiyenlerdensin olmazsın" dedikten sonra geride duranlar kimlerdir diye sormuş, "erkek evlâttandır" demeleri üzere :

"— Kel İsmail Çelebi oğlu Şeyh Elhac Mehmed Efendi sen müstehiksın diye ferace giydirib şeyhliğe tâyin etmiştir. Bunlar Arz Odasından çıktıktan sonra mesnevihan taraftarı olanlar, münasebetsiz sözler sarfetmeleri üzerine bunu haber alan Şahin Ali Paşa mesnevihan'ı avenesiyle birlikte *Manisa*'ya sürgün etmiştir" (*Türk Tarih Encümeninden Türk Tarih Kurumu'na devredilen yazmalardan 58 numaralı mecmua).*

[1] *Lütfi Tarihi, c. IV, s. 168.*

[2] *Arz Odası mürafaasının şeyhulislâmın riyasetinde yapılmasına dair* Başvekil Rauf Paşa tarafından Mabeyn Başkâtipliğine yazılan tezkire sureti :

"Seniyyü'l-himemâ kerimü'ş-şiyemâ............efendim hazretleri

Murafaa dâvaları ayrıca Rumeli ve Anadolu Kazaskerlikleri dairelerinde de görüldü. Bunlardan Rumeli Kazaskerliğine ait murafaaların Anadolu Kazaskerliğine nazaran çokluğu sebebiyle Rumeli kazaskerine yardımcı olmak üzere kazaskerlerin fakih olanlarından bir müsteşar tâyini münasip görülerek bu mevkiye ehliyeti malûm olan Serezli-zâde Tahir Efendi müsteşar tâyin edilmiştir[1].

Şeyhulislâm Kapısında yapılan bu murafaa usulü 1279 H. (1864 M.) 'de *Mecelle Cemiyeti*'nin teşkili ve bir nizamnâme kaleme alınması üzerine dâvalara bidayeten veya istinafen nizamî mahkemelerin bakması takarrür ettiğinden huzur murafaalarına lüzum

Malûm-ı sâmileri buyurulduğu üzere Başvekâlet memuriyet-i cedidesiyle Umur-i Dâhiliye Nezareti birleşmek hasebiyle Arz Odası murafaasının dahi bir âhar tarafa ihalesi icab-ı maslâhattan gibi hatıra gelmiş ve bu cihetle o makule deâvi-i şer'iyyenin asıl me'haz ve mercii olan zat-ı vâlây-ı fetva-penâhî huzurunda rü'yet ve ترافع terafû olunması münasib görünmüş olduğundan bâdezin Arz Odasında görülecek dâvalar huzur-i Şeyhulislâmîde görülmek üzere divan-ı deâvi Nazırı Saadetlû Efendi bendeleri tarafından havale olunub tahsilât maddesi dahi yine Nâzır-ı mûmaileyh tarafından rü'yet olunmak ve sadreyn-i muhteremeyn huzurlarında ve sair mehakimde rü'yeti iktiza eden deâvi-i şer'iyyenin kezalik tahsilâtı hususı Nâzır-ı mûmaileyh canibinde kalarak umûr-i murafaalarının îcabeden mehakime havalesi dahi kemakân icra kılınmak ve fakat Arz Odasında görülen dâvaların ekserisi müsteminâna müteallik maddeler olarak ve hademe-i şeriatın anlara dair usul ve nizamata lâyıkiyle malûmatları olmıyarak bu vechile emr-i murakabenin yalnız ahkâma bırakılması uyamıyacağından ve mukaddem bu misillû dâvaların Ârz Odasında rü'yeti bu kaziyyeye mebni olarak Nâzır-ı mûmaileyh dahi bütün bütün o makule nizamî dâvaların memurı olduğundan haftada iki gün huzur-i hazret-i müşarünileyhde rü'yet olunacak murafaalarda bulunmak ve îcabına göre re'y ve marifeti munzam olmak suretiyle bir hüsn-i usule rabtı ve ol vechile arz odası murafaalarının ayniyle taraf-ı fetva-penâhîye nakli hususu muvafık-ı irade-i seniyye-i hazret-i şehriyâri buyurulur ise iş'arı menut-ı himmet-i behiyeleridir efendim".

(Başvekâlet Arşivi vesikaları sandık 92; Lütfi tarihi, c. V. s. 14).

Başvekilin bu tezkiresi, Mabeyn Başkâtibi taradından pâdişaha arzolunmuş ve Arz Odası murafaasının Bâb-ı âli'den Şeyhulislâm Kapısına nakline müsaade edilmiş ve bundan başka Deâvî Nazırlarının eski usul üzere almakta olduğu resim kaldırılarak kendisine maaş verilmesine irade çıkmıştır (*Aynı sancak, İrade-i Seniyye numarası 28*).

[1] *Lütfi tarihi, c. VIII, s. 128.* Bundan başka İstanbul Kadılığı Müsteşarlığına da müderrislerden Arzuhalci Hasan Refet Efendi tâyin olunmuştur.

kalmamıştı; fakat şeyhulislâm Bodrumî Ömer Efendi'nin şeyhulislâmlığı zamanında (1889-1891) Mecelle Cemiyeti lağvolunarak Huzur Mahkemeleri tekrar meydana çıkmış ise de onun azlini mütaakıp[1] tekrar kaldırılmış ve işleri nizamî mahkemelere verilmiştir.

Şeyhulislâmın riyasetindeki huzur mahkemelerinde Fetva emini, Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, İstanbul kadısı, Evkaf müfettişi, Reisü'l-müsevvidîn denilen Fetvahâne müsevvidi hazır bulunurlardı. Dâva evvelce hangi mahkemede görülmüş ise veya hangi bir hâkimin kazası dahilinde ise o kadı iki tarafı isticvap ederdi. Bu isticvap ve müzakereye murafaada mevcut olanlar iştirak ile mütalâalarını söylerlerdi. Netice ne suretle karara bağlanırsa muhakemeyi idare eden hâkim o neticeyi dâvacılara söylerdi.

[1] Bodrumî Ömer Efendi zamanında muvakkat bir zaman için ihya edilen bu murafaa meclisinde bir ara rü'yet edilen *Maksudiye Hanı* dâvası münasebetiyle II. Abdülhamid'e verilen bir jurnalde "bu dâvadan maksat, Sultan Murad'ı tekrar hükümdar yapmaktır. Maksudiye Hanından kastedilen Sultan Murad'dır" denilmesi üzerine hem Sadr-ı âzam Kâmil Paşa hem de Ömer Efendi azledilmişlerdir.

On Beşinci Bölüm

HUZUR DERSLERİ

Osmanlı pâdişahları tarfından zaman zaman saraya dâvet edilen veya saray hocalarından olan ulemadan bazıları pâdişah huzuriyle Kur'an-ı Kerim'den bir âyetin veya bir hadîsin tefsiriyle bu hususta yapılan ilmî mütalâayı dinliyerek istifade ederlerdi. Bu, Kur'an ve hadîs tefsiri dersinin günü muayyen olmayıp pâdişahın arzusuna bağlı idi.

Huzur derslerinin hangi tarihte ihdas edildiğini sarih olarak bilmiyoruz. Ata Bey *Enderun tarihi*'nde bunu Osman Gazi'ye kadar çıkarmaktadır ki[1] tabiî hiçbir esasa dayanmamaktadır. Hiç şüphesiz Osmanlı hükümdarlarının ara-sıra dinî mev'izelerle, *Buharî-i şerif* kıraatlerinde bulundukları tarihen ve sarayda sır kâtipleri tarafından tutulan ruznâmelerde[2] malûm ise de XVIII. asır ortalarına kadar *huzur dersleri* ismiyle bir kaide ve kanun tahtında Ramazana mahsus ders takriri görülmemiştir.

Bazen huzur-ı hümâyunda okunan ders yukarıda kaydettiğimiz gibi Ramazan ayından başka aylarda da yapılmakta idi. Fakat bu dersler *mukarrir* ve *muhataplarla* münazaralı olmadığından dolayı sonra tesbit edilen kanun üzere bunlara *Huzur Dersi* denilemez. Çünkü pâdişah arzu ettiği zaman ulemadan bir zat Kur'andan bir âyeti tefsir eder ve buna karşı münazara yapılmayıp sade dinlenirdi. Meselâ 12 Muharrem 1080 (12 Haziran 1669) 'de IV. Mehmed akşamdan yatsıya kadar Şeyhulislâm Minkarî-zâde Yahya Efendi'ye huzurunda ders takrir ettirip dinlemişti. Yine aynı hükümdar, hususî meclislerinde de müverrih Abdi Ağa'ya (Meşhur Tevkiî Abdurrahman Paşa) tefsir okutup dinlerdi[3]. Bundan dolayı herhangi bir âlimin pâdişahın emriyle huzurundaki tefsir dersiyle Ramazan

[1] *Enderun tarihi, c. I, s. 212.*

[2] III. Osman ve III. Mustafa'ya ait pâdişahın günlük hayatına dair olan defterler, *Topkapı Sarayı Arşivi, Nr. 12358, 12359.*

[3] *Abdi Paşa Vekayinâmesi (Umumî kütüphane Nüshası), varak 135.*

ayına mahsus kanunla okutulan huzur derslerini ayırmak icabetmektedir.

Sultan III. Mustafa 1172 H. (1759 M.) 'de bir kanunla huzur dersleri denilen ve Ramazanın birinden onuncu gününe kadar devam eden bir ders ihdas etmiştir[1].

Enderun tarihine göre Ramazanın onuncu günü olan ders sarayın kütüphane hocasının riyasetinde mukarrir olan zatlardan mürekkep bir meclis daha aktolunarak yine tefsirden ilmî mubaheseler yapılırmış[2].

[1] *Vasıf Tarihi, c. I, s. 157.* "Şehriyar-ı bî-müdani hazretlerinin ilm-i şerife rağbetleri vareste-i izah olduğuna binâen Ramazan-ı şertifte huzur-i hümâyunlarında tefsir-i kadiden (Kadı Beyzavî) bir kaç âyet kıraat ve bir mukarrire ve beş nefer talib (muhatab) suretinde ulemayı cemiyyet ile ifaze-i feyz ve bereket eylemeleri irade buyurulup..." ve *Enderun Tarihi, c. I, s. 212.* Mukarrir ve muhataplarla yapılan Kur'an tefsirinin III. Mustafa'nın kanunundan evvel 1136 Ramazanından îtibaren Vezir-i âzam Nevşehirli Damad İbrahim, Paşa'nın yaptırmış ve devam ettirmiş olduğu görülüyor". *Çelebi-zâde Asım c. VI, s. 131, 259, 370, 462, 557.* Ondan evvel bu tarzda bir derse tesadüf edilmemektedir. Şu halde şehzâdeliği zamanında III. Mustafa'nın, babası III. Ahmed'le beraber bu derslerde bulunmuş olmasından ilham aldığı pek muhtemeldir.

Merhum Halid Ziya Uşaklıgil *(Saray ve Ötesi Son Hâtıralar)* isimli eserinde (*C. II, s. 139*) huzur derslerinin yüz sene evvel ihdas edildiğini beyan etmekte ise de bunun bir kanun altında olarak devamı onun zamanına kadar yüz elli seneden ziyade ve bugün ise iki yüz senedir.

[2] *Topkapı Sarayı III. Mustafa Ruznamesi, Nr. 12359.* Huzur derslerine 1172 Ramazanının on sekizinde başlamıştır. Oradaki kayıt (S. 26,27) şöyledir :

18 Ramazan salı günü pâdişah eski sepetciler köşküne teşrif ulemadan altı nefer dâileri gelub tefsir-i şerif huzurda kıraat idüb bâdehu cümlesine efendimiz altun inam ....

19 Çarşanba sarık odasına teşrif ulemadan beş nefer kimesne gelub huzur-ı hümayunda mubahase, bâdehu efendimiz cümlesine ihsan buyurub

20 Ramazan rûz-i perşenbe Aga bahçesine teşrif defa ulemadan beş nefer dâileri gelub tedris.

22 Ramazan rûz-i şenbih (Cumartesi) soffada ulemadan gelen dâilerinin mubahaseleriyle ârâm

23 Ramazan yekşenbih Sarık Odasına teşrif ulemadan gelen dailerinin mubahase ve münazaralariyle arâm asrı eda hareme teşrif.

24 Rûz-i düşenbih mahbubîye divan hanesine teşrif ve gelen ulema dâilerinin mubahaselerini istimâ ve efendimiz mezburlara altın ihsan ve avdet.

25 Ramazan sesenbih (salı) soffaya teşrif gelüb ulema tedris.

26 Çarşanba Aga bahçesine teşrif ulema efendiler gelüb tedris bâdehu asrı eda hareme teşrif.

27 Ramazanda da huzur dersi olmuştur.

1180 H. (1767 M.) 'de ve yine III. Mustafa zamanında huzur dersi için intihap edilen mevali ve müderrislerin adedi yüz yirmi altı olup bunlar on dokuz güne taksim ve her biri birer gün için tertip olunmuş ve her günkü meclise en kıdemli ve liyakatli olanlardan birisi reis olmuştu[1]. Bunlardan reise *mukarrir* ve diğerlerine *muhatap* denilirdi; huzur hocalarının intihapları şeyhulislâma aitti.

Huzur derslerinde Kur'an-ı Kerim'den zamana münasip bir âyet okunarak *mukarrir* tarafından onun tefsiri yapılır ve muhatapların suallerine ve itirazlarına mukarrir cevap verir ve bu suretle ilmî bir mubahese cereyan ederdi; huzur derslerinin Kadı Beyzavî tefsirinden yapılması âdet olmuştu.

Huzur derslerinde kendisinin yüksek ilmini göstermek istiyen bazı muhataplar bulundukları mahalli unutarak münazaralarda terbiye ve edeb haricine çıktıkları görülmüştür. Meselâ 1176s enesi Ramazanında muhataplardan Tatar Hoca, mukarrir Abdülmümin Efendi ile olan mübahaseyi aşarak Mümin Efendi'ye terbiye harici ağır sözler sarfettiğinden *Bozcaada*'ya sürgün edilmiştir[2].

III. Selim zamanında ve 1215 Ramazan (1801 Ocak) tarihindeki bir huzur dersinde mukarrir ile muhataplar arasındaki münazarada kendilerini göstermek istiyen muhatapların mukarrire lüzumsuz hücumlariyle ders, ilmî münazaradan çıkarak münakaşa ve terbiye harici sözler sarfına kadar çirkin bir hal almış ve bu halden müteessir olan pâdişah dersi, tatil ettirmiştir[3]. Bu münazara iptida mukarrir *Kudsî Efendi*'nin bir âyeti tef-

[1] "Beher sâl-i Ramazanda vaz-ı şâhâne olan tefsir tedrisine rağbet-i hümâyun berkemal olduğuna binaen mevali ve müderrisinden yüz yirmi altı nefer kimse on dokuz meclise taksim ve her biri bir gün için tertib ve tanzim olunub her meclis erbabından zaten ve zamanen akdem ve ercah olan sairelere Reis ve bâlânişin-i makam-ı tâlim ve tedris olub evâil-i sure-i بقره Bakara'dan makama münasip nice nükât ve mezaya takrir ve beyan kılınıb.... Ders tamamında صره surre-i muayyene ile bâliği meblâğ-i ferah-ı hal.. oldular" *Vasıf tarihi, c. I, s. 158.*

[2] *Vasıf tarihi, c. I, s. 204.*

[3] *Cevdet tarihi (Matbaa-i Amire tabı), c. VII, s. 101.* Cevdet Paşa, münazara ve arkasından müşatemeyi mûcip olan tefsir münasebetiyle Arapça yazılan bir risalenin ileri geri sözlerini çıkararak yapılan mübahaseyi tarihine koymuştur (*Aynı cilt, s. 102*).

sirini mütaakıp iptida muhatap *Kastamonu*'lu Ömer Efendi'nin itiraziyle başlamış ve sonra Dağıstanlı Abdurrahman ve *Ahıshalı Ali Efendi*'lerin itirazlariyle büyümüştür[1]. Mukarrir Kudsî Efendi muterizlerin itirazlarına sekinet ve mülâyemetle cevap verip onları ikna etmek istemiş ise de muvaffak olamamış ve münazarayı dinlemekte olan Sultan Selim, bu üç muhatabın haksız olduklarını cereyan eden mübahaseden anlıyarak bu üç müderrisin muhataplıktan çıkarılmalarını şeyhulislâma işrap etmişlerdir.

1246 H. (1831 M.) 'de II. Mahmud zamanındaki huzur dersinde saray hocalarından sekiz mukarrir ve müderrislerden on üçer muhatap ile Ramazanın iptidasından sekizinci gününe kadar her gün pâdişah huzuriyle Kadı Beyzavî tefsirinden ders yapılmıştır[2]. Mehmed Zeki Pakalın *Tarih Deyimleri ve Terimleri* adlı lûgatinde III. Mustafa'dan sonra huzur derslerinin terkedilerek 1251 H. (1835 M.)' de ihya edildiğini yazmakta ise de[3] yukarıda kaydettiğimiz gibi böyle bir inkıta olmayıp dersler devam etmiştir.

1250 senesinde Mabeyn başkâtibi tarafından şeyhulislâm'a gönderilen irade mucibince ber-mutad takrir olunan huzur derslerinde "havsala-i zihn-i avâmdan hariç tahkikat ve mubahasat menfur-ı tab-ı hümâyun olmağla mebâhis-i akliyye ve mesâil-i usûliyyeden tefevvuh buyrulmayıb .., ayet-i kerimeye mâna verilüb bazı cihad ve gazaya müteallik kıssa ve mev'iza ve şecaat ve cesaret telmih buyurularak şeyhane fıkracıklar nakl buyrulub bu tavr-i avâm-pesendâne inde'l-havassi'l-mütebahharîn ayıb ise dahi tab-ı şâhâneye nazaran hûb ve müstahsen olmağla :

هر عيب كه سلطان بپسندد هنرست

mazmuniyle bu vadide isbat-ı vücud ve izhar-ı fazl ve hüner ile makbul-i hümayun olmaları ..."[4]

[1] *Cevdet tarihi, c. VII, s. 102. Enderunî Ata da (C. I, s. 213)* bazen mübahasenin muhavere ile küstahlık derecesine çıktığını kaydediyor.

[2] *Lütfi tarihi, c. III, s. 170.*

[3] *Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü (Huzur dersleri maddesi).*

[4] Top. Sa. Ar. 10891.

II. Abdülhamid zamanında huzur dersleri Ramazanda ikindi namazından sonra haftada iki gün üzerinden ayda sekiz gün yapılırdı[1]. Sultan Mehmed Reşad zamanında eski âdet üzere Ramazanın birinci gününden hafta sonuna kadar yine sekiz gün olmuştur. Her gün başka bir mukarrir ve muhatap derse iştirak ederlerdi.

1324 senesinde neşredilen *Takvim-i Vekayi*'in birinci sayısındaki kayda göre huzur derslerinin mukarrirlikleri imtihan ile İstanbul müderrislerine verilirdi. II. Abdülhamid zamanında mukarrirlik ve muhataplık kayd-ı hayat şartiyle verilmiş ise de îlân-ı Meşrutiyeti mütaakıp 1326 Ramazan (1908 Eylül)'da bu kaydı hayat usulü kaldırılmıştır.

II. Abdülhamid zamanında huzur dersleri *Yıldız*'daki *Çit kasrı*'nda yapılır ve Pâdişah yüksekçe bir mindere oturur, karşısında önlerinde rahleleriyle mukarrir ve muhataplar yerlerini alarak Pâdişah mukarririn takririni ve muhatapların suelleriyle başlıyan münazarayı dinlerdi. Huzur derslerine Mabeyn erkânının büyükleri ile dâvet üzerine bazı vükelâ ve devlet ricali de bulunurlardı. Mukarrir ve muhataplar her derste başka başka şahsiyetlerdi ve bunlara münasip atiyye ile cübbe ve bellerine şal verilirdi[2].

Huzur dersleri mevzuun ehemmiyeti ile mütenasip şekilde devam etmek icab ederken çok zaman kelime üzerinde münakaşa ve muhatabın, mukarriri sıkmasını veya mağlûp ve mahcup etmesi ile devam eder ve daha yukarıda görüldüğü üzere münazara edep ve terbiye haricine de çıkardı.

Kethüda-zâde meşhur merhum Hacı Arif Efendi, Sultan Mahmud zamanında Ramazanın başından îtibaren bir hafta devam eden huzur dersinde muhatap olarak bulunmuştur. Derste (ان الله يحب الذين يقاتلون في سبيله صفا كانهم بنيان مرصوص) âyet-i kerimesiyle

[1] *Tahsin Paşa'nın hâtıraları, s. 129.*

[2] *Abdülhamid ve Yıldız Hâtıraları (Tahsin Paşa), s. 129 huzur dersleri başlıklı kısım. Enderunî Ata (C. I, s. 213, 24)*, tarihinde mukarrir Efendilere Lâhurî şal ile ağır bohçalar ve muhataplara atiyye verildiğini kaydetmektedir. Halid Ziya Uşaklıgil'in kaydına göre (*Saray ve Ötesi, c. II, s. 128*) sonzamanlarda mukarrir ve muhataplara atiyye, arkalarına cübbe ve bellerine şal verilip yalnız mukarririn cübbesi siyah, muhatapların mavi olurdu.

(يا ايهاالذين آمنوا اصبروا و صابروا و رابطوا و اتقوا الله لعلكم تفلحون) âyeti okunarak münazaraya başlanır, bu münazarayı Hacı Arif Efendi şöyle anlatıyor :

"Tamam yeni teşkil olunan nizam askerinin muharebelerde sabır ve sebatı ve Allaha rabt-ı kalb etmek ve som taştan metin bina gibi şeciâne durmalarının üzerine ders yürüteceği sırada hoca efendiler burada, vav âtıfa mıdır hâliye midir? gibi o meclise iktiza etmiyen bahislere girişdiler, Sultan Mahmud'un canı sıkılır" ve böylece ders tatsız sona erer[1].

Merhum Halid Ziya Uşaklıgil, Sultan Mehmed Reşad zamanında Mabeyn başkâtibi bulunduğu sırada o tarihteki bir huzur dersi hakkında oldukça geniş izahat vermiş olduğundan bu hususta bir fikir vermek için bazı kısımlarını aşağıya naklediyorum :

"Saray Ramazanının başlıca hususiyeti huzur dersleri idi; bunların ne olabileceğini evvelden tahmin etmek mümkün değildi; fakat nasıl hitabet ve belâgatin birer mükemmel nümunesini teşkil etmesi lâzım geleceğine hükmederek ilk defa bu derslerde hazır bulununca diyanetle hikmetin bir memzucesini dinlemekle zevk-yap olacağıma emindim... Heyhat ne müthiş bir hayal inkisarına uğradım ve bütün Ramazanlarda günlerce devam eden bu huzur derslerinde umulan zevke bedel ne acı bir esef duydum.

"Ben beklerdim ki mukarrir Kur'anın metninden ayrılmıyarak falan ve falan âyetten ilham alarak hitabelerde bulunsunlar; buna mukabil onlar, hep tefsirlerin iz'ana sığmıyan teşrihâtını..... esas tutuyorlardı.

"Huzur dersleri (Sultan Mehmed Reşad zamanında) Dolmabahçe Sarayında Zülvecheyn sofasında olurdu. Hünkâr deniz tarafında kanepenin üzerine yerleştirilmiş bir mindercikte saburâne otururdu. Sağ tarafında bir de dizi dizi hanedandan hazır bulunacak olanlarla sol tarafında da yine öyle dizi ile Mabeyn erkân ve memurîni ile bendegâna mahsus ipek minderler sıralanmış olurdu.

"Huzur dersleri, başlarında bir mukarrir ile muhataplardan mürekkep bir zümre tarafından verilirdi. Mecmûu on beşi geçmiyen

1 *Kethüda-zâde Arif Efendi Menakıbı, s. 158.*

bir heyet... Dersler Ramazanın ilk gününden başlıyarak haftası sonuna kadar devam eder ve bunlara ikindi namazından sonra başlanırdı. Her sene mukarrirleri ve muhatapları -ki her gün için ayrı ayrı zevattan teşekkül ederdi- Meşihat mer'i olan bir usul dairesinde sıra ile intihap ve saraya îzâm ederdi. Bu derslere dahil olmak için namzetler iyice çalışırlardı; zira vazifelerini bitirince ceplerine bir atıyye sırtlarına bir cübbe ve bellerine bir şal kuşak ihsan olunmak mukarrerdi. Hazine-i hassa için ihtiyar olunamıyacak bir masraf değil. Mukarrirlerin cübbeleri siyah ve iyi kumaştan. Muhatapların cübbeleri mavi idi.[1]

"Saraydan evvel Dolmabahçe camiinde bir toplantı yaparlar ve o günün dersi hakkında bir tecrübede bulunurlardı. Bu tecrübe gayet basit idi; mukarrir sırası gelmiş olan âyeti tefsir ederken yanında oturan bir muhatap bir sual irad eder, mukarrir bunun cevabını verir. İkinci muhatap bir ikinci sualde bulunur, buna da cevap verilince üçüncü muhataba söz söylemek fırsatı ya düşer, ya düşmez; diğer muhataplar da dersin sonuna kadar bir put gibi sâkit dururlardı. İşte tecrübe, muhataplara soracakları şeyleri söylemekten ve alacakları cevapları anlatmaktan ibaret olurdu.

"İkindi namazı *Dolmabahçe camii*'nde kılındıktan sonra önde mukarrir ve arkasında sırasiyle muhataplar yürüyerek saraya girilirdi; mukarrir daha evvel hangi âyette kalınmış ise oradan derse başlardı.

"Evvelâ onun mânasını söylerdi, kısaca, çabukça. Asıl matlup olan o değildi. Âyet muhtelif müfessirlerden naklen türlü rivayat ve hikâyatı döküp saçmak ve bunların etrafta çeşit çeşit, acayip ve garip efsanelerle dolu tevşihata bir girizgâh bulmak için vesile teşkil ederdi. İşte ilk günden başlıyarak bütün Ramazanlarda huzur dersleri böyle devam edince bizler için eyvah diye yanmaktan başka bir iş kalmamış oluyordu; Nasıl olup da bidayetten beri Pâdişahlar ve bu işi her yıl tertip eden şeyhulislâmlar şu huzur derslerinde olan iz'ana, mantıka, Kur'anın azametine mâkuliyetine lâyık bir cereyan vermemişler..." [2].

[1] XVIII. asır sonlariyle XIX. asır başlarında fermayış şal, telli hind kumaşı, şamkâri kumaş, halebkâri kumaş, desturluk tülbend, şalvarlık çuha, canfes bohça.

[2] *Saray ve Ötesi (Son Hâtıralar), c. II, s. 129 - 141.* Hâtıratta bu hususta biraz daha malûmat olup mukaririn esatiri nakillerinden bahsedilmektedir.

Tahsin Paşa hâtıratında mukarrir hocalardan Tikveşli Ahmed Efendi ile ders vekili Âsım Efendi'yi ve Halid Ziya Uşaklıgil de Mustafa Âsım Efendi ile Faik Efendi isminde bir zatı beğeniyorlar[1]. Tahsin Paşa'nın söylediğine göre huzur derslerinde hazır bulunan dinleyiciler ile mukarrirler arasında da bazı sual ve cevaplar olurmuş, hattâ Sadr-ı âzam Hayreddin Paşa ile bir mukarrir arasında epey mübahase cereyan etmiş[2]. Huzur dersleri Osmanlı devleti ve hilâfetin ilgasına dair olan 26 Recep 1342 (3 Mart 1924) kanununun neşriyle tabiî olarak sona ermiştir. Son huzur dersi Halife Abdülmecid Efendi zamanında ve 1341 Ramazanında yapılmıştır.

[1] *Abdülhamid ve Yıldız Hâtıraları, s. 129; Saray ve Ötesi, c. II, s. 140.*
[2] *" " " ", s. 129.*

ON ALTINCI BÖLÜM

MAKTUL ŞEYHULİSLÂMLAR

Osmanlı tarihinde Kadılardan yolsuz hareket ederek haklarında şikâyet olunanlardan bazıları katledildiği halde XVII. asır ortalarına kadar şeyhulislâmlardan herhangi bir suç isnadiyle katlolunanlar görülmemişti; fakat bu asırda Ahî-zâde Hüseyin ve Hoca-zâde Mesud ve XVIII. asır başlarında Erzurum'lu Seyyid Feyzullah isimlerinde üç şeyhulislâm maktulen vefat etmişlerdir. Bundan başka bir de I. Abdülhamid'i hal' ile şehzâde Selim'i hükümdar yapmak istiyen Vezir-i âzam Halil Hamid Paşa ile işbirliği yaptığı töhmetiyle şeyhulislâm Dürrî-zâde Seyyid Mehmed Ataullah Efendi de 1199 H. (1785 M.) tarihinde azlini mütaakıp *Gelibolu*'ya gönderilip orada zehirlenmek suretiyle vefat etmiştir.

Ahî-zâde Hüseyin Efendi

IV. Murad zamanında ilk katledilen Şeyhulislâm Ahî-zâde Hüseyin Efendi'dir. Bu zat Yeniçeri Ocağının Sultan Murad'a karşı ayaklanarak Ayak Divanı olduğu esnada pâdişahın, kardeşleri olan şehzâdeleri (Süleyman, Kasım, Bayezid, İbrahim) öldürmiyeceğine dair verdiği teminata inanmıyan Ocaklıya karşı Vezir-i âzam Topal Recep Paşa ile beraber kefil olmuşlardı.

IV. Murad bu kefalet işine mum yapıştırmış, fakat o sırada ses çıkarmıyarak zamanını beklemişti. Daha sonra bizzat idareyi ele alan Pâdişah, 1043 H. (1633M.)'de *İstanbul*'dan çıkarak *İznik* yoliyle *Bursa*'ya giderken halkın şikâyeti üzerine hiçbir soruşturma yaptırmadan İznik kadısını astırmış, bu hal şeyhulislâm ile İstanbul'daki ulemayı müteessir etmişti.

Bu hâdise üzerine Ahî-zâde Hüseyin Efendi, Sultan Murad'ın validesi Kösem Sultan'a bir arîza göndererek bazı dokunaklı sözler yazmış. Şeyhulislâmın bu sözleri, aleyhdarları tarafından Ahî-zâde'nin Pâdişahı hal' etmek istediği şeklinde tefsir edildiğinden telâşa düşen Valide Sultan oğluna mektup yazarak onu acele *İstanbul*'a dâvet etmiştir.

Seyahati yarıda bırakarak hemen *İstanbul'a* dönen IV. Murad, derhal şeyhulislâmı tevkif ettirip bir kayıkla sürgüne yollamış ve *Çekmeceler* önüne varmış olan kayığı çevirterek Ahî-zâde'yi sahile çıkartarak boğdurmuştur[1].

Kâtip Çelebi, Ahî-zâde hakkında : "Merhum ceri ve gayyur olmağla berây-ı maslahat şer ve şûriş-i eşkiyayı def için pâdişahı kan dökmiye sevketti. Hedm-i bünyan-ı huda çendan rızaya mukarin olmamağla inkisar-ı mazlûmanın garametin gördü" demektedir[2].

Hoca-zâde Mesud Efendi

I. Ahmed'in hocası Aydın'lı Mustafa Efendi'nin oğlu olan Mesud Efendi, şöyle, böyle okumuş pâdişah hocasının oğlu olmasından dolayı Hâriç müderrisliğinden başlıyarak çabuk yükselmiş, cerbezesi, tok sözlülüğü ile tanınmış, avâm tarafından sevilmiş ve bu halleriyle sarayda epey taraftar peyda etmişti.

IV. Mehmed'in çocukluğu zamanındaki karışıklık ve devlet adamları arasındaki aciz ve şaşkınlık esnasında serbest mütalâalariyle Valide Sultanın teveccühünü kazanarak Anadolu Kazaskeri bulunduğu sırada Yeniçerililerin isteği üzerine şeyhulislâm olmuştu (1066 H. = 1656 M.)

Mesud Efendi şeyhulislâm olunca, bütün devlet idaresini nüfuzu altına alıp işine geleni vezir-i âzam yaptırmak ve istemediğini azlettirmek istiyerek her işe müdahalesi yetişmiyormuş gibi kendisinin tavsiyesiyle vezir-î âzam olan Boynu Eğri Mehmed Paşa'yı arzu ettiği gibi yumuşak bulmadığından azlini Valide Sultana bildirmiş, fakat kendisinden daha düşünceli olan Valide Sultan, iki günde bir vezir-i âzam değiştirmenin zararlı olacağını bildirerek Mesud Efendi'nin teklifini reddetmişti.

Almış olduğu bu cevaptan müteessir olan Hoca-zâde sözünü yerine getirmek için kendisini şeyhulislâm yaptırmış olan yeniçerileri tahrik eylediği hakkında doğru veya vanlış saraya haber verildiğinden müzakere bahanesiyle saraya dâvet olunarak gelir gelmez *Diyarbakır* kadılığı verilip Bostancıbaşı vasıtasiyle İstanbul'dan çıkarılarak *Bursa'ya* gönderilmiştir (1066 Ramazan = 1656 Temmuz).

[1] *Fezleke, c. II, s. 160-161; Naima, c. I, s. 182.*
[2] *Fezleke, c. II, s. 162.*

Bursa'dan *Diyarbakır*'a gitmek üzere hazırlığa başlıyan Mesud Efendi, yolların Abaza Hasan kuvvetleriyle kapalı olmasından dolakı maiyyetine bir miktar sekban yazmak istemesi ve bu hal Bursa Kadısı Ruhiddin Efendi tarafından sâbık şeyhulislâmın hükümete karşı koymak için asker yazdığı şeklinde *İstanbul*'a bildirilmesi üzerine gönderilen bir fermanla misafir bulunduğu evde meyva yerken bastırılıp öldürülmüştür[1].

Mesud Efendi'nin böyle bir harekette bulunmadığını bilen Köprülü Mehmed Paşa sadr-ı âzam olduktan sonra Hocazâde'nin katline sebep olan Ruhiddin Efendi'yi katlettirmiştir. O Tarihte, *Bursa*'da ikamete memur olan esbak Şeyhulislâm Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi de Hocazâde'nin öyle bir ısyan hareketinde medhali olmadığını söylemiştir.

Ağzı kalabalık bir zat olması dolayısiyle gerek bunun ve gerek kardeşinin çalçeneliğinden bîzar olan Şeyhulislâm Yahya Efendi :

"— Hoca Efendiye (yani Mesud Efendi'nin babasına) hak rahmet etsin bu mahdumları okutsa ne olurlardı?" dermiş.

Seyyid Feyzullah Efendi

Erzurum'ludur; bir defa II. Süleyman zamanında 1099 H. (1688 M.)'de yirmi gün kadar şeyhulislâm olup azlini mütaakıp memleketi olan *Erzurum*'a gönderilmiş ve 1106 H. (1695 M.)'de II. Mustafa hükümdar olunca şehzâdeliğinde onun hocası olmasından dolayı *İstanbul*'a getirtilerek pek az sonra ikinci defa şeyhulislâm tâyin edilmiştir.

Dokuz sene bu makamda bulunan Feyzullah Efendi ilmiye işlerini kendi arzu ettiği şekilde yapıp oğullarını, akraba ve mensuplarını birer suretle en yüksek derecelere çıkararak istihkak erbabına terakki ve terfi yollarını kapatmış ve bundan başka vezir-i âzamları da nüfuzu altına almak suretiyle devlet işlerine el atmış ve Pâdişahın emriyle kendisine sorulmadan hiçbir iş yürümez olmuştu. İşte bu haller ve kendisinin hudutsuz ihtirası ve gadri yüzünden her sınıf kendisine düşman olmuştu.

[1] *Naima, tarihi, c. V, s. 232; Silâhdar tarihi, c. I, s. 41.*

Nihayet 1115 H. (1703 M.)'de tahrik neticesinde vukua gelen Edirne Vak'ası üzerine evvelâ azledilip memleketine sürgün edilmişken sonra yoldan çevrilerek *Edirne*'ye getirtilmiş ve kendisiyle, şeyhulislâm pâyesi verdirmiş olduğu büyük oğlu **Fethullah Efendi**'nin isimleri ulema ve sâdât defterinden silindikten sonra zindana konulmasını ve orada istintak ve işkenceyi mütaakıp dışarı çıkarıldığı sırada halk tarafından linç edilmek suretiyle fecî surette vefat etmiştir[1].

[1] *Zübdetü'l-vekayi (Defterdar Mehmed Paşa)*, *varak 418*, *Es'ad Efendi Kitapları*; *Naima'nın Edirne Vak'asına dair risalesi*, *s. 29*; *Raşid* tarihi, c. III, s. 77, 78.

ON YEDİNCİ BÖLÜM

DİNÎ VE HUKUKÎ SAHADA YETİŞEN MEŞHUR İLİM ADAMLARI

Gerek Osmanlı âlimleri ve gerek ondan evvel Anadolu Selçukîleri âlimleri çok zaman yüksek tahsillerini *Suriye*, *Mısır* veya *İran*ve *Orta-Asya'*daki medreselerde yaparlardı. *Suriye* ve *Mısır'*da dinî ve hukukî ilimlerle tefsir, hadîs, tarih, edebiyat ve kavaide dair olan ilimler ve *İran* ile *Maveraünnehr* taraflarındaki medreselerde riyaziye, hey'et, kelâm ve felsefeye dair olan ilimler revaçta idi. Bu suretle her iki cihetten tahsil gören veyahut o taraflardan *Anadolu'*ya gelen âlimler bu suretle yetişerek Anadolu medreselerinde tedrisatta bulunmuşlardır.

XIV. ve XV. asırlarda Osmanlı memleketlerinde dinî ve hukukî ilimlerde ve bundan başka kelâm, riyaziye (matamatik), felsefe ve astronomide yüksek değerde ilim adamları yetişmiş ve bunlar ilmî eserleriyle daha sonraki asırlarda da şöhretlerini muhafaza etmişlerdir.

Osmanlı devleti kurulup *Anadolu'*da hududunu genişlettiği sırada elde ettiği yerlerde Anadolu Selçukîleri ve Anadolu Beylikleri zamanlarında kurulmuş olan ilmî müesseselerden de istifade edilmiş ve bu suretle ilmî saha genişlemiştir. Biz burada İslâm felsefesi olan ilm-i kelâmda ve dinî ve hukukî mahiyette eserler yazmış olan bazı âlimlerden bahsedeceğiz[1]. Bundan dolayı XIV. ve XV. asırlarda Osmanlı muhitinde yetişenleri kısaca zikretmek isteriz.

Şerefüddin Davud-i Kayseri Mütefekkir âlimlerden olan Kayseri'li Davud b. Mahmud b. Mehmed, ilk medrese tahsilinden sonra yüksek tahsilini *Kahire'*de yapmış olup naklî, aklî ve tasavvufî eserler vücude getirmiştir. *Mısır'*dan *Anadolu'*ya döndükten sonra Sultan Orhan tarafından yeni

[1] İlmiye teşkilâtından bahsettiğimiz için bu eserde medrese harici müspet ilimlere dair eser yazmış olan âlimlerden bahsetmiyoruz. Bu hususta bilgi edinmek istiyenler merhum Doktor Adnan Adıvar'ın *(Osmanlı Türklerinde İlim)* adlı eserine müracaat etsinler.

zaptedilen *Bursa*'ya yerleşen Davud-i Kayserî, Orhan Gazi tarafından *İznik*'de ilk tesis edilen İznik Medresesi müderrisliğine tâyin edilmiştir. Burada yirmi seneye yakın müderrislik etmiş olan Davud, 751 H. (1350 M.)'de vefat etmiştir. On üç kadar eseri olup bir haylısı fikrî ve felsefî olan bu teliflerinden en yükseği Muhyiddin-i Arabî'nin Fususü'l-hikem adlı eserinin şerhi olan (مطلع خصوص الكلم فى معانى خصوص الحكم) *Matlau hususi'l-kilem fî meânii Fususi'l-hikem*) olup Hindistan'da basılmıştır. Sadrüddin-i Konevî'nin halifelerinden Kemalüddin-i Kâşânî'nin irşadiyle meslek-i tasavvufa intisap etmiştir.

Şeyh Bedrüddin Mahmud

Samavna [1] kadısının oğlu olup yanlış olarak Bedrüddin-i Sîmavî denilen Şeyh Bedrüddin Mahmud'un tasavvuftan واردات *varidât* ve fıkıhtan جامع الفصولين Câmiü'l-fusulîn, لطائف الاشارات *Letâifü'l-işarât* ve bunun şerhi olan *Teshil* isimli eserleri meşhurdur. Ceddi ve babası Rumedi fütûhatına ilk iştirak edenlerdendir. *Bursa*'da, *Konya Aksaray*'da medrese tahsilini gördükten sonra *Kahire*'de yüksek tahsilini tamamlamış ve Şeyh Hüseyin-i Ahlatî'ye intisap etmiş ve onun vefatında *Kahire*'de yerine şeyh olmuş; Memlûk sultanı Melik Zâhir Ferec'e muallimlik etmiştir.

Şeyh Bedrüddin Mahmud, Osmanlı tarihlerinde görüldüğü üzere Osmanlı saltanatının parçalanması esnasında bir Alevî kıyamiyle şeyhlikten şahlığa geçmek istiyerek hem *İzmir* ve hem *Rumeli*'de *Deliorman* taraflarında bir ihtilâl hareketi vukua getirmiş ise de *İzmir*'de *Karaburun*'daki isyan zorlukla bastırılmış ve kendisi de *Deliorman*'da yakalanarak muhakemesini mütaakıp *Serez Pazar*'ında asılmıştır (823 H.=1420 M.).

Varidât isimli eserini sofiyye ricali ve *Câmiü'l-fusulin* isimli hukukî eserini İslâm âlimleri pek muteber tutmuşlardır.

Şemsüddin Molla Fenarî

Aslen Bursa Yenişehri ile İnegöl taraflarında bulunan *Fenar* kasabasından olup memleketinde okuyup sonra *Mısır*'da yüksek tahsilini yapmış, zâhir ilimlerinden başka tasavvuf vâdisinde de çalışarak, Davud-i

[1] *Samavna*, *Edirne*'nin Ortaköy kazasına bağlı olup *Edirne-Kırkağaç* istasyonu ve *Cisr Mustafa Paşa*'ya giden demiryolunun yahut nehrin sağ tarafında idi. Halk buraya *Samona* derler.

Kayseri'den sonra Muhyiddin-i Arabî'nin vahdet-i vücut felsefesinin Osmanlı ülkelerinde yayılmasında âmil olmuştur.

Şemsüddin Mehmed Fenarî b. Hamza, tefsir, fıkıh, tasavvuf, kelâm, mantık ve belâgat ilimlerinde zamanının en kudretli âlimi olup bu hususta pek değerli eserler vücude getirmiştir. Usul-i fıkha dair pek mühim olan فصوص البدايع لاصول الشرايع Fususü'l-bedâyi li-usuli'ş-şerâyî) isimli telifini otuz senede kaleme almıştır; bu kıymetli eseri matbudur. Eserleri yüzden ziyadedir. 834 H. (1431 M.) 'de *Bursa*'da vefat etmiştir.

İbn Melek İzzüddin Abdüllâtif

Aydın-oğulları zamanında *Tire*'de Aydın oğlu Süleymanşah Medresesinde müderris olup, bu havalinin Yıldırım Bayezid zamanında Osmanlılara geçmesi üzerine yine orada dersine devam etmiştir. İbn Melek'in fıkıh yani İslâm hukukunda yüksek ihtisası vardı. Bilhassa İmam *İbn Saâtî* (Muzaffereddin Ahmed b. Ali Bagdadî), nin fıkhın, fürû-i hanefiyyesinden(مجمع البحرين و ملتقى النهرين *Mecmaü'l-bahreyn ve mülteka'n-nehreyn*) adlı eserine pek güzel bir şerh yazmıştır. Bundan başka hadîsten Sâganî'nin مشارق الانوار *Meşarikü'l-envar*'i ile usul-ı fıkıhtan منازل الانوار *Menazilü'l-envar*'ı da şerhetmiştir. İbn Melek 793 H. (1394 M.) 'de vefat etmiştir. Usul-i fıkıh, ve fıkıh ve tasavvuftan da eserleri vardır. hepsi de müdekkikanedir.

Hızır Bey

İlim dağarcığı diye meşhur olan ve *İstanbul* fethini mütaakıp oraya kadı olmuştu. Fatih Sultan Mehmed'in huzurunda *Mısır* ve *Suriye*'den gelmiş olan Arap âlimleriyle yapmış olduğu ilmî mübahasede bu âlimlere galebe çalmıştır. Kendisinin yetiştirmiş olduğu talebeleri XVI. asırda şöhret kazanmışlardı ki Muslihuddin-i Kastalanî, Bursalı Hoca-zâde, Tâci-zâde, Hatip-zâde, Muarrif-zâde ve Kadı-zâde-i Rumî ve Musa Paşa'nın oğulları bunlar arasındadır. *Tazarruat* sahibi ve yüksek mütefekkir olan Sinan Paşa bunun oğludur. Hızır Bey 863 H. (1459 M.) 'de vefat etmiştir.

Molla Husrev

Mehmed Husrev b. Feramerz b. Ali yüksek fakihlerden olup *Yozgad*'ın *Yerköy* taraflarında bir aşiret çocuğudur. İslâm hukukçuları arasında bugün de makbul ve mûteber olan fıkıhtan درر Dürer ve onun şerhi olan غرر Gurer isimli eserleriyle şöhret bulmuştur. Fatih Sultan Mehmed:

"Zamanımızın Ebû Hanifesi'dir" diye kendisiyle iftihar ederdi". Şeyhulislâm olmuş ve Fatih'in vefatından bir sene evvel 885 H. (1480 M.)'de vefat etmiştir. Yukarıdaki iki meşhur eserinden başka usul-ı fıkıhtan مرقات *Mirkat* ve bunun şerhi olan *Mir'at* adlı telifleri ve diğer eserleri de vardır.

Hoca-zâde Muslihüddin Mustafa

Bursa'lı olup kelâm, fıkıh, usul-ı fıkıh ve felsefede zamanının başta gelen mütefekkir âlimlerindendi. Hoca-zâde'ye, fevkalâde zekâ, ihata ve sürat-i intikalinden dolayı hocası Hızır Bey (Akl-ı Selim) demiştir. İmam Gazalî ile İbn Sina ve İbn Rüşd arasındaki meşhur *Tehafüt* تهافت meselesini[1] tetkik ve muhakeme etmek suretiyle bir eser kaleme almıştır.

Fatih Sultan Mehmed, *Tahafüt* meselesinde iman ve akıldan hangisinin diğerine müreccah olduğuna dair bilgi edinmek istiyerek bu husustaki mütalâalarının bildirilmesini Hoca-zâde ile Alâüddin-i Tusî'ye havale etmişti. Her ikisi de tetkiklerini yaparak, kelâmcı olan İmam Gazalî'nin iddiasını isabetli bulmuşlardır. Fatih Sultan Mehmed Hoca-zâde hakkında :

"— Ne Arap ve ne Acem'de eşi yoktur" dermiş. 893 H. (1488 M.) 'de *Bursa*'da vefat etmiştir. *Tahafüt* üzerine yazdığı eseri İmam Gazalî ve İbn Rüşd'ün eserleriyle beraber Mısır'da basılmıştır. Hoca-zâde'nin kelâma, mantığa ve fıkıha dair diğer eserleri de vardır.

Sinan Paşa

Meşhur Hızır Bey'in oğludur; *Edirne*'de müderrislik ettikten sonra Fatih Sultan Mehmed kendisine hoca tâyin etmiştir. İfrat-ı zekâ ve ihatası ile tanınmış olup Fatih Sultan Mehmed tarafından sarayda tesis edilen

[1] *Tehafüt*, şiddetli arzu ile bir meseleyi halle çalışmak demektir. Kelâmcılardan İmam Gazalî *(Tehafütü'l-felâsife)* isimli eseriyle ilimde aklı esas tutan İbn Sina'ya itiraz ile akıl ile her şeyin ölçülemiyeceğini beyan etmiş. Bu itirazından yüz sene sonra *Endülüslü* İbn Rüşd *Tehafütü't-tehafüt* isimli eserinde İmam Gazalî'nin mütalâasına itiraz ederek akıl ile imandan, aklın üstün olduğunu beyan ile İbn Sina'yı müdafaa etmiştir. İşte Fatih Sultan Mehmed, bu iki zıt mütalâadan hangisinin doğru olacağını Hoca-zâde ile Alâuddin-i Tusî'ye sorarak bu hususta birer eser yazmalarını emreylediğinden Hoca-zâde dört ayda, Alâüddin-i Tusî ise altı ayda birer eser yazarak İmam Gazalî'nin mütalâasına iştirak etmişlerdir.

kütüphanedeki kıymetli eserlerden istifade ederek zamanının birinci sınıf âlimleri arasında yer almıştır. Pâdişahın emriyle talebesinden Tokat'lı meşhur Molla Lütfi vasıtasiyle Ali Kuşçu'dan riyaziye tahsil etmiştir. XVI. asırda yetişmiş olan âlimlerin çoğu Sinan Paşa'nın talebelerindendir. تضرعات *Tazarruât* isimli eseri meşhurdur; bu eseriyle edebiyatımızın *nesr-i mürsel* tarzında yazanlarının başında gelmektedir. Fıkıha, tefsire dair bazı eserleri vardır. Şeyh İbn Vefa'ya intisabı vardı. تذكرة الاوليا *Tezkiretü'l-evliya* isimli güzel bir telifi de vardır. Gedik Ahmed Paşa'nın azlinden sonra vezir-i âzamda olmuştur. 891 H. (1486 M.) 'de vefat ederek *Eyüb*'e veya Gelibolu'ya defnedilmiştir.

Alâüddin Ali Kuşçu

Aslen *Maveraünnehr* taraflarından olup takriben 800 H. (1397 M.) tarihlerinde doğmuştur. Hey'et ve riyaziye mütehassısı hükümdarlardan Uluğ Bey'in(Vefatı 853 H.=1449 M.) Doğancısı Mehmed'in oğlu olduğu için Kuşçu lakabiyle meşhurdur. Dinî ilimleri *Semerkand* âlimlerinden, hey'et ve riyaziyeyi de Kadı-zâde-i Rumî ile bizzat Uluğ Bey'den görmüş ve Kadı-zâde'nin ölümünden sonra Zîc-i İlhanî veya *Zîc-i Gürgânî* denilen Uluğ Bey zîcinin ikmalinde hizmeti görülmüştür. Velinîmeti ve hocası Uluğ Bey'in, oğlu Abdüllâtif tarafından katli üzerine Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan pâdişahın yanına gelerek hürmet görmüş ve sonra onun tarafından elçilikle Fatih Sultan Mehmed'e gönderilmiş ve daha sonra ailesiyle beraber *İstanbul*'a gelmiştir.

Alâüddin Ali Kuşçu *Ayasofya Sahn-ı seman* müderrisliklerinde bulunarak 23 Şevval 877 (23 (Mart 1473)'de tekaüd edilmiş ve 879 Şaban (1474 Aralık)'da vefat ederek *Eyüb*'e defnolunmuştur. Riyaziye ve hey'ette mütehassıs olup رسالة محمديه *Risale-i Muhammediyye* ve *Risale-i Fethiyye* bunlardandır; fakat asıl şöhretine sebep olan *Zîc-i Gürgânî*'ye yazmış olduğu şerhtir.

Ali Kuşçu, yeni şekil kıyafet ve elbiselerin ihdasında vezir-i âzam Mahmud Paşa ile beraber müessir olmuştur[1]. Riyaziye ve hey'ete dair eserlerinden başka tefsir, sarf ile usul-ı fıkıhtan *telvih* haşiyesi vardır.

[1] *Mür'i't-tevarih* (Şamdani-zâde), *matbû cilt, s. 463.*

Molla Lütfi

Tokat'lı olup XV. asır sonlarında yetişmiş, *Sahn-ı seman* müderrisliği yapmış mütefekkir âlimlerdendir. *Tazarruât* sahibi Sinan Paşa'nın yetiştirmelerindendir. Aklî ve naklî ilimlerde değerli bir şahsiyet olduğu gibi riyaziyeyi de Ali Kuşçu'dan öğrenmiştir : hendeseden تضعيف المذبح *Taz'îfü'l-mezbah* isimli eseri vardır. Yüz kadar ilme dair *mevzuat* isimli telifi ve bundan başka meaniden *miftah* şerhine, *Nesefî*'nin akaid şerhine haşiyeleri ve diğer bir haylı risaleleri görülüyor. Serbest fikirli atak olmasından dolayı mutaassıp ulemadan hasmı olan Hatip-zâde ile Molla İzarî'nin gadirlerine uğrayarak 900 H. (1495 M.) 'de şehiden vefat etmiştir[1].

Müeyyed-zâde Abdurahman

Amasya'lı olup irfan sahibi adam yetiştirmesini ve müstaidleri himaye etmeyi âdet edinmiş olan değerli âlimlerdendir. İbn Kemal'i, II. Bayezid'e tanıtarak yetişmesinde âmil olmuştur. Taassubtan uzak, rind-meşrep ve uyanık fikirli idi. *Tebriz*'e giderek meşhur *Celâlüddin-i Devvanî*'den okumuştur. مجمع الفتاوى *Mecmaü'l-fetâva* ismiyle vermiş olduğu fetvaları havi eserinden başka kelâmdan mevakıf şerhi haşiyesi, جزء لايتجزى *Cüz'ü lâ-yetecezza* risalesi, ilm-i kelâmın müşkil meselelerinin halline dair bir telifi ve diğer eserleri vardır. Rumeli Kazaskerliğinde bulunmuş ve 922 H. (1516 M.)'de vefat etmiştir. Yavuz Sultan Selim bu değerli âlimi kaybettiğinden dolayı müteessir olmuştur. Üç lisanda şair olan Müeyyed-zâde'nin yedi bin ciltlik bir kütüphanesi vardı.

XVI. ASIRDA YETİŞMİŞ OLAN BELLİ - BAŞLI ÂLİMLER

Müftü Ali Cemalî

XVI. asırdaki mütefekkir şeyhulislâmlardan olan bu zat, halkın kendisinden istediği fetvaları zembile koyup hallederek yine zembili penceresinden sarkıtarak iade ettiğinden dolayı İstanbul halkı tarafından Zembilli Ali Efendi diye meşhurdur. Yüksek seciyesi ve hakşinaslığı sebebiyle her sınıfa kendisini sevdirmişti. Yavuz

[1] "Tokatlı Lütfi, Deryay-ı ilimdir ve İbn Kemal'in üstadıdır. Hasudlar, ilhad isnat edicek teftişine Pâdişah Hatip-zâdeyi memur kıldı; halbuki hasudun biri Hatip-zâde idi" *Mür'i't-tevarih (basılmamış cilt), s. 475.*

Sultan Selim gibi gazaplı fakat insaflı bir pâdişah bile onun sözünü dinlemiştir. İslâm hukuku olan fıkıhta mütebahhir idi. Fetvalarını havi مختارات *muhtarât* adında bir eseri vardır. Üç pâdişah (II. Bayezid, I. Selim, I. Süleyman) zamanlarında yirmi dört sene şeyhulislâmlık etmiştir. II. Bayezid adına ahlâkdan bir eseri vardır. 932 H. (1526 M.) tarihinde vefat ederek *Zeyrek Mektebi* yanına defnedilmiştir. Tekkesi münevverlerin ve mütefekkirlerin toplantı mahalli olan Şeyh Müslihüddin İbn Vefa'ya müntesip idi.

İbn Kemal Ahmed Şemseddin

Zamanını tetebbu ve telife hasretmiş ve mütenevvi mevzularda büyük, küçük üç yüz eser ve risale kaleme almış olan İbn Kemal'in babasının adı Süleyman ve dedesinin adı da Kemal Paşa'dır. Meşhur âlim Tokat'lı Molla Lütfi'den okumuş ve Müeyyed-zâde Abdurrahman Efendi'den himaye görmüştür. Tefsir, hadîs, fıkıh, usul-i fıkıh, tarih, lûgat, edebiyata dair eserler yazmıştır. Bu eserlerinden otuz altısı iki cilt halinde basılmıştır. Hoca-zâde'nin *tehafüt* isimli eserine talikat yazmıştır. II. Bayezid'in emriyle meşhur Osmanlı Tarihini kaleme almıştır ki mühim bir vekayinâmedir.

İbn Kemal müderrislikten sonra kazasker olmuş ve Müftü Ali Cemalî Efendi'nin vefatı üzerine Şeyhulislâm olup 942 H. (1536 M.)'de vefat ederek *Edirnekapı* haricine *Buharî tekkesi* yanına defnedilmiştir. Vefatı Mekke'de duyulunca selât-ı gaip kılınmıştır. İlim ve faziletinin yüksekliği ve geniş mikyasta şöhretinin yayılması dolayısiyle ins ve cinin müftüsü demek olan (مفتى الثقلين *müfti's-sakaleyn*) unvanı verilmiştir.

Atufî Hayreddin Hızır

Arap edebiyatında, tefsir hadîs ve kelâmda hakkiyle ihtisas sahibi olan Hayreddin Hızır *Merzifon*'ludur. Riyaziyeci Kadı-zâde-i Rumî torunu Kutbüddin Mehmed ile meşhur Bursa'lı Hoca-zâde'den ders görmüştür. II. Bayezid'e ithaf etmiş olduğu روض الاسنان فى تدبير صحة الابدان *Ravzu'l-esnan fî tedbir-i sıhhati'l-ebdan* adlı tıbbî bir eseri vardır. On beş kadar telifi olan Atufî 948 H. (1541 M.)'de vefat etmiştir.

Kınalı-zâde Ali

Devrinin en yüksek âlimlerinden olup *Isparta*'lıdır. Babası Emrullah Efendi de ulemadan olup kadılıklarda bulunmuştur. Kanunî Sultan Süleyman, camiiyle beraber *Süleymaniye* medreselerini yaptırdıktan sonra zamanın değerli âlimlerini buraya müderris tâyin ettiği sırada Kınalı-zâde de ilk olarak buradaki dört medreseden birisine müderris olmuştur. Meşhur Kâtip Çelebi Kınalı-zâde hakkında "Allame-i Rum ve dehre bir gelenlerdendir" demektedir. Müverrih Ali de "sağ olsa idi Ebussuud ayarında büyük bir şahsiyet olurdu" demekte ve Şakayık zeylini yazan Nevî-zâde Atâyî de "Ser Defter-i Ulema" diye tavsif etmektedirler.

Kınalı-zâde tefsir, hadîs, fıkıh, felsefe ve riyaziyede ihtisasiyle şöhret bulmuştur. Şöhretine sebep olan Ahlâk-ı Alâî adını verdiği eseridir ve basılmıştır. Okuduğu eserlerin kenarlarına mütalâasını yazmak âdeti idi. Arap edebiyatına derin vukufu *Risale-i kalemiyye* adiyle yazdığı risalede görülüyor. 971 ile 973 H. seneleri arasında (1563 - 1565 M.) Şam kadısı iken vefat etmiştir.

Taşköprülü-zâde Ahmed İsamüddin

Mevzuatü'l-ulûm isimli eseriyle yüksek ilmî kudretini göstermiş olan Taşköprülü-zâde, Kınalı-zâde ve Ebussuud Efendiler gibi XVI. asrı şereflendiren muhakkik âlimlerdendir. Babası Muslihuddin Mustafa, Yavuz Sultan Selim'in hocası idi. İsamüddin Ahmed, tefsir, kelâm ve edebiyatta mütehassıstı. XIV. ve XV. asırlarla ve kısmen XVI. asırda yetişmiş olan âlim ve şeyhlerin tercüme-i hallerini havi Arapça *Şakayık-ı Numaniye*'yi telif etmiştir. Tefsir, hadis, kelâm, gramer, meanî ve mantıka dair eserleri vardır. *Şakayık-ı Numaniye* ile *Mevzuatü'l-ulûm* Türkçeye tercüme edilerek basılmışlardır.

Ahmed İsamûddin Efendi *İstanbul* kadılığına kadar yükselmiş, gözleri görmez olduğundan 961 H. (1554 M.)'de tekaüd edilerek 968 Receb (1561 Nisan)'inde vefat etmiştir.

Celâl-zâde Salih Efendi

Tosyalı'dır. Kanunî Sultan Süleyman zamanında Reisü'l-küttap ve uzun seneler Nişancı olan meşhur âlim ve mütefekkir Celâl-zâde Mustafa Bey'in kardeşidir. Tarih, kelâm, fıkıh ve belâgate dair on dört kadar eseri olan Salih Efendi, İbn Kemal ve Kanunî'nin

hocası Hayreddin Efendi'den ders görmüş müderrislik ve kadılıkta bulunmuştur.

Salih Efendi, Mısır kadılığından sonra *İstanbul*'a gelerek *Eyüp*'te biraderinin camiinin *(Nişancı Camii)* yanındaki evinde tetebbuatla ve eser yazmakla son demlerini geçirmiş ve biraderinden iki sene evvel 973 H. (1565 M.) 'de vefat ederek *Nişancı Camii* haziresine defnedilmiştir. Kanunî Sultan Süleyman'ın oğlu Bayezid'in emriyle Farsçadan Türkçeye çevirdiği *Camiü'l-hikayât* tercümesi[1] ile *Tarih-i Mısr-ı Cedid*, *Tarih-i Budun* (Budin), *Fetihnâme-i Rodos*, *Muhaçnâme*, *Kitabü'l-muhtasar* gibi tarihe ait eserleri olup divanı, münşeat mecmuası kelâm ve fıkıha dair haşiyeleri vardır. Geniş hal tercümesi Belleten (Sayı 87)-de yayınlandı.

Ebussuud Mehmed Efendi XXVI. asrı şereflendiren büyük âlimlerin sonuncusudur. Ceddi, *İskilip* kazasının *Direklibel* köyünden olduğu için *İmadî* lakabını kullanmıştır. Babası Şeyh Yavsı'dır; kendisi *Eyüp*'te babasının tekkesinde doğmuştur. Müeyyed-zâde ve sonra da İbn Kemal'den okudu. Müderrislik, kadılık ve kazaskerlik etti ve 954 H. (1545 M.)'de şeyhulislâm tâyin edildi. Vefatına kadar otuz sene hiçbir siyasî işe karışmadan mevkiini muhafaza etti. Bunun şeyhulislâmlığına kadar bu makama gelenlerin dereceleri kazaskerlerden aşağı iken Sultan Süleyman'a takdim etmiş olduğu (ارشاد العقل السليم الى مزايا القرآن العظيم İrşadü'lakli's-selim ilâ mezâye'l-Kur'ani'l-azîm) isimli tefsirinden dolayı o tarihe kadar üç yüz akçe olan şeyhulislâm yevmiyesi beş yüz akçeye çıkarılarak kazaskerlerle beraber oldu. Tefsirinin bakiyyesini de takdim edince yevmiyesi altı yüz akçeye yükselerek hem maddî hem mânevî kazaskerlere tefevvuk etti. Arap edebiyatındaki vukuf ve ihatasını Arap şairleri tasdik etmişlerdir. Ebussuud'un tefsiri, *Keşşaf*(Zemahşerî) ve *Beyzavî* tefsirlerinden sonra üçüncü gelmektedir. Mecmualarda

[1] جامع الحكايات و لامع الروايات *Camiü'l-hikâyât ve Lâmiu'r-rivayât*, Cemalüddin Avfî'nin eseri olup Nizamülmülk namına kaleme alınmıştır. Bu eseri Salih Efendi'den evvel II. Murad'ın emriyle İbn Arapşah ve II. Bayezid'in oğlu Şehzâde Mehmed'in emriyle Şair Necati taraflarından da Türkçeye çevrilmiştir. XVIII. asır âlimlerinden Nazir İbrahim Efendi de (Vefatı 1188 H. = 1774 M.) Camiü'l-hikâyâtı tercüme etmiştir.

bir haylı fetvası görülüyor. İlmiye mesleğinde yenilikler yapmıştır. Emirî araziyi şer'î kanunlarla telif etmiştir. Kanunî Sultan Süleyman'ın vefatına yazmış olduğu Arapça mersiyesi en nefis Arapca şiirlerindendir. 982 H. (1574 M.)'de vefat ederek Eyüp'te mektebinin bahçesine defnedilmiştir.

* * *

XVII. VE XVIII. ASIRLARDA GELEN BAZI ÂLİMLER

XVII. asırda bir asır evvelki âlimler değerinde müdekkik, muhakkik âlim denilecek kadar yüksek ulema yoktu; fakat kalem sahibi, münşî âlimler daha çoktu. Değerli ulema yetişmesinde her halde medreselerden aklî ilimlerin kelâm, riyaziye ve felsefenin kalkmasının da büyük tesiri olduğu şüphesizdi. Bundan başka kısm-ı mahsusta görüldüğü ve daha aşağıda görüleceği üzere başka sebepler de vardı. Bununla beraber bu asırda yetişmiş olan bir iki zatı zikredip geçeceğiz.

Bu XVII. asırda Bergamalı İbrahim (vefatı 1014 H.= 1605 M., Taşköprülü-zâde Mehmed Kemaleddin Efendi (Vefatı 1030 H.=1621 M.), Altı parmak Mehmed Efendi (Vefatı 1033 H. =1627 M.), Ayşî Mehmed Efendi (Vefatı 1061 H.= 1651 M.), Kütahyalı Hıbrî Ali Efendi (Vefatı 1080 H. = 1669 M.)'den sonra, Kefeli Ebû'l-Beka Eyüp (Vefatı 1094 H. = 1683 M.). Bunlardan Ayşî Mehmed, fıkıh ve usul-ı fıkıhda Hıbrî Alî Efendi fıkıh ve kelâmda ve Ebû'l-Beka da lûgat ve fıkıhda ihtisas sahibi idiler.

XVIII. yüzyılda bir asır evvelkine nazaran daha değerli bazı ilim adamlarının yetişmiş olduklarını görmekteyiz. Bu hususta Damad Ali Paşa, Damad İbrahim Paşa ve Hekimoğlu Ali Paşa gibi ilim sahiplerini ve müstaidleri himaye eden sadr-ı âzamların tesirleri vardır ki bunlardan meşhurlarını isimleriyle aşağıya yazıyorum :

Kazasker Abdülbaki Arif Efendi (Vefatı 1125 H.=1713M.) fıkıh, kelâm ve akaidde yüksek bir âlim olup aynı zamanda şiirde musiki ile talik yazıda da üstat idi. Haltercümesi Belleten, s. 85, dedir.

Hersek sancağının merkezi olan Mostar kasabasından Mustafa Efendi (Vefatı 1119 H.= 1707 M.) usul-ı fıkıh, mantık,

ferâiz, âdab, meâni ve saireye dair gerek müstakil ve gerek şerh ve haşiyeleri havi yirmi beş eser yazmıştır.

İshak Hoc asıAhmed Efendi (Vefatı 1120 H.=1708 M.) Allâme Zemahşerî'nin مقدمة الادب *Mukaddimetü'l-edeb* isimli eserini tercüme etmekle şöhret bulmuştur. Bundan başka tefsir, kelâm, mantık, hendese, akaid ve muhazarata ve hey'ete dair risale, şerh ve haşiyeleri vardır. *Mukaddimetü'l-edeb* tercümesi ehemmiyetine binaen basılmıştır.

Yanya'lı Hoca Esad Efendi (Vefatı 1143 H.=1730 M.) bu asrın mütefekkir âlimlerinden olup medrese ilimleriyle kalmıyarak felsefe ve müsbet ilimlerle de uğraşmış ve Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın emriyle fizikten Aristo'nun كتاب الثمانية *kitab'üs-semaniye* isimli eserinin üç kitabını aynı zamanda şerhetmek suretiyle Arapça olarak kaleme almıştır. Bundan başka Esad Efendi İbn Sina'nın *Şifa* isimli meşhur eserini de tercüme ettiği gibi felsefeden حكمة الاشراقية *Hikmetü'l-işrakiyye*'yi de şerhetmiştir. Kelâm, mantık vesaireye dair eserleri vardır.

Maraş'lı Saçaklı-zâde Mehmed Efendi (Vefatı 1145 H.= 1732 M.) tefsir, kelâm, mantık, ferâiz ve meâni ve münazaraya dair eserler yazmıştır. Medreselerdeki hâşiye tedrisine itiraz ederek klâsik eserler telif ve tedris edilmesini tavsiye eden (ترتيب العلوم *Tertibü'l-ulûm)* adlı bir eseri de vardır.

Aziz Mahmud Hüdayî Efendi torunlarından *Üsküdarlı* Mehmed Emin Efendi (Vefatı 1149 H.=1736 M.) Usul-i fıkıh, fıkıh, akaid, kelâm, kavâid, hesap vesaireye dair eserler telif etmiştir. Hesaptan بهائيه *Bahâiye*'*yi* şerh ettiği gibi Aynî'nin عقد الجمان *İkdü'l-cüman* adlı meşhur tarihinin birinci cildini de Türkçeye çevirmiştir.

Cârullah Veliüddin Efendi (Vefatı 1151 H.=1738 M.) tefsir, hadîs, *ilim-i kıraat*, hey'et, mantık ve meâniye dair risale, şerh ve haşiyeleri vardır. Fatih'te medresesi ve kütüphanesi vardı.

Kazovalı Ahmed Efendi (Vefatı 1163 H.=1750 M.) tefsir ve akaide dair şerh ve haşiyeleri vardır; naklî ilimlerde bilgi sahibi idi; mutasavvıflara aleyhtarlığıyle meşhurdur. Asrının en yüksek medrese âlimi olup zamanında bir ikincisi yoktu; ilmine mağrur olmakla beraber hakkı teslim ederdi.

İzmir'li Mehmed b. Veli (Vefatı 1165 H. = 1752 M.) fıkıhtan (مرآت *Mir'at)* isimli esere hâşiye yazdığından dolayı *Mir'at muhaşşişi* diye meşhurdur. Tefsirden Beyzavî'nin bir kısmına hâşiyesi, fıkıhtan *Eşbah* şerhi, kelâmdan *Zübdet-i ilm-i kelâm* ve bunlardan başka akaid, mantık, kavaid vesair eserleri vardır. *Mir'at hâşiyesi* basılmıştır.

Abdullah Hilmi (Vefatı 1167 H.=1753 M.) *Yusuf-zâde* diye meşhurdur; tefsir hadîs ve ilm-i kıraatte muasırlarının en kudretlilerindendi. Elli beş adet eserinin on sekizi tefsir, hadîs ve ilm-i kıraate dairdir. *Buharî*'yi otuz cilt üzerine şerhettiği gibi *Sahih-i Müslim*'i de yarısına kadar yedi cilt olarak şerh eylemiştir.

Mehmed Akkirmanî (Vefatı 1174 H.=1760 M.) *Mekke-i Mükerreme* kadısı iken vefat eden bu zatın *İklilü'l-teracim* adlı eski felsefe ve hikmetten bahseden bir eseri ile tefsir ve hadîse dair şerhleri ve *Mevzuatü'l-ulûm* risalesi ve diğer telifleri de vardır. Zemahşerî'nin اطواق الذهب *Etvakü'z-zeheb* adlı eserini yüz makale üzerine şerhetmiştir.

Ebû Said Hâdimî (Vefatı 1176 H.=1762 M.) *Konya*'nın *Hâdim* kasabasındandır. Tefsir, hadîs, fıkıh ve akaide dair eserleriyle meşhurdur. İlmî şöhretine binaen I. Mahmud tarafından *İstanbul*'a dâvet olunarak *Ayasofya camii*'nde Fatiha suresini tefsir etmiş ve İstanbul âlimleri tarafından büyük takdirle karşılanmıştır.

Nazir İbrahim Efendi (Vefatı 1188 H. = 1774 M.) hem âlim ve hem ârif bir zattır; hadîs, tasavvuf, tarih, ahlâk ve feraize dair değerli eserler yazmıştır. Cemalüddin Avfî'nin müteaddit tercümeleri olan جامع الحكايات *Câmiü'l-hikâyat*'ını bu da Türkçeye çevirmiştir.

Gelenbevî İsmail Efendi (Vefatı 1205 H.=1791 M.) hikmet, mantık ve âdaba dair bir hayli eserinden başka en yüksek ihtisası riyaziye ve hendesededir. Mantıktan برهان Burhan ve hikmetten جلال Celâl hâşiyesi bunundur. Müsbet ilimlerden en değerli eseri *logaritma* şerhini havi جداول الانساب *Cedavil ü'l-ensab* ile حساب الكسور *Hesabü'l-küsur* ve كتاب المراصد *Kitabü'l-merasıd*'dır. Bunlardan evvelkisi riyaziyât-ı kadîmeye tatbik için kaleme alınmıştır. Hendeseden اضلاع Adlâ-i müsellesât ile *Ceyb* ve *Mukantara* Risalesi ve diğer riyazî eserleri vardır.

Palabıyık Mehmed Efendi (Vefatı XVIII. asır sonlarında) felsefe ve riyaziyatta üstad olup riyaziyede muasırı olan Gelenbevî'den daha üstün imiş. Eser yazmamış, fakat değerli talebeler yetiştirmiştir ki bunlardan birisi XIX. asırda felsefe, riyaziye, edebiyatta büyük şöhreti olan Kethuda-zâde Arif Efendi merhumdur.

Müftü-zâde Mehmed Efendi (Ayaklı kütüphane) *Antalya* müftüsünün oğlu olan Mehmed Efendi, tam yüz sene yaşamış 1212 H. (1796 M.) 'de vefat etmiştir. Kazovalı büyük âlim Ahmed Efendi'nin vefatından sonra *İstanbul*'da kendisi ayarında âlim bulunmadığından bu şöhretini ölümüne kadar muhafaza etmiştir. Pek çok değerli âlim yetiştirmiş olan Müftü-zâde'nin talebelerinden birisi de Gelenbevî İsmail Efendi'-dir. Şam ulemasından meşhur Sefer Celâlî سفر جلالی ilmî tefevvuk dâiyesiyle İstanbul'a gelerek Koca Ragıp Paşa'nın huzurunda Müftü-zâde ile yaptığı ilmî mubahasede onun ilmî kudretini itiraf etmiştir. Maalesef eser yazmamış ise de *ayaklı kütüphane* lakabı ilmî kudret ve ihatasına delildir.

ON SEKİZİNCİ BÖLÜM

İLMİYE MESLEĞİNİN ISLÂHI HAKKINDA MUHTELİF TARİHLERDEKİ EMİR VE FERMANLAR

Osmanlı devletinin malî, idarî ve askerî teşkilâtı XVI. asrın ikinci yarısından az sonra tedrici surette bozulmaya başlıyarak zaman zaman yarım tedbirler ve فعله füle çıkmıyan emir ve fermanlarla ıslâha teşebbüs edildiği sırada aynı suretle bozulmakta olan ilmiye teşkilâtı da (medreseler, medrese ve kadılıklar) ıslâh edilmek istenilmiştir.

Kısm-ı mahsusunda görüldüğü üzere usulü üzere medrese tahsilini yapmadan rüşvet ve iltimas ile medreseden mezun olup mülâzım olan *danişmend*'lerin bu halleri kudretsiz ve hamisiz medrese talebelerini de fena yollara sevketmiştir. Bunun neticesi olarak Anadolu'daki medreselerin bir kısım talebelerinin kudretsiz ve liyakatsizleri bu XVI. asrın ikinci yarısında derslerini bırakarak eşkiyalığa başlamışlar ve bu hal hükümeti epey müddet uğraştırmış ve daha sonra İran ve Avusturya ile devam eden ve uzun süren muharebeler sebebiyle softa şekaveti mühim bir gaile şeklini almıştır. Bundan başka bir kısım müderrislerin de durumları dikkate şayandı. Herhangi bir suretle liyakatli, liyakatsiz müderrisliğe geçmiş olanların çokluğu sebebiyle bunlar müderrislik derecelerinin yükselmesi için yanmış veya yıkılmış, ismi var fakat binası olmıyan medreselere tâyin edilmek suretiyle bir derece üstün müderrisliğe geçirilmişlerdi.

İşte bu haller dolayısiyle hükümet ilmiye tarikını ıslâh için bazı emirler vermiye mecbur olmuştu. Bu münasebetle 2 Şaban 985 (15 Ekim 1577)'de III. Murad tarafından vezir-i âzama hitaben gönderilen bir fermanda aynen şöyle denilmektedir[1]:

"Hâlen tarîk-ı ulemaya haylı ihtilâl ârız olub Kanun-ı kadîm-i Sultan Mehmed Gazi (Fatih) zamanındaki gibi gözetilib zamanı-

[1] *Kanunnâme-i Osmanî (Esad Efendi kitapları)*, Nr. *2363*.

mızda dahi ahsen olmak muradımdır. Şimdi kanun gözetilmemekle müderrisîn ve talebe şuglden kalmışlardır; kuzât-ı asâkire muhkem tenbih oluna ki müderrisîn ve talebe tekmil-i müddet-i örfiyye etmedin, feragat ettürüb âhar mansıba sevk ettirmiyeler ve danişmendler dahi aşağı medreselerden şugl mikdarın etmedin mevâliye aldırmıyalar; Kazaskerin marifeti olmadın kimesne kabul etmiyeler.

"Ve bâzı müderrisler var imiş ki akçesi ve dersi olmayub mücerred âhar mansıba vesile olmak içün tevcih olunurmuş ve ol makuleler cemiyet eylemeyüb ve şugl etmeyub zamanede şugl edenlere müzahim olurlar imiş. Ol makule müderrisler ref' olunub min-bâd arzolunmıya. Velhasıl menasıb ehline sevkolunub ilmi ve fazileti olanlar ve mehâret-i tâmmesi olanlar terbiye olunub riayet oluna. Kimsenin iltimâsiyle nâ-ehle mansıb arzedilmiye. Bâdel-yevm bu vaz'a muhalefet ve emre mugayir ki vaz' işliyeler, zararı kenduleredir; bilmiş olsunlar ve gözlerin açsunlar; gelmiş ve gelecek kuzât-ı asâkire tenbih ve te'kiddir".

XVI. asrın ikinci yarısındaki Divan-ı hümâyun mühimme defterlerinde şakavetlerinden sık sık bahsedilen softaların ıslâhı hakkında 28 Muharrem 987 (27 Mart 1579) tarihli bir hükmün bazı yerlerini yazmak suretiyle bu tarihte softaların ısyan mıntakalariyle bunlar hakkında bir fikir elde edilmek mümkündür[1].

Nişan-ı hümâyun oldur ki

"Bundan akdem *softa tâifesi* kendu hallerinde ve tahsil ve iştigallerinde olmamak, cemiyetler idüb ok, yay ve sair alât-ı harb ile köyler ve kasabalar basıp Müslümanların kiminin taze oğullarını cebren gelüb, alıb gidib fi'il-i şeni eyleyüb umumen ehl-i fesad olanlarının haklarından gelinmek için ümera ve kuzâta ahkâm-ı şerife gönderilmişti.

"Hâlen tâife-i mezburenin eşbehlerinden darendegân *Rumeli*'nden Mevlâna Hasan ve *Kocaeli* sancağından Mevlanâ Muhyiddin ve *Hamideli* sancağından Mevlâna Hasan ve *Gerede*'lü'den Mevlâna Sefer ve *Saruhan* sancağından Mevlanâ Şemseddin ve *Aydın* sancağından Mevlanâ Zahirüddin ve Livâ-i *Teke*'den Mevlâna Muhyiddin ve vilâyet-i *Karaman*'dan Mevlâna Hayreddin ve *Menteşe* sancağından Mevlâna Ve-

[1] *Mühimme defteri*, 31, s. 143. Bu fermanın birer sureti asıl softa şekaveti olan Anadolu Beylerbeyisiyle *İstanbul*, *Bursa* ve *Edirne* Kadılıklarına gönderilmiştir.

liyyüddin ve *Alâiye*'den Mevlâna Kadri ve *Germiyan*'dan Mevlâna Sefer ve *Karesi* sancağından Mevlâna Muhyiddin dergâh-ı muallâma gelüb tâife-i mezburenin ekser kendu hallerinde ve şugllerinde olub kimesneye zarar ve ziyanları yoğiken bazı eşkiya ve cehele softa namına gezüb fesad ve şenaat etmekle cümlesine sirayet edüb bu bahane ile nice talebe na-hak yere katlolunub ve softa tâifesini tutanlara dirlik vaadolunmuştur deyu cürmü olmayub kendu hallerinde olanları sancak beyleri subaşıları ve gayrılar tutub başlarını kesüb ve geru eşkiya ele gelmeyub mabeynde mazlumen telef olub ve akvam ve akrabalarına yataksın deyu ehl-i garaz tâifesi yapışmakla kendu halinde olan softa tâifesi havfından terk-i vatan edüb tahsilinden kalıb ve Müslümanlar evlâdların ihtiyaten mektebe vermez olub bu haller inkıraz-ı ilme sebeb olmuştur.

"Eğer tâife-i mezburenin iyi olanların kemakân şuglde olub cürmü olanlarının dahi şimdiye değin vaki olan cerâimi afv olunur ise ve her birimiz nakib olub danişmend olduğumuzda camebaha (elbise parası) için biner akçe verilmeyüb nikabetle mülâzım olursak her birimiz hemşehrilerimizi gereği gibi zabtedüb anun gibi birimizin hemşehrileri fesad edecek olur ise on bir hemşehriler ittifak edüb bilâd-ı selâsede olan imaretlere komayub ehl-i fesadı bulub ele vermiye sa'y ve ikdam ederiz deyu taahhüd eyledikleri arz olundukda tevâif-i mezburenin hakkında mezîd-i merhametim zuhura getürüb sene 987 Muharemü'l-haramının gurresine gelince vaki olan cerâimlerin afv edüb bu nişan-ı hümâyunu verdim"

Denildikten sonra bu on iki kişinin yılda bir kere sancaklarına giderek softaların şekavetlerine mâni olmaları ve dinlemiyenlerin ele getürülmeleri için sancakbeyi, voyvoda, zuama ve erbab-ı tımar ve sair il erlerinin bu nakiblere yardım ederek şekaveti olanların elde edilmeleri emrolunmuştur.

III. Mehmed'in ilmiye ıslâhatına dair olan kanunu

Sultan Mehmed'in emriyle mevâliden mürekkep bir heyet, ilmiye sınıfının ıslâhı hakkında tesbit ettikleri bir lâyıhayı 1006 Ramazanının iptidalarında (1598 Nisan) Pâdişaha takdim ederek bunun aynen tatbikine dair iradesini almışlar ve bu lâyiha kanun olarak Kazaskerlere bildirilerek tatbiki emrolunmuştur[1].

[1] *Âşir Efendi kitapları (Süleymaniye Kütüphanesi)*, *Kanunnâme* Nr. 1004, s. 79.

"Rumeli Kazaskerine hüküm ki,

Bir mukaddemeden sonra bu nişan-ı hümâyun verdim ve buyurdum ki vusul buldukta evvelâ kırk akçe medreseden mâzul müderrislerden bir ehl-i ilim tâyin olunub hareket murad eden softa ve gayrı varub andan bir ders okuyub müstaid idüğü malûm olduktan sonra yedine tezkire verüb bâdehu dânişmend olub yirmi ve yirmi beş ve otuz akçe medreselerde üç ay ve hâriç medreselerde beş ay olub ve iki ve üç medreseye hareket-i misillüye edüb ve dâhil medreselerinde altı ay olub zikrolunan medariste iki seneyi tekmil etmeyince ve sahihce vech-i meşruh üzere hareket ettiği sabit olub yedine tezkire verilmeyince *semâniye*'ye vasıl olmıya.

"Ve semâniye ve mafevkinde olan mevali, min-bâd dânişmend emrinde taharri edüb hücreden ziyade dânişmend olmıya ve bu nöbette ve bundan sonra mülâzım olanların eşkâli yazılıp hıfzolunmak gerek; hâlen mülâmezette olanlar gelüb eşkâllerin yazdırub yedine tezkire almayınca mülâzemet etmeye ve menasıbta olanlar fî-mâbâd mülâzemete geldikçe yazıla. Zira bir mülâzım fevt oldukta bazı ehl-i tezvir kendu ismi ve babası ismi veyahut mücerret kendu ismi muvafık olmakla tarika duhûl edüb hile etmiye kadir olmaya.

"Ve bazı eşirra vilâyette karar edemeyüb gelüb dânişmend olub ilimden bî-behre olmağla mevali hizmetlerinde dahi olamayub birer tarîkle bahçe (bostancı ocağı bahçeleri) ve fırın (saray fırınları) ve öküz ambarı hocası olub nöbette bu tarîkle yüz kırk nefer mülâzım kaydolunmuş; beş, altı nefer kimesne olagelmiştir. Bu babta dahi ihtimam olunub altmış üç (963) senesinde müteveffa Abdurrahman nöbetinde kaç nefer kimesne mülâzım olmuşlar ise yine ol miktar alınub ziyade alınmaya; onlar dahi hoca olduktan sonra kazaskerinden tezkire alub ismi ruznâmeye kaydoluna.

"Haremeyn-i muhteremeyn'den gayrıda teşrif olmaya ve kenar medreselerinden mülâzım alınmaya, meğer kadimden alınugelmiş ola ve elli akçe medreselerden *muîd* alınmaya, meğer sahibi vezir-i âzam olub hayatta ola. Ve min-bâd mevtadan (yani vefat etmiş bir müderrisin talebelerinden) iki nöbetlik mülâzım dânişmend alınub maadası tevzi oluna (yani müderrislere verile).

"Ve bazı mevalinin filândan mütekaid deyu bir emr-i îtibarı ile nice mülâzımı alınur. Asıl ne ise ol halde kaç mülâzım verirse yine ol miktarı alınub ziyade alınmaya.

"Ve min-bâd kuzât, İçel'de müderris olmıya ve kasabat kadılarından yerinde mevleviyyet hükmü verilenlerin mülâzımı alınmıya; nihayet sair kasabat kadıları gibi müddet-i örfiyye îtibarı olmıya, ol şerefe bu denlu riayet kâfidir. İle'l-ân olanlar bu vechile olub min-bâd kimesneye ol îtibar olunmaya.

"Kenarda iki terakki ve İçel'de bir terakki memnû ola ve iç medreseleri kırk akçeye varınca iki yıl medreseye mutasarrıf olalar; ve bazı ismi mevcud resmî mâdum medaris bi'l-külliyye merfû olmağa mecal yoktur. On ve on iki yıl mukaddem kazaskerlerde ثقه sika ve mûtemed ve müsellemü'l-küll olanlar vere geldikleri medaris verilüb maadası ref' oluna; zira bazı kimesneler gelüb İçel'den müderris namına olub terakki ile fâriğ olub elli, altmış akçe kadı olur, bu tarîkle *tafra* edüb zaman-ı kalilde menasıb-ı celileye vâsıl olmuşların nihayeti yok imiş, min-bâd olmaya.

"Ve kırk akçe medreseye varınca mâzuller bir matlabta cem olduklarında birisinin fazilet-i bâhiresi olur ise rey kazaskerindir; ve eğer zamana nazar olunursa azilde takaddüm ve sebak mukayyed olmayub mülâzemette takaddüme îtibar oluna; zira bâlâda zikrolunduğu gibi bazıları bir tarîkle az zamanda bir, iki matlaba vasıl olub kat'-ı pâye eder ve bazısı medariste eskiyüb batîce hareket eder, zikrolunan (mülâzemete) îtibar olub kimesneye gadr olmaz.

"Ve yeni mülâzım üç seneyi tekmil etmeyince mansıb verilmeye ve akçe verüb mansıb alan kuzâtın akçe ile aldıkları meşhur ve mütevater olıcak sebeb-i azil ola ki gayra mûcib-i ibret olur.

"Ve kaza kadıları iki sene tamam mansıblarına mutasarrıf olalar ve bilâd-ı kasiye de bazı medaris olub mülâzımîn kabul etmemekle bazı ecânibe verilüb ve terakki olunub bâdehu birer tarîkle gelüb mülâzımın tarîkine duhûl edüb menâsıb-ı ilmiyyeye vâsıl olurlar. Bu cihetten çok kimesne bi-gayr-ı tarîk behremend olur; min-bâd ol makule medaris *cihat ruznâmesi*'ne kaydolunub ol tarîkden mülâzımîn beynine dühûl olunmaya.

"Ve bazı kimesneler şehremininden veya zevayitten bir kaç akçe ulûfe peyda edüb edna mülâbese ile mülâzım olub emed-i

bedîd ve ahd-ı baîde gelince medaris bekleyüb yoliyle mülâzım olanlara muzahim olur. Bu kaide mevali - zâdelere mahsustur, gayrıda cari olmaya.

"Ve min-bâd ruznâmelerde işaret oluna ki bu cihetten ve etraf hazinelerinden ulûfeye mutasarrıf olanlardan ve yeniçeri ve sipahi ve topçu ve kalafatçı ve gayrıdan mülâzım alınmaya, zira bunların ulûfeleri cündî akçesidir, tarîkle alâkası yoktur. Zikrolunan tâifelerden ehl-i ilim olanlar mevali-i izam hizmetlerinde olub tarîkleriyle mülâzım olalar ve tarîk-i mezkûre ile mülâzım olanlara imtihansız mansıb verilmediğinden gayrı ulûfelerine hüküm verilüb ol îtibar ile mansıb verilmiye; meselâ on akçe ulûfesi olana yirmi beş ve yirmi beş akçesi olana otuz ile mansıb verilmeye; zira bu mânanın fesadı zâhirdir ki zikrolunan tâifeden birer tarîkle otuz ve kırk akçeye mutasarrıf adamlar vardır; ol îtibar olunur ise ibtidadan kırk akçe ve elli ile mansıb verilmek iktiza eder; ol bâb münsed olub saire verildüğü üzere verile.

"Ve bir *matlab*'ta tarîk-i mezkûrdan ve bahçe hocalıklarından mülâzım olanlar ile mevali-i izam hizmetlerinde mülâzım olanlar cemolundukta tarîk ile mülâzım olanlar bir yıl takdim oluna.

"Ve bazı kimesneler ehl-i ilim ve müstaidüz deyu mülâzım olmasını rica etmekle ol bâbta hatt-ı hümâyun sâdır olur ise ol asıllar nöbet olmayınca mülâzım olduklarına rızay-ı hümâyunum yoktur, ol mûtemedler müstahik ve müstaid oldukları takdircedir. Tekrar arz olunub nöbet te'hir oluna.

"Ve hâlâ pâye müderrisleri ve dahi aşağılar beyninde danişmendsizlik ayıb olmağla danişmendi olmıyanlar levm-i akrandan ve belki tabakalarda azlinden havf edüb bir alay cahil danişmend edinmekle tarîka bu cihetten küllî halel gelmiştir; imdi müderrise, danişmendsizlik ayıb değildir ve belki ayıb olan câhil danişmend tutmaktır.

"Min - bâd müderrisler danişmend emrinde tamam taharrî edüb müstahik ve müstaid olanları danişmend edinüb câhil olanları emrime muhalif danişmend edinmekten be-gayet ictinab ve ihtiraz oluna ve bu emr-i lâzımü'l-inkiyadımı min-bâd mukarrer tutub ve bu hükm-i hümâyunumu hıfz eyliyesin ki sen ve senden sonra gelen kazaskerim daima mazmun-ı hümâyunı ile amel edüb aslâ ve kat'a hilâfına cevaz gösterilmiye. Tahriren fî evâil-i şehr-i Ramazan, sene 1006."

Medrese ve müderris nizamının bozukluğunu ve buna karşı alınan tedbirleri gösteren bu ferman bir müddet sonra tatbikten kalarak eski bozukluk ziyadesiyle devam etmiştir ki bunu meşhur Koçi Bey'in IV. Murad'a takdim etmiş olduğu lâyihasından anlamaktayız.

Koçi Bey eski devirlerdeki ulema ile kendi zamanının arasındaki farkları ve Osmanlı hükümdarlarının ulemaya karşı olan hürmet ve riayetlerini beyan ettikten sonra medreselerin bozukluğu hakkında şu malûmatı vermektedir[1].

"Hâlen tarîk-i ilim dahi fevkalhad mütegayyir olmuştur ve aralarında cari olan kanun-i kadîm tenezzül bulmuştur. Mukaddema bir talib-i ilim dânişmend olmak murad eylese ulemadan birisi müteharrik olub evvelâ ondan mahrec dersi okuyub istidad ve liyakatini müşahede ettikten sonra müderrisînden birine gönderirdi. Ondan birine, ondan birine böyle böyle haricte ve dahilde ve sahnda nice müddet dânişmend olub bâdehu murad ettiği yerde karar edüb yolu geldikte mülâzım olub *ruznâmçe-i hümâyun*'a namı yazılırdı. Yolu geldikte sahn dânişmendlerinin eskileri –kıdemleri– ki muîdlerdir her birine birer tetimme tâyin olunub onda sakin olan suhtegân tâifesine ifade-i ulûm ederlerdi.

"1003 (1594) tarihine gelince sahn muîdlerinin şimdiki müderrisler kadar رفع vaka ve îtibarı var idi ve dânişmend olub nice zaman medariste iştigal-i ilm etmeyince mülâzım yazılmazdı. Ve kimse kimsenin icazetsiz dânişmendin almazdı ve tarîk-i ilim fevkalhad pâk ve mazbut idi. Ol sebebten içlerinde cahil ve ecnebi olmayub her biri yolu ile gelmekle eğer kuzât ve eğer müderrisînden cümlesi ilim ve dini mükemmel ırz ve vakar sahibi adamlar olub müderrisliği halinde ilm-i şerife ve mansıbı halinde din ve devlete istikamet ile hizmet edüb ibâdullaha nef-i mahz olurdu.

"Nihayetü'l-emr 1003 tarihinden beru bu intizam bozulub mukaddema şeyhulislâm olan Sunullah Efendi bir kaç defa bî-vech mâzul olub ve kazaskerler dahi tiz tiz mâzul olmağla yerine gelen azil havfına düşüb vükelây-ı devlet ile müdaraya muhtac olub huzur-ı hümâyunda hak sözü söylemekten kadılar ve herkesin riayet-i hâtırına mukayyed oldular.

[1] *Koçi Bey Risalesi, 1277 senesindedeki baskı, s.* 10.

"Metaneti olan mü'min-i kâmil azlinden dahi korkmayub kelâm-ı hakkı söyler. Sunullah Efendi rahmetullahi aleyh bir kaç defa mâzul olmuşken yine kelâm-ı hakkı söyleyüb emr-i din ve devlette kat'iyyen müsamaha etmediler idi. Ol sadr müsamaha yeri değildir; riayet mahalli değildir. Giderek her maslâhata hatır karışmakla ve her emirde müsamaha olunmakla nâ-müstahaklara hadden ziyade mansıblar verilmek iktiza edüb kanun-i kadîm bozuldu.

Kazaskerler dahi zaman-ı kalilde bî-vech mâzul olmagıla içlerinden tamâ ve haris olanlar zaman-ı mansıbı fırsat ve fırsatı ganimet bilüb menasıbın ekserin rüşvet ile nâ-ehle verir oldular ve mülâzemetler dahi yolu ile olmayub satılmağa başlıyalı voyvoda ve subaşı kâtibleri ve avâm-ı nâstan niceleri beş, on bin akçe ile mülâzım olub bâdehu zaman-ı kalilde müderris ve kadı olub sahn-ı ilim cehele ile dolub iyi ve kem belürsüz oldu. Ekseriya zulûm ve teaddi edüb nâm-ı ulemayı keşide kılan o makule cehele ve ecnebilerdir; yoksa tarîk-i ilme hizmet etmiş ve yolu ile gelmiş ulema hâşa ki haktan udûl ide...

"Bu abd-i fakir *İstanbul*'a geldiğimde eğerçi ulema-i izam şimdiki gibi hadem ve haşem eshabı değildi. Lâkin bir müderris dâileri yoldan geçse halk-ı âlem ikbal-i tam ve küllî tâzim ve ihtiram ederlerdi. Irz ve vekarları kemalde idi, her biri halk nazarında müctehid mesabesinde muazzez ve mükerrem idi.

Menasıb-ı ilmiyye şefaatle verilmek reva değildir; اعلم âlem kangisi ise ona gerektir. Tarîk-i kazada medar ilimdir. Sinn ve sâl ve haseb ve neseb değildir; seccade-i şeriat âlim ve âdil olanlara gerektir. Medreseler dahi dekayık-i ilmiyye istihracına kadir olanlara gerektir; bir cahil mücerred eskidir deyu bir âlime takdim inde't-tahkik cevrdir...

"Ammâ cümlenin mebdei, mülâzemettir; şöyle ki mevali mülâzemeti satmayalar ve her birisi mülâzemeti erbab-ı istihkaka vereler, tarîk-i ilim zaman-i kalîlde muntazam olur ehl nâ-ehle galib olur.

"Ve mülâzemetler dahi çok verilür oldu, arpalıklar, vazifeler teşrifi hâdis oldu. Birine arpalık veyahut vazife olsa teşriften nice mülâzım yazalar ve her maddede mülâzemet kanundan ziyade olunur oldu.

"Bu asırda diyaneti ve emaneti olmıyan nice kazaskerler gün gün mülâzemetler yazub ruznâmçe-i hümâyunu doldurdular ve nicelerine terakkiler edüb bir, iki yılda bir yeni mülâzımı yüz elliye çıkardılar; ol cihetten kuzât ahvali muhtel ve müşevveş olub aralarında müzahame kemalinde olmakla bir kadı iki yıl mülâzemet ile mansıba nail olmaz oldu; fakr-ı faka canlarına geçti, her biri sâil mertebesine vardı; bir mansıb çıksa on beş, yirmi adam talib olur, birine verilicek maadası tehî kalur; bunlara bir tedarik görülmezse halleri diger-gûn olur bunun tedariki mülâzemet zabtiyle olur, kanundan ziyade ki mülâzemet verilmeye ve erbab-ı istihkaktan gayrısı alınmıya.

"Kaza ahvaliyle takayyüd ehemm-i mühimmattandır; gayet hor ve zelîl olmuşlardır; bir subaşı ve bir haraccı şikâyetiyle mansıbları başkalarına veriliyor; bî-sebeb niceleri azlolunur; arzları dinlenmez oldu; gadrine muttalî olunduktan sonra cezası verilmek gerektir...."

Kâtip Çelebi kendi zamanındaki daha doğrusu XVII. asır başlarından îtibaren medreselerdeki tedris hayatından bahs ile müspet ilimlerin ehemmiyetini anlattığı sırada "sadr-ı evvelde yani İslâmiyetin ilk zamanlarında menedilmiş olan bazı şeylere takılarak bundan maksad ne olduğunu anlamadan sonraki devirlerde eski zihniyette devam edildiğini beyan ettikten sonra Fatih Sultan Mehmed medaris-i semâniyyeyi bina edib kanun üzere şugl oluna deyu vakfiyesinde *Haşiye-i tecrid* ve *Şerh-i mevakıf* derslerini tâyin etmişti; sonra gelenler bu dersler felsefiyyattır deyu kaldırıb *hidaye* ve *ekmel* derslerini okutmayı makul gördü ve yalnız iktiza-i nâ-makul olmağla ne felsefiyyat ve ne *hidaye* ve *ekmel* kaldı; bununla *Rum*'da (Türkiye'de) sûk-i ilme kesad gelüb ehli inkıraza karib oldu" dedikten sonra, hendese bilen bir fetva sahibi ile hendese bilmiyen fetva sahibi ve keza coğrafya ve kozmografya bilen bir müfessir arasında[1] bir mukayese yaparak kadı-

[1] Kâtip Çelebi, müfessir allâme Kadı Beyzavî'nin (والقمر قدرناه منازل Ve'l-kamere kadernâhu menâzil) âyeti tefsirinde ayın her menzile nüzûlünü bir vakitte olarak gösterdiğine itiraz ederek bunun bazen gece yarısında bir menzilden diğerine ve bazen bir gecede iki menzile hareket ettiğini ve her menzil takriben on üç derece hadd-i muayyen olduğunu ve kamerin seyri bu suretle bazen on bir ve bazen on beş derecede bulunduğunu ve bunların aslını bilmek için de heyet (Kozmoğrafya) bilmek îcabettiğini beyan ediyor.

ların mutlak surette riyaziye, coğrafya ve hey'et bilmelerinin zarurî olduğunu beyan etmektedir[1].

I. Ahmed zamanında Celâliler temizlendikten sonra 1018 Recep (1609 Kasım) tarihiyle tâmim edilmiş olan uzun bir adalet fermanında adaleti temsil edecek olan kadılardan acı acı şikâyet edilmektedir. Bu fermanda dikkate şayan ve ibret alınması îcabeden bazı kısımları aşağıya naklederek o tarihte halkın mâruz kaldığı acıklı durum hakkında bir fikir verebiliriz.

"... siz ki kadılarsız, nahiyelerünüzü nâiblerünüze iltizama verüb bir canibten siz ve bir canibten nâibünüz voyvodular ile müttefik olub karye be-karye gezüb reâyâ (köylü) ve berâyânın müft ve meccanen koyun ve kuzu ve tavuk ve yağ ve bal ve arpa ve saman ve odun ve otlakların çeküb alduğunuzdan mâada her kasaba ve

Yine Kâtip Çelebi aynı müfessirin *sedd-i İskender* hakkındaki mütalâasını da tenkid eyliyor (بين السدين Beyne's-seddeyn) âyetinin tefsirinde Kadı Beyzavî'nin mabeyn-i cibal demekle bunun Ermeniye ve Azerbaycan olarak tefsir edildiğini bu doğru olmayıb doğrusunu bilmek isteyenlerin coğrafya fennini bilmeleri lâzım geldiğini söylüyor *(Mizanü'l-Hakk, s. 10, 11).*

[1] Kâtip Çelebi (ميزان الحق فى اختيار الاحق *Mizanü'l-hakk fî İhtiyari'l-ehakk*) isimli eserinde (S. 9) bir kimse boyu, eni ve derinliği dört zirâ bir kuyu kazdırmak istese ve bunu sekiz akçeye pazarlık etse kuyu, boyu eni derinliği iki zira' bir kuyu kazarak dört akçe taleb eylese arada çıkan para ihtilâfını halletmek için kadıdan fetva istenilse hendese bilmeyen müftü bunun yarısını yani dört akçeye hükmeder; hendese bilen müftü ise hakkı bir akçedir diye fetva verir; çünkü iki zirâ kuyu dört zirâ kuyunun sekizde biridir" demektedir.

Yine Kâtip Çelebi (*Kadı-i mühendis ile gayrı mühendis kühmüdür*) başlıklı yazısiyle şu iki misali veriyor. Bir kimse tuli ve arzı yüz zira' olmak üzere bir tarlayı âhara bey' edib teslim mahallinde tuli ve arzı altışar zira' iki tarla verdi. Aralarında نزاع niza' vaki olub bir kadıya vardılar ki hendese bilmezdi; hakkı budur deyu hükmeyledi; sonra bir kadı-i mühendis bulub dâvayı dinlettiler, nısıf hakkıdır dedi; hak dahi budur. Bunların aslını bilmek murad eden riyaziyyat görmiye heves eyliye" diye tavsiyelerde bulunmakta ve bu suretle medreselerde heyet, rizaziye ve coğrafya tahsilinin ehemm olduğunu beyan etmektedir (S. 10).

Kâtip Çelebi Şeyhulislâm Bahaî Efendi'den("Tulûü'ş-şems mine'l-magrib) heyet kaidesine tatbik olunur mu? Altı ay gündüz, altı ay gece olduğu yerde beş vakit namaz nice kılınır ve nice oruç tutulur. Mekke'den gayrı yerde cihat-ı erbaa kıble olur mu?" diye üç sual sormuş. Şeyhulislâm bunlardan birisine, o da yanlış olarak, cevap vermiş, diğer ikisini cevaplandırmamıştır; çünkü Müftü efendi coğrafya ve heyetten bihaberdi.

karyeye karib geldüğünüzde yeni makbereleri sayub, defter edüb bâdehu mahalline varub bunlar ne zamanda fevt olmuşlardır ve bunların metrukâtı nice oldu? Ne için bize haber eylemedin? Ve bizden izin almadan defneylediniz deyu taaddî edüb ve kefereden mürd olanlardan bir kaç kuruş almayınca defne izin vermeyüb ekserinin veresesinden sagîr ve sagîre ve gaib ve gaibe olmayub cümle hâzır ve kibar (büyük yaşta) olub kısmet taleb eylemezler iken cebren müteveffanın muhallefatını yazub iki yüz akçe değer esvabı bin ve bin beş yüz akçe pahaya tutub kısmet bahanesiyle beğendüğünüz esvabı çeküb alub ve sizden mukaddem kadı olanlar bir defa kısmet eyledüğü müteveffa içün kısmet olmamış ve bazı esvab gizleyüb rüsûm kısmına gadreylemişsiz tekrar kısmet lâzımdır deyu kısmet edüb........ ve voyvodalarla müttefik olub bilâ-emr kasaba kasaba karye be-karye bî-günah Müslümanları teftiş edüb maldar olanlara sen mal bulmuşsun ve Celâlî sende çok akçe ve esvab komuş deyu ahzettirüb ve hîn-i teftişte Müslümanlar iyi kimesnelerdir dediklerin ayrı ve bî-namaz dediklerin ayrı ve bu kimse yabandan gelmiştir bilmeyiz ve yaramazlığın görmedik dediklerin ayrı ferden ferda sicilledüb ve birbirine kefil verüb tekrar sicilledüb her birinden birer, ikişer kuruş sicill ve hüccet akçesi ve muhzır ve hizmetkâr akçesi aldıktan sonra kefilnâme akçesi deyu voyvodalara küllî akçe aldurub ve maldar kimsenenin olanca malın elinden almak içün sicillde töhmet-i sâbıkası mukayyiddir deyu zaleme tâifesinin eline suret-i sicill verüb ve fesadı sabit olanlardan rüşvet almağla fesadlarına müteallik olan mevaddı sicilden çıkarub salih ve dindar kimesnedir deyu eline hüccet verüb ve müflis ve medyun olan mültezimlerden bir kaç kuruş ve altın almağla mütemevvil ve maldar kimesneleri bî-haber iken mültezime kefil yazub eline hüccet verüb .... Reâyâ ve berâyâya nice teklifler edüb emr-i şerifte ne vechile ferman olunmuştur diyenleri emre imtisal eylemedi deyu sicilleyleyüb hakkından gelmek lâzımdır deyu zaleme tâifesine ahzettürüb küllî malın alub ve aldırub ve istediğiniz kariyenin hanesini mücerred celb ve ahz için defter-i cedide muhalif ziyade yazub cebren ona göre hane akçesi cem edüb bunun emsali envâ-ı zulûm ve teaddî eylediğiniz mesmû-i hümâyunum olmuştur.... İmdi kuzât ve nüvvâb, reâyâ ve berâyâya zulûm ve teaddî eyledikleri için azl ile ve nefy-i beled olmağla konulmayub şer'î ile gereği gibi

haklarından gelinmek lâzım gelmiştir denildikten sonra bundan böyle dürüst hareket eylemeleri emrolunmuştur„.

Bu, mufassal adalet fermanının kadılara dair olan ve bir kısmını kaydettiğimiz satırlar Celâliler zamanında halkın hem bu şakîlerden ve hem de kadı ve nâib ve voyvodalardan çektiklerini göstermektedir. Bu hususta istikrarı ve mehmaemken adaleti temin için Vezir-i âzam Kuyucu Murad Paşa ile daha sonra IV. Murad'ın zaleme ve mütegallibelere karşı gösterdikleri şiddetli hareketin mühim tesiri görülmüştür. Fakat ilmiye teşkilâtı gayretlere rağmen yine düzelememiş, kadı ve nâiblerin çoğu vazifelerini sû-i istimal ederek çeşitli bahanelerle halkı sızdırmalarının önüne geçilememiştir.

Yine bu hususta XVIII. asrın ortalarında yaşamış olan Hezarfen Hüseyin Efendi, (تلخيص البيان فى قوانين آل عثمان *Telhisü'l-beyan fî Kavanin-i âl-i Osman*) isimli eserinde müderrisler ve kadılar hakkında şunları yazıyor :

"Pâdişahlara lâzımdır ki ulema zümresini muazzez ve mükerrem tuta; fakirü'l-hal olanlarına vezâif ve atâyâyı diriğ buyurmıyalar ve içlerinden fazıl ve kâmil perhizkâr ve muttaki olanlarını mümtaz kılub müteşerrî ve müttaki olanlara sâirlerinden ziyade riayet eyliyeler ve mahfice bî-garez adamlar ile herkesin ahvalini tecessüs ettürüb ol makulelere sürrecikler göndermekle hatırlarını ele alub saire dahi iyiliğe rağbet hasıl ola. Müddet-i medîdeden beri mâzul ve müstehiklere kimseye danışmadan mertebesi olan mansıb ile behremend kılına. Zira zamanede mehadim zümresi riayet olunub bir nice ehl-i ilim paymal olub ayakta kalmıştır; zamanede ise okumak yazmak vâdileri bilkülliyye metrûk olmuştur ve ekser ulema ümeradan fark olunmaz; kazaskerler gayet dindar ve perhizkâr ve ehl-i ilim adamlar gerektir; gerçi bazısı ehl-i ilim olur; lâkin medyun oldukları için kazasker oldukları gibi kazaları bey'i min-mezid edüb ve düyun ile kazaya vasıl olan adil mi eyliyecektir? Ehl-i hizmetten hane başına onar, on beşer akçe almayınca hizmet tevzi eylemez. Haraccı ve avarızcı kadıya murad üzere vericek (yani rüşvet verince) reâyâ üzerine yüklenir; kadı zulme rıza vermese ehl-i örf teaddiye kabil olmazlar yine fesad kuzât tarafındandır.

"İmdi pâdişah kazasker ahvalini tecessüs edüb bazı kimesnelere ihyanen mahfi akçe ile kadılık aldırıb bâdehû kim etmiş ise

yüzleştirüp cezasına göre ceza eyliye. Kadılık ahkâm-ı şer'iyye icrası için iken hâlâ halk malını ne yüzden almıya ve adl ü dâd ile meşhur olanları vakti geldi deyu azl eylemeyüb ibka buyuralar, sairi dahi anı görüb iyiliğe heves edeler ve kadılar kesret-i zaman tevkiyet ile medyun ve zar ve ser-gerdan gezerler kâh medd ü kasra uğrarlar; anın gibileri mansıba vasıl oldukta sabra mecal mi kalur; aç kurt gibi reâyâya saldırırlar... Zalimi reâyâ üzerine tasallut eylemek kurtları koyun sürüsüne salıvermektir..."

Yine XVII. asır ortalarında XVIII. asrın ilk yarısına kadar kazalara kadı olacakların çoğalmalarına mebni kazasker bu kadılıkları üçe ve dörde bölerek verip bundan başka bazıları müddetlerini doldurmadan azlolunarak yerleri iltimas ve rica ile diğerlerine verilir olmuştu. Bundan dolayı bir kazaya kadı tâyin edilen zat müddetini tamam doldurmadan azlolunması ihtimalini gözönüne alarak ve kazasker dairesine senelerce mülâzemeti düşünerek paraya olan ihtiyacı dolayısiyle vazifesini sû-i istimal eylemiye mecbur olurdu. İçlerinde mürtekip olmıyanları ender idi.

1141 H. (1728 M.) senesinde kaza kadılıklarının kıdem sırasiyle iki sene müddetle verilerek azli mûcip hali görülmedikçe azledilmemeleri ve mülâzemet tarihi aynı olanların tâyinleri halinde imtihan yapılarak muvaffak olanların kadılığa tâyin olunmaları hakkında bir kanun çıkarılarak –ki eskiden beri mevcut olup tatbikten kalmış olan kanunun tekidi demekti– bunun kazaskerlerin ruznâmelerine kaydedilmesi emrolunmuştu[1].

Yine bu kanun mûcibince mevali ile kadı ve nâiplerin şer'î hüccet, arz, sicil ve mürasele ve nikâh akdı ve azad kâğıdı (Itıknâme) miras taksimi gibi şer'î muamelelerin her birisine tâyin olunan rüsumdan başka gerek avarız, nüzl, cizye ve valilere ait *imdadiye-i hazariyye* ve *seferiyye* ve sair tekâlîften bir akçe bile almıyacaklardı.

Müderrislere gelince

Kitabımızın sekizinci bölümünde medreselerin bozulması kısmında ve aynı bölümün baş tarafındaki kanunda görüldüğü üzere müderrisliklerin de bozularak medreselerin mühim bir kısmı ehliyetleri kâfi olmıyan

[1] *Raşid tarihi, zeyli Çelebi-zâde, s. 46, sene 1141.*

müderrisler elinde kalmış ise de bu müesseseler adaleti tevzi edecek olan kadılık müessesesi gibi şer'î ve hukukî işlerle meşgul olmadığından zararları kadılara nisbetle daha ehven idi.

Medreselerin ıslâhı hakkında zaman zaman fermanlar tâmim edilmiş ise de iltimas ve himaye yüzünden bu emirler tatbik edilmiyerek yolsuzluk devam etmiştir. Bu sınıfın ıslâhı hakkında III. Ahmed zamanında da (XVIII. asrın ilk yarısı) bazı emirler verilmiş ise de bu hususta I. Mahmud devrinde ıslâh işi daha ciddî tutulmuştur.

Bu iş için I. Mahmud iffet ve ehliyetine vâkıf olduğu Anadolu Kazaskeri Murteza Efendi'ye Rumeli Kazaskerliği pâyesi vermesini mütaakıp onu şeyhulislâm tâyin ederek[1] ilmiye sınıfının ıslâhı hakkında Vezir-i âzam vasıtasiyle kendisine bir hatt-ı hümâyun göndermiştir (1163 H.=1750 M.). Sultan Mahmud'un bizzat kaleme alıp gönderdiği bu hatt-ı hümâyunda mülâzemet ve müderrislik yolunun bozularak iltimas ve himaye ile ehliyetsiz kimselerin müderris oldukları ve ilim yolunun bu gibilerden temizlenerek medreselere ehlinin tâyin edilmesi emredilmiştir[2].

[1] Seyyid Mürteza Efendi, II. Mustafa'nın meşhur şeyhulislâmı maktul, Erzurumlu Seyyid Feyzullah Efendi'nin oğludur.

[2] Sen ki Vezir-i âzam ve vekil-i mutlakımsın

"هل يستوى الذين يعلمون و الذين لا يعلمون"

olan ulemay-ı âlâmın el-yevm mer'î olan tarîkat-ı resmiyyelerinin fi'l-asl vaz' ve tertibi, ehl-i ilmi, na-ehlden tefrik ve talebe-i ulûmu tekmil-i mevadd-ı fünûna has ve teşvike mebni iken ahd-ı karibten berü bazen kesret-i şufaa ve bazen terahüm ve şüfaat ve rica zuhuru, meşayih-ı islâmiyye duacılarımın adem-i itinalarını mûcib ve bu halet dahi talib-i medrese ve mülâzemet olanların ibtidayı duhûllerinde gereği gibi tenkih ve temyiz olunmalarını müstevcib olduğu cihetten ukde-i nizamı muhal ve kaide-i intizamı muhtel olduğu sem'i hümâyunuma lâhik olmağın medar-ı iftihar-ı din-i mübin olan böyle bir tarik-i mergûbun peziray-ı ihtilâli bir türlü caiz olmadığına binaen fi-mâbad bu mühim hatîre meşayih-i islâmiyye dâilerim taraflarından fevka'l-gaye dikkat ve nâ-ehle ve na-müstahikka medrese ve belki mülâzemet verilmeyüb "ان الله يأمركم ان تؤدوا الامانات الى اهلها" mantuk-ı şerifine riayet eylemeleri için hassaten şeref-yâfte-i sudûr olan hatt-ı hümâyun-ı diyanet-meşkunum mahalline kayıd ve hıfzolunub mazmun-ı itaatmakrunu ilâ maşâallah mûteber ve düstûrü'lamel tutula" (*İzzi Tarihi, varak 28, sene 1163*).

III. Selim zamanındaki ilmiye ıslâhatı hakkında

Yukarıdan beri gördüğümüz üzere müteaddit ferman ve kanunlara rağmen düzelmek şöyle dursun XVIII. asır sonlarına kadar daha bozuk olarak devam eden hak ve adalet işlerinin bilhassa ele alınması diğer askerî ıslâhat gibi zarurî görülmüş ve III. Selim 1203 H. (1789 M.) 'de hükümdar olmasını mütaakıp ilmiye ıslâhatını da ön safta tutmuş ve cülûsunun on birinci günü kendi riyasetinde olarak sadaret kaymakamı, Şeyhulislâm, mansup ve mâzul Kazaskerler ile Sekbanbaşı[1], Reisülküttap, Defterdar, vekilleri ocak ihtiyarları diğer bazı devlet ricalini toplıyarak evvelce kaleme aldırdığı ıslâhat lâyihasını rikâb Reisülküttabına okutturduktan sonra bu hususta mecliste hazır olanların mütalâalarını sormuştur.

O tarihte Anadolu Kazaskeri bulunan Hamidî-zâde Mustafa Efendi'den itibaren bazılarının mütalâalarını dinlemiş ve müzakerenin sonunda şeyhulislâm bulunan Mehmed Kâmil Efendi'ye :

"— Efendi, kuzât ve nüvvâb hususları ve mezalimlerinin ref'i senden matlûbumdur", dedikten sonra diğer hususları da îcabedenlere tenbih ederek mükerreren ictimalar akdiyle yapılacak ıslâhatı bir karara bağlamalarını emreylemiştir.

Filhakika şeyhulislâm konağında müteaddit defalar akdedilen meclislerde kadılara idarî işlere vali ve askerî ıslâhata dair kararlar verilmiş ve kadılara taallûk eden ıslâhat hakkındaki karar üzerine Rumeli ve Anadolu kazaskerlerine hitaben ferman göndermiştir[2].

Bu fermanda kadılarla nâiplerin halka yaptıkları fenalıkların kaldırılması ve kaza idaresinin âdil bir şekil alması beyan edildikten sonra :

[1] Bu 1789 tarihinde Rusya ve Avusturya ile olan 1787 seferi devam etmekte olduğundan gerek vezir-i âzam ve gerek yeniçeri ağası muharebede olduklarından devlet merkezinde Sadr-ı âzam vekili olan sadaret kaymakamı ve yeniçeri ağası vekili olarak da sekbanbaşı bulunuyorlardı.

[2] *Edip Efendi tarihi (İkinci kısım), s. 19* (Rumeli Kazaskeri Yahya Tevfik ve Anadolu Kazaskeri Mehmed Emin Efendilere hitaben olan ferman sureti); *Cevdet tarihi, c. IV, s. 291.*

1 — Arpalık ve maişetlerin iltizam suretiyle nâiplere maktûan verilmiyerek emanet tarikiyle ve beşte bir ücret mukabilinde ehliyetli ve insaflı nâiplere verilmesi.

2 — Anadolu ve Rumeli kadılarından ihtiyar ve hastalıklı olanlardan maadasının kazalarını nâiplere vermiyerek bizzat kadılıklarına gitmeleri.

3 — Kadılıklara, hizmetkâr, cehele makulesinden hiç kimse tâyin edilmiyerek imtihansız olarak kadı tâyin olunmaması.

4 — Hiç bir surette halka zulüm ve eziyet yapılmaması ve yapanların isimlerinin kadı defterinden silinerek hakkından gelinip yerine münasibinin tâyin edilmesi emrolunmuştur.

İlmiye ıslâhatında muvaffakiyet elde etmek istiyen III. Selim, şeyhulislâmlığa azimli ve cerbezeli, dürüst birisini getirmek istediğinden ilk meşveret günü mütalâasını beğenerek beş buçuk ay evvel Rumeli Kazaskerliği pâyesini vermiş olduğu Hamidî-zâde Mustafa Efendi'yi getirdi (28 Muharrem 1204 = 17 Ekim 1789). Babası zamanında saraydaki vaızları dolayısiyle Hamidî-zâde'yi tanıyordu.

Hamidî-zâde de değerli ve faal bir zat idiyse de asırlardan beri biraz daha bozularak devam eden ilmiye mesleğini cezrî bir hareket ile ıslâha kalkışmıştı; hiç bir suretle kimseyi dinlemiyerek faaliyete geçti; icraatına engel olmaları ihtimaline ve duyduğu dedi-kodulara mebni selefi olan bazı şeyhulislâmlarla kazaskerleri birer bahane ile *İstanbul*'dan çıkartarak arpalıklarına yolladı[1]. Bunun böyle ulu-orta hareketi sebebiyle sinmiş olan *İstanbul* uleması kendisini yıkmak için onun küçük bir sarsılmasını bekliyorlardı; bundan başka Hamidî-zâde sert ve dürüst harekâtı ile de devlet erkânını kendisinden uzaklaştırmıştı; bu sıradaki bazı icraatı ve Keçeci-zâde (Salih Molla) hakkındaki sahabet yollu muamelesinden dolayı Sultan Selim de muğber olmuştu, nihayet Sadr-ı âzam Koca Yusuf Paşa'nın da kendisine aleyhtar olmasından dolayı tâyininden bir buçuk sene sonra

[1] Hamidî-zâde, Şeyhulislâm mazullerinden Dürrî-zâde Mehmed Arif, Müftü-zâde Ahmed, Mehmed Kâmil Efendileri Kütahya, Ankara ve Keşan taraflarına sürgün ettirmişti. Hattâ Sultan Selim bu zatların İstanbul'dan çıkarılmalarını muvafık bulmamakla beraber Şeyhulislâmın istiklâline halel vermemeği kabul etmişti (*Cevdet, c. V, s. 108*).

azlonunarak *Manisa*'da ikamete memur edildi (8 Recep 1205= 13 Mart 1791).

Hamidî-zâde'den sonra Dürrî-zâde Mehmed Arif Efendi ikinci defa şeyhulislâm olmuştu. Yeni şeyhulislâm, ilmiye ıslâhatı hakkında pâdişaha bir arîza takdim etmiş ve bu arîza kabul olunarak 1207 Şaban (1793 Nisan)'da hatt-ı hümayunu havi bir fermanla şeyhulislâma iade olunmuştur[1].

Bu ıslâhat fermanının hulâsası şöyledir[2].

1 — Gerek Rumeli ve gerek Anadolu kadılarının bazılarının cehele güruhundan olmaları hasebiyle şer'î ahkâma vukufsuzluklarından dolayı verdikleri hükümlerin gayr-ı şer'î olduğu.

2 — Kadılar bulundukları kazaların âyan ve erkâniyle olan dâvaları mütegallibenin arzuları gibi faslederek hakkı iptal eyledikleri.

3 — Devletin devamı âdil ve hakka dayandığından kazalara gönderilecek kadıların, âlim, hükme kadir ve âdil olmaları.

4 — Bundan dolayı arpalık ve maişet eshabı efendilerin gönderdikleri nâiplerinin bu evsafı haiz olmalarına ehemmiyet verilmesi.

5 — Hâkimlerden birisinin zulüm ve teaddisi duyulacak olursa kadılıktan tardedilmekle kalmıyarak aynı zamanda hakkından gelinmesi.

6 — Arpalık sahipleri veya menasıp erbabının kazaların tahammüllerinden fazla şehriyye ve haraç almamaları; aksi halde hem arpalık ve mansıp sahiplerinin ve hem nâiplerin tedip olunacakları.

7 — Kadılıklara şefaat ve rica ile bir haylı ehliyetsiz kimesnelerin girip otuz kırk senede varılabilecek (sitte) rütbesini elde

[1] *Bu hususa dair hatt-ı hümâyun:*

Semahatlû Efendi Dâimiz,

Fî-mâbâd bu vechile amel ve hareket ve ilâ-maşaallahü Teâlâ düsturü'l-amel tutula; bir vakitte hilâfından kemal-i mertebe mücanebet olunmak üzere işbu emr-i şerifi iktiza iden mahallere kayıd ve daima nezaret eyliyesiz, her vechile icra ve infazı sizden matlûb-ı kat'î-i şâhânemdir (*Hatt-ı Hümâyun vesikaları sandık 23, evrak* Nr. *1*).

[2] *Türk Tarih Encümeninden Türk Tarih Kurumuna devrolunan kitaplardan 10 numaralı mecmua.*

etmeleriyle kadılardan ve ulemadan pek çoklarının geride kalarak mağdur oldukları.

8 — Kadıların mevcudu beş, altı bin olup bunların bir nizama bağlanması icabeylediğinden bâdema mansıp vermek usulünün tahdidi ile şeyhulislâmların üç ve bilfiil Rumeli ve Anadolu kazaskerleriyle kazasker mazûllerinin ikişer ve İstanbul kadılığından mâzullerin birer kişi için mansıp vermeleri ve bu suretle fazla mansıp verilmesinin tahdidi.

9 — İmtihansız mülâzemet verilmemesi ve imtihansız kadı tâyin olunmaması.

10 — Rütbesinin üstünde menasıba ve hevaya kayıt ile kat'-ı meratip ettirilmemesi ve üç ayda bir olan kazasker divanlarında herkes rütbeleri derecesinde yer alması ve hiç bir kimesneye rica ve şefaat ile mansıp verilmemesi[1].

Kadılar hakkındaki bu kanun îlân olunduktan bir müddet sonra 1208 Cemaziyelevvel ortalarında (1793 Aralık) bir hatt-ı hümâyunla evvelki kanuna ilâveler yapılmıştır.

Mansıp muvakkıtı ve mutasarrıfı olan kadıların Kazasker divanının gayrıda menasıp ve heva ile terfi edememeleri emrolunmuştur; çünkü bu gibiler kazaskerler vasıtasiyle bulundukları rütbelerinin bir derece yükseğini elde ederek îlâm almakta idiler. Bu yeni hatt-ı hümâyunla Rumeli ve Anadolu kazalarına tâyin edilen bu kadılara kazaskerler tarafından bir üst rütbe verilmemesi ve bu gibilere verilen bir üst rütbeye itibar olunamıyacağı ve mevcut kanuna katiyyen riayet olunması emrolunmuştur.

1209 Şevval sonları tarihli (1795 Mayıs) bir hükümle kadılar kanununa yeni maddeler ilâve edilmiştir. Bu son hükümde 1207 ve 1208 ilmiye ıslahâtından bahsedildikten sonra buna aşağıdaki maddeler eklenmiştir[2]:

1 — Kadılardan birisi tâyin olununca isim benzerliği dolayısiyle yüksek dereceli kadılıkları elde etmek suretiyle vukua gelecek hilekârlıkları önlemek için tevcih kâğıtlarına babalarının isimleriyle şöhretleri ve vilâyetlerinin kaydolunması ve ellerinde

[1] *Başvekâlet Arşivi, sandık 23, evrak* Nr. *1*; vak'anüvis Halil Bey tarihi.
[2] " " " "

bulunan bir evvelki kadılığa ait tevcih kâğıdına (falan mansıba tâyin olundu) diye şerh verilerek mühürlenmesi[1].

2 — Kazasker divanında ismini bile yazamıyacak kadar cahil olan kimselerin kadı oldukları görülüp bu gibilerin ahkâm-ı şer'iyyeyi infaz edemiyecekleri ve îlâm veremiyecekleri tabiî telâkki edilerek bundan sonra kazalara tâyin edilecek kadıların memuriyet istemek üzere verdikleri istidalarına bizzat kendilerinin imza atmaları ve başkalarına imza attırmamaları ve aksi halde hem imza attıranın ve hem imza atanın cezalandırılmaları.

3 — Vilâyetlerden gelen hüccet ve ilâmların şer'î kanunlara mutabık olmıyanlarının tatbik edilmemeleri.

4 — Gerek mevali ve gerek diğer kadıların nâip kullanmıyarak bizzat kadılıklarına gitmeleri ve yalnız ihtiyar ve hasta olanların istisnaları.

5 — Arpalık ve maişetlere (ihtiyarlık ve hastalık sebebiyle) nâip tâyin olunmak lâzım gelince nâip şeyhulislâm tarafından görülmedikçe tâyin olunmaması.

6 — Rumeli ve Anadolu muhzirlerinden maadasının kapu kethüdaları olmaması.

[1] Şeyhulislâm Dürrî-zâde Mehmed Ârif Efendi'ye gönderilmiş olan hükümde şöyle deniliyor :

"... ecânibten eşhas makuleleri fevt olan kudemây-ı kuzatın menasıbları imza kâğıtlarının ismi ismine mutâbık olduğu halde bir takrib celb ile bilâ-esas tarîke duhûl ve otuz senede kat' ve ihraz olunmayacak rütbelere def'aten evrak-ı mürde ile sahtekârlığı irtikâb ederek vusûlleri mesmû olmaktan nâşi fî-mâbaad Rumeli ve Anadolu kazaskerleri ihtimam ve dikkat ile tarîk-i kuzatı bu makule memnuâttan olan nesneden himayet ve sıyanet birle Tevcihat divanlarında (Kazaskerlerin üç ayda bir yaptıkları divan) *eşraf-i kuzattan zevi'l-itibar ve ser-levhateyn-i* yeminü-yesar (kısm-ı mahsusunda görüldüğü üzere *sitte* kadılarından olup kazaskerlerin sağında ve solunda oturan *tahtabaşı* denilen müşavir kadılar) ve muhzırân-ı müsinn ve ihtiyar huzurlarında evrak-i mürde ile sahte duhûl-i tarîk-i kaza eden eşhasın sahtekârlıkları alenen sâbit oldukta yedlerinden kâğıtları ahz ve ilga ve ruznâmçe-i kuzattan yerlerin hek ve imha ve (*tezkerehane*) tâbir olunan yevm-i mahutta âdeten matlablarında (tâyin sıra defterinde) yazılan erbâb-ı menasıbtan meselâ İnebahtı rütbesinde bir mansıbtan münfasıl salise rütbesinde bir mansıba yazılmış olan kimseneyi de'b-i kadim üzere İnebahtı rütbesinden tashih-i tarîk eyleyüb kimin defatirinde mansıb oldun ve tevcih kâğıdın mevcud mu? diyerek sair istiknahı muktaziyesile ve ecvibe îradiyle tashih ve tahkik eylemek" (*Başvekâlet Arşivi, sandık 23*).

7 — Yetimlerin paralarının muhafazası ehliyet ve istikamete muhtaç olmakla imtihanla ehliyeti zâhir olan kimselerden maadasının tâyin olunmaması ve hiyaneti olanların tedip olunmaları.

8 — Yetimlerin malları vasinin eline verilmiyerek Bedestene konulması ve yetimin ebeveyninden intikal eden menzil, âkar ve vakfın mahkeme vasıtasiyle başkasına ferağ olunması.

Bundan başka yine bu sene bütün evkafın ıslâhına dair bazı yeni kanunlar konmuştur.

Şeyhulislâm Mustafa Âşir Efendi zamanında 1213 Recep ayı ortalarındaki (1798 Ocak) yeni bir kanunla evvelki hükümler tekit olunmak suretiyle kadılara ait kanunların tatbikine ehemmiyetle devam olunmuştur[1]. Daha sonra 1270 H. (1857 M.)'de Şeyhulislâm Meşrep-zâde Arif Efendi zamanında ehliyetli kadı yetiştirmek üzere *Süleymaniye*'de *(Muallimhâne-i Nüvvab)* ismiyle bir mektep açılmıştır.

Medreseler

Sultan III. Selim, müderrislerin ehliyetli olmalarına ve imtihansız rüûs verilmemesine dair dikkatli davranarak diğer ıslâhatta olduğu gibi bunu da bizzat takip ile kontrol ettirmiştir. Bu hususta şeyhulislâma göndermiş olduğu beyaz üzerine (re'sen) hatt-ı hümâyun, Pâdişahın bu husustaki takibatını göstermektedir :

"Semahatlû Efendi dâimiz,

Mülâzım-ı bi'l-medrese olan ulemayı imtihan eyliyesiz; lâkin tarîk-i tedrisin nizamına dair bundan akdem sâdır olan hatt-ı hümâyunum mazmunu kemakân ve düsturü'l-amel tutulub bir vechile hilâfına hareket olunmıya; fîmabaad rikâb-ı hümâyunuma telhis olunub hatt-ı hümâyunum sâdır olmaksızın hiç bir ferde hâriç rüûsu îta olunmıya; ve bu imtihanlarda âlâ dersi okuyanlara rüûs verilüb baki müstaidleri bakiyyetü'l-imtihan tahrir olunalar ve vaktiyle aralık aralık bakiyyetü'l-imtihan olanlara ve kibar mevali-zâdelerin mültehi (sakal salıvermişleri) ve müstaidlerine bilâ-istizan hatt-ı hümâyunumla rüûs verile ve bâde'l-yevm rica ve şefaat ile aslâ rüûs verilmiye ve tarîk-i ilim-i şerif bu vechile gayet himayet ve nâ-ehlden sıyanet oluna[2]."

[1] *Başvekâlet Arşivi, sandık 23.*
[2] *Başvekâlet Arşivi, sandık 42, Hatt-ı Hümayun numarası 14.*

On Dokuzuncu Bölüm

MÜDERRİSLİKLERLE KADILIKLAR HAKKINDA BİR İCMAL

Bu kitapta ilmiye teşkilâtının Osmanlı devletindeki muhtelif safhalarını yani medrese, talebe ve müderrisleriyle okutulan eserleri, medreselerin ne suretle bozulduklarını, kadılıkların şer'î, hukukî ve idarî vazifeleriyle, derecelerini ve ne suretle bozulduğunu, şeyhulislâm, kazaskerlerle nakibü'l-eşraflara ait kısımları muhtelif bölümler halinde gösterdik. Şimdi bu bölümde müderrislik ve kadılık hakkındaki kısımları kısaltarak bu bahsi kapayacağız.

Müderrislikler

Müderrislik rütbesi, mevleviyyet ve kazaskerlik yolu olduğundan bu rütbeye vâsıl olmak bir haylı malûmata ve liyakate mütevakkıf olduktan başka bunun başlangıcı olan mülâzemetin tahsili için uzun zaman *dânişmend* olarak medreselerde okumak îcabetmekte idi.

Talebeden biri dânişmend olmak isterse ibtida ulemadan bir zata varıp Hâriç derslerini yani mukaddemât-ı ulûmu öğrendikten sonra o zatın tavassut ve delâletiyle derecesi daha yüksek müderrislerden birisine intisap ile Dâhil derslerini görüp Sahn derslerine liyakat kesbederdi.

Sahn medreselerine girebilmek için onun lisesi hükmünde olan medreselerde ders görmek ve mezun olmak lâzımdı; İstanbul'da Dâhil medreseleri hükmünde bu lise medreselerine *Mûsıla-i Sahn* veya *Tetimme* medreseleri denilirdi. Sahn medreselerindeki en kıdemli dânişmendler bu Tetimme medreselerinde hocalık ederlerdi.

İşte böylece bir talebe medreseden medreseye yani Hâriç, Dâhil ve Sahn derecelerine yükselerek nihayet mezun ve mülâzım olarak aşağı dereceli bir medreseye müderris tâyin olunmak üzere ismini *ruznâmçe-i hümâyun* denilen deftere kaydettirerek sıra bekler ve zamanı gelince müderrislik rüûsu verilerek bu ilk medreselerden birinin müderrisliğine tâyin olunurdu.

İşte bu suretle müderris terfi ve terakki ile Hâriçten Dâhil müderrisliğine, Sahn-ı seman müderrisliğine veya o derecede îtibar edilen medreseye geçerek kadılığa geçenler mevali, kazasker ve hattâ talihi varsa şeyhulislâm olurdu.

Kanunî Sultan Süleyman zamanında *Süleymaniye* medreseleriyle *Dârü'l-hadîs* yapıldıktan sonra müderrislik rütbesi Sahn-ı semanda kalmıyarak Sahn ile Süleymaniye medreseleri arasında müderrislik dereceleri ihdas olundu; bu suretle müderris adedinin artması üzerine müderrislik derecesi on ikiye kadar çıkarıldı. Bunlarda en aşağı dereceden başlıyarak :

İptida-i hâriç, Hareket-i hâriç, İptida-i dâhil, Hareket-i dâhil, Mûsıla-i sahn, sahn-ı seman, İptida-i altmışlı, Hareket-i altmışlı, Mûsıla-i Süleymaniye, Hâmise-i Süleymaniye, Süleymaniye (dört medrese) ve bir de Dârü'l-hadîs dereceleri vücude geldi.

Bir müderris evvelâ İptida-i hâriç rütbesiyle o derecede îtibar olunan bir medresede müderrislik ettikten sonra bir yukarı dereceye çıktığı zaman Hareket-i hâriç rütbesini ve sonra İptida-i dâhil ve Hareket-i dâhil rütbelerini alarak yükselirdi.

Bu medrese derecelerinden Mûsıla-i Süleymaniye ile üst tarafındaki müderrislere *(Kibar-ı Müderrisîn)* denilirdi. En yüksek müderrislik *(Dârü'l-hadîs-i Süleymaniye)* müderrisliği idi.

Müderrisler, medreselerinde ders okutmakla mükellef idiler, fakat takriben 1592 tarihinden îtibaren medreselerde ders okutmak usulü kısmen terkolundu ve medreseler derecelere ayrılmış olduğundan medresesi yanmış veya yıkılmış olduğundan müderris tabiî ders okutmaz, fakat sırası gelince bir derece terfi ile üst derecedeki müderrisliğe çıkar ve bu suretle îtibarî olarak yükselirdi; hattâ müderris ismi defterde mevcut, fakat kendisi mevcut olmıyan medresesinin nerede olduğunu bilmediği olurdu. III. Mehmed zamanındaki bir kanunla bu îtibarî yükselmeler kaldırıldı ise de sonradan yine devam etmişti. Müderris adedinin çokluğuna mebni bazı medreselerin dereceleri bir yüksek îtibar edilerek müderris yerinde terfi ederdi.

Her nasılsa bir dânişmend tahsil edip mülâzemete nâil olarak ehliyeti tahakkuk ettikten sonra müderrislik rüûsu alsa bile bu arada bazı ulema, mevali, kazasker ve şeyhulislâm evlâtlarına defaten Hâriç, Dâhil ve hattâ Sahn dereceleri verilmesi kanun ol-

duğundan büyük zorluklarla müderrislik rüûsu alan kimsesizler için yükselmek kapısı âdeta kapalı idi. İçlerinden bir talih eseri olarak yükselmiye muvaffak olanlar varsa da adetleri pek azdı[1].

Yukarı derecedeki medreselerin adedi az olup aşağı dereceli medreselerde bulunanlar çok olduğundan bir müderris bilhassa Hareket-i dâhilden sonra bir derece yukarıya çıkabilmek için uzun zaman beklemek mecburiyetinde idi; bundan başka müderrisin ehliyeti meselesi de mühimdi; çünkü medreselerin çoğunda pek mahdut malûmatlı âdeta câhil denecek derecede basit müderrisler görülmüştü.

Bu hal ikinci Meşrutiyetin ilânına kadar devam etmiş, kudretli, malûmatlı ve müspet ilimlerle mücehhez müderris yetiştirmek için 1332 H. (1914 M.)'de merhum Hayri Bey'in şeyhulislâmlığı zamanında دارالخلافه *Dârü'l-hilâfe* medreseleri açıldı ise de ömrü az sürdü ve medreselerin ilgasiyle beraber bu müessese de kapandı.

Kaza ve eyâlet kadılıkları

Kaza kadılıkları tâyinleri kazaskerler tarafından yapılır ve muayyen müddet bir kazada kadılık yapan zat müddetini doldurduktan sonra devlet merkezine gelerek kazaskerinin meclisine mülâzemet edip deftere kayd olunup sıra bekler ve zamanı gelince derecesi daha yüksek yine kaza kadılığına gönderilirdi. Bunlar medresede okuyup müderrisliğe geçmeden kadılığı tercih edenlerden olurdu; fakat sonra bu kadılıklar himaye, rüşvet ile medrese tahsili görmiyenlerden de tâyinler yapıldığından bu cahillerin ellerinden halkın ne çektiğini tasavvur kolaydır. Hususiyle mütegallibe sınıfiyle işbirliği yapmış olan kadıların ahvalini yukarıda bahsettiğimiz I. Ahmed'in *adalet fermanı* göstermektedir.

Yüksek kadılık olan *mevali* sınıfına gelince, bunlar da tâyin edildiği kadılıkta bilfiil bulunarak iş görmek usulü yani fiilî hizmet aranmadığından ve zaten bu kadılıklara çok zaman mevalinin oğulları kişi-zâdeler tâyin edildiklerinden bunlar kadılıklarına

[1] Bir gün Kethüda-zâde Kazasker *Sadık Efendi*'nin konağına görüşmek üzere Kazasker Şemseddin Molla gelir. Sadık Efendi'nin Hamdi isminde küçük yaştaki oğlunu görüp bu müderris oldu mu diye babasına sormuş: O da olmadı deyince, Şemseddin Efendi derhal şeyhulislâma giderek müderrislik rüûsunu alarak getirip vermiştir (*Kethüda-zâde menakıbı, s. 86*).

kendileri gitmiyerek kadılığı nâip ismiyle birisine iltizama vererek onu gönderirlerdi. Bu hususta D'Ohsson şunları yazıyor :

"... Yüksek hâkimlikler (mevleviyyetler) heyet-i hâkimenin en mümtaz ve güzide ailelerine münhasırdır. Terakki ve terfi için mevzû usul yalnız *İstanbul*'daki müderrisler hakkında tamamen riayet oluna gelmektedir. Esasen bu da ancak ilk derecede bulunanlar (yani mahreç müderrisleri) hakkındadır. Bu derecede bulunanlar hakkındaki terfiler liyakat ve kıdeme göre yapılır; fakat daha yukarı derecelere terfide nesep, soy, sop ve iltimas icrây-ı tesir eder.

"Gerek müderrislikte gerek mollalıkta halen en mühim mevkiler yüksek ailelerin bilfiil mülk-i mevrûsları makamındadır. Tahsillerini babalarının evlerinde yapan bu ailelerin çocukları denilebilir ki daha beşikte iken müderris sınıfına kayıt ve idhal olunmaktadırlar; hattâ vükelâ Paşalar ve heman heman bütün rical-i devlet, çocuklarını bu heyet-i muhtereme meyanına ithal eylemeyi pek büyük bir şeref addederler; bunların pâdişahtan istihsal eyliyecekleri en büyük lûtuftur... Bu suretle hâkimlik sınıfına kayıtlı çocuklar *(Molla Bey)* unvanını alarak sairlerinden temeyyüz ederler. Bu çocukların kabulü için pâdişahın bir irade-i hususiyesi iktiza ederken mollaların çocukları için şeyhulislâmın rıza ve muvafakati kâfi gelmektedir.

Gerek ricalin gerek mevalinin çocuklarına cihet beratları îta edilmektedir ki bunlarla bu çocuklar ilk memuriyetleri süratle geçiştirmektedirler ve yirmi beş ve otuz yaşlarına basınca Mahreç müderrisliği pâyesine erişmiş bulunurlar; hattâ bunlardan bir çoğu bu memuriyetleri elde ettikleri zaman bizzat gidip îfay-ı vazifeden muafiyet müsaadesi bile istihsal ve tâyin ettikleri vekiller (nâipler) mahall-i memuriyetlerine girip onların namına tevzi-i adalet ederler.

"Bu sû-i istimalâta şeyhulislâmın meşrep ve haiz olduğu nüfuz ve itibara ve bilhassa sây ü gayretine pâdişahın körü körüne itimat gösterişine göre az, çok müsamaha olunmaktadır. Ancak bu müsamaha haremeyn mollaları hakkında tatbik edilmeyip onlar bizzat giderek *Mekke* ve *Medine*'de îfay-ı vazife etmiye mecburdurlar[1].

[1] *D'Ohsson, c. IV, s. 540, 547.*

Mevalinin müddeti bir sene olduğundan gönderdiği nâip gittiği eyâlette mollaya verdiği parayı çıkardıktan sonra kendisi de kendi maişeti kısmını ve diğer bir nâiplik elde edinciye kadar ihtiyacı olan parayı çıkartmak için gayret sarfederdi. Mevali adedinin artmasına mebni sonradan mevleviyet de müderrislik gibi derecelere ayrılmıştı; yani mevaliden birisi bir derece yükselmek için pâyeler ihdas olundu. Bu hususu Cevdet Paşa şöyle anlatıyor :

"... Her sene sekiz müderris yani *Dârü'l-hadîs* ve *Süleymaniye* medreseleriyle alt tarafından diğer üç medrese *mahreç* mevleviyyetlerinden biri bir sene olmak üzere tevcih ve bâde'l-infisal mahreç mâzulü îtibar olunarak her sene içlerinden dördüne kezalik bir senelik olmak üzere *Mısır*, *Şam*, *Edirne*, *Bursa* kazaları ve bunların mâzullerinden ikisine bu veçhile *Mekke* ve *Medine* ve onların mâzullerinden birisine kezalik *İstanbul* kadılığı ve İstanbul mâzullerinden birine *Anadolu* Kazaskerliği ve *Anadolu* mâzullerinden birine *Rumeli* Kazaskerliği verilmek âdet oldu.

"Bu suretle beher sene üst taraftan sekiz müderris mevleviyyetle çıkıb yerlerine alt taraftan sekiz müderris geçerek tarîkçe silsile vukuiyle bu hareket yukarıdan aşağıya tâ *İptida-i hâriç* rütbesine kadar sirayet etmekle her sene tarîkçe bir terakki-i tabiî vuku bulub ancak üst taraftan çıkanlara nisbetle alt taraftan *İptida-i hâriç* rütbesiyle girenler daha çok olduğundan ve *Sahn-ı seman* müderrisliği sekize münhasır bulunduğundan Mûsıla-i sahnda bir çok müderrisler teraküm ve tezahüm etmekle bu raddeye *yatak* tâbir olunmuştur.

"Bu suretle tarîk-i ilmiyyede ehliyyet ve istihkak usulü terkedildiğinden kıdeme îtibar edildi; fakat himaye ve iltimas veyahut Molla-zâde olmak imtiyazına mazhar olanlar kıdemlilere tefevvuk ettirildi ve bu imtiyaza müderrisler ıstılâhınca *tafra* denildi."

Bu usul mevalide ve kazaskerlikte *pâye* ismi altında devam etti. Mevali adedinin ziyadeliğine mebni müderrislerden birisine mahreç pâyesi verilerek mahreç mâzulü îtibar edildi ve sonra *bilâd-i hamse* kadılığı pâyesini alıp sırası gelince bilâd-ı hamse kadısı olur ve bir seneyi tamamladıktan sonra bilâd-ı hamse mâzulü sayılır ve *haremeyn* mevleviyyeti için sıra bekliyerek zamanı gelince bunun pâyesini alır ve vakti gelince bilfiil (çünkü Haremeyn mevleviyyeti nâiple idare edilmezdi) Mekke veya Medine kadısı olurdu.

Bu suretle her sene sekiz mahreç mâzulü artmak suretiyle mevali çoğaldığından bunların maişetlerine medar olmak üzere bu mâzul mevaliye de *arpalık* namiyle birer kazanın maişet-i şer'iyyesinin verilmesi îcabetti ve onlar da bilfiil mevaliler gibi bu kazalara birer nâip gönderdiler. Bu naipler hak ve âdilden ziyade halkı sızdıran cahil ve gaddar olduklarından bu hususta halkın neler çekmiş olduğu kolayca anlaşılır.

Yukarıdan beri kısmen aynen ve kısmen hulâsa olarak meydana gelen kanunlardan anlaşılacağı üzere bir memleketin esas dayanağı olan adalet makamının ne halde ve ne gibi ellerde olduğu görülür.

YİRMİNCİ BÖLÜM

İKİNCİ MEŞRUTİYETİN İLÂNINDAN SONRAKİ MÜDERRİSLİK VE KADILIK TEŞKİLÂTI

Medreselerin asıl teşkilâtına Şeyhulislâm rahmetli Hayri Efendi zamanında ve 10 Zilkade 1332 (29 Eylül 1914) tarihli kanunla esaslı surette başlandı. *Islâh-ı medaris* nizamnamesinin esbab-ı mûcibe lâyihasında دارالخلافة العليه *Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye* ismiye teşkil edilen medresenin suret-i teşkili, idaresi, tedris usulleri ile müderrislik ve talebeler hakkında maddeler kondu.

Medrese *tâlî kısm-ı evvel*, *tâlî kısm-ı sâni* ve *âli* olmak ve her bir kısmın tahsil müddeti dörder sene olmak üzere tertip edildi; taşralardaki medreselerde beş sene olarak bu *Dârü'l-hilâfe*'ye göre ayarlandı; buraya girmek için bir de *ihzarî sınıf* açıldı.

Dârü'l-hilâfe medresesine ilk tahsil mezunlarından seçilmek suretiyle talebe alınacaktı. Talebelerin yiyecek ve giyecekleri hükümet tarafından temin olundu. Medresenin *tâliye* kısmını bitirenlere şahadetnâme ve *âli* kısmını bitirenlere *icazetnâme* verilecekti. İcazetnâme alan bir talebe müderris unvanını kazanacak ve İstanbul rüûsu alacaktı.

Dârü'l-hilâfe'nin tâli sınıflarında dinî ilimlerden yani kur'an, tefsir, hadîs, fıkıh, usul-i fıkıhtan başka kavaid, mantık, belâgat, وضع vaz', âdap, mükâleme ve tatbikat ve kitabet-i Arabiyye, Farisî, kelâm, felsefe, riyaziye, tabiiye yani (hayvanat, nebatat) fizik, kimya, maadin ile ilm-i iktisat, siyer-i Nebi, İslâm ve Osmanlı tarihleriyle coğrafya ve dinler tarihi de konuldu. Bunlardan başka hıfzıssıhha, yazı, hitabet, malûmât-ı fenniyye ve ahlâkiyye, malûmât-ı içtimaiyye ve kanuniyye ve sair dersler de vardır. Yabancı dil olarak Fransızca, Almanca ve İngilizceden birinin seçilmesi talebeye bırakılmıştı.

Medresenin *âli* kısmında ise tefsir, hadîs, ilm-i fıkıh, usul-i fıkıh, hilâfiyyat, ilm-i kelâm ve tarih-i ilm-i kelâm, felsefe (ruh, ahlâk, metafizik, tarih-i felsefe ve felsefe-i İslâmiyye) edebiyat-ı Arabiyye, hukuk ve kavanin, ilm-i terbiye okutulacaktı. Bu âli kısmından sonra onun üstünde olarak tefsir ve hadîs şubesi, fıkıh

şubesi, kelâm, felsefe ve tasavvuf şubelerinden müteşekkil mütehassıslar kısmı teşkil olundu. Bu *Medresetü'l-mütehassısîn*'e ya Dârü'l-hilâfe'nin âli kısmından icazetnâme almış olanlar veyahut Dârü'l-hilâfe medresesinin bütün sınıflarına ait dersleri verip Medrese-i Âliye mezunu olanlar alınacaklardı.

Dârü'l-hilâfe Medresesinin her bir kısmında birer müdür bulunuyordu. Bunlar ders vekâleti vasıtasiyle meşihate bağlı idiler. Medresenin idare şekli ayrıca tesbit edilmişti. Bu teşkilât medreselerin kaldırıldığı tarihe kadar devam etmiştir.

Muallimhane-i Nüvvab-Medresetü'l-kuzât

Sultan Abdülmecid zamanında şeyhulislâm olan Meşreb-zâde Hafidi Ârif Efendi, bu makama geçtiği sene yani 1270 H. (1854 M.)'de *Muallimhâne-i Nüvvab* ismiyle kadı yetiştirmek için Süleymaniye'de bir medrese tesis etti[1]. Buraya ilk defa olarak Abdüllâtif adında bir zat müdür tâyin olundu. Muallimhâne-i Nüvvab bu isim altında 1302 (H. 1885 M.) tarihine kadar devam edip sonra adı *Mekteb-i Nüvvab* oldu. Bu isimle 1326 H. (1908 M.) senesine kadar devam ettikten sonra *Mekteb-i kuzât* adını aldı ve ertesi sene yani 9 Zilhicce 1327 (22 Aralık 1909)'de *Medresetü'l-kuzat* oldu. Muallimhâne-i Nüvvab'ın tahsil derecesi üç sene idi; bir kişi olan ilk mezununu 1272 Şaban (1856 Nisan)ında verdi; ertesi sene on talebe mezun oldu.

Bu medrese de meşihate bağlı idi. Nizamnâmesi tertip olunarak Esad Efendi'nin Şeyhulislâmlığı zamanında 5 Safer 1332 (3 Ocak 1914) 'de neşredildi.

Medresetü'l-kuzâta alınacak talebenin yaşı yirmiden az ve otuz beşten yukarı olmıyacaktı. Medreseye kabul edilebilmek için sarf, nahiv, وضع vaz' mantık, belâgat, usul-i fıkıh, akaid, kelâm metinleriyle hüsn-i hat, kitâbet, İslâm ve Osmanlı tarihleri, Türkiye coğrafyası ve hesaptan yazılı olarak yapılacak imtihanda muvaffak olmak şarttı. Burada tedris müddeti dört sene idi ve her bir sınıfta aşağıdaki dersler okutuluyordu :

[1] Arif Efendi "Memâlik-i mahrusada olan hükkâm-ı şer'î, esnaf-ı hamseye taksim ve hükûmet-i şer'iyyenin mevkufun aleyh'i olan ilm-i fıkh ve صك sak ve ferâiz talimi için hizmet-i şer'iyyede istihdam olunmak daiyesinde Süleymaniye camii şerifi civarında معلم خانهٔ نواب *Muallimhâne-i Nüvvab* namiyle küşad etmiştir" دوحة المشايخ Devhatü'l-meşayîh zeyli, s. 132.

Birinci sınıfta: Dürer, mecelle, ferâiz, sakk-ı şer'î, ceza kanunu, medhal-i ilm-i hukuk, hukuk-i düvel, iktisat, kitabet-i resmiyye, hüsn-i hatt-ı tâlik.

İkinci sınıfta: Dürer, mecelle, ferâiz, sakk-ı şer'î, arazi kanunu, usul-i muhakeme-i hukukiyye, usul-i muhakemât-ı cezaiyye ve sulh, hukuk-i düvel, iktisat, kitabet-i resmiyye, hüsn-i hatt-ı tâlik.

Üçüncü sınıfta: Dürer, mecelle, sakk-ı şer'î, defter-i kassam, arazi kanunu, ticaret-i berriye kanunu, usul-i muhakeme-i hukukiyye, tanzim-i îlâmat-ı hukukiyye, usul-i muhakemât-ı cezaiyye ve sulh, tanzim-i ilâmat-ı cezaiyye, hukuk-i düvel.

Dördüncü sınıfta: Dürer, mecelle, tatbikat-ı şer'iyye, sakk-ı şer'î, ahkâm ve nizamât-ı evkaf, ticaret-i bahriyye kanunu, icra kanunu, tatbikat-ı hukukiyye ve cezaiyye, hukuk-i idare.

Medresetü'l-kuzât binası bugün Üniversite kütüphanesi olarak kullanılmaktadır[1].

Medresetü'l-kuzât nizamnâmesine zeyil olarak 12 Şevval 1332 (3 Eylül 1914) 'de on maddelik bir kanun eklenmiştir. Bu kanun mûcibince şer'î mahkemelerin tahrir ve idare işlerinde istihdam edilecek memurlara menşe olarak bir sene ve lüzum görülüyorsa iki seneye çıkarılmak üzere bir *sınıf-ı mahsus* açılmıştır. Buraya kaza ve nahiye nâibliklerinde bulunmuş olanlar münavebe ile getirilerek ders göreceklerdi. Bundan başka lise veya o derecede tahsil görmüş mektep mezunlarından yaşları yirmiden aşağı ve otuzdan yukarı olmayanlar imtihansız olarak alınacaklardı. Eğer bu mektep mezunlarından başka buraya girmek istiyenler olursa yaşları yirmi ile yirmi beş arasında olmak üzere imtihanla alınabileceklerdi. Buranın idaresi de Medresetü'l-kuzât umum müdürlüğüne bağlı idi. Buradan mezun olan şer'î mahkeme kâtipliklerivle emval-i eytam müdürlüğü memuriyetlerine tâyin edileceklerdi.

Bu sınıf-ı mahsusta ferâiz, vesayâ, sakk-ı şer'î, nikâh, talâk, hizane (süt analık), fıkıh, ahkâm-ı evkaf, defter-i kassam ve tatbikî surette usul-i muhakeme-i şer'iyye, malûmat-ı kanuniyye

1 مدرسة القضاة Medresetü'l-kuzat'tan 1332 H. (1914 M.)'de pek iyi olarak kırk üç ve iyi olarak otuz iki ve orta derecede olarak da yirmi dört kişi mezun olmuştur.

harç ve damga kanunları, kitabet, hesap, usul-i defteri, hüsn-i hatt-ı talik dersleri okutulacaktı.

Gerek Muallimhane-i nüvvab ve gerek onun daha mütekâmil şekilde devamı olan Medresetü'l-kuzattan değerli kadılar yetişmiş ve bunların bir kısmı daha sonra adliyeye intisap ederek temyiz, istînaf, hukuk ve bidayet mahkemeleri reis ve âzalıklarında bulunmuşlar ve içlerinden bazıları da kazasker olmuşlardır. Muallimhane-i Nüvvab'ın 1284 H. (1867 M.) senesi mezunlarından olan Abdurrahman Nesip Efendi 1330 Muharrem (1911 Aralık)' de şeyhulislâm olmuştur; yine bu Muallimhane-i Nüvvab'ın 1279 H. (1863 M.) mezunlarından Mardin'li Seyyid Mehmed Şükrü Efendi mesleğini değiştirerek Beylerbeyi yani Paşalıkla Adliye müfettişi iken vefat etmiştir.

Yirmi Birinci Bölüm

İLMİYE RÜTBELERİ DERECELERİ

İlmiye rütbelerinin yani müderrislik ve kadılık derecelerinin tertibi XVII. asırdan îtibaren olup daha sonra da lüzum ve ihtiyaca göre bazı tadilâta uğramıştır ki bunu o kısımlardan bahsederken gördük. Burada müderrislik ve kadılığın XVII. ve XX. asırdaki tertiplerini göreceğiz.

XVII. asırda müderrislik dereceleri

XVII. asırdaki müderrislik dereceleri, aşağı dereceden başlıyarak şöyledir :

İptida-i hâriç, Hareket-i hâriç, İptida-i dâhil, Hareket-i dâhil, Mûsıla-i sahn (Tetimme medreseleri bu kısma dahildir), Sahn-ı seman (sekiz medrese), İptida-i altmışlı, Hareket-i altmışlı, Mûsıla-i Süleymaniye, Süleymaniye (dört medrese), Dârü'l-hadîs.

Bunlardan meselâ İptida-i hâriç medreselerinden herhangi birisinin aynı derecede olan İptida-i hâriç müderrisi ile dereceleri bir olup, fakat teşrifatta birbirine tefevvukları kıdem ve ehliyetlerine göredir. Her ikisi arasında müsavat olursa mülâzemette hangisi evvel ise o tefevvuk eder; yukarı doğru olan müderrisliklerde de aynı usul caridir. Bir derece yukarı terfilerde ise (himaye, iltimas hariç) ehliyet aranırdı[1].

Bu medreselerden daha aşağı dereceli medreseler de vardı. Onların en büyüğü kırklı yani kırk akçe yevmiyeli müderrisliklerdi; bundan daha aşağı otuz ve yirmi akçeli müderrislikler gelirdi. Kırk akçeli müderris imtihanla İptida-i hâriç müderris olurdu;

[1] İltimas, iltizam himaye veya yüksek ehliyetleri sebebiyle bulunduğu derecenin sıra beklemeden bir veya birkaç derecesine birden yükselenlere tarik defterlerinde isimlerinin kenarına (*tafra*) yazılırdı, Bu tâbir ilmiye ıstılâhında sırası gelmeden terfi edenlere mahsus bir tâbiridir. Meselâ İptida-i hârice geçmesi îcabeden bir müderris daha üstteki İptida-i dâhile terfi ettirilirse onun isminin yanına ابتداء داخل بطفره (*İptidai dâhil be-tafra*) ibaresi yazılırdı. Yine bunun gibi Mûsıla-i sahn müderrisi, sahn müderrisi olmadan İptida-i altmışlıya terfi ederse yanına طفره كرد ابتداء الثمشل (*tafra kerd İptida-i altmışlı*) şerhi verilirdi.

kırk, otuz ve yirmi akçe yevmiyeli müderrislerin tâyinleri kazaskerlere ait olup diğerlerini şeyhulislâm inha ederdi.

Daha sonra XVIII. asırda Süleymaniye müderrislikleri ile Mûsıla-i Süleymaniye müderrislikleri arasına *Hâmise-i Süleymaniye*[1] ismiyle beş müderrislik daha ilâve edilmişti. Mûsıla-i Süleymaniye müderrisi XVII. asırda terfi eder ise Süleymaniye medreselerinden birinin müderrisi olurken bu XVIII. asırdaki yeni kanunla Hâmise-i Süleymaniye müderrisi ve daha sonra da Süleymaniye müderrisi olurdu.

XX. asırda aşağıdan yukarı müderrislik dereceleri

İptida-i hâriç, Hareket-i hâriç, İptida-i dâhil, Hareket-i dâhil, Mûsıla-i sahn, Medaris-i sahn-ı seman, İptida-i altmışlı, Hareket-i altmışlı, Mûsıla-i Süleymaniye[2], Hâmise-i Süleymaniye[3], Medaris-i erbaa-i Süleymaniye[4], Dârü'l-hadîs-i Süleymaniye[5].

1300 H. (1883 M.) tarihinde hâriç müderrisleri kırk, İptida-i dâhil 48, Hareket-i dâhil 32, Mûsıla-i sahn 88, Sahn-ı seman 8, İptida-i altmışlı 48, Hareket-i altmışlı 32 müderristi.

XX. asırda, Dârü'l-hadîs müderrisi bir olup Süleymaniye medresesi derecesi verilmiş olan sekiz ve Hâmise-i Süleymaniye derecesi alan on dokuz, Mûsıla-i Süleymaniye derecesinde on sekiz, Hareket-i altmışlı derecesinde dokuz, İptida-i altmışlı derecesinde on, Sahn-ı seman derecesinde dokuz, Mûsıla-i sahn derecesinde altmış dokuz, Hareket-i dâhil derecesinde elli beş, İptida-i dâhil

[1] Bu, *Hâmise-i Süleymaniye* beş medrese olup evvelce *Havamis-i Süleymaniye* denilirken sonradan Tarîk defterlerinde Hâmise-i Süleymaniye tâbiri kullanılmıştır *(Cevdet Tarihi, c. I, s. 111)*.

[2] Buranın müderrisi terfi ederese Hamiseden birine müderris olur, yukarıki müderrisler mahreç mevleviyyetini kabul etmezlerse *Mûsıla-i Süleymaniye* müderrisi tâyin edilirdi.

[3] Beş medresedir, terfi ederse dört Süleymaniye medresesinden birisine müderris olur, Dârü'l-hadîs ve Süleymaniye müderrisleri mahreç mevleviyyetini kabul etmezlerse buna teklif olunur.

[4] Dört müderrisliktir; terfi edince Dârü'l-hadîs müderrisi olurlar; Dârü'l-hadîs müderrisi mahreç mevleviyetini kabul etmezse buna teklif edilir; kabul etmediği takdirde daha sonraki Hamise müderrislerine teklif olunur.

[5] Müderrisliğin en yüksek derecesidir. Kadı olmak isterse mahreç mevalisinden olur.

derecesinde yetmiş dokuz, Hareket-i hâriç derecesinde yüz elli beş ve İptida-i hâriç derecesinde iki yüz yirmi altı müderris vardı.

Edirne ve Bursa müderrislerinin tertibi de İstanbul müderrisliklerinin aynı olup bu iki yerdeki Dârü'l-hadîs müderrisleri kadı olmak isterlerse *Devriye* mevalisinden olurlardı[1].

MEVALİ VE MÜDERRİSLERE DAİR KANUNÎ SULTAN SÜLEYMAN ZAMANI VAZOLUNUP TATBİK EDİLEN KANUN

1 - Tertibü'l-mansıb

Kanun-i kadîm-i Sultan Süleyman Han aleyhi'r-rahmetü ve'l-gufran hazretlerinin zaman-ı şeriflerinde olan kanundur malûm ola.

Rumeli Kazaskerliğinden mâzul olan efendiler yine tekrar Rumeli olmak kanundur; eğer Anadolu'dan mâzul olanlarda müstehik yok ise. Ve illâ Anadolu'dan mâzul olanın akdemi ve اعلمی â'lemi ve dindar ve müstakimi Rumeli kazaskeri olmak evlâdır; anlara gayrileri takdim lâyık-ı sezâ değildir. Ve İstanbul'dan mâzul olan efendilerin akdemi ve a'lemi Anadolu'ya olmak kanundur.

Ve yine İstanbul kadısı Anadolu pâyesiyle olmak kanundur ve *Mekke-i Mükerreme* ve *Edirne* veyahut *Mekke* ve *Edirne* pâyesi olanlar İstanbul kadısı olmak kanundur; Yahut İstanbul pâyesiyle arpalık olmak kanun-ı kadîmdir.

Bursa ve *Mısır* kadısından (kadılığından) mâzul olanlar *Mekke-i Mükerreme* veyahut *Edirne* kadısı olurlar veyahut Mekke ve Edirne pâyesiyle arpalık olurlar malûm-ı şerif ola.

Ve *Şâm-ı şerif* ve *Haleb* ve *Yenişehir* (Tırhala Yenişehri) ve *Selânik* kazasından mâzul olanlar *Mısr-ı Kahire* ve *Edirne* ve *Bursa* kadısı olurlar. Ve *Yenişehir*'den mâzul olanlar *Mûsıla-i Süleymaniye*'den nasb olurlar ise *Şam-ı şerif* ve *Haleb* kadısı olurlar.

[1] 1300 H. (1882 M.) senesine ait Ankara Salnâmesi ve İlmiye Salnâmesi, s. 103 - 136. En son Tarîk defterinde İptida-i hâriç derecesinde 319 müderris vardı.

Ve *Medine-i Münevvere*'den ve *Kudüs-i şerif*'ten mâzul olanlar *Şam-ı şerif* ve *Bursa* kadısı dahi olurlar. Ve *Galata*'dan ve *İzmir*'den mâzul olanlar tekrar yine *Galata* ve *İzmir* olurlar pâye ile.

Ve *Bağdad*'tan mâzul olanlar ve *Filibe*'den ve *Üsküdar* ve *Eyüb*'den mâzul olanlar *İzmir* kadısı olurlar bir ehl-i ilim ve fâzıl olurlar ise. *Manisa*'dan mâzul ve *Bağdad*'tan ve *Filibe*'den mâzul olanlar ehl-i ilim dindar ve müstakim olurlar ise *Medine-i Münevvere* kadısı olurlar veyahut *Galata* ve *Eyüb* kadısı olurlar.

Ve *Diyarbekir* ve *Belgrad*'dan mâzul olanlar *Filibe* veya *Bağdad* olurlar veyahut yine rücûü'l-kahkara mâzul olduğu mansıbı olurlar.

Ve *Eyüb* ve *Üsküdar*'dan mâzul olanlar *Filibe* ve *Manisa* ve *Belgrat* ve *Diyarbekir* olurlar. *Bosna* ve *Sofya* ve *Kandiye*'den mâzul olanlar *Manisa* ve *Belgrat* veyahut yine mâzul olduğu mansıba olurlar.

Konya ve *Kayseri* ve *Maraş* ve *Şam-Trablus*'dan mâzul olan efendiler yine *Bosna* ve *Sofya* kadısı olurlar veyahut yine mâzul olduğu mansıbı olurlar.

Sakız'dan ve *Kütahya*'dan ve *Erzurum* ve *Sinob* ve *Kamaniçe*'den mâzul olanlar *Konya* ve *Kayseri* ve *Maraş* olurlar.

2 - Menâsıb-ı Mehâric-i Süleymaniye olan Efendiler

Şâm-ı şerif ve *Haleb* ve *Yenişehir* ve *Selânik* ve *Kudüs-i şerif* olurlar veyahut *Şam* pâyesi ile *Galata* ve *Üsküdar* dahi olurlar ve Mûsıla-i Süleymaniye'den ihtiyarlariyle mansıb olurlar ise *Kudüs* ve *İzmir* ve *Filibe* ve *Bağdad* ve *Galata* olurlar ve illâ Süleymaniye olub ondan Süleymaniye mehârici mansıb olurlar.

Altmışlı müderrisleri ihtiyarlariyle mansıb olurlar ise *Üsküdar* ve *Eyüb* ve *Filibe* dahi olurlar ve illâ Mûsıla-i Süleymaniye olurlar.

Ve *Sahn* müderrisleri fakir olub mansıb ihtiyar ederse *Manisa* ve *Diyarbekir* ve *Belgrat* olurlar ve illâ Altmışlı müderris olurlar.

Ve Mûsıla-i sahn müderrisleri fakirü'l-hal olub muhtac olurlar ise ve mansıb ihtiyar ederlerse *Kayseri* ve *Sofya* ve *Konya* ve *Sakız* olurlar ve illâ Sahn müderrisi olurlar.

Ve Dâhil müderrisleri fakir ve muhtac olub mansıb ihtiyar ederlerse *Sakız* ve *Maraş* ve *Şam-Trablus* olurlar ve illâ Mûsıla-i sahn olurlar.

Ve etraf-ı İstanbul'da Dâhil müderris olanlar mansıb aldıkta *Erzurum* ve *Sinob* ve *Kamaniçe* ve *Kütahya* kadısı olurlar.

Hâriç medresesinden mansıb ihtiyar ederse yüz elli akçe mansıb olurlar ve illâ dâhil îtibar olunur. *Kandiye* ve *Kütahya* ve *Kamaniçe* kadısı olurlar, malûm-ı izzet oluna.

Müderris efendiler şart-ı vâkıf tâyin ettiğü üzere haftada üç gün veya dört gün tahsil-i ilm ü mârifet ederler ve mâni-i şer'î olmadıkça dersi terk edüb devr-i ebvab etmiyeler ve illâ derse müdavemet etmezlerse vakfın tâyini üzere varmazlarsa mütevelli varmadıkları günün vazifesini alıkoyub vermiyeler.

Kırk akçe medreseden mâzul olanlar ehl-i ilim ve fâikü'l-akran olurlarsa on iki sene infisalden sonra şeyhulislâm sellemehüsselâm hazretlerine varub tezkerelerin götürüb âsitaneye defterlerin kaydedüb mülâzemete izin alurlar ve illâ Kazasker kapısına varub kadı olmağa mülâzemet ederler ve şimdiki halde sabıka merhum ve mağfurun leh Yahya Efendi Hazretlerinin divandan ihrac ettüğü hatt-ı şerîf ve emr-i şerîf mazmunı üzere ehl-i ilim olub ve fâikü'l-akran oldukta altı seneyi tecavüz ettikte yediye bastıkta mülâzemete izin verilmiştir. Ve halen şeyhulislâm sellemehüsselâm Hazretleri anların dahi düstûrü'l-amelleri emr ile hatt-ı şerîftir, malûm oluna.

Tariki olmayub ve cahil olub vüzerây-ı îzamdan ve vükelây-ı devletten birine intisab ve imam olup gelüb şefaatle cahili ehl-i ilme takdim edüb inkisar almıyalar; zira fukarây-ı ulemanın inkisarı âlemi harab eder. İnkisardan sakınub ehl-i ilme medrese verilüb ve indallah ve indennas me'cur olalar.

3 - Rütbetü'l-Medreseyn, Sitte-i Süleymaniye, Mûsıla-ı Süleymaniyye ve Altmışlı ve Sahn ve Mûsıla-i sahn ve Dahil

Kanun-i kadîm, bunlarda birisi mansıba kalktıkta veya âhar medreseye hareket ettikte veyahut ihtiyariyle tarîkten feragat edüb veya emr-i hakla âhırete intikal ettikte bunların, ellerinde berat olan muîdleri mülâzemete kaydedüb mesrur olurlar; kanun-i kadîm budur.

Sonra Bolvî Mustafa Efendi (XVII. asır ortaları) şeyhulislâm iken Kemal Efendi-zâde İbrahim Efendi, Rumeli Kazaskeri ve *Ankaravî Esad Efendi* Hazretleri Anadolu Kazaskeri (iken) tarîk-i ulemayı tazyik için Altmışlı medresesi ve Dâhil medresesinden mülâzemet alınmasın ancak

dört pâyede alınsun deyu Pâdişah-ı İslâm Hazretlerine arz edüb anlar pâyeden mülâzemet alınsun deyu hatt-ı hümâyun-ı saadetmakrun sadaka ve ihsan edüb hâlen anınla amel olunur ve lâkin tazyik olmağla alan kâğıdın furuht edüb veya emaneten alub tarîk-i ulema acnebi ile doldu; rica olunur ki saadetlu sadr-ı âzam hazretleri ve şeyhulislâm hazretleri ve iki kazasker efendiler dahi maan şefaat edüb Pâdişah-ı İslâma arz edüb yine kelevvel altı rütbeden mülâzemet alınub fukarây-ı müderrisînin ve talebe-i ilim fukarasının hayır duasını aldırub makamlarına daim müstedam olalar[1].

XVII. - XX. ASIRLARDAKİ BÜYÜK MEVLEVİYETLER

XVII. asır

Bu kadılıkların aşağıdan yukarıya olan dereceleri şöyledir :

Halep, Kudüs, Şam, Medine, Mısır, Bursa, Edirne, Mekke, İstanbul kadılıkları ve bunun fevkinde Anadolu ve onun da üstünde Rumeli Kazaskerlikleri.

*Halep'*ten îtibaren bu kadılıkların pâyeleri vardı. Yani Halep kadılığından bir derece aşağıda olan Selânik mollası bir derece terfi ederse iptida Halep pâyesini alıp sonra bilfiil Halep kadısı olurdu. Halep kadısı terfi ederse evvelâ Kudüs mevleviyeti pâyesini alır ve sonra Kudüs kadılığına tâyin edilir ve bu yukarı derecelere kadar böyle giderdi. İstanbul pâyesini alan zat bilfiil İstanbul kadısı olur ve Anadolu Kazaskerliği pâyesini aldıktan sonra da sırası gelince fiilen bu makama getirilirdi.

Halep kadılığından aşağı ikinci sınıf mevleviyetlerin sırası yukarıdan aşağıya şöyle idi :

Selânik, Galata, Yenişehir (Tırhala Yenişehri), Filibe, Eyüp, Üsküdar, İzmir, Bağdad, Diyarbekir, Manisa, Sofya, Belgrat.

Bunlardan aşağıya doğru olan kadılıkların (üçüncü sınıf mevleviyetlerin) sıra tertibi olmayıp pâyede hepsi müsavi idiler. Bu mevleviyetler de şunlardır :

[1] Bu, ilmiye kanununu havi mecmua tatkik edilecek olursa 1058 Recebinden 1095 senesine kadar muhtelif bahisleri ihtiva ettiği görülür. Mecmuayı 1095 H. (1684' M.) 'de Mehmed b. Osman adında bir zat tertip etmiştir.

Ankara, Gelibolu, Mihaliç, Bosna, Sakız, Trablus - Garp, Kayseri, Maraş, Tire, Birgi, Balıkesir, Menemen, Erzurum, Tokat, Mudurnu, Boyabat, Lefkoşe, Kandiye, Kamaniçe.

Yukarıda kadılıklar kısmında görüldüğü üzere XVIII. asırda, mevleviyetlerde bazı değişiklikler yapılarak *Mekke* ile beraber *Medine* kadılıkları *Haremeyn mevleviyeti* ismiyle İstanbul kadılığı ile Edirne kadılığı arasına alınmıştır. Bu suretle Haremeyn kadısı terfi ederse İstanbul pâyesini alırdı[1].

XIX. ve XX. asırlarda Osmanlı devletinin sonuna kadar olan mevleviyetlerin dereceleri yukarıdan aşağıya şu tertip üzere devam etmiştir[2].

Rumeli Kazaskerliği
Anadolu Kazaskerliği

İstanbul Kadılığı Mekke Kadılığı Medine Kadılığı	Haremeyn mevleviyeti. Ya bizzat gidip kadılık eder veya pâyesini alır.
Edirne Bursa Şam Mısır	Bilâd-ı Hamse mevleviyetleri[3]

[1] XVIII asırdaki mevleviyetler şöyledir :

Rumeli, Anadolu Kazaskerlikleri, İstanbul, Mekke, Medine, Edirne Bursa, Şam, Mısır, Kudüs, Halep, Havass-ı Refia (Eyüp), Selânik, Yenişehir, Fener, Galata, İzmir, Üsküdar, Filibe, Bağdat, Antep, Sofya, Bosna, Erzurum, Maraş, Trablusgarp (*Topkapı Sarayı, Revan kütüphanesinde* 1506 *numaradaki Tarik defteri*).

[2] 1826'da Yeniçeri Ocağının kaldırılmasından sonra II. Mahmud'un yapmış olduğu yenilikler arasında pâye sahibi kadılara derecelerine göre nişanlar ihdas edilmiştir. Kadının pâyesi yükseldikçe evvelki pâyesinde olan nişanı alınarak yeni payesinin nişanı verilirdi. Nişanlar diğer mülkî ve askerî memuriyetlerin nişanları gibi darphanede yapılırdı (*Hatt-ı Hümâyun vesikaları, Nr. 2780, 2783, 22801, sene 1244, 1254 H).*

[3] *Filibe* Bulgaristan'da kalmış ise de Bilâd-ı Hamse ismi değişmemiştir. Yenişehir, Sofya, Girit Yunanistan'a geçmiştir.

Kandiye	Mahreç mevleviyetleri. Pâyesi de vardır.
Kudüs	
Halep	
Eyüp	
Selânik	
Yenişehir (Tırhala Yenişehri)	
Galata	
İzmir	
Sofya	
Trabzon	
Girit	

Bağdad	Devriye mevleviyetleri[1]
Antep	
Bosna	
Erzurum	
Maraş	
Trblus Garp	
Beyrut	

[1] *Devriye mevalisi* yukarıda adı geçen vilâyet ve sancaklardan herhangi birisine tâyin olunup sonra sırasiyle o kadılıklar dahilinde devrettiklerinden dolayı bunlara *devriye mevalisi* denilmiştir. Bunlar mahreç pâyesi de alırlardı.

Diyarbekir
Rusçuk
Sivas
Adana
Çankırı
Van
} Devriye mevalisi

Pâye-i mücerrede

Kadılıklardan bir de *Pâye-i mücerrede eshabı* denilen kadı pâyesi vardı. Onlar da *Edirne* ve *İzmir* pâye-i mücerredeleri idi: Bunlar yalnız pâyesini alırlar, terakkileri yoktur ve mansıp zaptedemezler; itibarî bir derecedir. İçlerinde kadılık, müftülük edenler, müderrisler, mahkeme âzaları, nâipler, ilmiye sınıfına uzaktan yakından alâkalı olanlar, nakibü'l-eşraf kaymakamları[1] ve sair yüzlerce zevat bir şeref olmak üzere bir yolunu bularak bu itibarî rütbeleri alırlardı. İzmir pâye-i mücerredesini alan bir zat Edirne pâye-i mücerredesine terfi ederdi. Pâye-i mücerredelerin XIX. asrın ikinci yarısında ihdas edilmiş oldukları anlaşılmaktadır.

Kaza kadılarının tertibi, kısm-ı mahsusunda gösterilmiş olup en yüksek dereceleri *Sitte* denilen kadılık idi. Bu Sitte kadılarına *Eşraf-ı kuzât* denilirdi[2].

Neşredilmiş olan salnâmelerde müderris ve kadıların sırası kısa olarak gösterilmiş olup bunu da aşağıya koymak suretiyle bunlar hakkında daha ziyade malûmat veriyorum :

Rumeli Kazaskerliği :

Evvelâ bu rütbenin pâyesini alır, sonra bizzat kazasker olur ve icabederse bu makamı mükerreren işgal eder.

[1] Nakibü'l-eşraf kaymakamları, sâdâta nezaret eden Nakibü'l-eşrafın kazalardaki vekilleri idi ve onlar tarafından tâyin olunurlardı.
[2] Kadılıklar kısmında kaza kadılarından bahsedilirken izahat verilmiştir.

Anadolu Kazaskerliği :

İptida pâyesini alır, sonra bizzat zapteyler; bundan sonra Rumeli kazaskeri pâyesini alıp sonra bizzat Rumeli kazaskeri olur. Mükerreren Anadolu kazaskeri olanlar da varsa da nâdirdir.

İstanbul Kadılığı :

İptida pâyesini alır, sonra bilfiil mansıbını zapteyler. Yahut Anadolu pâyesi verilir.

Haremeyn Mevleviyetleri :

Mekke ve Medine kadılıkları olup ya bizzat mansıbını zapteyler veyahut Haremeyn pâyesi verilirdi.

Bilâd-i hamse mevleviyetleri :

Edirne, Bursa, Şam, Mısır, Filibe (Pâyeleri de vardı).

Mahreç mevleviyetleri :

Kudüs, Halep, Havass-ı Refia (Eyüp), Selânik, Yenişehir, Fenar (Tırhala'da), Galata, İzmir, Sofya, Trabzon, Girit kadılıkları (Pâyeleri de vardı).

Devriye mevleviyetleri :

Bağdad, Antep, Bosna, Erzurum, Maraş, Trablus - Garp, Beyrut, Adana, Diyarbekir, Rusçuk, Sivas, Çankırı.

Pâye-i mücerrede eshabı (Edirne ve İzmir pâye-i mücerrededeleri) yalnız pâyesine nail olur, terakki edemez ve mansıp zapteyliyemezdi.

Müderrislikler

Dârü'l-hadîs Müderrisliği :

Bu müderrislik *Kibâr-i müderrisîn* denilen müderrisliklerin en yukarı derecesi olup Süleymaniye Camiinin kıble tarafındadır. Buranın müderrisi kadı olmak isterse mahreç mevleviyetlerinden birine tâyin olunurdu.

Süleymaniye Müderrisliği :

Dârü'l-hadîs'ten bir derece aşağı olup dört müderrisliktir ve Süleymaniye Camii yakınındadır. Buradan terfi eden bir müderris

Dârü'l-hadîs müderrisi olur. Dârü'l-hadîs müderrisi kendisine teklif edilen mahreç mevleviyetini kabul etmezse o zaman bu Süleymaniye müderrislerinin kıdemlisine teklif olunurdu. Yahut isterse mahreç mevalisi olurdu.

Hâmise-i Süleymaniye Müderrisliği :

Süleymaniye müderrislerinin bir derece aşağısında olup beş müderrisliktir. Terfi eden, Süleymaniye medreselerinden birine müderris olur. Dârü'l-hadîs ve Süleymaniye müderrisleri, mahreç mevleviyetini kabul etmezlerse bunların kıdemlisine verilirdi.

Mûsıla-i Süleymaniye Müderrisliği :

Hâmise müderrisliklerinden bir derece aşağıdır. Terfi ederse Hâmise-i Süleymaniye müderrisi olur. Eğer yukarıki müderrisler kendilerine teklif olunan mahreç mevleviyetini istemezlerse bu dereceli medrese teklif edilirdi. İşte yukarıdan aşağıya kadar gelen bu dört dereceli müderrislere *Kibar-i müderrisîn* denilirdi.

Bunlardan sonra adedi 32 olan Hareket-i altmışlı ve adedi 38 olan İptida-i altmışlı müderrislikleri gelirdi.

Sahn-ı Seman Müderrislikleri :

Fatih Camiinin iki tarafında sekiz medrese müderrislikleri. Buradan terfi eden müderris *İptida-i altmışlı* müderrisi olurdu.

Mûsıla-i Sahn Müderrisliği :

Sahn medreselerinin bir derece altında olup seksen sekiz müderrislik İtibar edilmişti.

Mûsıla-i sahn'ın aşağısındaki Hareket-i dâhil müderrisliği 32, İptida-i dahil müderrisliği 48, Hareket-i hâriç 40 olup İstanbul müderrisliklerinin iptidası olan İptida-i hâriç müderrisliğinin adedi muayyen değildi, artar ve eksilirdi.

Müderrislikler, bazen herhangi bir müderrise îtibarî olarak verilirdi. Meselâ Piyale Paşa medresesi Hâmise-i Süleymaniye îtibar edilerek Şehrî Ahmed Ramiz Efendiye), (Dârü'l-hadîs-i Mesudiye bilâ-îtibar Mûsıla-i Süleymaniye derecesiyle İsmail Ataullah Efendi'ye ve Dizdariye müderrisliği derecesi Sahn-ı seman îtibariyle Midillili Mehmed Emin Efendiye verildiği gibi[1].

[1] *Meşihatin En Son Tarik defteri (kütüphanemizdeki nüsha).*

YIRMİ İKİNCİ BÖLÜM

İLMİYE RÜTBESİNİN MÜLKÎ VE ASKERÎ RÜTBELERLE MUADELETİ

Sultan II. Mahmud zamanında askerî ve mülkî rütbeler ihdas olunup daha sonra buna göre rütbe dereceleri tesbit edilmişti. Bu rütbelerle beraber ilmiye rütbeleri arasında muadelet yapılmış ve merasim esnasındaki teşrifatta ona göre hareket edilmesi takarrür eylemiştir.

İlk defa tertip edilen muadılet şöyle idi :

Vezir, Müşir, sonra sırasiyle :

Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri, Rütbe-i bâlâ[1], Ûlâ Sınıf-ı evveli[2] Ferik (Korgeneral), Mirmiran ve Ûlâ sınıf-ı sânisi.

İstanbul Kadısı, Mirliva, Saniye Sınıf-ı evveli, Sâniye Sınıf-ı sanisi, Mîrü'l-ümera, İstabl-ı Âmire rütbelileri, Haremeyn pâyelileri, Miralay, Rütbe-i Sâlise, Kapıcıbaşı rütbesindekiler.

Bilâd-i Erbaa (Bilâd-ı Hamse) Mahreç Mevalisi, Kaymakam, Rütbe-i Râbia eshabı.

İstanbul rüûsu olan ulema[3] Binbaşı, Hâcegân (Kalem âmirleri)

1264, H. (1848 M.)'de tertip edilen yeni teşrifat defterinde :

Vezir ve Müşir.

Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri, Bâlâ Ricali, Ûlâ Sınıf-ı evveli[4] Ferik, Rumeli Beylerbeyi, İstanbul Kadısı, Mîrmiran, Ûlâ Sınıf-ı sânisi.

[1] 1262 H. (1846 M.)'de Ûla Sınıf-ı evvelinin üstünde olarak ihdas edilmiştir (*Lütfi tarihi,* c. VIII, s. 92).

[2] Ûlâ rütbesi 1249 H. (1833 M.)'de ihdas edilmiş ve 1255 Şevval (1839 Aralık)'de Kazaskerler ile ferikler arasında olmak üzere ûlâ sınıf-ı evveli ve ferikten sonra gelmek üzere ûlâ rütbesi ikiye ayrılarak ûlâ Sınıf-ı saniyesi bu sıraya konmuştur (*Nuhbetü'l-vekayi*).

[3] İstanbul müderrisliği rüûsu olanlar Mûsıla-ı Süleymaniye'den aşağı derecede olan müderrislerdir.

[4] Ûlâ ile sâniye rütbeleri arasında olmak üzere 1263 H.(1847 M.)'de rütbe-i saniye mütemayizi ismiyle bir rütbe ihdas edilmiş ise de Lütfi tarihi, 1264'deki sırasında bunu göstermemiştir.

Haremeyn pâyesi, Mirliva, Sâniye Mütemayizi

Bilâd-ı Erbaa, Sâniye Sınıf-ı sanisi, Mîrü'l-ümera, İstabl-ı Âmire pâyesi.

Mahreç Mevleviyeti, Miralay, Rütbe-i Sâlise, Kapıcıbaşı.

Kibar-i Müderrisin[1], Kaymakam, Rütbe-i Râbia eshabı.

Bu Kibar Müderrisînden sonra gelen müderrisler ile Binbaşı, Hâcegân rütbesinde olanlar muadil tutulmuşlardır[2].

1264 H. (1848 M.) tarihine kadar *Bilâd-ı Erbaa* (Hamse) ve Mahreç mevalisinin memuriyetlerine mahsus nişanları yoktu. Bunların adedine göre on dört nişan ihdas edilerek şeyhulislâm vasıtasiyle kendilerine verilmiştir[3].

XIX. asır sonlariyle XX. asır başlarındaki teşrifat sırası da şöyle idi[4].

Vezirlik, Müşirlik.

Rumeli Kazaskeri - Anadolu Kazaskeri - Birinci Ferik (Orgeneral) - Rütbe-i bâlâ.

İstanbul Kadılığı - Ferik (Korgeneral) - Rütbe-i Ûlâ Sınıf-ı evveli - Rumeli Beylerbeyliği.

Haremeyn Mevleviyeti - Mirlivalık (Tümgeneral) - Mîrmiranlık - Rütbe-i Ûlâ Sınıf-ı sânisi.

Bilâd-i Hamse Mevleviyeti - Miralaylık (Albay) - Rütbe-i Sâniye sınıf-ı mütemayizi.

Mahreç Mevleviyeti - Rütbe-i Sâniye sınıf-ı Sânisi - Miralaylık - Askerî Kaymakamlığı (Yarbay) - İstabl-ı Âmire Müdürlüğü pâyesi.

Kibar Müderrisîn - Binbaşılık - Rütbe-i Sâlise - Rikâb-ı Hümâyun Kapıcıbaşılığı.

Mûsıla-i Süleymaniye mâdunundaki müderrisler-Alay Eminliği.

[1] Dârü'l-hadîs, Süleymaniye, Hamise-i Süleymaniye, Mûsıla-i Süleymaniye müderrisleri.

[2] *Lütfi tarihi*, c. VIII, *s. 155, 156.*

[3] *Lütfi tarihi*, c. VIII, *s. 176.*

[4] *İlmiye Salnâmesi ve Konya Vilâyeti Salnâmesi.*

Ulemanın elkabı ;

Muharreratta aşağıdaki elkap kullanılırdı :

Şeyhulislâmlara : **Devletlû, Semahatlû Efendim Hazretleri**

Kazaskerlere : **Semahatlû Efendim Hazretleri**

İstanbul Kadılığı pâyelilerine : **Faziletlû Efendim Hazretleri**

Haremeyn Mevleviyeti pâyelilerine : **Faziletlû Efendim**

Bilâd-i Hamse, Mahreç ve Devriye Mevalisine : **Faziletlû Efendi**

Sair Kadılara : **Meveddetlû Efendi**

Müderrislere umumen : **Mekremetlû Efendi.**

İLMİYE TEŞKİLÂTINI YAZARKEN İSTİFADE EDİLEN ESERLER

Tarihler

Tevarih-i Âl-i Osman (Âşık Paşa-zâde), İstanbul tabı, 1332.

Tevarih-i Âl-i Osman (Oruç Bey), Franz Babinger neşri, 1925.

Neşrî Tarihi (Cihannüma - Neşrî Mehmed Efendi*)* Türk Tarih Kurumu yayınlarından.

Behiştî Tarihi (Behiştî), Kütüphanemizdeki nüsha.

Tacü't-tevarih (Hoca Sadeddin Efendi), 1279 tabı.

Künhü'l-ahbar (Âli), basılmış beş cilt.

Künhü'l-ahbar (Âli), kütüphanemizdeki basılmamış ciltler.

Selânikî Tarihi (Selânikî Mustafa Efendi), 1281'de basılmıştır.

Selânikî. Tarihi (Selânikî Mustafa Efendi) basılmamış kısımlâr, Esad Efendi kitapları, Nr. 2259.

Mir'atü'l-memalik ve Derecatü'l-mesalik (Celâl-zâde Mustafa Bey), Millet Kütüphanesi nüshası, Nr. 779.

Tevarih-i Âl-i Osman (Lütfi Paşa), 1341 tabı.

Vekayi-i Tarihiyye (Topçular Kâtibi Abdülkadir), Esad Efendi kitapları, Nr. 2151.

Peçevî Tarihi (İbrahim Efendi), 1283'de matbû nüsha.

Fezleke (Kâtip Çelebi), 1286'da matbû nüsha.

Ravzatü'l-ebrar (Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi), 1245'de matbû nüsha.

Ravzatül-ebrar zeyli (Karaçelebi-zâde), yazma.

Naima Tarihi (Ravzatü'l-Hüseyin fî Hulâsat-i ahbari'l-hâfikin) 1280'de matbû nüsha.

Vekayinâme (Abdi Abdurrahman Paşa), Umumî Kütüphane nüshası.

Raşid Tarihi (Raşit Efendi), 1282'de basılan nüsha.

Raşit Tarihi zeyli (Çelebi-zâde Asım Efendi) 1284 tabı.

Müneccimbaşı Tarihi, matbû nüsha III. cilt.

Suphî Tarihi (Suphi Sami, Şakir Efendiler), 1198'de matbû.
İzzî Tarihi (İzzî Efendi), 1199'da basılmıştır.
Vasıf Tarihi (Mehasinü'l-ahbar ve Hakayikü'l-âsar), Vasıf Efendi 1219 tabı.
Edib Efendi Tarihi (Edip Efendi), kütüphanemizdeki nüsha.
Halil Nuri Bey Tarihi (Halil Nuri Bey), kütüphanemizdeki nüsha.
Cevdet Tarihi (Ahmed Cevdet Paşa), Matbaa-i Osmaniye, 1309.
Lütfî Tarihi (Lütfi Efendi), 1290, 1306 ve 1328'de matbû VIII. cilt.
Silâhdar Tarihi (Fındıklılı Mehmed Halife), İstanbul, 1928. Matbû.
Nusretnâme (Fındıklılı Mehmed Halife), Topkapı Sarayı nüshası.
Netayicü'l-vukuat (Mustafa Nuri Paşa), 1327 tabı.
Zübdetü't-tevarih (Mustafa Sâfi Efendi), Veliyeddin Ef. Kütüphanesi nüshası, Nr. 2428.
Zübdetü'l-vekayi (Defterdar Mehmed Paşa), Nuruosmaniye Kütüphanesi nüshası, Nr. 3122.
Ata Tarihi (Enderunî Ata Bey), matbû ciltler, 1292.
Devlet-i Osmaniye Tarihi (Hammer - mütercimi Atâ Bey), matbû X. cilt.
Asım Tarihi (Mütercim Asım), matbû nüsha.
Şâni-zâde Tarihi (Şanî-zâde Ataullah Efendi), 1284 tabı.
Hayrullah Efendi Tarihi (Hayrullah Efendi), 1271-1292 matbû fasiküller
Mür'iü't-tevarih (Şamdanî-zâde), matbû cilt 1338.
Mür'i't-tevarih (Şamdanî-zâde), basılmamış kısım, Umumî Kütüphane nüshası.
Takvimü't-tevarih (Kâtip Çelebi), müteferrika tabı ve zeyli,1146'da basılmıştır.
Takvimü't-tevarih Zeyli (Şamdanî-zâde Süleyman Efendi), kütüphanemizdeki nüsha.
İlâveli Esmarü't-tevarih (Şemî Molla), 1311'de basılmıştır[1].

[1] Bu eser Şemî Molla tarafından 1264 senesine kadar gelen Sadr-ı âzam Şeyhulislâm ve Kaptan Paşaların tâyinlerini göstermekte olup sonradan kırk yedi sene daha ilâvesiyle 1311 H. tarihine kadar getirilmiştir. Fakat maalesef II. Abdülhamid'in emriyle Sultan Abdülaziz'i hal' eden Hüseyin Avni, Mütercim Rüştü ve Mithad Paşalarla Şeyhulislâm Hasan Hayrullah Efendi'nin isimleri bu cetvele konulmamıştır.

Kanunnâmeler ve Osmanlı teşkilâtına dair eserler :

Kanunnâme-i Âl-i Osman (Tarih-i Osmanî Encümeni neşriyatından).
Osmanlı Kanunnâmeleri (Millî Tetebbular Mecmuası).
Nimetî Efendi Kanunnâmesi (Kütüphanemizdeki nüsha).
Kanunnâme (Veliyyüddin Efendi kitapları), Nr. 1969, 1970.
Telhisü'l-beyan fî Kavânin-i Âl-i Osman (Hezarfen Hüseyin Efendi), kütüphanemizdeki nüsha[1].
Kanun-ı Osmanî ve Râbıta-i Asitane (Kütüphanemizdeki nüsha).
Koçi Bey Risalesi (1277'de basılmış nüsha).
Koçi Bey'in Teşkilât Mecmuası (Kütüphanemizdeki nüsha).
Kavanin-i Âl-i Osman der Mezamin-i Defter-i Divan (Aynî Ali Efendi).
Kavanin-i Teşrifat (Kütüphanemizdeki nüsha).
Tarih-i Silsile-i Ulema (Esad Efendi kitapları, Nr. 2142).
Kanun-ı Osmanî (Mahmud b. Mehmed), kütüphanemizdeki nüsha.
Halkondil Tarihi zeylindeki teşkilâta ait kısımlar (Ali Şevket Bey tercümesi).
Tableau Général de l'Empire Ottoman Paris, D'Ohsson.
Histoire de l'Etat present de l'Empire Ottoman, 1671 Amsterdam, Ricaut (1812'de Paris'te basılmış Fransızca tercümesinden).
Mevzuatü'l-ulûm, Taşköprülü-zâde İsamuddin.

Hususî tetkikler :

Sahn-i Seman medreseleri (Bayan Remziye), Tarihten mezuniyet tezi.
Süleymaniye medreseleri (Bayan Remziye), Tarihten mezuniyet tezi.
Fatih Külliyesi (Prof. Dr. Süheyl Ünver) Üniversite yayınlarından 1946.
Mekke-i Mükerreme Emîrleri (İsmail Hakkı Uzunçarşılı), basılmamıştır.
Hukuk-i İslâmiye Istılâhat-i Fıkıhiyye Lûgati (Esbak İstanbul Müftüsü ve sabık Diyanet İşleri Reisi Ömer Nasuhî Efendi), 1949.
Tekâlif Kavaidi (Abdurrahman Vefik), 1328.

[1] Bu kanunnâmeyi Profesör Bay Halil İnalcık, Paris Millî kütüphanesinden filmini aldırarak benim kütüphanem için de bir nüshasının fotoğrafının alınmasına müsaade etmiştir. Kendilerine müteşekkirim.

Arpalık Maddesi (Türk Tarih Encümeni Mecmuası, sene 16, s. 276), İbnülemin, M.K. İnal,
Huzur Dersleri Prof. (Ebûlûlâ Mardin), 1956.

Vakfiyeler :

Fatih Sultan Mehmed II. vakfiyesi (Alman Müsteşrikler Cemiyeti yayınlarından), İstanbul, 1935.
Fatih Sultan Mehmed II. vakfiyesi (Vakıflar Umum Müdürlüğü yayınlarından), İstanbul, 1938.
Vakıflar Dergisi (I. ve II. ciltler), Vakıflar Umum Müdürlüğü yayınlarından.

Başvekâlet Arşivindeki vesikalardan :

Ali Emirî tasnifi vesikalardan.
İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal tasnifi vesikalardan.
Muallim Cevdet tasnifi vesikalardan.
Hatt-ı Hümâyun (sandık) vesikalarından.
Divan-ı Hümâyun Mühimme defterleri'ndeki vesikalardan.
Teşrifat defteri (Maliyeden Arşive devredilen defterlerden 29 Nr. lı defter).

Teracim-i Ahvale dair eserlerden :

Şakayık-i Nûmaniye tercümesi (Hadayikü'ş-Şakayık), Mecdî, 1269 da matbû.
Şakayık zeyli (Atâyî), 1268'de matbû.
Vekayiü'l-Fuzalâ (Şakayık zeylinin zeyli), Şeyhî, Nur-ı osmaniye Kütüphanesi
Osmanlı Müellifleri (Bursalı Mehmed Tahir bey), matbû ciltler.
Sicill-i Osmanî (Mehmed Süreyya Bey).
Nuhbetü'l-vekayi (Mehmed Süreyya Bey), matbû birinci ciltle basılmamış ciltler (kütüphanemizdeki nüsha)
Şuarâ tezkireleri'nden Lâtifî, Âşık Çelebi, Riyazî, Kınalı-zâde, Salim, Ramiz ve Fatin tezkireleri.
Eyüp Rehberi (İsmail Hakkı Uzunçarşılı), basılmamıştır.
İlmiye Salnâmesi, 1334'de Meşihat tarafından neşrolunmuştur.
Devhatü'l-meşayih (Müstakim-zâde Süleyman Sadeddin Efendi) ve zeyli (Rifat Efendi). Her ikisi basılmıştır.
Resmî Salnâmeler (1263'den 1272 tarihlerine kadar).
Vilâyet Salnâmeleri.

Diğer Müteferrik Eserler:

Keşfü'z-zünun an-esami'l-kütüb ve'l-Fünun (Kâtip Çelebi), 1360 H. (1941)'deki matbû ciltler.

İzahü'l-meknun fi'z-zeyl-i alâ keşfi'z-zünun (İsmail Paşa), 1364 H. (1945) matbû.

Hediyyetü'l-Arifîn Esmaü'l-müellifin (İsmail Paşa), 1951 ve 1955.

Cihannüma (Kâtip Çelebi), Müteferrika tabı.

Edirne ve Paşa Livası (Prof. Tayyib Gökbilgin).

Kitab-ı Nusretü'l-İslâm ve's-sürur fî Tahrir-i Kitab-ı Atlas Mayor (Ebû Bekir Behram Dımışkî tercümesi). Topkapı Sarayı Bağdad Köşkü Kütüphanesi, Nr. 325 - 333.

Mevzuatü'l-ulûm tercümesi (Taşköprülü-zâde Kemaleddin Mehmed), 1312, İkdam neşriyatından.

Yeni İlm-i Kelâm (İzmirli İsmail Hakkı), 1339-1341'de matbû.

Hadikatü'l-cevami (Hafız Hüseyin Ayvansarayî ve zeyli), 1281'de basılmıştır.

Tanzimat (Tanzimatın yüzüncü yıl dönümü münasebetiyle), 1940 da basılmıştır.

Osmanlı Türklerinde ilim (Doktor Adnan Adıvar), 1943'de basılmıştır.

Mecmua-i Tesavir-i Osmaniye (Arif Paşa).

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (matbû ciltlerden notlar).

Meşihatın En Son Tarîk Defteri (kütüphanemizdeki nüsha).

Abdülhamid ve Yıldız Hâtıraları (Başkâtip Tahsin Paşa),matbû cilt.

Saray ve Ötesi (Halid Ziya), 1941'de matbû.

Menâhicü'l-inşa (Yahya b. Mehmed), Paris Millî Ktp. Yazma ilâve 610.

Mecmua-i münşeat, Paris Millî Ktp. Yazma ilâve 4434.

Feridun Bey münşeatı, matbû nüshalar.

Belleten'den alınan notlar, sayı 9.

Tahkikat defteri (Topkapı Sarayı, Revan K. Nr. 1506).

Seyyah İnciciyan'ın *hâtıraları* (B. Hrand Andreasyan tercümesi, matbû).

D İ Z İ N

I. K İ Ş İ A D L A R I

A

Abaza Hasan Paşa, 225.
Abbas b. Abdülmuttalib, Hazreti Peygamber'in amcası, 162.
Abdi Ağa, müverrih; bk. Tevkiî Abdurrahman Paşa, 215.
Abdi Ağa, çavuşbaşı, $193n_3$.
Abdülaziz, pâdişah, $146n_2$, 148, 195.
Abdülaziz Efendi, Karaçelebi - zâde, şeyhulislâm, Rumeli Kazaskeri, $190n_4$, 193, $195n_1$, 210, 211, 225.
Abdülbaki Arif Efendi, kazasker, âlim, 236.
Abdülbaki Mahmud Efendi, Anadolu Kazaskeri, İstanbul Kadısı, $102n_2$.
Abdülhalim Efendi, Anadolu Kazaskeri, $102n_2$.
Abdülhalim Efendi, Ahî-zâde, Rumeli Kazaskeri, $142n_4$.
Abdülhamid I, pâdişah, $52n_3$, 53, $194n_2$, 212, 223.
Abdülhamid II, pâdişah, $214n_1$, 219.
Abdülkadir, Ispartalı, Fatih'in hocası, 145.
Abdülkadir Efendi, Şeyhî, şeyhülislâm 73,
Abdülkadir Efendi, şeyhulislâm, 202.
Abdülkadir Cürcanî, şeyh, $30n_1$.
Abdülkerim, İstanbul'da ilk müderrislerden, 5.
Abdülkerim Efendi, müderris, Ebüssuud Efendi (b. bk.) nin torunu, Mehmed Çelebi (b. bk.) nin oğlu, 72.
Abdülkerim Efendi, reisülküttap, 193.
Abdülkerim - zâde, 64.
Abdüllâtif, Uluğ Bey (b. bk.) in oğlu, 231.
Abdüllâtif, *Muallimhâne-i Nüvvab* (b. bk.) müdürü, 268.
Abdüllâtif Acemî, $31n_2$.
Abdülmecid, pâdişah, $146n_2$, 268.
Abdülmecid Efendi, son halife, 222.
Abdülmelik, şehzâde, 53.
Abdülmümin Efendi, 217.
Abdülmuhsin Kayserî, Fahri Razî mektebi (b. bk.) ne mensup âlim, 76.
Abdülmuttalib b. Hâşim, Hazreti peygamber'in dedeleri, $161n_1$.
Abdürrahim Efendi, Ahî-zâde, Anadolu Kazaskeri, 105.
Abdürrahim Efendi, Menteş-zâde, şeyhulislâm, 51, 195, 197.
Abdürrahim Efendi, Şeyhî - zâde, müderris, 73.
Abdülvehhab Efendi, müderris, Şeyhulislâm Müeyyed - zâde (b. bk.) nin oğlu, 68.
Abdülvehhab Efendi, Yâsinci - zâde, şeyhulislâm, nakibü'l-eşraf, 167, 189.
Abdülvehhab Efendi, Arap - zâde, II. Süleyman'ın hocası, 146, 147.
Abdullah b. Ömer Beyzâvî, Kadı; bk. Beyzâvî, 26.
Abdullah Efendi, Seyyid, Dürrî - zâde, şeyhulislâm, nakibü'l-eşraf, 53, 167, 196.
Abdullah Efendi, Seyyid, Paşmakçı - zâde, şeyhulislâm, nakîbü'l-eşraf, 167.
Abdullah Efendi, Ebe - zâde, şeyhulislâm, $194n_2$.

Abdullah Efendi, Yenişehirli, şeyhulislâm, 197.
Abdullah Efendi, Seyyid, II. Bayezid'in hocası, 145, 165.
Abdullah Efendi, Anadolu Kazaskeri, $102n_2$.
Abdullah Efendi, Anadolu Kazaskeri, Nurullah - zâde, $102n_2$.
Abdullah Efendi, Alaşehirli, ordu kadısı, $132n_1$.
Abdullah Efendi, müderris, 59.
Abdullah Efendi, İznik dahil müderrisi, $180n_1$.
Abdullah Efendi, Seyyid, Abdülhâdi - zâde, Lefkoşe Kadısı, 184.
Abdullah Hilmi, Yusuf - zâde, âlim, 238.
Abdurrahman, (kazasker) 244.
Abdurrahman Bey, Hüdavendigâr Sancakbeyi, 128.
Abdurrahman Çelebi, müderris, 9.
Abdurrahman Efendi, Müeyyed - zâde, şeyhulislâm ve âlim, 21, 197.
Abdurrahman Efendi, Rumeli Kazaskeri, 156.
Abdurrahman Efendi, İstanbul Kadısı, $102n_2$.
Abdurrahman Efendi, İstanbul Kadısı, $102n_2$.
Abdurrahman Efendi, Dağıstanlı, 218.
Abdurrahman Efendi, Konyalı, müderris, 65.
Abdurrahman Efendi, müderris, 183.
Abdurrahman İycî, Adudüddîn, kadı, Şirazlı âlim, 22, 25.
Abdurrahman Nesip Efendi, şeyhulislâm, 270.
Abdülkerim Efendi, Erzincanlı, müderris, 183.
Ahaveyn, müderris, 9.
Ahî, Mevlâna, müderris, 9.
Ahmed I, pâdişah, $74n_2$, 113, 131, 146, $170n_3$, $179n_2$, $180n_1$, 188, 193, $206n_1$, 224, 250, 263.
Ahmed II, pâdişah, $146n_2$.
Ahmed III, pâdişah, 74, $99n_2$, 121, 146, $170n_5$, $190n_1$, 193, $216n_1$, 254.
Ahmed, Müfti - zâde, şeyhulislâm, Anadolu Kazaskeri, $91n_3$, $256n_1$.
Ahmed, Tokatlı hattat, II Süleyman'ın yazı hocası, $146n_3$.
Ahmed b. Ali b. Mesud, Zencanlı, $30n_1$.
Ahmed b. Mahmud el-Cündî, 30.
Ahmed Çelebi, İsa oğlu, İzmitli hekim, 35.
Ahmed Efendi, Beyâzî - zâde, Bosnalı, kazasker, $116n_2$.
Ahmed Efendi, Neyli, Mısır Kadısı, 96.
Ahmed Efendi, müderris, 59.
Ahmed Efendi, müderris, 59.
Ahmed Efendi, Tikveşli, 222.
Ahmed Efendi, İshak Hocası, âlim, 237.
Ahmed Efendi, Kazovalı alim, 237, 239.
Ahmed İsamüddin Efendi; bk. Taşköprülü - zâde, 43.
Ahmedî, şâir, Fahr-i Râzî mektebi (b. bk.) ne mensup âlim, 76.
Ahmed Paşa, Veliyüddin-zâde, Bursalı, Fatih'in hocası, 145.
Ahmed Râmiz Efendi, Şehrî, müderris, 281.
Alâüddin Keykubad (I) b. Keyhüsrev, Anadolu Seçuklu hükümdarı, $31n_2$.
Alâüddin, müderris, 61.
Alâüddin Esved, Kara Hoca, Fahr-i Râzî mektebi (b. bk.) ne mensup âlim, 76.
Alâüddin Arabî, müftü, 176.
Alâüddin Tûsî, müderris, âlim, 5, 230.
Âlî, Osmanlı tarihçisi, 7, $12n_2$, 19, 26, 69, 70, 79, 89, 148, 158, 176, 234.
Ali, Seyyid, Tokatlı, $29n_7$.
Ali (b. Ebî Tâlib), İmam, Hazreti Peygamber'in amcazâdesi ve damadı, 161, 162.
Ali, Kayserili, $163n_2$.
Ali b. Mahmud-i Cürcânî, *Hâşiye-i tecrid* (b. bk.) müellifi; bk. Seyyid Şerif-i Cürcânî, 25.

Ali b. Mehmed b. İsmail Espicaî, Semerkandli âlim, 174.
Ali b. Yusuf b. Tafşin, Murâbıtlar hükümdarı, 25.
Ali Cemâlî Efendi, Zembilli Müftü, şeyhulislâm, 47, 176, 177, 178n$_3$, 205, 232, 233.
Ali Çelebi Veled-i Molla Yegân, müderris, 8n$_2$.
Ali Çelebi, Ayasofya'da müderris, 10n$_3$.
Ali Efendi, Çatalcalı, şeyuhlislâm, 183, 189n$_2$, 197, 206n$_4$.
Ali Efendi, Pasmakcı - zâde, Seyyid, şeyhulislâm, nakibü'l-eşraf, 167, 193, 197.
Ali Efendi, Erzincanlı, Rumeli Kazaskeri, 119n$_5$.
Ali Efendi, müderris, 60.
Ali Efendi, Kınalı - zâde, Ispartalı âlim, 21, 35, 67, 234.
Ali Efendi, Ahıskalı, 218.
Ali Kuşçu, Alâüddin, felsefe, heyet ve hesap âlimi, 7, 20, 21, 31, 67, 231, 232.
Ali Mürginânî, Ebü'l-Hasan, *fıkıh* âlimi, 22.
Ali Paşa, Çandarlı - zâde, vezir-i âzam, 83, 84.
Ali Paşa, Damad, Şehid, vezir-i âzam, 47, 49, 52, 107, 119n$_5$, 236.
Ali Paşa, Çorlulu, sadrazam, 193.
Ali Paşa, Hekimoğlu, sadrazam, 236.
Ali Tûsî, 24n$_1$.
Amr, *fetva*'larda erkekler için kullanılan muhayyel ad, 201.
Arap, Mevlânâ, müderris, 9.
Ârif Efendi, Dürrî - zâde, şeyhulislâm, 197.
Ârif Efendi, Meşrep - zâde, şeyhulislâm, 260, 268.
Ârif Efendi, Kethüdâ - zâde, âlim, 239.
Ârif Hikmet Bey, İsmet Bey - zâde, şeyhulislâm, nakibü'l-eşrâf, 167.
Aristo, 24n$_1$, 237.
Asilüddin, Hoca, Nâsirüddin Tûsî'nin oğlu, 25n$_1$.
Âsım Efendi, Mekki - zâde, şeyhulislâm, 192n$_3$.
Âsım Efendi, ders vekili, 222.
Âşık Çelebi, 164n$_2$.
Âşık Paşa - zâde, Osmanlı tarihçisi, 84.
Âşki, Mevlânâ, Yenicami evkafı mütevellisi, 79.
Atâ Bey, Osmanlı müverrihi, 215.
Ataullah Efendi, Birgili, II. Selim'in hocası, 146.
Atayî, 64n$_1$, 136, 166n$_1$.
Avfî, Cemalüddin, 235n$_1$, 238.
Aynî, tarihci, 237.
Ayşi Mehmed Efendi, âlim, 236.
Aziz Efendi, Şeyhulislâm, 193n$_2$.
Aziz Mahmud Hüdayî Efendi, 237.
Azmî Efendi, III. Mehmed'in hocası, 146.

B

Bahâî Efendi, şeyhulislâm, 190n$_4$, 210, 250n$_1$.
Bahaüddin Efendi, Ankara Kadısı, 114.
Bahaüddin Mehmed b. Hüseyin Âmili, hesap alimi, 20n$_2$.
Bâkî, şair, 46.
Bâli Bey, Kocaeli Sancakbeyi, 127.
Bayezid II, Sofu, pâdişah, 8, 43, 56, 68, 74, 145, 165, 175, 176, 205, 232, 233, 235.
Bayezid, Kanûnî'nin Şehzâdesi, 47, 69, 235.
Bayezid, şehzâde, IV. Murad'ın kardeşi, 223.
Bedrüddin, Budin Kadısı, 112.
Bedrüddin Mahmud, müderris, 62.
Bedrüddin Mehmed b. Radiyyüddin Gazzî, 6n$_2$.
Bedrüddin Sîmâvî (Mahmud), Şeyh, Samavna Kadısı oğlu, Fahri Râzî mektebi (b. bk.) ne mensup âlim, 76, 228.

Bekir, *fetva*'larda erkekler için kullanılan muhayyel ad, 201, 202.
Beyzâvî, Kadı, müfessir; bk. Abdullah b. Ömer Beyzâvî, 12, 19, 23, 26, 28, 42, 43, 218n$_1$, 238, 249n$_1$, 250.
Bondier, Michel, 16.
Bostan Efendi, şeyhulislâm, 180.
Budak, Mevlânâ, kadı, 130.
Buhârî, İmam Hâfız Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail, büyük muhaddis, 11, 19, 29, 42n$_1$, 238.
Buhârî, Emir, 164.
Bulgar prensi, 100.
Burhanüddin b. Ebû Bekr Merginânî, Hanefi *fıkıh* âlimi, 29.

C

Cafer Efendi, Anadolu Kazaskeri, 72.
Cafer Efendi, III. Mehmed'in hocası, 146.
Cagminî, *heyet* âlimi, 20.
Celâlüddin Devvânî, Tebrizli *akaid* âlimi, 23, 232.
Celâl - zâde Mustafa Bey, Nişancı, 234.
Celâl - zâde Salih Efendi, Tosyalı âlim, Mısır Kadısı, Nişancı Celâl - zâde Mustafa Bey'in kardeşi, 234, 235.
Cemâlüddin Aksarayî, Fahreddin Râzî (b. bk.) ahfadından âlim, 76.
Cemâlüddin Mehmed Taî, 30n$_1$.
Cenabî, Emir, müderris, 180n$_1$.
Cevdet Paşa, 12n$_2$, 265.
Cinci Hoca Hüseyin Efendi, Sultan İbrahim'in îtibâri hocası, 146, 157.

Ç

Çandarlı Kara Halil, ilk kazasker; bk. Halil Hayreddin Paşa, 151.
Çelebi Efendi, mevlevî şeyhi, 179.

D

Davud Kayseri (Şerefüddin Davud b. Mahmud b. Mehmed), İznik'te Orhan Gazi tarafından kurulan ilk medreseye tayin edilen ilk müderris, 1, 76, 227-229.
Davud Paşa, 10.
Derviş, kadı, 113.
Derviş Efendi, müderris, 69.
Derviş Mehmed Efendi, müderris, Sunullah Efendi (b. bk.) nin oğlu, 72.
Derviş Paşa, veziriâzam, 188.
D'ohsson, 101, 154, 177n2, 264,
Dökmeci - zâde, Kazasker, 65.

E

Ebî Bekr b. Ahmed Beyhakî, muhaddis, 42n$_1$.
Ebi'l - Berekât Hafizü'ddin Nesefî, İmam, 173n$_2$.
Ebi'l - Hüseyin b. Muhammed el - Kudurî, Bağdadlı İmam, 173 n$_5$.
Ebû Abdullah Ensârî; bk. Pîr-i Herat, 175.
Ebû'l - Beka Eyüp, Kefeli âlim, 236.
Ebû Bekir Ağa, Çavuşbaşı, 193n$_3$.
Ebû Bekr b. Mehmed Şaşi, fakih, *hilâf* ilminin kurucusu, 40n$_2$.
Ebû Bekr-i Dımışkî, 6n$_1$.
Ebû Bekir Efendi, müderris, 59.
Ebû Bekr-i Râzî, büyük Hanefi imamı, 28n$_1$.
Ebû Eyyub Ensârî, Halid b. Zeyd, 134.
Ebu'l-Hayr Ahmed Efendi, Damad zâde, şeyhulislâm, 197, 204.
Ebu'l - Hayr Efendi, Şerif - zâde, nakîbü'l-eşraf, 166n$_2$.
Ebu Hüseyin Müslim, Nişapurlu âlim, 29n$_2$.
Ebu İshak Kâzerûnî, Kâzerûniye tarikatının kurucusu, 165n$_1$.
Ebû'l-Meyamin Mustafa Efendi, şeyhulislâm, müderris, 56n$_1$, 66, 188, 203.
Ebû Said Efendi, Esad Efendi - zâde, şeyhulislâm, 188, 192n$_2$.

Ebû Said Hâdîmî, Konya'nın Hâdim kasabasından âlim, 238.
Ebussuud (Mehmed) Efendi, İmâdî, şeyhulislâm, âlim, 34, 45, 65, 72, 74, $135n_2$, 149, 153, 176, 177, 178, 179, $195n_1$, 197, 202, 234, 235.
Ebû Yusuf, İmam, İmam-i Âzam'ın talebesi, $22n_1$, $28n_1$.
Ebû Zeyd Debbusî, Hanefî imamı, $28n_1$.
Efdalüddin Hunci, Fahr-i Râzî mektebi (b. bk.) ne mensup âlim, 76.
Efdal - zâde, şeyhulislâm, 176.
Efdal - zâde Hamîdüddin Efendi, müderris, 79.
Eflâtun, $24n_1$.
Ehlî, Tabib - oğlu, ulemadan, 68, 69.
Ekmelüddin (Mehmed b. Mahmud-ı Babertî), Bayburtlu şeyh, $25n_1$, 29.
Emin Efendi, Şehrî hafiz, Sultan Abdülmecid'in hocası, $146n_2$.
Emin Kösesi Molla Yahya b. Nureddin, 35.
Emir Sultan, $164n_2$.
Emrullah Efendi, âlim, Kınalı - zâde Ali Efendi (b. bk.) nin babası, 234.
Esad, Rumeli Kazaskeri, $125n_2$.
Esad Efendi, 17.
Esad Efendi, şeyhulislâm, 188, 268.
Esad Efendi, Ankaravî, Anadolu Kazaskeri, 275.
Esad Efendi, Hoca, Yanyalı âlim, 237.
Esîrüddin Ebherî, *heyet* âlimi, 30, $31n_1$.
Eş'arî, Ebü'l-Hasan, Şâfiî mezhebinin Basralı kelâmcısı, $24n_1$.
Eşref Şaban, Melik, Mısır Türk Memlük Sultanı, 163.
Evliya Çelebi, 17, 133.

F

Fahreddin Acemî, şeyhulislâm, $175n_2$.
Fahreddin Ebû Abdullah Ömer, Reyli, şeyhulislâm ve âllâme, 75.
Fahreddin Efendi, İsrafil - zâde, müderris, 64.
Fahrülislâm Pejdevî, Hanefi imamı, $28n_1$, 175.
Fahreddin Râzî, Şeyhu'l-ulemâ, İmam, $24n_1$, 75 - 77.
Faik Efendi, 222.
Fârâbî, büyük İslâm filozofu, $24n_1$.
Fatih Sultan Mehmed; bk. Mehmed II. 2, $6n_2$, $8n_2$, 9, 10, 20, $24n_1$, 25, 26, 31, 33, 36, 55, 56, 68, 70, 74, 79, 81, 85, 88, 114, $133n_2$, 135, 145, 147, 148, 157, 165, 175, 176, 229 - 241, 249.
Fatımatü'z - Zehra, Hazreti Fatıma, 161.
Fazıl Mustafa Paşa, Köprülü - zâde, vezir-i âzam, 147.
Ferferyüs, Yunan filozofu, $31n_1$,
Ferhad, Mürsel - oğlu, Silistreli, 172.
Ferhad Ağa, mirahur, $46n_1$.
Fethullah Efendi, Seyyid, şeyhulislâm, Erzurumlu Feyzullah Efendi'nin oğlu, 73, 210, 211, 226.
Feyzullah Efendi, Seyyid, Erzurumlu, şeyhulislâm, nakîbü'l- eşrâf, II. Mustafa'nın hocası, 73, 146, 147, 148, 167, 197, 210, 211, 223, 225, $254n_1$.
Feyzullah Efendi, Anadolu Kazaskeri, 182.
Feyzullah Efendi, müderris, 61.
Feyzullah Efendi, Eflâni Kadısı, 107.

G

Gazâlî, Huccetü'l-İslâm Ebî Hâmid Mehmed b. Mehmed, İmam, büyük *kelâm* âlimi, $24n_1$, 25, 76, 230.
Gazanfer Ağa, 63.
Gedik Ahmed Paşa, vezir-i âzam, 231.
Gevher Melekşah Sultan, II. Bayezid'in kızı ve Dukkakin - oğlu Mehmed Paşa (b. bk.) nın zevcesi, 74.
Gıyâsüddin Keyhüsrev III, Anadolu Selçuklu hükümdarı, $76n_1$.

H

Hacı Arif Efendi, Kethüda-zâde, 219. 220.
Hacı Hamza, kassam, $125n_1$.
Hacı Murad, $125n_1$.
Hâfız Ebi'l-Hüseyin Müslim, İmam, muhaddis, $42n_1$.
Hâfız Mehmed, Anadolu Kazaskeri, $105n_2$.
Hâfızüddin Ömer Nesefî, *fıkıh* âlimi, $65n_1$, 232.
Halid, *fetva*'larda erkekler için kullanılan muhayyel ad, 201.
Halid b. Zeyd, Mihmandâr-i Peygamberî; bk. Ebû Eyyub Ensârî, $170n_4$.
Halid Ziya Uşaklıgil, 220, 222.
Halil Efendi, müderris, 59.
Halil Hamid Paşa, vezir-i âzam, 223.
Halil Paşa, Çandarlı - zâde, vezir-i âzam, 83.
Halil Hayreddin Paşa, Çandarlı, bk. Çandarlı Kara Halil, 83.
Halil Paşa, sadrazam, kaptan-ı derya, 188.
Halîmî Çelebi, Kastamonulu, Yavuz'un hocası, 145.
Hamdi, Kâzasker Sadık Efendi (b. bk.) nin oğlu, $263n_1$.
Hamdullah, Amasyalı Şeyh, II. Bayezid'in hocası, 145.
Hâmid Efendi, şeyhulislâm, 197.
Hâmid Efendi, Rumeli Kazaskeri, 46, 64.
Hâmid Efendi, Lâlî - zâde, 117.
Hamza Nureddin, Zamirî, müderris, 68.
Harunü'r-Reşid, Abbasî Halifesi, 163.
Hasan, İmam, Hazreti Ali'nin büyük oğlu, 161, 162, 172.
Hasan, Samsunlu, Fatih'in hocası, 145.
Hasan, *belâgat* âlimi, Şemseddin Fenâri oğlu, 21.
Hasan, kadı 242 (Rumeliden).
Hasan, kadı, 242 (Hamideliden).
Hasan Efendi, Çendik müderrisi, 183.
Hasan Efendi, Nevşehirli, kadı, $131n_5$.
Hasan Fehmi Efendi, hattat, Sultan Abdülaziz'in hocası, $88n_1$, $146n_2$, 148.
Hasan Paşa, Yemişçi, sadrazam, $181n_5$.
Hasan Refet Efendi, müderris, $213n_1$.
Haşim b. Abdi Menaf, Hazreti Peygamber'in büyük dedesi, 162.
Hatice, *fetva*'larda kadın için kullanılan muhayyel ad, 201.
Hatice binti Murad, $124n_1$.
Hatib Dımışkî, İbn Ömer Osman, İbn Hâcib, *belâgat* âlimi, $26n_3$.
Hatib - zâde (Tâcüddin), ulemadan, 76, 229, 232.
Hayâlî Şemseddin, ulemadan, $76n_2$.
Hayatî Mehmed Efendi, şeyhulislâm, $193n_3$.
Hayrettin, kadı, $119n_2$.
Hayreddin, kadı, 242.
Hayreddin, Fatih Sultan Mehmed'in hocası, $76n_2$, 145.
Hayreddin Efendi, Dadaylı, Kânûnî'nin hocası, 47, 146, 148, 235.
Hayreddin Hızır, Atufî, Merzifonlu âlim, 233.
Hayreddin Paşa, sadrazam, 222.
Hayri b. Avni el - Ürgübi, şeyhulislâm, 203.
Hayri Efendi (Bey), şeyhulislâm, 263, 267.
Hazret-i İsa, $178n_3$.
Hazret-i Muhammed (Peygamberimiz), 161, 162, $170n_4$, 172, $178n_3$.
Hezarfen Hüseyin Efendi, 148, 152.
Hind, *fetva*'larda kadınlar için kullanılan muhayyel ad, 201. 202.
Hıbrî Ali Efendi, Kütahyalı âlim, 236.
Hızır, $127n_1$.
Hızır Bey, ilk İstanbul Kadısı, "İlim dağarcığı" adı ile maruftur, 76, $133n_2$, 176, 229, 230.
Hoca Efendi, Şeyhulislâm Mes'ud Efendi (b. bk.) nin babası, 225.

Hoca - zâde (Muslihüddin Mustafa), "Akl-ı selim" unvanı ile maruf Bursalı âlim, müderris, Fatih'in hocası, 5, 21, 24n₁, 67, 76n₂, 145, 230, 233.
Hüsameddin Efendi, şeyhulislâm, 195.
Hüsameddin Efendi, Tikveş Kadısı, 95n₂.
Hüsameddin Kâtî, âlim, 31.
Hüsâmeddin Râzî, Fahr-i Râzî mektebi (b. bk.) ne mensup meşhur âlim, 76.
Hüsam - zâde, müderris, 180n₁.
Hüseyin, İmam, Hazret-i Ali'nin küçük oğlu, 161, 162, 169.
Hüseyin Ağa, hadım ağası, 210.
Hüseyin b. Mes'ud Begavî, Şafii İmamı, 29n₁, 41n₁.
Hüseyin Efendi, müderris, 60.
Hüseyin-i Ahlati, Şeyh, sofi, 228.
Hüseyin Efendi, Ahî - zâde, şeyhulislâm, 107, 223, 224.

İ

İbn Arabşah, müverrih, 235.
İbn Hacer-i Askalanî, *akaid* ve tarih alimi, 23.
İbn Hâcib *fıkıh* ve *belâgat* alimi; bk. İbn Ömer Osman, 21, 22, 28, 30n₁.
İbn Hişam Şeyh Ebî Muhammed Abdullah, 30n₁.
İbn Kemal (Ahmed Şemseddin); bk. Müfti's-sakaleyn, felsefeci, tarihçi, şeyhulislâm, 21, 24n₁, 30, 67, 68, 149n₁, 176, 177, 178n₂, 232 - 235.
İbn Melek, *fıkıh* âlimi; bk. İzzüddin Abdüllâtif, 22, 65, 229.
İbn Mübarek, *hadis* âlimi, 23.
İbn Mutahhar Hillî, Şiî âlim, 25n₁.
İbn Ömer Osman; bk. İbn Hâcib, Hatip Dımışkî 30n₁.
İbn Rüşd, Endülüslü âlim, filozof, 24n₁, 230.
İbn Sââtî, İmam; bk. Muzafferüddin Ahmed b. Ali Bağdâdî, 173n₄, 229.
İbn Sînâ, büyük İslâm filozofu, 24n₁, 230, 237.
İbn Temcid, Fatih'in hocası, 145.
İbnü'l-Esir, *hadis* alimi, 23.
İbn Vefâ, Şeyh, 231.
İbrahim, Osmanlı Pâdişahı, 146.
İbrahim, Seyyid, Karahisarlı, şeyhulislâm, nakibü'l-eşrâf, 167.
İbrahim, İvaz - zâde, şeyhulislâm, 204.
İbrahim, Halebî, *fıkıh* âlimi, 22, 115n₁, 173.
İbrahim, suvari kassamı, 122n₂.
İbrahim, Bergamalı âlim, 236.
İbrahim Efendi, III. Murad'ın hocası, 146.
İbrahim Efendi, kadı, 89n₄.
İbrahim Efendi, Kemal Efendi - zâde, Rumeli Kazaskeri, 275.
İbrahim Paşa, Çandarlı - zâde, vezir-i âzam, 10, 68, 83.
İbrahim Paşa, Makbul, sadrazam, 68, 149n₁.
İbrahim Paşa, Nevşehirli, Damad, sadrazam, 216n₁, 236, 237.
İdris Bitlisî, müverrih, Arap ve Acem Kazaskeri, 152.
İlyas b. Abdullah, yeniçeri, 164.
İmadüddin b. Abdullah, Bağdadlı âlim, 20n₂.
İmam-ı Âzam (Ebû Hanife), 22n₁, 28n₁, 30n₁, 230.
İmam - zâde, müderris, 180n₁.
İnciciyan, seyyah, 133n₂.
İpşir Mustafa Paşa, sadrazam, 188.
İsamüddin Efendi; bk. Taşköprülü - zâde, 42.
İsfahânî, *kelâm* âlimi; bk. Şemseddin Mahmud b. Ebi'l-Kâsım, 15, 21, 26.
İshak Efendi, müderris, 58n₃.
İshak Efendi, Üsküplü müderris, 64.
İskender b. Abdullah, yeniçeri, 164n₁.
İsmail Asım Efendi, Şeyhulislâm, 191.
İsmail Ataullah Efendi, müderris, 281.
İsmail Efendi, şeyhulislâm, 193n₂, 196.
İsmail Efendi, Gelenbevî, âlim, 238, 239.

İsmail Paşa, Bağdadlı, $1n_1$.
İsmet Efendi, Anadolu Kazaskeri, 160.
İvaz Efendi, müderris, 61.
İyaz, Kadı, 40.
İzârî Çelebi, müderris, 9.
İzzeddin Abdüllâtif, âlim; bk. İbn Melek, 229.
İzzeddin İbrahim, Zencanlı Şeyh, $30n_1$.
İzzeddin Keykâvus II, Anadolu Selçuklu hükümdarı, $76n_1$.
İzzeddin Râzi, Fahr-ı Râzî mektebi (b. bk.) ne mensup meşhur âlim, 76.
İzzet Mehmed Paşa, Safranbolu'lu, sadrazam, $48n_1$.

J

Jüstinyen, Bizans İmparatoru, 6.

K

Kadı Burhaneddin Ahmed, Sivas hükümdarı, Fahr-i Râzî mektebî (b. bk.) ne mensup âlim, $28n_2$, 76.
Kadı - zâde-i Rûmî, riyaziye ve felsefe alimi, 20, 21, 31, 67, $76n_2$, 229, 231, 233.
Kadri, kadı, 243.
Kadri Efendi (Çelebi), Anadolu Kazaskeri, 64, $119n_1$.
Kafiyeci, Bergamalı nahiv âlimi; bk. Muhiddin b. Mehmed b. Süleyman, 30.
Kâmil Paşa, sadrazam, $214n_1$.
Kanuni Sultan Süleyman, 29, 33, 34, $45n_1$, 46, 47, 56, 58, 69, 107, 112, 128, 130, 146, 148, 149, $155n_6$, $173n_6$, 176, $177n_2$, $178n_3$, 234-236, 262, 273.
Karaman Şeyhi, Mevlevî, 212.
Kara Mustafa Paşa, Merzifonî, sadrazam, $189n_2$.
Kasım, şehzade, IV. Murad'ın kardeşi, 223.
Kasım, Hatip, II. Bayezid'in hocası, 145.
Kasım, Kadı - zâde, riyaziye âlimi, $76n_2$.
Kasım Çelebi, müderris, 9.
Kâşî (Gıyâsüddin Cemşid b. Mesud b. Mahmud). riyâziye ve heyet âlimi, 31.
Kâtip Çelebi, 21, $31n_3$, 224, 234, 249, 250.
Keçeci - zâde Salih Molla, 256.
Kemal Paşa, İbn Kemal (b.bk) in dedesi, 233.
Kemalüddin (Abdürrezzak-ı) Kâşî (Kâşânî), Sadrüddîn-i Konevi (b.bk.) nin halifelerinden, 1, 228.
Kemalüddin Hasan (el-Farsî), hesap âlimi, 20.
Kenan Paşa, vezir, 210.
Keşşaf, büyük müfessir; bk. Zemahşerî, 19.
Kılıç Arslan IV, Anadolu Selçuklu hükümdarı, $76n_1$.
Kıvâmüddin, Kadı - zâde, müderris, 9.
Koca Ragıb Paşa, sadrazam, 239.
Koca Yusuf Paşa, sadrazam, $52n_3$, 356.
Koçi Bey, 156, 247, 248.
Korkud, şehzade, II. Bayezid'in oğlu, 8.
Köprülü Mehmed Paşa, sadrazam, 187, 225.
Kösem Sultan, 223.
Kudsi Efendi, 217, 218.
Kudurî, Hanefi fıkıhçısı, $115n_1$,
Kutbü'd-dîn Mahmud-i Şîrâzî, âlim, $25n_1$.
Kutbüddin Mehmed, âlim, riyâziyeci Kadı - zâde-i Rûmî (b. bk.) nin torunu, 76 n_2, 233.
Kutbüddin Mehmed Râzî, $26n_2$.
Kuyucu Murad Paşa, vezir-i âzam, 188, 252.

L

Lütfî, Tokatlı, müderris, 9.
Lütfullah Çelebi, müderris, 73.
Lütfullah Efendi, müderris, 57.

M

Mahmud I, pâdişah, 52, 146n_3, 170n_5, 180, 184, 187, 204n_1, 238, 254.
Mahmud II, pâdişah, 168n_1, 171, 194n_2, 208, 209n_1, 212, 218 - 220, 277n_2, 283.
Mahmud, Seyyid, nakîbü'l-eşrâf, 165, 166n_1.
Mahmud b. Ömer Çağmînî, *heyet* âlimi, 31.
Mahmud b. Sadrü'ş - Şeria Ubeydullah, Burhânü' ş - Şeria, 29n_7, 30, 173n_3.
Mahmud Paşa, vezir-i âzam, 5, 7, 10 231.
Mahmud Şirâzî, allâme, Fahr-i Râzî mektebi (b. bk.) ne mensup, 76.
Malik b. Enes, İmam, muhaddis, 42n_1.
Mâtüridî, Ebû Mansûr, "İmâm-ı Mütekellimin" unvanı ile maruf bübüyük Hanefî kelâmcısı, 24n_1.
Mecdüddîn Abdullah Mûsulî, fâkih, 173n_1.
Mehmed I, Çelebi, pâdişah, 145, 164n_2.
Mehmed II, pâdişah; bk. Fatih Sultan Mehmed, 2, 3, 5.
Mehmed III, pâdişah, 47, 66, 73, 105, 146 - 148, 180, 243, 262, 182, 188, 189n_2, 191n_2, 206n_4, 215, 224.
Mehmed, II. Bayezid'in Şehzadesi, 235n_1.
Mehmed, Uluğ Bey (b. bk.) in Doğancısı, Ali Kuşçu (b. bk.) nun babası.
Mehmed, Mevlâna, Anadolu Kazaskeri, 122n_1.
Mehmed, Hoca - zâde, II. Mustafa'nın yazı hocası, 146 n_3.
Mehmed, Fatih'in hocası, 148.
Mehmed, Yavaşca, kadı, 122.
Mehmed, ulemadan, 122n_2.
Mehmed, şeyhulislâm 58n_2.
Mehmed, müderris, 63.
Mehmed, Çivi - zâde, müderris, 64.
Mehmed, (mütegallibeden) 127n_1.
Mehmed Âbidin, Surre Emini - zâde, Seyyid, şeyhulislâm, nakîbü'l - eşraf, 167.
Mehmed Akkirmânî, âlim, Mekke Kadısı, 238.
Mehmed Ârif (Efendi), Dürrî - zâde, şeyhulislâm, nakîbü'l-eşraf, 167, 256n_1, 257, 259n_1.
Mehmed Ataullah (Efendi), Dürrî - zâde, Seyyid, şeyhulislâm, nakîbü'l-eşraf, 167, 197, 223.
Mehmed Ataullah Efendi, Mollacık - zâde, Anadolu Kazaskeri, 185.
Mehmed b. Abdullah, 53.
Mehmed b. Armağan, Molla Yeğen, 76.
Mehmed b. Kılavun, Mısır'da Memlûk Sultanı, 26.
Mehmed b. Mustafa, Balıkesirli Hacı Hasan - zade, Anadolu Kazaskeri, İstanbul Kadısı, 152.
Mehmed b. Osman, 276n_1.
Mehmed b. Velî, İzmirli âlim, 238.
Mehmed Cezerî, 165.
Mehmed Çelebi, Şeyhulislâm Ebussuud Efendi (b. bk.) nin oğlu, 72.
Mehmed Çelebi, Arap Defterdarı, 130.
Mehmed Efendi, Ankaralı, şeyhulislâm, 197.
Mehmed Efendi, Muhyiddin, Bostan - zâde, şeyhulislâm, Rumeli Kazaskeri, 47, 65, 69, 178, 192n_3, 195, 196n_1.
Mehmed Efendi, Çivi - zâde, şeyhulislâm, 187, 195.
Mehmed Efendi, Debbağ - zâde, şeyhulislâm, 116n_1, 197.
Mehmed Efendi, Dürrî, şeyhulislâm, 184, 204.
Mehmed Efendi, Hayati - zâde, müderris, 37n_1.
Mehmed Efendi, Hoca - zâde, şeyhulislâm, 179n_5.

Mehmed Efendi, Seyyid, Malûl - zâde, nakîbü'l-eşraf, 167.
Mehmed Efendi, Mekkî - zâde, Şeyhulislâm, 194.
Mehmed Efendi, Şeyh, Mirza - zâde, şeyhulislâm, kazasker, 119n_5, 191n_2, 204.
Mehmed Efendi, İmam, şeyhulislâm, 120, 121.
Mehmed Efendi, Mirim Kösesi, Anadolu Kazaskeri, 65.
Mehmed Efendi, Abdürrahim - zâde, Anadolu Kazaskeri, 102n_2.
Mehmed Efendi, Şeyh - zâde, Anadolu Kazaskeri, 184.
Mehmed Efendi, Anadolu Kazaskeri, 123.
Mehmed Efendi, Seyyid, II. Mustafa'nın hocası, 146.
Mehmed Efendi, Vânî, IV. Mehmed'in hocası, 146.
Mehmed Efendi, Kadı - zâde, İstanbul Kadısı, 102n_1.
Mehmed Efendi, Sinan - zâde, İstanbul Kadısı, 139 n_2.
Mehmed Efendi, Nâli Kaymı, Medine Kadısı, 184.
Mehmed Efendi, Şeyh, İsmail Efendizâde, Şam Kadısı, 184.
Mehmed Efendi, müderris, 56n_2.
Mehmed Efendi, Şeyh, müderris, 59.
Mehmed Efendi, müderris, 59.
Mehmed Efendi, müderris, 59.
Mehmed Efendi, müderris, 60.
Mehmed Efendi, Muharrem - zâde, müderris, 59.
Mehmed Efendi, müderris, 183.
Mehmed Efendi, Peri Peyker müderrisi, 183.
Mehmed Efendi, Altıparmak, âlim, 236.
Mehmed Efendi, Saçaklı - zâde, Maraşlı âlim, 237.
Mehmed Efendi, Müftü - zâde, "ayaklı kütüphâne" namı ile mâruf âlim, 239.
Mehmed Efendi, Palabıyık, âlim, 239.
Mehmed Efendi, Sarı yazıcı, 147n_1.
Mehmed Emin, Hayatî - zâde, kadı, reisü'l-etibba, 184.
Mehmed Emin Efendi, Halep Kadısı, 90n_1.
Mehmed Emin Efendi, Mevlâna, Feyyum Kadısı, 91n_3, 95n_3.
Mehmed Emin Efendi, Üsküdarlı âlim, 237.
Mehmed Emin Efendi, Anadolu Kazaskeri, 255n_2.
Mehmed Emin Efendi, Midillili müderris, 281.
Mehmed Esad Efendi, İmam - zâde, İstanbul Kadısı, 110n_2.
Mehmed Husrev b. Feramerz b. Ali, Yozgadlı fakih, şeyhulislâm, bk. Molla Husrev, 230.
Mehmed Kâmil Efendi, Salih-zâde, şeyhulislâm, 204, 255, 256n_1.
Mehmed Meğuşi, Şeyh, Tunuslu, 40.
Mehmed Necib, Feyyum Kadısı, 95n_3.
Mehmed Nuri Bey, Saygılı, 88n_1.
Mehmed Nuri Efendi, İstanbullu, müderris, 186.
Mehmed Paşa, Boynu Eğri, sadrazam, 224.
Mehmed Paşa, Dukakin - oğlu, 74.
Mehmed Paşa, Sadaret kaymakamı, 51.
Mehmed Refik Efendi, şeyhulislâm, 195.
Mehmed Reşad, Pâdişah, 219, 220.
Mehmed Reşid Paşa, Gürcü, Sadrazam, 189.
Mehmed Said, Mirzâ - zâde, Seyyid, şeyhulislâm, nakîbü'l - eşrâf, 167.
Mehmed Said, Rumeli Kazaskeri, 90.
Mehmed Said, Hafız, Feyyum Kadısı, 91n_3, 95n_3.
Mehmed Semerkandî, Şemseddin, hendese âlimi, 20.
Mehmed Şah Efendi, Fenârî - zâde, Arap ve Acem Kazaskeri, 152.
Mehmed Şerif, Seyyid, Şerif - zâde, şeyhulislâm, nakîbü'l-eşrâf, 167.

Mehmed Şeyhî Efendi, müderris, 59.
Mehmed Şükrü Efendi, Seyyid, Mardinli, Adliye müfettişi, 270.
Mehmed Vasfî, II. Mahmud'un yazı hocası, 146n_3.
Mehmed Zeki (Pakalın). 218.
Mehmed Zeynelâbidîn Efendi, Seyyid, Rumeli Kazaskeri, 184.
Melek Ahmed Paşa, sadrazam, 191n_2.
Melik Zahir Ferec, Mısır Memlûk Sultanı, 228.
Memik - zâde, kazasker, 157.
Memun, Abbasi Halifesi, 163.
Mes'ud Efendi, Hoca - zâde, şeyhulislâm, 195n_1, 223 - 225.
Mevlânâ Ayas, Fatih'in hocası, 76n_2, 145.
Mevlânâ Celâlüddin Rûmî, 35.
Mevlânâ Kıvamüddin, 78.
Mevlânâ Nuh, müderris, 105n_2.
Mirim Çelebi, riyaziyeci ve felsefeci, 21, 67.
Mirim Çelebi Mahmud, hattat, II. Bayezid'in hocası, 145
Mirza (Mustafa) Efendi, Şeyhulislâm, 51, 204.
Molla Alâüddin yetim, 40.
Molla Arap, müftü, 176.
Molla Cami, 30.
Molla Fenârî, Fahr-i Râzî mektebi (b. bk.) mensubu meşhur âlim; bk. Şemsüddin Mehmed (Fenârî) b. Hamza, 21, 23n_2, 31, 64, 67, 71, 76, 165, 176n_3, 228.
Molla Gürânî, Fatih'in hocası, müftü; bk. Şemsüddin Ahmed, 145, 175.
Molla Hüsrev, Yozgadlı fâkih, İstanbul Kadı ve Müftüsü; bk. Mehmed Husrev b. Feramerz b. Ali, 21, 22, 133n_2, 176, 229.
Molla İzarî, âlim, 232.
Molla Kabız, 178n_3.
Molla Lütfi, Tokatlı âlim, 165n5, 231 - 233.
Müeyyed - zâde (Abdurrahman Efendi), Amasyalı alim, şeyhulislâm, Rumeli Kazaskeri, 67, 68, 232, 233, 235.
Müftü Ahmed Paşa, 76n_2.
Müfti's - Sakaleyn, İbn Kemal (b. bk.) ın unvanı, 233.
Mürteza Efendi, Seyyid, Edirne Kadısı, Anadolu Kazaskeri, şeyhulislâm, 52, 184.
Muarrif - zâde, Balıkesirli âlim, II. Bayezid'in hocası, 76n_2, 145, 229.
el - Muhtar, Hanefî fukahasından, 115n_1.
Muhyiddin-i Arabî, Şeyh, 1, 228, 229.
Muhyiddin, Kadı, 131n_3.
Muhyiddin, kadı, 242.
Muhyiddin, kadı, 242.
Muhyiddin, kadı, 243.
Muhyiddin, kadı, 243.
Muhyiddin, Manisa Çelebisi, müderris, 8n_2.
Muhyiddin Mehmed Efendi, Çivi - zâde, şeyhulislâm, 95n_5, 177n_2.
Muhyiddin Efendi (Çelebi), Fenârî - zâde, Rumeli Kazaskeri, 40, 64, 68.
Muhyiddin Mehmed, Hatip - zâde, Fatih'in hocası, 145.
Muhyiddin b. Mehmed b. Süleyman, bk. Kâfiyeci, 30n_1.
Muhyiddin Efendi, Damad, Anadolu Kazaskeri, 105.
Muhyiddin Efendi, müderris, 69.
Muhyiddin Efendi, tabib, 35.
Muhyiddin Fenârî, İstanbul kadısı, 142n_1.
Muhyiddin Mehmed, Hatip- zâde, âlim 175.
Muhyiddin Mehmed Efendi, Çivi -' zâde; Anadolu Kazaskeri, 45n_1.
Muhammed Ataullahü'l - Hüseynî, Esseyid, nakîbü'l-eşrâf, 168n_2.
Muhammed Muhterem b. Seyyid Taceddin Ali. Seyyid, nakîbü'l - eşrâf, 171.

Muharrem Efendi, Seyyid, Taşkentli, nakibü'l-eşrâf, 166.
Murad I (Hüdâvendigâr), pâdişah, 151, $164n_1$, $175n_3$.
Murad II, pâdişah, 2, 29, 165, $235n_1$.
Murad III, pâdişah, 16, $46n_1$, 65, 70, 73, 146, $147n_5$, 179, 188, 241.
Murad IV, pâdişah, 107, $146n_3$, $206n_4$, 223, 224, 247, 252.
Murad V, pâdişah, $214n_1$.
Murad Paşa, Kara, sadrazam, 210.
Murtaza Efendi, Seyyid, Erzurumlu Feyzullah Efendi (b. bk.) nin oğlu, şeyhülislâm, 254.
Musa Paşa, 229.
Musannifek, (Alâüddin Ali Bistâmî), müderris, $6n_3$.
Muslihüddin İbn Vefa, Şeyh, 233.
Muslihüddin Efendi, Niksarlı, İstanbul Kadısı, $139n_1$.
Muslihüddin Kastalânî, Rümeli Kazaskeri, $76n_2$, 151, 229.
Muslihüddin Mustafa b. Mehmed, Mimarzade, 35.
Muslihüddin Mustafa Efendi, Taşköprülü - zâde (b. bk.) nin babası, Yavuz Selim'in hocası, 234.
Mustafa; bk. Hazret-i Peygamber, Muhammed 112, 116.
Mustafa I. Pâdişah, $181n_4$.
Mustafa II, pâdişah, 121, 146, 148, 158, 210, 211, 225, $254n_1$.
Mustafa III, pâdişah, $146n_3$, $170n_5$, 192, $215n_2$, 216 - 218.
Mustafa IV. pâdişah, 171.
Mustafa, Anadolu Kazaskeri, $121n_1$.
Mustafa, (mirascı) $124n_1$.
Mustafa Ağa, Dârüssaade ağası, $147n_1$.
Mustafa Âsım Efendi, 222.
Mustafa Âşir Efendi, şeyhulislâm, 260.
Mustafa b. Mehmed, Fetva emini, $196n_1$.
Mustafa Efendi, Bâlî - zâde, şeyhulislâm, 187, 197.
Mustafa Efendi, Bolvî, şeyhulislâm, 275.
Mustafa Efendi, Seyyid Feyzullah Efendi (b. bk.) zâde, şeyhulislâm, 187.
Mustafa Efendi, Dürrî - zâde, şeyhulislâm, $192n_3$, 193.
Mustafa Efendi, Hamîdî - zâde, şeyhulislâm, Anadolu Kazaskeri, 255 - 257.
Mustafa Efendi, Aydınlı, I. Ahmed'in hocası, 146, 224.
Mustafa Efendi, Dıhkî, İstanbul Kadısı, $102n_2$.
Mustafa Efendi, İstanbul kadısı, 182.
Mustafa Efendi, Mimar - zâde, Bursa Kadısı, $155n_4$.
Mustafa Efendi, Hayâtî - zâde, Mekke Kadısı, 184.
Mustafa Efendi, kadı, 90.
Mustafa Efendi, Sarı Muid, kadı, $97n_5$.
Mustafa Efendi, Mostarlı alim, 236.
Mustafa Efendi, Vahyî - zâde, kassam, $121n_1$.
Mustafa Rakım, II. Mahmud'un yazı hocası, $146n_3$.
Mustafa Sürûrî Efendi, nâib, $142n_1$.
Mustafa Şevkî Efendi, Vodinalı, Fatih Camiinde dersiâm, $88n_1$.
Muzafferüddin Ahmed (b. Ali Bağdâdî); bk. İbn Sââtî, $173n_4$, 229.
Müslim, muhaddis, 19.

N

Nâsır b. Abdüsseyyid Matrizî, İmam, $30n_1$.
Nâsırüddin Tûsî, Şiî mezhebine mensup büyük İslâm heyetçici, 25, $27n_5$, 76.
Nasuh Paşa, vezîr-i âzam, $179n_5$, 180.
Nasuh, Mevlâna, Eflânî Kadısı, $113n_4$, 114.
Nazîr İbrahim Efendi, âlim, $235n_1$, 238.
Necati, şair, $235n_1$.
Necmeddin Ebû Hafs Ömer b. Muhammed Nesefî, *akaid* âlimi, 23.

Necmeddin Ömer Kâtibî, Kazvinli mantık âlimi, $27n_6$.
Nefes - zâde Efendi, müderris, 66.
Neşrî, Osmanlı tarihçisi, 84.
Nevâlî Efendi, III. Mehmed'in hocası, 73, 146.
Nev'î Efendi, şehzadeler hocası, $147n_3$.
Nev'î - zâde Atayî, 234.
Nizâmülmülk, $235n_1$.
Numan Efendi, kadı, $116n_3$.
Numan Efendi, müderris, 60.

O

Oklidis, 31.
Orhan Bey (Gâzi-Sultan), Osmanlı hükümdarı, 1, 2, $83n_2$, 164, 227, 228.
Oruç Bey, Osmanlı tarihçisi, 84.
Osman II, pâdişah, 146, $181n_4$, $215n_2$.
Osman III, pâdişah, 146, $215n_2$.
Osman, Hafız, Hattat, II. Mustafa'nın yazı hocası, $146n_3$.
Osman, kadı, 90.
Osman Bey, Sultan - zâde, II. Bayezid'in torunu, müderris, 74.
Osman Gazi, $151n_1$, 215.
Osman Çelebi, Esseyyid, nakîbü'l-eşrâf kaymakamı, $168n_1$.
Osman Efendi, Hoca - zâde, Anadolu Kazaskeri, $102n_2$.
Osman Efendi, Giresunlu, şeyhulislâm kavuklusu, $207n_3$.

Ö

Öküz Mehmed Paşa, sadrazam, 188.
Ömer, Akşehirli, Sultan Abdülmecid'in hocası, $146n_3$.
Ömer Ağa, odabaşı, $58n_3$.
Ömer Efendi, Bodrûmî, şeyhulislâm, 214.
Ömer Efendi, Amasyalı, II. Osman'ın hocası, 146, $181n_4$.
Ömer Efendi, reisülküttap, 193, 194.
Ömer Efendi, müderris, 59.
Ömer Efendi, Kastamonulu, 218.
Özdemir - oğlu Osman Paşa, sadrazam, $177n_2$, 181, 187.

P

Perviz Efendi, müderris, 68.
Pîr Ahmed Efendi, Galata kadısı, $89n_4$.
Pîr-i Herat; bk. Ebû Abdullah Ensârî, 174.

R

Rabia, *fetva*'larda kadın için kullanılan muhayyel adlardan, 201.
Rahmetullah Efendi, İstanbul Kadısı, $106n_1$, $139n_2$.
Râşid (Efendi), müverrih, 49, 50, $65n_3$.
Rauf Paşa, Koca, başvekil, 212.
Raziyyüddîn Hasan (b. Mehmed) Sagânî, İmam, $28n_3$, $41n_2$, 229.
Recep Paşa, Topal, vezir-i âzam, 223.
Riko, İngiliz elçiliği kâtibi, 172.
Rıdvan Efendi, müderris, 61.
Ruhiddin Efendi, Bursa Kadısı, 225.
Rüstem Paşa, sadrazam, 61, 130.

S

Sadeddin Efendi, Hoca, şeyhulislâm, III. Murad ve III. Mehmed'in hocası, müverrih, 73, 146 - 148, 181.
Sadık Efendi, Kethüda - zâde, kazasker, $263n_1$.
Sâdeddin Teftâzânî (Sâdeddin Mes'ud b. Ömer Teftâzânî), *belâgat* ve *fıkıh* âlimi, 21 - 23, 26, $27n_4$, 28, 41, 77.
Sâdi - zâde, İstanbul kadısı, $106n_1$.
Sadık Efendi, şeyhulislâm, 73.
Sadrüddîn Konevî, Şeyh, Fahr-i Râzî mektebi (b. bk.) ne mensup meşhur mutasarruf, 1, 76, 228.
Sadullah Sâdi Efendi, şeyhulislâm, İstanbul Kadısı, 177, $178n_3$, 197, 201, 202.

Sadüddin Ahlatî, Fahr-i Râzî mektebi (b. bk.) ne mensup âlim, 76.
Safiye Sultan, III. Mehmed'in annesi, 66, 105.
Salâhüddin, II. Bayezid'in hocası, 145.
Salîh, Kocaeli alaybeyi, 127.
Salih Zeki, 20n$_2$.
Sefer, kadı, 242, 243.
Sefer Celâlî, Şam ulemasından, 239.
Selânikî Mustafa Efendi, müverrih, 46n$_1$.
Sekkâkî, Sirâcüddîn, *belâgat* âlimi, 21, 26n$_3$, 27.
Selim I, pâdişah, bk. Yavuz Sultan Selim, 233.
Selim II, pâdişah, 46n$_1$, 47, 146.
Selim III, pâdişah, 48n$_1$, 118, 146n$_3$, 185, 194, 217, 218, 223, 255, 256, 260.
Selim Mehmed Paşa, sadrazam, 209n$_1$.
Seydi Muhyiddin Efendi, 40.
Seyyid Ali Natta b. Muhammed, Bağdadlı, 164.
Seyyid Mehmed Natta, *seyyidler* ve *şerîfler* nâzırı, 165.
Seyyid Büzürg Ali, Tirmizli, 164n$_1$.
Seyyid Şerif Cürcânî, *belâgat* âlimi, bk. Ali b. Mahmud-i Cürcânî, 21, 25, 27, 28, 30, 41, 43, 77.
Seyyid Vehbî, 74.
Seyyid Zeynelâbidin, *Seyyid* ve *şerifler* nâzırı, 165.
Silkutî, âlim, 27.
Sinân, mimar, 33.
Sinan, müderris, 80.
Sinan Çelebi, Hekimbaşı, 35.
Sinan Efendi, Anadolu Kazaskeri, 130, 131.
Sinan Kirmastî, müderris, 9.
Sinan Paşa, âlim sadrazam, Fatih'in hocası, mütefekkir Hızır Bey (b. bk.) in oğlu, 76n$_2$, 145, 229-232.
Siracüddin (Mahmud) Ürmevî (Urmevî), Kâdı'l-Kuzât, Fahr-i Râzî mektebi (b. bk.) ne mensup mantık âlimi, 26n$_3$, 76, 77.
Sirâcüddîn Mehmed, Halepli, Fatih'in hocası, 145.
Sirâcüddin Mehmed secâvendî, 30.
Sivâsî - zâde, Mevlâna, kadı, 115.
Sokullu Mehmed Paşa, sadrazam, 62, 188.
Sultan Mehmed Gâzi; bk. Fatih Sultan Mehmed, 71.
Sunullah Efendi, şeyhulislâm, 72, 181n$_1$, 188, 190, 247, 248.
Süleyman I, pâdişah; bk. Kânûnî Sultan Süleyman, 233.
Süleyman II, pâdişah, 146, 147, 225.
Süleyman, şehzâde, IV. Murad'ın kardeşi, 223.
Süleyman, Feyyum Kadısı, 95n$_3$.
Süleyman, kadı, 80.
Süleyman Efendi, müderris, 58n$_2$.
Süleyman, İbn Kemal (b. bk.) in babası, 233.

Ş

Şaban Efendi, Üsküdar Kadısı, 182.
Şafiî, İmam, Şafii mezhebinin kurucusu, 22n$_1$.
Şahin Ali Paşa, sadrazam, 212.
Şah Mehmed b. Muharrem Efendi, Afyon Karahisarlı, müderris, 35.
Şâni - zâde Ataullah Efendi, 117.
Şehzâde Mehmed (Fatih), 165n$_3$.
Şem'î Molla, 204.
Şemseddin, kadı, 242.
Şemseddin Ahmed, Kadı - zâde, şeyhulislâm, müderris, 35.
Şemseddin Ahmed, Fatih'in hocası; bk. Molla Gürânî, 145.
Şemseddin Ahmed, müderris, 60, 61.
Şemseddin Efendi, İskilipli, müderris,35.
Şemseddin Efendi, müderris, 66.
Şemseddin Husrev Şâhî, Fahr-i Râzî mektebi (b. bk.) ne mensup âlim, 76.
Şemseddin Mahmud b. Ebî'l - Kasım-ı İsfahânî, *kelâm* âlimi, bk. İsfahânî, 25.

Şemseddin Mehmed b. Hamza, bk. Molla Fenârî, 71, 229.
Şemseddin Mehmed b. İbrahim, Suriyeli edib, 163n_1.
Şemseddin Mehmed, Semerkandlı hendese âlimi, 31.
Şemseddin Molla, kazasker, 263n_1.
Şemsü'l-eimme Serahsî, Hanefî mezhebi imamlarından, 28n_1.
Şerif Mehmed Efendi, Anadolu Kazaskeri, 102n_2.
Şerif - zâde, Şeyhulislâm, 197.
Şeyh Elhac Mehmed, İsmail Çelebi-oğlu, mevlevî şeyhi, 212.
Şeyhî Abdülkadir Efendi, şeyhulislâm, 73.
Şeyh Ramazan, kazasker, 84.
Şeyh Yavsı, Ebussuud Efendi (b. bk.) nin babası, 235.

T

Tâci - zâde, 229.
Tâcüddin Sübkî, 8.
Tahir Efendi, Serezli - zâde, Rumeli kazaskeri müsteşarı, 213.
Tahsin Paşa, 222.
Tâlibî, 162.
Taşköprülü - zâde (Ahmed İsamüddin Efendi), âlim, İstanbul Kadısı, 24n_1, 29, 40 - 43, 130, 234.
Taşköprülü - zâde Mehmed Kemaleddin Efendi, âlim, 236.
Tatar Hoca, 217.
Teodora, Bizans İmparatoru Jüstinyen'in karısı, 6.
Tevkiî Abdurrahman Paşa, müverrih; bk. Abdi Ağa, 215.
Timur, 165.
Tosun Efendi, 65.

U

Ubeydullah b. Mesud (Mahbubî) el-Buhârî, "Sadrüşşeria" unvanı ile maruf İslâm âlimi, 28n_2, 30, 173n_2.
Uluğ Bey, heyet ve riyaziye âlimi Timûrî hükümdarı, bk. Zic-i İlhani, Gürgânî, 231.
Uzun Hasan, Akkoyunlu hükümdarı, 231.

Ü

Ümmü Gülsüm, *fetva*'larda kadınlar için kullanılan muhayyel ad, 201.

V

Valide Sultan, 210.
Velid, *fetva*'larda erkekler için kullanılan muhayyel ad, 210.
Veliyüddin, kadı, 242.
Veliyüddin Efendi, şeyhulislâm, 192, 194.
Veliyüddin Efendi, Yenişehirli, Edirne Kadısı, 184.
Veliyüddin Efendi, Carullah, âlim, 237.

Y

Yahya Efendi, Minkarî - zâde, şeyhulislâm, 182, 183, 197, 206n_4, 215, 225.
Yahya Efendi, Zekeriyâ - zâde, şair, şeyhulislâm, 190, 192n_2.
Yahya Tevfik Efendi, Seyyid, şeyhulislâm, nakîbü'l-eşrâf, Rumeli Kazaskeri, 167, 204, 255n_2, 275.
Yakup Paşa, 76n_2.
Yavuz Efendi, müderris, 66.
Yavuz Sultan Selim; bk. Selim I, 56, 111, 145, 152, 158n_2, 178, 232, 233, 234.
Yıldırım Bayezid, pâdişah, 84, 164. 165n_1, 229.
Yusuf Efendi, müderris, 60.

Z

Zahirüddin, kadı, 242.
Zâl Paşa Sultanı, 72.

Zekeriya Efendi, şeyhulislâm, kazasker, 17, 49n$_1$, 73, 192, 197.

Zemahşerî (Ebû'l-Kâsım Carullah Mahmud), müfessir, âlim; bk. Keşşâf, 23, 28, 43, 237, 238.

Zeyd, *fetva*'larda erkekler için kullanılan muhayyel ad, 201-203.

Zeylâî, *fıkıh* âlimi, 22.

Zeyneb, *fetva*'larda kadınlar için kullanılan muhayyel ad, 201 - 20$_3$.

Zeynelâbidîn, Ak Mahmud - zâde, şeyhulislâm, nakîbü'l-eşrâf, 167.

Zeynelâbidîn Efendi, Kâtip - zâde, 47.

Zeyrek - zâde, kazasker, 119.

Ziyâüddin Efendi, 117.

II. YER, KAVİM, DEVLET ADLARI VE TARİHÎ DEYİM VE TERİMLER

A

Abbasiler (Abbasî Halifeleri), 23, 161, 162.

Abdüddar, Kureyş Kabilesi (b. bk.) kollarından biri, 161n$_1$.

Abdüsselâm Medresesi, Çekmece'de, 60.

Âbik; bk. *Kaçkun köle*, 85n$_1$.

Âbik resmi, kadı'nın *kaçkun köle* (bk. b.) için aldığı vergi, 85n$_1$.

Acem, 230.

Âdab, 237, 267.

Adalar, Akdeniz Adaları, 92n$_2$, 157n$_1$.

Adalet fermanı, 250, 252, 263.

Adalet nâme, 131.

Adana, 102.

Adana Kadılığı, *devriye mevleviyeti* (b. bk.), 186, 279, 280.

Adi, عدى Kureyş Kabilesinin kollarından biri, 161n$_1$.

Adil penceresi, 178n$_2$.

Adlâ-i müsellesat, Gelenbevî İsmail Efendi (b. bk.) nin *hendese*'ye dair eseri, 238.

Adûdiye, medresede okutulan *akâid* (b. bk.) şerhi, 23.

Adud şerhi, Osmanlı medreselerinde *usul-i fıkıh* (b. bk.) için okutulan ders, 39.

Afrika, 25.

Afyon Karahisar, 35.

Ağa bahçesi, 216n$_2$.

Ağa kapısı, *yeniçeri ağası*'nın makamı, 208, 209n$_1$.

Ağalar, *nakîbü'l-eşraf*'ın maiyetinde.

Agros, Isparta vilâyetinin Atabey (b. bk.) nahiyesinin eski adı, 113.

Agros kazası, 114.

Agros müftüsü; bk. Atabey müftüsü, 180$_1$.

Ağriboz kadılığı, 92n$_2$.

Ağriboz [Eğriboz] sancağı, 92n$_2$.

Ahâli-i müstaiddin; bk. *müstaid*, 80.

Ahi Çelebi nâibliği, 142.

Ahkâm-ı şer'i(yye), 90, 91n$_2$, 113, 114, 116, 132, 253, 264.

Ahkâm (ve nizâmât-)ı evkaf, ders, 269.

Ahlâk-ı Alâî, Kınalı - zâde (b. bk.) nin eseri, 234.

Ahmedbey medresesi, Selânik'te, 58n$_2$.

Ahval-i menasıb defteri, kadılıkların derecelerini gösteren defter, 92n$_2$.

Ahyolı kadılığı, 92n$_2$.

Akâid, medrese'de okutulan ders, 22n$_2$, 23, 40, 232, 237, 238, 268.

Âkar, 86, 260.

Akçahisar kadılığı, 92n$_2$.

Akd-i enkiha, (nikâh kıyılması) 113.
Akdiye defter(ler)i, kadıların tayin ve azilleri hususunda *kazasker* tarafından tutulan defter; bk. *kadılar defteri*, 87n_1, 157, 159.
Akkerman kazası, 92n_2.
Aklî ilimler; bk. *ulûm-i akliye, mevzu'ilimler*. 67, 75, 232, 236.
Aksaray, 228.
Alacahisar kadılığı, 92n_2.
Alacahisar sancağı, 92n_2.
Alâiye, 122n_1, 243.
Ala kenise kadılığı, 92n_2.
Alâmet-i şerif, 126.
Alasonya kadılığı, 92n_2.
Alaybey(ler)i, 94, 126.
Alay eminliği, 284.
Alemdarlık, nakibü'l-eşraf'ın maiyyetinde bulunan en yüksek memuriyet, 168.
Alevî(ler), 162, 228.
Âli, Dârü'l - hilâfe medreseleri (b. bk.) nin yüksek kısmı, 267.
Âl-i Abbas, Hazreti Peygamber'in amcası Abbas b. Abdülmuttalib evlâdından gelenler, 162.
Âl-i Ebû Tâlib, Hazret-i Ali evlâd ve ahfadı, 162.
Ali Paşa medresesi, İstanbul'da, 49, 65, 105n_2.
Altın ova; bk. Ayazmend, 106n_1.
Altmışlı medreseler; bk. *ibtidâ-i altmışlı medreleri*, 36, 42, 51, 56, 58, 89, 275.
Altmışlı (altmış akçe yevmiyeli) müderris(leri); bk. *ibtidâ-i altmışlı, hareket-i altmışlı müderrisleri*, 37n_1, 56, 62, 66, 67, 274.
Amame, 138.
Amasya, 145.
Âmid kazası; bk. Diyarbekir kazası, 115.
Anadolu, 1, 45, 55, 70, 75, 76, 91, 93, 96, 105, 121, 122, 131, 156, 157n_1, 227.
Anadolu Beylerbeyi(si), 126n_1, 127n_1, 242n_1.
Anadolu Beylikleri, 11, 227.
Anadolu kadılığı, bk. *Anadolu kazaskerliği*, 152.
Anadolu kadılığı defteri, 91.
Anadolu kadıları, 156, 256, 257.
Anadolu kadılıkları (kazaları), 93, 258.
Anadolu kadısı mâzulleri; bk. *Anadolu mazulleri*, 186.
Anadolu Kavağı, 137.
Anadolu kazasker(ler)i; bk. *Sadr-ı Anadolu*, 45, 47, 49, 50, 52, 87, 93, 95n_3, 98, 102n_2, 104, 105, 110, 121, 130, 135n_3, 136, 149, 153, 121, 130, 135n3, 136, 149, 153, 156, - 158, 167, 169, 177n_3, 178, 184, 185, 190, 199, 206n_3, 211, 212, 214, 224, 255, 258, 259n_1, 273, 280, 283, 284.
Anadolu kazaskeri tezkirecisi, bâb-i fetva (b. bk.) da memur, 199.
Anadolu kazaskerliği, büyük mevleviyet; bk. *Anadolu Sadareti*, 101, 103, 134, 136, 151, 152, 155, 160, 181, 182, 185, 213, 265, 276, 277, 280.
Anadolu (kazaskerliği) pâyesi, 110n_2, 135n_2, 184, 186, 273, 276, 280.
Anadolu mâzulleri, Anadolu kazaskerliğinden mazul olanlar; bk. *Anadolu kadısı mazulleri*, 265, 273.
Anadolu medreseleri, 227, 241.
Anadolu muhzırları, 259.
Anadolu Sadareti; bk. *Anadolu kazaskerliği*, 103, 185.
Anadolu sadareti tezkirecisi, 160.
Anadolu sahil(ler)i, 133, 134.
Anadolu Selçukîleri (Selçukluları), 11, 76n_1, 164, 227.
Anadolu Selçuklu âlimleri, 227.
Anadolu vekâyi kâtibi, bâb-i fetvâ (b. bk.) da memur, 199.
Anapoli kadılığı Mora'da, 92n_2.
Anavarin-i Atik kadılığı, 92n_2.
Anavarin-i Cedid kadılığı, 92n_2.
Ankara, bk. Engürü, 99, 114, 256n_1.

Ankara kadılığı, üçüncü sınıf *mevleviyet* (b. bk.), 96. 114, 277.
Ankara muharebesi, 165.
Antalya, 122nl, 239.
Antalya kadısı, 107.
Antep, 102.
Antep kadılığı, *devriye mevleviyeti* (b. bk.), $277n_1$, 278, 280.
Arabistan, $157n_1$.
Arap(lar), $170n_4$, 230.
Arap âlimleri, 229.
Arap camii, 133.
Arap Edebiyatı, 233 - 235.
Arap lisaniyatı, 33.
Arap memleketleri, 165.
Arap ve Acem Kazaskerliği, merkezi
Diyarbekir, sonra İstanbul olan üçüncü büyük kazaskerlik, 152.
Âraz, kelâm (b. bk.) dan bahis, 41.
Arazî kanunu, ders, 269.
Arîza; bk. *telhis*, $114n_1$, 141, 182, 183, 190, 223, 257.
Arkadiye kadılığı, $92n_2$.
Arpalık, yüksek askerî sınıf ile ilmiye sınıfı için tahsis olunan muvakkat mazuliyet maaşı; kadılıkta bir derece, $92n_3$, 93, $98n_2$, 118 - 121, 136, 158, 182, 184, 195, 248, 256, 257, 259, 266, 273.
Arpalık beratı, 120.
Arpalık hassı, 149.
Arpalık maaşı; bk. *tarik maaşı*, *rütbe maaşı*, 120.
Arpalık nâibleri, bir kazada şer'i hasılatı maaş olarak almak sureti ile davalara bakan *nâib* (b. bk.), 117, 118.
Aruz; bk. *Ulûm-i Arabiyye*, $27n_1$, 86.
Arz, istida, 86, 87, 253.
Arz günü, $87n_2$, 105, 156.
Arz odası, 104, 190, 212, 213.
Arz odası murafaası; bk. *huzur murafaası*, 213.
Arzuhalcı, *bâb-ı fetva* (b. bk.) da memur; bk. *meşihat arzuhalcisi*, 199.
Asakir-i Mansure-i Muhammediyye, $209n_1$.
Asakir-i Mansure seraskeri, 208.
Asesbaşı, 140.
Astâne (-i saadet), 113, 156, 275.
Askerî, 123 - 126.
Askerî kassam, bk. *kazasker kassamı*, 122.
Askerî kassam müfettişi, 122.
Askerî kaymakamlığı, (yarbaylık,) 284.
Askerî matbaa, eski, Süleymâniye Dârüşşifası (b. bk.), 34, $36n_1$.
Askerî rüsumlar, 125.
Astarlı çuhadar, 207.
Aşağı (dereceli) medreseler, 68, 71, 242, 263.
Atabey, Isparta vilâyetinde nahiye, bk. Agros, $113n_2$.
Atabey müftüsü; bk. Agros müftüsü, $180n_1$.
Atebe-i ulya, 123, 127.
Atina kazası, Ağriboz'e tâbi, $92n_2$.
Atıyye, 219.
Atlas kese, 198.
Atranos kazası, $168n_2$.
Attar, $65n_2$, $141n_1$.
Avâmil, Abdülkadir Cürcânî (b. bk.) nin medreselerde ders kitabı olarak okunan *nahiv*'e dair eseri, 30, 40.
Avârız (vergisi), 130, 143, 253.
Avârızcı, 252.
Âvârız hanesi, 126.
Âvârız nâibi, *âvârız vergisi* ile ilgili davalara bakar, 143.
Avlonya kazası, $92n_2$.
Avrupa, 1, 92.
Avusturya, $102n_4$, $189n_2$, 241, $255n_1$.
Avusturya Seferi, 107, $119n_1$, 129.
Ayak dîvânı, 223.
Ayak naib(ler)i, büyük kadıların yanında esnafı kontrol etmek için bulunan vekil, bk, *nâib*, 117, 142.
Âyanlar, 118.

Ayapetre Kadılığı, Mora'da 92n_2.
Ayasofya Camii, 5n_3, 64, 170n_3, 186n_1, 207, 238.
Ayasofya camii vaizliği, 186.
Ayazma camii vaizliği, 186.
Ayasofya kilisesi, 10.
Ayasofya medresesi (medreseleri), 10, 56, 57n_1, 60, 61, 66, 79.
Ayasofya (Sahn-ı Senan) müderrisliği, 60. 231.
Ayazmend; bk. Altın Ova, 106n_5.
Aydın - oğulları, 229.
Aydın sancağı, 242.
Ayıntap kadılığı, 186.
Azadnâme (azad kâğıdı); bk. *ıtık nâme*, 85, 253.
Azerbaycan, 75, 76n_1, 250.
Azrail kilisesi, Fatih Camii yakınında, 7.

B

Bâb-ı âlî; bk. *bâb-ı âsafî, paşakapısı*, 137, 166, 187, 189, 191, 194, 207, 211n_3, 213.
Bâb-ı âsafî; bk. *bâb-ı âlî, paşakapısı*, 189, 194.
Bâb-ı meşîhat; bk. *şeyhulislâm kapısı, bâb-ı vâlây-ı fetva*, 139, 199, 208.
Bâb-ı vâlây-ı fetva; bk. *bâb-ı meşihat, fetva dairesi, şeyhulislâm kapısı*, 199, 208.
Bâb mahkemesi (İstanbul) kapıcıları, 143.
Bâb-ı hümayun kapıcıları, 87n_1.
Bâb-ı şüfâ, 43.
Bâb nâibi, büyük kadıların yanında vazife gören vekil, bk. *nâib, kapı nâibi*, 117, 136, 139, 142, 154.
Bâbüssaade, 190n_4.
Bâbüssaade ağası; bk. *kapı ağası*, 130.
Bağdad, 20n_2, 35, 58, 98, 102, 274.
Bağdad Kadılığı, *devriye mevleviyeti* (b.bk.), 58, 89, 96, 186, 276, 277n_1, 278, 280.
Bağdad mâzulleri, 274.
Bağdad Seferi, 206n_4.
Bahar hil'ati, 192.
Bahçe hocalıkları, 244, 246.
Bahçekapısı Camii vaizliği, 186.
Bahşiş, 87, 90.
Bakara Suresi, 42.
Bâkire nikâhı resmi, kadı tarafından alınan vergi, 85.
Bakırcı, 126.
Bakkal, 65n_3, 141n_1.
Bâlâ ricâli, 283.
Balat mahkemesi (nâibliği), 142.
Balıkesir, 62, 99,
Balıkesir kadılığı, üçüncü sınıf mevleviyet, 277.
Balkan Yarımadası; bk. Rumeli, 2.
Baltacılar kethüdası, 207.
Banaluka kadılığı, 92n_2.
Bandırma, 134.
Barbaros Hayreddin Paşa medresesi, Beşiktaş'da, 72.
Basra, 24n_1.
Başbâki kulu, defterdar maiyetinde tahsilât şefi 155.
Başmuhzır; bk. *muhzırbaşı*, 158n_2.
Başmuhzır resmi, kadı tayininde alınan vergi, 158n_2.
Baş müsevvid; bk. *reisü'l-müsevvidîn, müsevvid*, 199.
Başvekâlet; bk. *sadaret*, 212, 213.
Başvekil; bk. *Sadrazam, vezirâzâm*, 212.
Bayezid Camii vâizliği, 186.
Bayezid İnkılâp müzesi, 176.
Bayezid medresesi, İstanbul'da Bayezid külliyesi içinde, 50, 51, 205.
Bayezid (II) medresesi, Edirne'de, 61.
Bayezid müderrisliği, İstanbul'daki medrese müderrisliği ki, bu paye *şeyhulislâm*lara ait idi, 177.
Bedesten, 140, 260.
Bedi, بديع bk. *belâgat, beyan, meânî, ulûm-i arabiyye*, 21, 27n_1.
Behâiye, hesap'a ait bir kitap, 237.
Behcetü'l-fetâvâ, Şeyhulislâm Yenişehirli Abdullah Efendi (b. bk.) nin fetva mecmuası, 197.
Behisni kadısı, 107.

Behlişte kadılığı, $92n_2$.
Behram Kethüda medresesi, 90.
Belâgat (veya ilm-i belâgat), *ulûm-i arabiye* (b. bk.) den *meânî*, *beyân* ve *bedîi* (bl. bk.) ihtiva eden ilmin adı, bk. *ulûm-i cüz'iyye*, 20, 21, $22n_3$, 26, 27, 30, 39, 41, 43, $64n_1$, $65n_3$, 229, 234, 267, 268.
Belediye, 137.
Belgrad, $92n_2$, 98, 99, 102, 274.
Belgrad kadılığı (kazası), ikinci sınıf mevleviyet, 96, $97n_5$, 276.
Belgrad kadısı, 274.
Belgrad mâzulü, 274.
Berat(-ı hümâyun); kadının selâhiyetini gösteren, pâdişah *tuğra* (bk. b.) sını havî vesika; bk. *berat-ı şerif*, *misal*, *menşur*, *rüûs*, $78n_1$, 81, 105, 108, 111, 112, 114, 116, 121, 123, 131, 164, 198, 275.
Berat-ı şerif, $125n_2$.
Berat resmi, kadıya verilen *berat* (b. bk.) mukabili aylık yevmiyesinin yarısı miktarında kendilerinden alınan harç, 111, 158.
Berâyâ, 250, 251.
Berber, $141n_1$.
Beş bölük yeniçeri, $87n_1$.
Beşiktaş, 72, 134.
Beşyüz akçe (yevmiyeli) kadılık (mevleviyet); bk. *büyük mevleviyetler*, *taht kadılığı*, 10, 57nl, 66, 70, 88, 89, 95 - 97, 135, 136.
Beşyüz akçe (yevmiyeli) kadılar (mevâli, molla); bk. *mevâlî*, 87, 111, 115, 152, 157.
Bevvâb, kapıcı, 7, $8n_2$, $10n_1$, 81.
Beyan, fasih söz söylemek san'atı; bk. *ulûm-i arabiye*, *belâgat*, *meâni*, *bedi*, 21, $27n_1$.
Beyaz sarık, *şeyhulislâm*'ın giydiği sarık, 163.
Beyaz sof ferace, 207.
Beykoz, 134.
Beylerbeyi(ler), iki tuğlu paşa, 48, 86, 88, 118, 131, 135, 206.
Beylerbeyi Camii vâizliği, 186.
Beyrut, 102.
Beyrut kadılığı, *devriye mevleviyeti* (b. bk.), 186, 278, 280.
Beyt-i şerif, 161.
Beytülmal müdürlüğü, 199, 200.
Bey'u şirâ, 114.
Beyzâvî tefsîri, 235.
Bezci, $141n_1$.
Biat, 169.
Bidayet mahkemeleri, 270.
Bidayetü'l-mübtedî, *hidâye* (b. bk.) nin şerhi, 29.
Biga kazası, 130.
Bilâd-ı erbaa; bk. *bilâd-ı hamse*, $95n_5$, 101, 283, 284,
Bilâd-ı erbaa mevleviyeti, Mekke, Edirne Bursa ve Mısır kadılıklarından ibarettir, 100.
Bilâd-ı hamse; bk. *bilâd-ı erbaa*, $95n_5$, 99, 101, 120, 283, 284.
Bilâd-ı hamse mevleviyet(ler)i (kadılıkları), Edirne, Bursa, Şam, Mısır ve Filibe kadılıklarından ibarettir, 100, 102, 277, 280, 284.
Bilâd-ı hamse kadılığı pâyesi, 265.
Bilâd-ı hamse kadısı (mevâlisi), 265, 285.
Bilâd-ı hamse (mevâlisi) mâzulleri, 186, 265.
Bilâd-ı Rum, $6n_2$.
Bilâd-ı selâse, $95n_5$, $99n_2$, $100n_3$, 243.
Bilâd-ı selâse kadılıkları, İstanbul, Edirne ve Bursa kadılıkları, 46, 133.
Binâ, *aşağı medreseler* (b. bk.) de okutulan *sarf* (b. bk.) a dair kitap, 30.
Binbaşı, 283, 284.
Birgi, 99.
Birgi kadılığı, üçüncü sınıf mevleviyet, 277.
Birinci Dünya harbi, 203.
Birinci Ferik, orgeneral, 284.
Bolu sancağı, $131n_3$.
Bol yenli (samur) kürk, yeşil çuhaya kaplı olarak *sadrazam* tarafından

şeyhulislâm'a verilen merasim kürkü, 191, 205.
Bosna, 92n_2, 99, 102.
Bosna Kadılığı, üçüncü sınıf (*devriye*) mevleviyeti, 96, 274, 277, 278, 280.
Bosna mâzulleri, 274.
Bostancıbaşı, 224.
Bostancı ocağı bahçeleri, 244.
Boşanma resmi, kadının boşanma davalarından aldığı para, 85n_1.
Boyabat, 99.
Boyabat kadılığı, üçüncü sınıf (*devriye*) mevleviyet, 277.
Bozacı, 141n_1.
Bozca'ada, 217.
Bölükbaşı(lar), 87n_1, 138.
Budin kadılığı, mevleviyet, 96, 112.
Buhâri-i Şerif, *hadis* kitabı; bk. *Sahih-i Buhârî*, 215.
Buhârî Tekkesi, Edirnekapı haricinde, 233.
Bulgaristan, 101n_3, 102n_5, 119n_4, 277n_3.
Burgaz, İstanbul'da 133n_3.
Burhan hâşiyesi, Gelenbevî İsmail Efendi (b. bk.) nin eseri, 238.
Bursa, 1 - 3, 5, 10n_3, 13, 15, 46, 57, 58, 60, 62, 64, 72, 89n_4, 90, 95n_5, 97, 98, 99n_1, 100, 103, 107, 124n_1, 156n_1, 164n_3, 165, 176n_3, 183, 193n_3, 208n_3, 223 - 225, 228 - 230.
Bursa kadılığı, *bilâd-ı hamse* (b. bk.), ye dahil *büyük mevleviyat* (b. bk.); bk. *tahtgâh-ı selâse*, 10n_3, 42, 58, 61, 72, 83, 89, 96, 111, 120, 134, 135, 155n_5, 186, 242n_1, 265, 276, 277n_1, 280.
Bursa kadılığı mazulleri, 273.
Bursa medreseleri, 1, 2, 51.
Bursa müderrisleri, 273.
Bursa sancağı; bk. Hüdâvendigâr Sancağı, 128.
Buyuruldu, *veziriazam*'ın muvafakatini havi derkenar, 90, 182, 183, 198.
Bürümcük, kumaş, 124n_1.
Büyükçekmece, 133n_3.
Büyük kadılar (mevleviyet kadıları); bk. *taht kadıları*, 46, 48, 179.
Büyük mevleviyetler (kadılıklar); bk. *beşyüz akçe kadılıkları*, *mevleviyet*, 135, 177, 276.
Büyük Karaman, İstanbul'da semt, 5.

C

Cafer Çelebi medresesi, 56n_3.
Cahiliyet devri, Arabistan'da İslâmiyet'den evvelki devri, 161.
Câme, 74
Câmebahâ, elbise parası, 243.
Câmi-i şerif-i cedid (Yenicâmi), 7n_3,
Câmiü'l-fusulin, Şeyh Bedrüddin Mahmud (b. bk.) un *fıkıh*'a dair eseri, 228.
Câmiü'l-hikâyât (ve Lâmiu'r-Rivâyât), Avfi (b. bk.) nin Farsça eseri, Celâl - zâde Salih Efendi (b. bk) Türkçeye çevirmiştir, 235, 238.
Câmiü'r - riyâseteyn, pâdişah hocalığı yapan şeyhulislâmlara verilen ünvan, 148.
Câmiü's-sahih, Buharî (b. bk.) nin *hadis*'e ait eseri; bk. *sahiheyn*, *Sahih-i Buhari*, 42n_1.
Câmiü's-sahih, Hafız Ebi'l - Hüseyin Müslim (b. bk.) in *hadis*'e ait eseri, bk. *sahiheyn*, *kütüb-i sitte*, 42n_1.
Canbaz, 123, 125n_2.
Candarlı - zâde İbrahim Paşa medresesi, 10, 68.
Canfes bohça, 221n_1.
Cebe Ali (Cibali) Yenikapı iskelesi, 194.
Cedâvilü'l-ensab, Gelenbevî İsmail Efendi (b. bk.) nin logaritme şerhine ait eseri, 238.
Cedel, *usul-i fıkh* (b. bk.) a ait ilimlerden, 28n_1, 40.
Celâl hâşiyesi, Gelenbevî İsmail Efendi b. bk.) nin eseri, 238.

Celâl(ler), 250 - 252.
Celeb, 126.
Celi yazısı, 146n$_3$.
Cemi, Kureyş Kabilesi kollarından biri, 161n$_1$.
Cevab-ı şifahî memuru, 199, 200.
Cevdet tarihi, 103.
Cevfuruş, arpacı, 141n$_1$.
Ceyb risalesi, Gelenbevî İsmail Efendi (b. bk.) nin hendeseye ait risalesi, 238.
Ceza kanunu, 269.
Cezayir Beylerbeyisi, bk. *Kaptan Paşa*, 106n$_4$.
Cibâyet, 125n$_2$.
Cezîre-i Kıbrıs, 184.
Cihad, 203.
Cihat ruznamesi, 245.
Cihet beratı, 154, 264.
Cihet-i kaza, kadı maaşı, 86, 113.
Cisr Mustafa Paşa, 228n$_1$.
Cizye, 253.
Cônk, 70.
Cumaabad, 80.
Cübbe, 219, 221,
Cülüs, 97, 205.
Cündî akçesi, 246.
Cürüm ve cinayet, 108, 109.
Cüz, 125n$_2$.
Cüzhan, 185.
Cüz'ü lâ-yetecezza, Müeyyed - zâde Abdurrahman (b. bk.) ın risalesi, 232.

Ç

Çakşirci, 141n$_1$.
Çankırı, 102.
Çankırı kadılığı, *devriye mevleviyeti* (b. bk.) 168, 179, 180.
Çardak, 140.
Çardak çorbacısı, 143n$_1$.
Çardak iskelesi, İstanbul'da, 143n$_1$.
Çardak nâibi, İstanbul'da Çardak iskelesinde ikamet edip, gelen malları kontrol eden nâib, 143.
Çarşamba divânı, veziriâzam'ın çarşamba günleri topladığı meclis, 137, 212.
Çatalca, 97, 133.
Çatalca kadılığı (kazası), İnebahtı Sancağında, 92n$_2$, 133.
Çavuşlar, divân-ı hümayun çavuşları (b. bk.), 206n$_1$.
Çavuş(lar), nakibi'l-eşrafı'ın maiyetinde, 172, 194.
Çavuşbaşı, 192 - 194.
Çaymînî, Cagminî (b.bk.) nin *heyet*'e ait eseri, bk. *Mülâhhas*, 20n$_2$.
Çekmece(ler), 60, 133, 224.
Çekmece kazası, 133.
Çelebiler, mevlevîler, 212.
Çemberlitaş, İstanbul'da semt, 33.
Çeltikci, 126.
Çeşme kazası, 119n$_2$.
Çinad, Macaristan'da kaza, Rumeli kadılıklarının en aşağı derecesi bura kadısıdır, 92.
Çinili oda, *Bâbı âli*'de, 166n$_4$.
Çit kasrı, Yıldız Sarayında, 219.
Çizmeci, 141n$_1$.
Çınardibi, İznik'in bir mahallesi, 1n.
Çorbacı, 143n$_1$.
Çöplük Subaşısı, tanzifat âmiri, 140.
Çuhadar(lar), Şeyhulislâm'ın maiyyetinde, 97, 136, 139, 141n$_1$, 191, 196.

D

Dâhil dersleri, dahil medreselerinde (b. bk.) okutulan dersler, 261.
Dâhiliye nezareti, 212, 213.
Dâhil (elli) medreseleri (medarisi), Osmanlı pâdişahlarının ve diğer hanedan azasının yaptırmış olduğu medreseler, buradan *sahn* (b. bk.) a geçilir; bk. *pâye-i sahn medreseleri, tetimme medreseleri*, 11, 12n$_1$, 14, 19, 20, 28, 36, 39, 45, 48, 55, 56, 57, 62, 63, 72, 73, 81, 186, 208, 244, 247, 261, 275.

Dâhil müderris(ler)i, elli akçe yevmiyeli müderrisler, $37n_1$, 48, 49, 55, 63, 69, 71, 104, 148, 208, 274, 275.
Dâhil müderrisliği, bk. *musıla-i sahn müderrisliği*, 42, 52, 56, 58, 62, 73, 88, 179, 262.
Dâhil pâyesi; bk. *paye-i sahn*, $105n_2$.
Daimî şer'î müşavir, kazaskerlerin maiyyetinde, 160.
Dânişmend(ler), *Sahn-ı Semân medresesi* (b. bk.) talebeleri, $7n_2$, 8-10, 12 - 16, 45 - 47, 51, 55, 69, 71, $135n_3$, 207, 241 - 244, 246, 247, 261, 262.
Darphane (-i âmire), 110, 111.
Dârü'l-hadîs-i Mesudiye, 281.
Dârü'l-hadîs medreseleri, 33.
Dârü'l-hadîs (medresesi), Edirne'de Üç Şerefeli Cami yanında II. Murad'ın yaptırdığı eser, 2, 3, 17, 29.
Dârü'l-hadîs (-i Süleymâniye) medresi, Süleymaniye medreselerinden en yüksek derecelisi; bk. *Süleymaniye Dârü'l-hadîs*'i, 33 - 35, 60, 90, 103, 262, 265.
Dârü'l-hadîs (i- Süleymâniye) derecesi, en yüksek müderrislik derecesi, 262, 271, 272.
Dârü'l hadîs (-i Süleymaniye) müderrisliği, *Kibâr-ı müderrisîn* (b. bk.) in en yüksek kademesi, 37, 38, 60, 158, 186, 262, 280.
Dârü'l-hadîs müderris(ler)i, *kibâr-ı müderrisîn* (b. bk.) den, 58, 273, 281, $284n_1$.
Dârü'l-hilâfe (ti'l âliyye) medrese(ler)i, 263, 267, 268.
Dârüşşifa, hastahane; bk. *mâristan*, 6.
Dârüşşifa Caddesi, Süleymaniye'de, 35.
Dârüttalim, 6, 9.
Dâvay-ı hak, 129.
Davud Paşa medresesi, 10, 60, 61, 74.
Davud Paşa naibliği, 142.
Dav'ül-misbah, ضوء المصباح lûgat kaidelerine dair kitap, 40.
Deâvî nâzırı, 212, 213.
Debre kazası, $92n_2$.
Defterdar(lar), 88, 135, 155, 255.
Defterdarlık, 57.
Defter-i akdiye, şeyhulislâm ve kazaskerler tarafından kadıların ve mevâlinin tayin ve infisallerini göstermek için tutulan defter, 103, 156.
Defter-i kassam, ders, 269.
Defter kethüdaları, 94.
Defter-i Sultanî, 112.
Deli-orman, 228.
Dellâllar, 140.
Denânîr, 86.
Derâhîm, 86.
Derbendci, $125n_2$.
Dergâh-i âli çavuşluğu, $139n_4$, 155.
Dergâh-ı muallâ, 243.
Dersaadet, 80.
Ders vekâleti, 199.
Ders vekili, *bâb-ı fetvâ* (b. bk.) da memur, 199, 200, 205, 207.
Dertenk, $124n_1$.
Desturluk tülbend, 221.
Devlet-i Aliyye, $209n_1$.
Devlet-i Osmaniyye, 182, 183.
Devlet-i Şehriyârî, 113.
Devriye mevâlisi, 102, $142n_2$, 273, 285.
Devriye mevalisi mâzulleri, 186.
Devriye mevleviyetleri (mevâliliği), küçük mevleviyetlere verilen isim, 90, 99, 134, 278, 279, 280.
Dimetoka, 40.
Dinî ilimler; bk. *ulûm-i dîniyye*, 75.
Dîn-i mübîn, $131n_6$.
Direklibel, İskilip'de köy, 235.
Dirlik, 243.
Divânhâne, 104, 137.
Divân-ı âlî, bk. *divân-ı hümâyûn*, $193n_2$.
Divân-ı deâvî nâzırı, 213.
Divân-ı hümayûn, 87, 93, 105, 110, 125, 126, $128n_1$, 131, 137, 139,

141, 153, 154, 157, 159, 178, 189, $190n_4$, 192, $193n_2$, 210, $211n_3$, 242, 275.
Divân (-ı hümâyûn) çavuşları, 192, 193, 205.
Divân kadılığı, $105n_2$.
Divanyolu, 62.
Divittar, 111.
Diyarbekir, bk. Medine-i Âmid, 98, 99, 102, $105n_2$, 127, 152, 225, 274.
Diyarbekir kadılığı, *devriye mevleviyeti* (b. bk.); bk. Âmid kazası, 96, 224, 276, 279, 280.
Diyarbekir mâzulleri, 274.
Dizdariye müderrisliği, 281.
Dobniçe kadılığı; bk. Köstendil kadılığı, $92n_2$.
Doğancı, 123, $125n_2$.
Doğu Anadolu, 152.
Dolama, $124n_1$.
Dolmabahçe Camii, 221.
Dolmabahçe Sarayı, 220, 221.
Dörtlü, kumaş, $124n_1$.
Draç kadılığı, $92n_2$.
Dul nikâhı resmi, kadının aldığı harç, 85.
Dühen-i sirac, kandil yağı, $10n_1$.
Dürer, Molla Hüsrev (b. bk.) in *Gurer* (b. bk.) adlı *fıkıh* eseri için yazdığı şerh, medrese ders kitabı, 22,229, 269.
Duâ-gû, 185.

E

Eane, Kureyş'in atlarına nezaret eden makam, $161n_1$.
Edebiyat-ı Arabiyye, 267.
Edirne, 1-3, 13, 15, 17, 29, 42, 46, $49n_4$, 57, 58, 61, 64, 69, 72, 89, 90, $95n_5$, 97, 98, 100, 103, 116, 138, $156n_1$, 160, 170, $176n_3$, $193n_3$, $195n_3$, 196, $208n_3$, 226, $228n_1$.
Edirne Dârü'l-hadisi, bk. *Dârü'l-hadis medresesi*, 64.
Edirne kadılığı (kazası), *Bilâd-ı hamse* (b. bk.) den büyük mevleviyet; bk. *tahgâh-ı selâse*, 58, 72, 89, 96, 111, 134, 135, 181, 184, 186, $242n_1$, 265, 276, 277, 280.
Edirnekapı, İstanbul'da semt, 33, 59, 233.
Edirnekapısı kabristanı, $173n_6$.
Edirne (kazası) pâyesi, 184, 186, 273.
Edirne - Kırkağaç istasyonu, $228n_1$.
Edirne medrese(ler)i, 1, 2, 51.
Edirne müderrisleri, 273.
Edirne pâye-i mücerredesi; bk. *pâye-i mücerrede*, 179, 180.
Edirne vak'ası, $120n_3$, 211, 226.
Edviyekup, eczacı kalfası, $36n_1$.
Efdaliye medresesi, 59.
Efendi dâimiz, pâdişah'ın şeyhulislâm'e hitabı, 189.
Eflâni, Kastamonu'ya bağlı kaza, 113.
Eğri, Macaristan'da kale, 92.
Eğri kadılığı, Rumeli'de en aşağı dereceli kadılık, $92n_2$.
Eğri Seferi, 35, $181n_1$.
Ehâdis-i şerife; bk. *hadis*, $11n_3$.
Ehl-i askeri, 123.
Ehl-i berât, $125n_1$, 126.
Ehl-i hibre, 86, 124, 141.
Ehl-i hiref, $138n_2$.
Ehl-i ilm, 70, 115, $131n_5$, 244, 246, 252, $254n_2$, 274, 275.
Ehl-i örf (taifesi), $24n_1$, 173, 174.
Ehl-i sünnet (mezhebi), $24n_1$, 173, 174.
Ehram, yaygı, 191.
Eimme-i hanefiyye; bk. *Hanefî imamları*, 86, 113, $179n_2$, 201 - 203.
Ekmel, medrese derslerinden, 21, 249.
Elbasan kazası, $92n_2$.
Elbasan sancağı, $92n_2$.
Elçilik, $161n_1$.
Elfiye, Cemâlüddin Mehmed Taî (b. bk.) nin *nâhiv*'e ait eseri, ders kitabı, 30, 40.
Elli altıncı orta, $143n_1$.
Ellili medreseleri; bk. *Hariç elli medreseleri*, 36, 56, 63.

Ellili müderris, elli akçe yevmiyeli, 56.
Emeviler, 170n₄.
Emin, kadı maiyetinde memur, 85.
Emîr; bk. *sâdât*, *şerif*, *seyyid*, 163.
Emîrî arazi, 236.
Emirlik, bk. *seyyid*, 168.
Emir sarığı, *emir* yânî *sâdât* (b. bk.)'ın sardığı yeşil sarık, 163.
Emr-i nebeviyye, 114.
Emsile, medreselerde ders olarak okunan *sarf* kitabı, 30, 68.
Emval-i eytam müdürlüğü, 199, 200, 269.
Emval-i muhaccere, Kureyş'in Kâbe'deki putlarının vakıf işlerine nezaret, 161n₁.
Enderun Tarihi, Ata Bey (b. bk.)in eseri, 215, 216.
Endrose kadılığı, 92n₂.
Engürü; bk. Ankara, 114.
Enkiha; bk. *nikâh*, 151n₁.
Ensab nikâbeti, 162.
Ensab nakipleri, Tâlibî ve Abbasî ailelerinin defterlerini tutan memurlar, 162n₁.
Envârü't-tenzil ve Esrârü't-tevil, Beyzâvî (b. bk.) nin medrese ders kitabı olarak okunan *tefsir* kitabı; bk. tefsir-i kadı Beyzâvî, 23, 28.
Erâdif-i kuzât, mazul kadıların tayini için yapılan sıra tertibi, 106.
Erbâb-ı timar, 128, 243.
Erdek, 134.
Ereğli, Trakya'da, 133n₃.
Ermeniye, 250.
Ermiye (Urmiye - Rumize) kadılığı, 92n₂.
Erzurum, 73 99, 102, 225.
Erzurum kadılığı, *devriye* (b. bk.) mevleviyeti, 96, 186, 277, 278, 280.
Erzurum kadısı, 275.
Erzurum mâzulleri, 274.
Es'ar, 142.
Esed, Kureyş kabilesi kollarından biri, 161n₁.
Esedâbad Kadılığı, Ağrıboz sancağında, 92n₂.
Eski saray, Üniversite binası, 209n₁.
Esmârü'l-hadayık, Şem'i Molla (b.bk.) nın eseri, 204.
Esmihan Sultan medresesi, 59, 73.
Esnâf-ı hamse, 268n₁.
Eşbah, *fıkıh*'a dair eser, 238.
Eşbat kadılığı, Elbasan sancağında, 92n₂.
Eşen sipahi, 123.
Eşkâlü't-te'sis, Şemseddin Mehmed Semerkandî (b. bk.) nin medreselerde okutulan *hendese* kitabı, 20, 31.
Eşkiyor, Edirne'de yer, 90.
Eşnak, borçlu ve nakdî cezaları tayin eden merci, 161n₁.
Eşrâf-ı kuzât, *sitte* (b. bk.) derecesindeki kadılar; bk. *Sitte kadıları*, 93, 94, 95n₃, 155, 279.
Etraf-ı İstanbul, 275.
Etvâkü'z-zeheb, Zemahşerî (b. bk.) nin eseri, 238.
Evkaf, 115, 260.
Evkaf-ı selâtin, 74.
Evkaf müfettişi, 214.
Evkaf Nezareti, 208n₃.
Evlâd-ı Ali, Hazreti Ali evlâdı, 163.
Evlâd-ı askeri, 125n₂.
Evlâd-ı Peygamberî, *Seyyidler* ve *Şerifler*, 171.
Evlâd-ı etrak, 70.
Evrak-ı mürde, 259n₁.
Evreşe kadılığı, 92n₂.
Eyalet(ler), 123, 125, 126, 167.
Eyalet kadılıkları, 87, 91, 95, 263.
Eyalet kadıları; bk. *taht kadıları*, 69, 126.
Eyalet paşaları, 192.
Eytam daireleri, 199.
Eyüp, bk. *Havassı Kostantiniyye* 17, 38, 62, 97, 98, 101, 176, 231, 235, 236, 274.
Eyüp Camii, 10.

Eyüp Camii vâizliği, 186.
Eyüp kadılığı (kazası), *Bilâd-ı Selâse* (b. bk.) kadılıklarından; bk. *Havass-ı Kostantîniyye*, *Havass-ı refia*, *Haslar kadılığı*, $77n_1$, $92n_2$, 96, 133, 134, 186, 276, $277n_1$, 278, 280.
Eyüp kadısı, 137, 211, 212, 274.
Eyüp mâzulleri, 174.
Eyüp medrese(ler) i, *Sahn-ı Seman* (b. bk.) ayarında, 10, 17, 56, 63,
Eyüp müderrisliği, $57n_1$.
Eyüp türbesi, 170.
Eyüp ziyareti, pâdişahların, 105.

F

Fahr-i Râzî mektebi, icazet silsilesi Fahreddin Râzî (b. bk.) ye kadar uzanan ulemayı ifade eder, 76.
Fakih(ler), *fıkıh* alimleri; bk. *fukaha*, *müftü*, $22n_3$, 84, 174.
Falaka, 138, 139.
Fatih, İstanbul'da semt, 33, 237.
Fatih Camii, bk. Yenicami 6, 7, $12n_2$, $79n_2$, $88n_1$, 186.
Fatih Camii vaizliği, 186.
Fatih imareti, $6n_2$.
Fatih Kanunnamesi, 5, $7n_1$, 56, 57, 74, 85, 88, 89, 112, 135, 147, 175, 204.
Fatih külliyyesi, $8n_1$.
Fatih vakfiyesi, $5n_2$. 7, 9.
Fatımî Halifeleri, 162.
Felsefe; bk. *ilm-i hikmet*, *ilm-i ilâhî*, *hikemiyât*, *ulûm-i cüziyye*, 20, 21, $24n_1$, 67, 75, 227, 230, 234, 236, 237, 239, 249, 267, 268.
Felsefe-i İslâmiyye, 267.
Fenar, İnegöl civarında kasaba, 228.
Fenar (Fener) kadılığı, Tırhala'da, *mahreç mevleviyeti*, (b. bk.), $177n_1$, 280.
Ferace, 212.
Ferâiz, tereke taksimi mevzuu ile ilgili ders, $22n_3$, 30, 43, 237, 238, 268n1, 269.
Ferâiz şerhi, Seyyid Şerif Cürcânî (b. bk.) nin eseri, 41 - 43.
Fergane, $29n_6$.
Feridun Bey Münşeatı, 81, 204.
Ferik, korgeneral, 283, 284.
Ferman (-ı hümayun); bk. *hüküm*, *nişan*, *pervâne*, 74, 80n, 83, 109, 115, 116, 120, 122, 123, 125, 127, 131, 139, 140, 142, $180n_1$, 184, 185, $193n_5$, $195n_1$, 204, 241, 242, 247, 251, 254, 255, 257.
Fermayış şal, $221n_1$.
Ferraş, 7, 8, 81.
Ferve-i beyza, Şeyhulislâma giydirilen *beyaz samur kürk* (b. bk.) ün bebeyaz çuha örtüsü, 191, 192, 207, 211.
Fetâvây-ı Feyziyye, Şeyhulislâm Feyzullah Efendi (b. bk.) nin fetva mecmuası, 197.
Fetavây-ı Hâmidiyye, Şeyhulislâm Hâmid Efendi (b.bk.) nin fetva mecmuası, 197.
Fetavây-ı Sâdiye, Şeyhulislâm Sadullah Sadi Efendi (b. bk.) nin fetva mecmuası, 197.
Fethiye, Ali Kuşçu (b. bk.) nun medreselerde deri kitabı olarak okutulan *heyet* kitabı, 30.
Fetihnâme-i Rodos, Celâl - zâde Salih Efendi (b. bk.) nin eseri, 235.
Fetva(lar), şer'î bir hükmü ihbar ve tebliğ, $70n_3$, 173 - 176, 178, 179 $180n_1$, $181n_4$, 187 - 189, $195n_1$, 196 - 198, 200, 201, 203, 204, 209, 232, 236, 249, $250n_1$.
Fetva dairesi, bk. *bâb-ı fetva*, *bâb-ı meşihat*, 197, 203.
Fetva emini, Şeyhulislâm dairesinde *fetva kalemi* (b. bk.) nin reisi, 196 - 201, 206, 214.
Fetva emini dairesi; bk. *fetva kalemi*, 200.

Fetvahâne, Tanzimattan sonra kurulmuş olan fetva dairesinin adı, 197, 199, 200, 208, $209n_1$.
Fetva kalemi, Şeyhulislâm dairesinde başında *fetva emini* (b. bk.) nin bulunduğu şûbe, 196, 201.
Fetvahâne müsevvidi, bk. *Reisü'l-müsevvidîn*, 214.
Fetva odası, 200.
Fetva odası heyeti, 199.
Fetva pâyesi, şeyhulislâmlık derecesi; bk. *pâye-i fetva*, 210.
Feyyum, Mısır'da, $91n_3$.
Feyyum kadılığı, $95n_3$.
Filibe, 98 - 100, 102, $132n_1$, 274.
Filibe kadılığı, (mevleviyeti), *Bilâd-ı Hamse* (b. bk.) ye dahil ikinci sınıf mevleviyet, 96, 100, 276, 277nl, 280.
Filibe mâzulleri, 274.
Fıkıh, İslâm hukuku ilmi; bk. *İslâm hukuku*, *ûlum-i şeriyye*, 19, 22, 27, 30, 33 - 39, 41, 43, 55, 64, 67, 75, 83, $131n_5$, 196, 228 - 231, 233 - 238, 267, 269.
Fıkra-i fuzela, 112.
Foça hasları, $193n_1$.
Fukaha; bk. *fakih*, *fıkıh*, 174, 197.
Fukahây-ı müderrisin, 276.
Fususü'l-bedâyi li-usuli'ş-şerâyi, Molla Fenârî (bk. b.) nin *usûl-i fıkh*'a dair eseri, 229.
Fususü'l-hikem, Muhyiddin Arabî (b. bk.) nin eseri, 228.
Fünûn-i âliye, 68.
Fünûn-i şetta, 8.
Fürû, $11n_3$. 19, 22, 28, 78, 116.
Fürû-i hanefiyye, 229.
Füzelâ, 113.

G

Gâib, 136.
Galata, $5n_2$, 17, 38, $89n_4$, 98, 101, 133, 176, 274.
Galata bedesteni, 154.
Galata kadılığı (kazası, mollalığı), *Bilâd-ı selâse* (b. bk.) den *mahreç mevleviyyeti* (b. bk.), $77n_1$, 96, 133, 134, 186, 276, $277n_1$, 278, 280.
Galata kadılığı pâyesi, 276.
Galata mazulleri, 274.
Galle, $125n_1$.
Garp Moğolları Devleti; bk. İlhanî Devleti, 164.
Gâşiye, örtü; bk. *hâşe*, 97.
Gâşîye-i mahsûse-i mevâli; bk. *gâşiye*, $97n_4$.
Gazenfer Ağa medresesi, 63.
Gazeliyyat, 70.
Gebze, 134.
Gediz kazası, 96.
Gelibolu, 69, 99, 223, 231.
Gelibolu kadılığı, üçüncü sınıf mevleviyyet, 69, 277.
Gerede, 242.
Germiyan, 243.
Girit, 38, 101, $277n_3$.
Girit kadılığı, ikinci sınıf mevleviyet, 278, 280.
Gramer, 234.
Günay kazası, $121n_1$.
Güney Anadolu, 152.
Gurer, Molla Husrev (b. bk.) in medresede okunan *fıkıh*'a ait kitabı, *Dürer* (b. bk.) şerhi, 22, 229.

H

Habbaz, ekmekçi, $141n_1$.
Hac, $161n_1$, 165.
Hâcegân, kalem amirleri, 283, 284.
Hacı, $127n_1$.
Hacı Hasan Efendi medresesi, İstanbul'da, 41.
Haçova meydan muharebesi, 147.
Hadis(-i Peygamberî), Hazreti Peygamberin sözlerine ve hareketlerine ait an'anelerle ilgili İslâm ilmi, 19, $22n_3$, 23, 28, 29, 38, 43, 75, 78, 162, 215, 227, 229, 233, 234, 238, 267.

Hadım Ali Paşa medresesi, 10.
Hadım köy, İstanbul'da, 133.
Hâkim (ü'ş-şer'i), bk. *kadı*, 83, 85, 86.
Halep, 38, 58, 66, 96n1, 98, 101, 274.
Halep kadılığı, *(mevleviyeti)*, ikinci sınıf mevleviyet, 58, 89, $90n_1$, 96, 135, $139n_4$, 186, 276, $277n_1$, 278, 280.
Halepkârî kumaş, $221n_1$.
Halep kazası mâzulleri, 273.
Halep payesi (derecesi), 276.
Haliç, 33, 207.
Hallaç, $141n_1$.
Hamal, $125n_1$.
Hâmid Efendi medresesi, 60.
Hamid (eli) sancağı, $122n_1$, 242.
Hâmise, bir kadılık derecesi, 93.
Hâmise-i Süleymaniye derecesi, aynı adı taşıyan medresedeki müderrislerin rütbesi, 262, 272.
Hâmise-i Süleymâniye medresesi, *Mûsıla-i Süleymaniye* (b. bk.) ile *Süleymaniye medresesi* (b. bk.) arasında, 58, 90, 101,
Hâmise-i Süleymaniye müderris(liğ)i, *Kibâr-ı müderrisîn* (b. bk.) den olup, *Süleymaniye müderrisliği* (b. bk.) nin altında bulunan beş müderrisliktir, 37, 38, 186, 272, 181, $284n_1$.
Hamzavîler, Hersek'te, Melâmiye-i Hamzavîyye erbabından, $127n_2$.
Hâne akçesi, 251.
Hanbeli mezhebi, $174n_1$.
Hanefî fıkhı, bk. *hidâye*, $13n_2$, 29, 173, 175.
Hanefî fukahası, $115n_1$.
Hanefî imamları, 201.
Hanefî mezhebi, $24n_1$, $28n_1$, 83, 108, $174n_1$.
Haraccı, 249, 252.
Haraccı defteri, 86.
Haraç 257.
Harç ve damga kanunları, ders, 270.
Hareket, *Hareket-i hâriç müderrisliği derecesi* (b. bk.) ni gösteren rumuz, 186.
Hareket-ı altmışlı derecesi, bir müderrislik derecesi, 262, 271, 272.
Hareket-i altmışlı medreseleri, $59n_1$, 60, 63.
Hareket-i altmışlı müderris(liğ)i, bk. *altmışlı müderrisler*, *ibtidâ-i altmışlı*, 37, 58, 186, 187.
Hareket-i dâhil derecesi, aynı adı taşıyan müderrislerin rütbesi, 262, 263, 271, 272.
Hareket-i dâhil medreseleri, 60, 63.
Hareket-ı dâhil müderris(liğ)i, $55n_4$, 56, $59n_1$, 60, 181, 186.
Hareket-i hâriç derecesi, aynı adı taşıyan müderrislerin rütbesi, 262, 271 - 273.
Hareket-i hâriç medreseleri, 60, 63.
Hareket-i hâriç müderris(liğ)i, 56, $58n_3$, $59n_1$, 186, 281.
Hareket-i misliyyesi, bir müderrisin evvelce bulunduğu derece ile tayini, 183.
Harem, $216n_2$.
Haremeyn (-i şerifeyn, muhteremeyn), Mekke ve Medine, 120, 244.
Haremeyn Evkafı Nezareti, 208.
Haremeyn kadılığı (mevleviyyeti, mollalığı), İstanbul ve Edirne kadılıkları arasında yer alan büyük Mekke ve Medine kadılıkları, $98n_2$, 99, 100, 132, 135, 187, 264, 265, 277, 280, 284.
Haremeyn kadısı (mevâlisi, mollası), 100, 101, 135, 277.
Haremeyn müfettişliği, $208n_3$.
Haremeyn (mevleviyyeti) pâyesi, 265, 280, 284, 285.
Haremeyn payelileri, 283.
Hâriç, 186, 247.
Hâriç dersleri, *Hariç medreseleri* (b. bk.) nde okunan dersler; bk. *mukaddemat-ı ulûm*, 261.

Hâriç (elli) medreseleri, elli akçeli müderrisler (b. bk.) in çalıştığı medreseler; Osmanlılardan evvelki hükümdarlar ve aileleri tarafından yapılmış olan medreseler, 11, 12, 14, 19, 20, 28, 39, 55, 57, 61 - 63, 77, 135, 244, 275.

Hâriç (medresesi) müderris(ler)i, bk. *elli akçeli müderris*, 37n_1, 49, 61, 63, 69, 71, 89, 208.

Hâriç müderrisliği, 42, 48, 65, 72, 73, 88, 179, 224, 262.

Hâriç pâyesi, 183.

Hâriç rüûsu, 260.

Harmancık kazası, 168n_2.

Haruniye, nahiv'e ait *kâfiye* (b. bk.) adlı kitabın şerhi, 40.

Has, 119, 158, 177.

Hasan Efendi medresesi, 59.

Haseki Sultan medresesi, 61.

Hâsilât-ı şeriyye, 118, 119, 136, 157.

Hasköy Valde Sultan Camii vâizliği, 186.

Haslar kadılığı, bk. Eyüp kadılığı, *Havass-ı Refia*, 133.

Hassa hekim başılığı, 35.

Hâşe, örtü; bk. *gaşiye*, 97.

Hâşim, Kureyş Kabilesi kollarından biri, 161n_1.

Hâşiye-i tecrîd, Ali b. Mahmud-i Cürcânî (b. bk.) nin Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okunan *Kelâm*'a ait eseri; 19, 21, 24-26, 39 - 41, 43, 249.

Hâşiye-i tecrîd medreseleri, aşağı dereceli medreseler (b. bk.) den, 11-14, 19, 26, 27, 39, 41, 43,45, 48, 55, 59, 78, 148.

Hâşiye-i tecrîd müderris(liğ)i, yirmi, yirmibeş akçe yevmiyeli en aşağı dereceli müderrislik, 46, 55, 56, 60, 66.

Hatice Hatun medresesi, 61.

Hatip, 179, 185.

Hattat, 146n_3.

Hatt-ı hümayun, 48 - 53, 60, 68 - 71, 74n_2, 75, 93, 94, 106, 132, 146n_3, 180n_1, 181 - 185, 198, 209, 210, 246, 254, 257, 258, 260, 276.

Hatt-ı şerîf, 275.

Havariyûn kilisesi; bk. Saints Aportes kilisesi, 6.

Havass-ı Ahî Çelebi kazası, 92n_2.

Havass-ı Kostantîniyye, bk. Eyüp kazası, *Havass-ı refia*, 96, 98.

Havass-ı refia (kadılığı), Eyüp ve Üsküdar mevleviyetleri, bk. Eyüp kadılığı, *Haslar kadılığı*, 101, 133, 277n_1, 280.

Havl, 9.

Haydar Paşa medresesi, 59.

Hayyat, terzi, 141n_1.

Hazine, 111.

Hazine-i hassa, 221.

Hazinedarbaşı, 190n_4.

Hekimbaşı, 47, 50, 141.

Hekimbaşılık, 35.

Hendese, bk. *ulûm-i cüziyye, muhtasarât*, 20, 26, 31. 232, 237, 238, 249, 250n_1.

Herat, 75.

Hersek, 127n_2.

Hersek sancağı, 236.

Hesabü'l-küsûr, Gelenbevî İsmail Efendi (b. bk.) nin eseri, 238.

Hesap; bk. *muhtasarat, ulûm-i cüz'iyye*, 20, 26, 31.

Heva, 258.

Heyet, kozmoğrafya; bk. *ulûm-ı cüz'iyye*, 20, 227, 231, 237, 249n_1, 250.

Heyet-i vükelâ, 189.

Hezargrad kadılığı, 92n_2.

Hicaz, 162.

Hidaye, Burhanüddin b. Ebu Bekr Merginânî (b. bk.) nin *fürû* (b.bk.) a ait eseri, aşağı dereceli medrese dersi; bk. *Hanefî fıkhı*, 11n_3, 12, 13, 19, 21, 22, 27 - 29, 39, 42, 43, 55, 64, 65, 173n_3, 249.

Hikemiyat (Hikmet); bk. *felsefe, ilm-i hikmet*, 67, 75, 114.

Hikmetü'l-işrâkiyye, *felsefe*'ye dair eser, 237.
Hilâfet, 222.
Hilâf (ilmi), *usul-i fıkh* (b. bk.) dan bir ders konusu, $28n_1$, 40.
Hil'at, 131, 179, 191, 206.
Hindistan, 228.
Hitâbet, 125.
Hizmet-i fetva, bk. müftülük, şeyhulislâmlık, $195n_1$.
Hizmetkâr akçesi, 251.
Hıfzıssıhha, 267.
Hıristiyan, 201.
Hırka-i Şerif, 170, 207.
Hısn-ı Mansur, 130.
Hızâne, süt analık dersi, 269.
Hoca - zâdeler kanunu, *pâdişah hocaları* (b. bk.) evlâdına ait kanun; bk. *mehâdım-ı sudur-i kirâm kanunu*, 73.
Hotaliç, Tırnova mülhakatından, 121.
Huccac, bk. *hacılar*, $161n_1$.
Hucec, bk. *hüccet*, $125n_2$.
Hukûk-i düvel, ders, 269.
Hukûk-i hususiye, 198.
Hukûk-i idâre, ders, 169.
Hukukî muâmelât, 109.
Hukuk-ı umumiyye, 198.
Hukuk mahkemeleri, 270.
Hulâsatü'l-hesab, Bahâüddin Mehmed b. Hüseyin Amilî (b. bk.) nin eseri, $20n_2$.
Hulumeç kadılığı, Mora'da, $92n_2$.
Husumet davaları, 116.
Hususat-ı şer'iyye, $151n_1$.
Huzur ders(ler)i, 215-221.
Huzur mürafaası (mahkemesi); bk. *arz adası mürafaası*, 53, 211-214.
Hüccet, mahkemede kadı tarafından verilen hükmü gösteren ilâm, 84, 86, 108, 115, $116n_2$, 117, $137n_1$, 172, 251, 253, 259.
Hüccet akçesi (resmi), kadının *hüccet* (b. bk.) için aldığı harç; bk. *resm-i hüccet*, 85, 86, 251.
Hücre, medrese odası, 36, 78, 244.
Hücerât-ı berekât, $10n_1$.
Hücerât-ı tetimme, $10n_1$.
Hüdâvendigâr sancağı; bk. Bursa Sancağı, 128.
Hüddam, $6n_2$.
Hükemâ, filozoflar, $24n_1$.
Hükkâm, bk. *hâkimler*, 112, 114, 125.
Hüküm (-i hümayûn); bk. *pervâne*, *fermân*, *nişan*, 80, 126, 154, $127n_1$, 128, 246.
Hükkâm-ı şer'î, kadılar, $268n_1$.
Hükmî muâmelât, 108.
Hükûmet, adliye, $161n_1$.
Hünkâr hocaları, bk. *pâdişah hocaları*, 145, $149n_1$, 181.
Hüsâmiye medresesi, 59, $89n_4$.
Hüsâm şerhi, *mantık*'a ait bir kitap, 40.
Hüseynî, Osmanlı nakîbü'l-eşraflarının imzaları, kendilerinin Hazreti Hüseyin'den geldiklerini ifade eder, 169.
Hüsn-i hat, 268.
Hüsn-i hatt-ı tâlik, 269, 270.

İ

İâde, 51.
İbâdât, bk. *ulûm-i şeriyye*, *fıkıh*, $22n_3$.
İbrişim, 140.
İbtida-i altmışlı derecesi, bir müderrislik derecesi, 262, 271, 272.
İbtida-i altmışlı medresesi, bk. *altmışlı medreseler*, 51, 60, 63.
İbtida-i altmışlı müderris(liğ)i, altmış akçe yevmiyeli, 37, 58, $59n_1$, 186, 281.
İbtida-i dâhil derecesi, bir müderrislik derecesi, 262, 271, 272.
İbtida-i dâhil medresesi, 60, 63.
İbtida-i dâhil müderris(liğ)i, aynı adı taşıyan medreselerde müderrislik yapanların unvanı, 56, $59n_1$, 87, 186, 187, 281.
İbtida-i hâriç derecesi (rütbesi), bir müderrislik derecesi, 103, 262, 265, 271 - 273.

İbtidâ-i hâriç medreseleri, 60, 63.
İbtidâ-i hâriç müderris(liğ)i, aynı adı taşıyan medreselerde müderrislik yapanların unvanı, 56, 58n3, 59n_1, 77, 88n_1, 90, 183, 186, 281.
İcâz, *belâgat*'dan bâhis, 41.
İcazet (nâme), medrese talebesine verilen müderrislik diplomasi, 45, 71, 75 - 77, 87, 88n_1, 155, 198, 267, 268.
İcma-ı ümmet; bk. *fıkıh*, 22n_3, 28n_1, 174.
İcra kanunu, ders, 269.
İctihad-ı eimme, 114.
İçel (medreseleri), İstanbul - Edirne - Bursa medreselerine verilen isim, 57, 89, 156n_1, 245.
İdâdiye, 12n_2.
İfta افتا, 179n_3.
İhtiman kadılığı, 92n_6.
İhtisap, 158n_5.
İhtisap ağası, belediye işlerine bakan memur, 137, 138, 140, 142.
İkdü'l-cüman, Aynî (b. bk.) nin eseri, 237.
İkinci medrese, *Hareket-i hâriç* ve *hareket-i dâhil medreseleri* (bl. bk.), 63.
İkinci Meşrutiyet, 135n_3, 199, 219, 263, 267.
İkinci sınıf mevleviyyetleri; bk. *mahreç mevleviyetleri*, 276.
İkindi dîvânı, *paşakapısında* (b. bk.) her cuma günü toplanan meclis, 153, 155, 211n_3.
İklilü't-teracim, Mehmed Akkirmânî (b. bk.) nin eseri, 238.
İktisat, ders, 269.
İlâhiyat; bk. *kelâm*, 3, 33, 42.
İlâm, kadının (hakimin) bildirisi, 108, 115, 117, 121, 122n_1, 185, 259.
İlâmât (-ı şer'iyye) mümeyyizi, *bâb-ı fetva* (b. bk.) da memur, 199.
İlâmât (-ı şer'iyye) odası, *bab-ı fetva*'da, 199, 200.
İlhânîler Devleti; bk. Garp Moğolları Devleti, 25, 164.
İlm-i âdab, 22n_3.
İlm-i fıkıh; bk. *fıkıh*, *ulûm-i âliye*, 20, 116, 268n_1.
İlm-i hadis; bk. *hadis*, *ulûm-i âliye*, 20.
İlm-i hikmet; bk. *felsefe*, *hikemiyat*, *ilm-i ilâhî*, 21, 24n_1, 67.
İlm-i iktisat, 267.
İlm-i ilâhî, akli delillere dayanan ilimler, bk. *ilm-i hikmet*, *felsefe*, 24n_1.
İlm-i kelâm; bk. *kelâm*, 25, 27, 227, 232.
İlm-i kıraat, 237, 238.
İlm-i Kur'an; bk. *ulûm-i âliye*, 20.
İlm-i terbiye, 267.
İlm-i usûl, 22n_3.
İlmiye ıslahatı, 257, 258.
İlmiye kanunnamesi (kanunu), 74n_2, 276n_1.
İlmiye mesleği, 49, 241.
İlmiye rütbeleri dereceleri, 271, 283.
İlmiye sınıfı, bk. *ulema sınıfı*, 49, 52, 70, 72, 73, 77, 83, 87, 118, 119, 174, 175, 243, 254, 279.
İlmiye teşkilâtı, 48, 87, 151, 187, 241, 252, 261.
İltimas, 241, 242, 253, 254, 265, 271n_1.
İltizam, *(usulü)*, 117, 118n_1, 119, 138, 172, 250, 256.
İlyas Bey medresesi, 80.
İmadü'l-islâm, şeyhulislâmın unvanlarından, 175.
İmam, 179, 185.
İmam-ı Sultanî, 50.
İmare, *mescid-i haram* (b. bk.) ın idare ve imarı, 161n_1.
İmaret, 24, 78.
İmamet, 125n_2.
İmdadiye-i hazariyye ve seferiyye, valilerin aldığı maaş karşılığı vergilerden, 253.
İmkân, *belâgat*'dan bahis, 41.
İmza resmi, kadının imzadan aldığı harç, 85.
İnâye, Ekmelüddin (b. bk.) in *Hidâye* (b. bk.) şerhi, 29.

İnebahtı, 92.
İnebahtı rütbesi, Rumeli'de bir kadılık derecesi, $92n_2$, $259n_1$.
İnegöl, 228.
İnegöl medresesi, 61.
İrâde-i hususiye, 264.
İran, 75, 155, $165n_1$, 227, 241.
İran Seferi, 129, 188.
İrşadü'l-akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kur'âni'l-azîm, Ebussuud Efendi (b. bk.) nin *tefsir*'e ait eseri, 176, 235.
İrşova kadılığı, $92n_2$.
İsar, yolculuk ve muhabere için kur'a çekme işine nezaret, $161n_1$.
İsbât-ı sânî', Tanrının varlığını isbat, 24.
İsbat-ı vâcib, Celâlüddin Devranî (b. bk.) nin medresede ders olarak okunan *akaid* kitabı, 23.
İsfahânî, *kelâm*-a ait طوالع *tevâli şerhi* (b. bk.) nin meşhur olan adı, 68.
İshak Bey Medresesi, Üsküp'de, 41.
İshakiye zaviyesi, 165.
İskele kapısı, İstanbul Galata'da, $5n_3$.
İskemleci Çadır mehterleri, $87n_1$.
İskenderiye köyü, Edirne'de, $193n_3$.
İskilip, 235.
İslah-ı medâris nizamnamesi, 267.
İslâm akâidi, 23, $24n_1$.
İslâm âlemi (câmiası), 23, $24n_1$, 39, 75, 163.
İslâm âlimleri, 228.
İslâm devletleri, 174.
İslâm felsefesi, 24, 227.
İslâm hukuku; bk. *fıkıh*, *ulûm-i şer'iyye*, 3, $13n_2$, $22n_3$, 29, 84, 196, 229, 233.
İslâmî Eserler Müzesi, eski *Süleymaniye tabhanesi* (b. bk.), 33.
İslâmiyet, 23, $24n_1$, 161, 162, $165n_1$, 201, 203, 249,
İslâm tarihi, 267, 268.
İstabl-ı âmire (müdürlüğü) payesi, 284.
İstabl-ı âmire rütbelileri, 283.
İstanbul, $1n_1$, 3, 5, $6n_2$, 7, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 33, 41, 46, 49, 53, 57, 58, 60, 62, 72, 73, $88n_1$, $89n_4$, 90, 94, $95n_5$, 96, 97, 104, 107, $113n_4$, 120, 125, $127n_1$, $131n_3$, $133n_3$, 137, 138, 140 - 143, $156n_1$, 160, 167 - 170, $176n_3$, 186, 192, $194n_2$, $195n_3$, 196, 205, $208n_3$, 219, 223, 224, 225, 231, 232, 235, 238, 239, 248, 256, 261, 264.
İstanbul Bâb mahkemesi nâibi, 143.
İstanbul *bedesteni*, 154.
İstanbul Boğazı, 133, 134.
İstanbul Efendisi, bk. *İstanbul kadısı*, *İstanbul mollası*, 133, $138n_2$.
İstanbul esnafı, 140.
İstanbul fethi, 176, 229.
İstanbul halkı, 143.
İstanbul kadılığı (kazası), *Bilâd-ı selâse* (b. bk.) den büyük mevleviyet; bk. *tahtgâh-ı selâse*, 58, 72, $77n_1$, 89, $96n_1$, 97, 98, $99n_2$, 100 - 103, $106n_1$, 111, 133 - 136, 152, 160, 199, $242n_1$, 265, 276, 277, 280, 284.
İstanbul kadılığı müsteşar(lığ)ı, 143, $213n_1$.
İstanbul kadılığı vekâyi kâtibi bâb-ı fetvâ (b. bk.) da memur, 143, 199.
İstanbul kadısı, İstanbul'un sur içindeki kısımlarının kadısı; bk. *İstanbul Efendisi*, İstanbul Mollası, 43, 47, $74n_2$, 88, 106, 110, 133, 136 - 142, 149, 166, 177, 182, 184, 186, 199, 207, 209, 211, 212, 214, 273, 283.
İstanbul kadısı mazulleri, 186, 207, 258, 265, 273,
İstanbul kadısı şer'î müşaviri, *bâb-ı fetva* (b. bk.) da memur, iki tanedir, 143, 199.
İstanbul kaymakamı, 138.
İstanbul Kız Lisesi, $209n_2$.
İstanbul Mollası; bk. *İstanbul Efendisi*, İstanbul kadısı, 133.

İstanbul müderris(lik)leri, 273, 281.
İstanbul müderrisliği rüûsu, bunu *Mûsıla-i Süleymaniye* (b. bk.) den aşağı müderrisler alır, 183.
İstanbul müftülüğü, bk. *şeyhulislâmlık*, 176.
İstanbul (kadılığı) pâyesi, 110, 111, 186, 200, 276, 277, 285.
İstanbul rüûsı, 48, 120, 267.
İstanbul surları, 133.
İstanbul şer'iyatçısı, *bâb-ı fetvâ* (b. bk.) da memur, 189.
İstanbul uleması, 256.
İstanbul vilâyeti, 133.
İstanbul'un yedi tepesi; Topkapı, Çemberlitaş, Süleymaniye, Fatih, Sultan Selim, Kaariye, Edirnekapı mevkileri, 33n$_1$.
İstanköy kadılığı, 92n$_2$.
İstarva kadılığı, Ohri'de, 92n$_2$.
İstefe kadılığı, 92n$_2$.
İstinaf mahkemesi, 270.
İstinye, 134.
İştip kadılığı (kazası), Üsküp'e bağlı, 92n$_2$, 125n$_1$.
İştikak; bk. *ulûm-i Arabiye*, 27n$_1$.
İtnâb, *belâgat*'dan bahis, 41.
İydiyye, 74.
İzdin kadılığı, 92n$_2$.
İzdivac, 108.
İzmir, 38, 98, 101, 119n$_2$, 228, 274.
İzmir kadılığı, *ikinci sınıf (mahreç) mevleviyyet* (b. bk.), 186, 276, 277n$_1$, 278, 280.
İzmir (kadılığı) pâyesi, 186, 274.
İzmir kadısı, 274.
İzmir mâzulleri, 274.
İzmir pâye-i mücerredesi; bk. *pâye-i mücerrede*, 279, 280.
İzmit, 35.
İznik, 1, 2, 107, 223, 228.
İznik kadılığı, 83.
İznik medresesi, 1 - 3, 228.
İzzi, İzzeddin İbrahim (b. bk.) in medreselerde okunan *sarf*'a ait kitabı, 30, 40.

I

Irak, 158.
Isaguci, Esirüddin Ebherî (b. bk.) nin medreselerde okunan *mantık* kitabı; bk. *risâle-i ebheriyye*, 30, 31n1, 40.
Isam, Osmanlı medreselerinde okunan *nahiv* kitaplarından, 27, 30.
Islahat lâyıhası, *ilmiye teşkilâtı*'nın ıslahı için III. Selim tarafından kaleme alınan lâyıha, 255.
Isparta vilâyeti, 113n$_2$.
Itıknâme; bk. *azâd kâğıdı*, 125n$_2$, 137n$_1$, 253.

K

Kaariye, İstanbul'da semt, 33.
Kaba, kumaş, 124n$_1$.
Kâbe, 161n$_1$.
Kâbe kapıcılığı; bk. *sedânet*, 161n$_1$.
Kaçkun köle; bk. *âbik*, 85n$_1$.
Kadı Beyzâvî tefsiri, 216 - 218.
Kadı(lar); bk. *hâkimü'ş-şer'î*, *hâkim*, *kuzât*, 70n$_2$, 71, 83 - 86, 88, 122, 129 - 131, 137, 159, 179, 182n$_3$, 186, 223, 248, 250 - 252, 258, 259, 285.
Kadı beratı, 85.
Kadı(lar) defteri, bk. *akdiye defteri*, 87, 256.
Kadıların elkabı, 111.
Kadılar kanunu, 258, 260.
Kadılık, 45, 48, 66, 68, 70, 75, 83, 87 - 91, 93, 97 - 99, 101 - 109, 111, 113, 115, 118 - 120, 122, 125, 151, 156n$_2$, 157, 174, 176, 196n$_1$, 211, 234, 235, 241, 252 - 254, 256, 259, 260, 261, 263, 264, 267, 271, 276, 277, 279.
Kadılık sandığı, 122.
Kâdı'l-kuzât, Anadolu Selçuklularında en yüksek ilmiye rütbesi, 76n$_1$.
Kadı nâibleri, kadının işlerinde kendidisine vekâlet eden memur; bk. *nâib*, 117, 126.

Kadırga, İstanbul'da semt, $37n_1$.
Kadri Efendi medresesi, Bursa'da, 62.
Kâfiye, İbn Ömer Osman (b. bk.) ın medrese ders kitabı olan *nahiv* eserî, 30, 40, 68.
Kaftan ağası, 118.
Kahire, $174n_1$, 227, 228.
Kaîmmakam; bk. *rikâb-ı hümâyun kaymakamı*, 51.
Kalafatçı, 246.
Kalem, daire, 154.
Kalenderhane kilisesi, İstanbul'da, $5n_3$.
Kalenderhane medresesi, İstanbul'da, 41, 61.
Kalpazanlar, 140.
Kamaniçe, 99.
Kamaniçe kadılığı, *üçüncü sınıf (devriye) mevleviyet* (b. bk.) 275, 277.
Kamaniçe mâzulleri, 274.
Kandiye, 99,
Kandiye kadılığı, *üçüncü sınıf (mahreç) mevleviyet* (b. bk.) 275, 277, 278.
Kandiye mâzulleri, 274.
Kandıra kazası, 96.
Kanun-ı kadim-i Osmaniyye, 74.
Kanun-ı kadîm-i Sultan Mehmed Gâzî; *Fatih kanunnâmesi*, 241.
Kanun-ı kadîm-ı Sultan Süleyman Han, 273, 275.
Kânun-ı pâdişahî, 130.
Kanunnâme, 104.
Kapı ağası; bk. Bâbüssaade ağası, 130.
Kapıcıbaşı; bk. *Rikâb-ı hümayun kapıcıbaşılığı*, 284.
Kapıcıbaşı rütbesi, 283.
Kapıcılar; bk. *bevvâb*, 153, 155.
Kapıcılar ketdüdası (Kapı kethüdaları), 155, 192, 259.
Kapıkulu ocakları, 141, 159, 188.
Kapıkulu süvâri bölüğü, (süvarileri), $139n_4$, 187.
Kapı nâibi; bk. bâb nâibi, 117, 139.
Kaptan paşa; bk. *Cezayir Beylerbeyisi*, $106n_5$, 132.
Karaburun, İzmir'de, 228.
Karadeniz, $9n_2$.
Karaferye kadılığı, $92n_2$.
Karahisar sancağı, 129.
Karaman hamamı, İstanbul'da aynı adı taşıyan mahallede, 6.
Karasi sancağı, 243.
Karîb-i âlâ, Rumeli'de bir kadılık derecesi, 92.
Karinâbâd kadılığı, $92n_2$.
Kartal, 134.
Kasab, $141n_1$.
Kasab akçesi, 140.
Kasım fırtınası, $194n_2$.
Kâsımpaşa medresesi, Cumaâbad'da, 80.
Kasımpaşa, 134.
Kassam(lar), tereke taksimi yapan şer'î memur, *kazasker kassamları* (b. bk.) ve *mahallî kassamlar* (b. bk.) olarak iki kısımdır, 121, 124, $125n_2$, 126, $137n_2$, 154, 158.
Kassam daireleri, 154.
Kassam defteri, 123, $124n_1$.
Kassamiye akçesi, *kassam*'ın yaptığı işlerde aldığı harç, 128.
Kassam-ı askerî, *bâb-ı fetvâ* (b. bk.) da memur, 199.
Kassam-ı beledî, İstanbul kadısı maiyyetinde, 143.
Kassam-ı suvari; bk. *suvari kassamı*, $122n_2$.
Kassamlık, 121, 122, 125, 199.
Kastamonu sancağı, $121n_1$.
Kastamonu vilâyeti, $113n_3$.
Kaşıkçılar, saray müstahdemlerinden, $87n_1$.
Kâtip, kadı sicillerini tutan memur, 109, 196, 197.
Kavâid, $27n_4$, 227, 237, 238, 267.
Kavâid-i edebiyye, $27n_4$.
Kavâidü'l-îrab şerhi, Kâfiyeci (b. bk.) nin medreselerde ders olarak okunan *nahiv* kitabı, 30.
Kavâidü'l-îrab, İbn Hişam (b. bk.) in *sarf* ve *nahiv*'e dair eseri, $30n_1$.

Kavâfi; bk. *ulûm-i arabiyye*, 27n$_1$.
Kavuk, bk. *örf*, 104, 163n$_3$, 207.
Kavuklu, Şeyhulislâm dairesinde tebliğ memuru, 207.
Kaymakam(lar), 83, 283, 284.
Kayseri, 99, 163n$_2$, 274.
Kayseri kadılığı, *üçüncü sınıf (devriye) mevleviyeti*, (b. bk.), 96, 274, 277.
Kayseri mâzulleri, 274.
Kazâ, ilçe, 83, 91, 109, 123, 167, 200n$_1$.
Kazâ-i Eğil, 105n$_2$.
Kaza-i İstanbul; bk. İstanbul kadılığı, 182.
Kazâ-i Tokat; bk. Tokat kadılığı, 182.
Kazâ-i Üsküdar; bk. Üsküdar kadılığı, 182.
Kazâ kadıları, bk. *kuzât-ı kasabât*, 95, 103, 104, 112, 117, 131, 155, 156n$_2$, 157, 181, 245, 253, 279.
Kaza kadılığı, 66, 87, 91, 93, 94, 96, 105, 263.
Kaza kadısı beratı, 113.
Kaza müftüleri, 174n$_1$, 179.
Kaza nâib(lik)leri, kadının kazalardaki şer'i davaları gören vekilleri; bk. *nâib*, 117, 269.
Kazasker(ler); bk. *kuzat-ı asker (asakire)*, 46 - 48, 50, 51, 57, 59, 64. 70 - 72, 74, 77, 88, 90, 91, 93, 94, 96n$_2$, 103 - 108, 110, 111, 118 - 123, 125, 128, 131, 138, 147, 148, 151, 153, 154, 156 - 160, 166, 167, 175, 177, 178n$_3$, 179 - 181, 186, 189, 190, 193n$_2$, 199, 204, 206, 208, 209, 211, 233, 235, 242 - 249, 252, 253, 255, 256, 258, 259n$_1$, 261 - 263, 270, 272, 276, 279, 283, 285.
Kazasker(lik) daireleri, 94, 107, 160.
Kazasker defteri; bk. *defter-i akdiye*, 55.
Kazasker dîvânı, salı ve çarşamba dışında kazasker konağında toplanan meclis; bk. *kazasker meslisi*, 87, 154, 158, 159.
Kazasker evlâdı (oğulları), 69, 72, 73, 74, 262.
Kazasker hasları, 158n$_5$.
Kazasker hissesi, kadı tayininde kazaskerin aldığı harç, 158n$_2$.
Kazasker kapısı, 156, 275.
Kazasker kassam(lar)ı; bk. *askerî kassam*, *kassam*, 121 - 124, 158.
Kazaskerlerin arza girmesi, 159.
Kazaskerlik(ler), 49, 87, 88, 97, 98, 102, 151, 152, 167, 176, 177, 184, 190.
Kazaskerlik mahkemesi, 160, 199.
Kazasker mâzulleri, 47, 152, 189, 190, 207, 258.
Kazasker meclisi; bk. *kazasker divânı*, 95n$_2$, 105, 113n$_4$, 163.
Kazâyâ (y-ı şer'iyye), 113 - 115.
Kâzerûn, Şirâz'da, 165n$_1$.
Kâzerûniye tarikatı, Ebu İshak Kâzerûnî (b. bk.) tarafından kurulan tarikat, 165n$_1$.
Keçe, *kapıcıbaşılara* (b. bk.) mahsus başlık, 153.
Keçeli çuhadar, 97, 138.
Kefere nikâhı, 86.
Kefe kadılığı, 92n$_2$.
Kefilnâme akçesi, 251.
Kehil, 6n$_2$.
Kelâm, *Kur'an-ı Kerim* ile ilgili ilim; bk. *ilm-i kelâm*, *ilâhiyat*, *ulûm-i cüz'iyye*, 19 - 21, 23, 24n$_1$, 26, 27, 33, 39 - 43, 55, 64, 67, 68, 75, 114, 227, 229, 230, 232 - 238, 268.
Kenar medreseleri, 244.
Kenzü'd-dekâyık, Ebi'l-Berekât Hafızüddîn Nesefî (b. bk.) nin medrese dersi olarak okunan *fıkıh* kitabı, 22, 115n$_1$, 173.
Kesriye kadılığı, 92n$_2$.
Keşan, 256n$_1$.
Keşif nâibi, İstanbul kadısının şikâyet davalarına bakan vekili, 142, 143.

Keşşaf tefsiri (el-Keşşaf an hakayıkı'l-tenzîl), Zemahşerî (b. bk.) nin medrese ders kitabı olarak okunan eseri, bk. *Zemahşeri tefsiri*, $12n_1$, 13, 23, 28, 43, 235.
Kethüda, *kadı*'nın yanındaki muavini, 138, 140, 141; kazasker maiyyetinde memur, 154; *Şeyhulislâm dairesinde* (b. bk.) memur, 196, 198.
Kibâr-ı müderrisîn, İstanbul'da *Mûsıla-ı Süleymaniye* (b. bk.) ve daha yukarıda olan en yüksek dereceli müderrislere verilen isim, 37, 90, 262, 280, 281, 285.
Kifâyetü'l-müntehî, *Bidâyetü'l-mübtedi* (b. bk.) adlı *fıkıh* kitabının şerhi, 29.
Kiga kadılığı, $92n_2$.
Kili kadılığı, $92n_2$.
Kitabet, ders, 268, 270.
Kitabet-i Arabiyye, 267.
Kitâbet-i Fârisî, 267.
Kitâbet-i resmiyye, 267.
Kitâb-ı büyû', *Mesâbih* (b. bk.) den bâhis, 41, 42.
Kitâb-ı hacc, *hidâye* (b. bk.) den bahis, 42.
Kitâb-ı Şûfa, *hidâye* (b. bk.) den bahis, 42.
Kitâb-ı zekât, hidâye (b. bk.) den bahis, 42.
Kitâbü'l-merâsıd, Gelenbevî İsmâil Efendi (b. bk.) nin eseri, 238.
Kitâbü'l muhtasar, Celâl - zâde Salih Efendi (b. bk.) nin eseri, 235.
Kitâbü'l-usûl, Oklidis (b. bk.) in eseri, 31.
Kitâbü's-Semaniye, Aristo'nun fizik'e dair eseri, 237.
Kitap, *Kur'an-ı Kerim* (b. bk.), $22n_3$, 24, $28n_1$, 174.
Kılıç alayı merasimi, 170.
Kılıç Ali Paşa medresesi, $37n_1$.
Kıratova kadılığı, $92n_2$.
Kırçova kadılığı, $92n_2$.
Kırım Hanı - zâdeler, $169n_2$.
Kırım Hanları, $169n_2$.
Kırk akçeli İstanbul kadıları, 48.
Kırklı medreseler, müderrisi kırk *akçe* yevmiye alan medreseler; Osmanlılardan evvelki hükümdarlar ve aileleri tarafından bina edilmiş olan medreseler; bk. *telvih medresesi*, 11 - 15, 19, 20, 27, 30, 39, 55 - 57, 59, 60, 62, 63, 77, 244, 245.
Kırklı (kırk akça yevmiyeli) müderris-(ler), üçüncü derece müderrisler, 56, 60, 65, 68, 69, 71, 73, 104, 157, 271, 272.
Kırk akçe medresesinden mazuller, 275.
Kırktan münfasıl, *Kırklı medrese* (bk. b.) den ayrılmış müderris, $18n_2$.
Kırkkilise, 119.
Kırmızı mücevveze; bk. *mücevveze*, 138, 139.
Kısas, 110.
Kısmet-i askeriyye, 121, 122, $157n_1$.
Kısmet-i mevâris (-i reaya), 113, 114.
Kıtat-ı icâre, *hidâye* (b. bk.) den eser, 65.
Kıyâde, kumandanlık, $161n_1$.
Kıyas (-ı fukaha), bk. *fıkıh*, $22n_3$, 28, 174.
Kızıl Yenicesi, 107.
Kızlar ağası, $208n_3$.
Kocaeli sancağı, 127, 242.
Koca Mustafa Paşa medresesi, 42.
Koçi Bey Lâyıhası (Risalesi), 247.
Komanat, Tokat'ın nahiyesi, $29n_3$
Konya, 99, 102, 179, 212, 228, 274.
Konya Kadılığı, 96, 274.
Konya mâzulleri, Konya kadılığından mazul olanlar, 274.
Koron kadılığı, $92n_2$.
Kostantiniyye; bk. İstanbul, $7n_2$, 79, 114, 126.
Koyun hakkı, $164n_1$.
Köle, 162.

Köprücü, $125n_2$.
Köprülü kadılığı, $92n_2$.
Köstendil, bk. Dobniçe, $92n_2$.
Kubbe, harp levazım reisliği, $161n_1$.
Kubbealtı, *divan-ı hümayun* (b. bk.) ın aktedildiği yer, 153.
Kudüs (-i Şerîf) 38, 98, 101, $174n_1$, 274.
Kudüs kadılığı, *mahreç mevleviyeti* (b. bk.), 96, 186, 276, $277n_1$, 278, 280.
Kudüs (-i Şerif) kadısı, 47, 50.
Kudüs-i Şerif mâzulleri, 274.
Kudüs mevleviyyeti pâyesi, 276.
Kul, 86.
Kul oğlan(lar)ı, 138, 142.
Kulp Sancağı, Diyarbekir'de, 127.
Kurâ, köyler, 86, 129.
Kur'an (-ı Kerim); bk. *Kitap*, $24n_1$, 33, 78, $185n_3$, 215, $216n_1$, 217, 220, 221, 267.
Kureyş kabilesi, 161.
Kuzât (taifesi); bk. *kadılar*, $70n_3$, 112, 114, 115, $125n_2$, 126, 129, $137n_2$, $151n_1$, 242, 245, 247, 249, 251, 252, 255, $259n_1$.
Kuzât-ı asker (asakere); bk. *kazasker-ler*, 242.
Kuzât-ı kasabat; bk. *kaza kadıları*, $94n_2$, $156n_1$.
Kuzât-ı mevleviyyet, $94n_2$.
Kuzât-ı ûlâ, 112.
Küçük Çekmece, $133n_3$.
Küçük Karaman, İstanbul'da semt, 5.
Küçük ruznamçe kalemi, 158.
Küçük tepeli, şeyhulislâmın giydiği *sâdât* (b. bk.)a mahsus kavuk, 167.
Künnas, süpürücü, $8n_2$.
Kürsü şeyhi, tarikat şeyhleri için tabir, $186n_1$. vâız
Kürsü vâiziyesi, $186n_1$.
Kütahya, 99, 102, 128, $256n_1$.
Kütahya kadılığı, mevleviyyet, (b. bk.) 96.
Kütahya kadısı, $180n_1$, 275.
Kütahya mâzulleri, 274.
Kütahya sancağı, 129.
Küttab; bk. *kâtip*, $139n_2$.
Kütüb-ı mutebere, 15.
Kütüb-ı sitte, $42n_1$.

L

Lâhurî şal, $219n_2$.
Lâleli Camii vaizliği, 186.
Lâlî - zâdeler, 117.
Lefkoşe, 99.
Lefkoşe kadılığı (kazası), üçüncü sınıf mevleviyyet, 184, 277.
Lehistan seferi, $206n_4$.
Livâ-i Teke; bk. Teke Isparta Sancağı, 242.
Letâifü'l-işarât, Şeyh Bedrüddin Mahmud (b. bk.)'un *fıkıh*'a dair eseri, 228.
Limasol kadılığı, $92n_2$.
Limni kadılığı, $92n_2$.
Lisaniyat, $22n_3$.
Liva, bk. *sancak*, 127.
Lûgat. 20, $27n_1$.

M

Maadin, 267.
Maaş-ı ilmiyye kâtibi, meşihat dairesinde memur, 199.
Mabeyn, 219, 243.
Mabeyn başkâtibi (başkâtipliği), $212n_2$, 213, 218, 220.
Maristan, $92n_1$.
Macun, $6n_2$.
Maçin kadılığı, $92n_2$.
Mâdume, defterde kaydı bulunan fakat binası yok olan medrese, $65n_2$.
Magosa kadılığı, $92n_2$.
Mahalli kadı (lar), 123 - 126, 128.
Mahazarat, 237.
Mahbubiye divanhanesi, $216n_2$.
Mahfil-i hümâyun, 170.
Mahfil-i şer'iyyat başkâtibi, Rumeli Kazaskeri maiyyetinde memur, 160.

Mahfil-i şer'iyyat nâibi, Rumeli Kazasker maiyyetinde memur, 160.
Mahkeme-i şer'iyye; bk. *Şer'i mahkemeler*, 116. 117, 124n$_1$.
Mahkeme-i şer'iyye defterleri, 109.
Mahmud Efendi Mescidi, 58n$_3$.
Mahmud Paşa Camii, 10.
Mahmud Paşa mahkemesi, nâiblik, 142.
Mahmud Paşa medresesi, 10, 63, 68. 72, 180n$_1$.
Mahreç, 99, 100n$_3$, 247.
Mahreç mâzulü, 186, 265, 266.
Mahreç mevâlisi, 90, 101, 102, 120, 134, 142n$_2$, 281, 283 - 285.
Mahreç mevleviyyet(ler)i, ikinci sınıf mevleviyetler, 38, 88n$_1$, 101 - 103, 135, 265, 273n$_3$, 278, 280, 281, 284.
Mahreç müderrisleri, 264.
Mahreç pâyesi, 265.
Mahruse-i İstanbul, 141n$_1$.
Mahzum, Kureyş Kabilesi kollarından biri, 161n$_1$.
Maişet-i şeriyye, 266.
Makasıd şerhi, *kelâm*'dan ders, 55.
Makrame, mendil - havlu 124n$_1$.
Maksud, medrese dersi olarak okunan *sarf* kitabı, 30, 40.
Maksudiye Hanı davası, 214n$_1$.
Mal defterdarı, 89.
Malikî mezhebi, 25, 174n$_1$.
Malûmât-ı ahlâkiyye, ders, 267.
Malûmât-ı ictimaiyye ve kanuniyye, ders, 267, 269.
Malûmât-ı fenniyye, ders, 267.
Manastır kadılığı, 92n$_2$.
Manastır medresesi, Bursa'da Orhan Gazi tarafından kurulan ilk medrese, bk. Orhan Gazi Medresesi, 2, 89n$_4$.
Manisa, 97 - 99, 112, 115, 157, 174.
Manisa kadılığı, ikinci sınıf *(mahreç)* mevleviyet, 274. 276.
Manisa mâzulleri, 274.
Manisa medresesi, 61.
Manisa müftüsü, 61.
Mansub olmak; kadı tayin edilmek, 51.
Mantık; bk. *ulûm-i cüziyye*, 20, 21, 26, 30, 39, 40, 43, 229, 230, 234, 236 - 238, 267, 268.
Mansure hazinesi, 208.
Maraş, 99, 102, 107, 274.
Maraş kadılığı, üçüncü sınıf *(devriye)* mevleviyyet, 186, 274, 277, 278, 280.
Maraş mâzulleri, 274.
Mâristan, hastahane; bk. *dârüşşifa*, 6n$_2$.
Marmara adası, 134.
Marmara denizi, 9n$_2$, 134.
Marmara Ereğlisi, 97.
Masduka-i semaniye; bk. *medâris-i semaniye*, 20n$_1$.
Matbah, 36n$_1$.
Matlab (defteri), ruzname; kadı tayin sıra defteri; bk. *mülâzım defteri*, ruznâmeçe-i *hümâyun*, 45, 48, 154, 246, 259n$_1$.
Matlabçı, kazasker maiyyetinde memur, 154.
Matla-ı hususi'l-kilemfî meâniiFususi'l-hikem, Davud-i Kayserî (b. bk.) nin *Fususi'l-hikem* (b. bk.) şerhi, 228.
Matracı, 87n$_1$.
Maveraünnehr, 29n$_6$, 227, 231.
Mazbata kalemi, 88n$_1$.
Mazul kadılar, 106. 107.
Mazul mevâli, 118, 119.
Mead, öldükten sonra tekrar dirilme; *kelâm*'dan bahis, 24.
Meânî, kelimelerin lûgat manası ile uğraşan ilim; *belâgat*'dan bâhis, 11n$_2$, 19, 21, 27, 28n$_1$, 232, 234, 237.
Mebahis-i ahkâm, *tefsir*'den bâhis, 42.
Mecelle, 269.
Mecelle cemiyeti, 213, 214.
Meclis-i âlî, 195.
Meclis-i intihab-ı hükkâm, 199.

Meclis-i mebusan, $101n_2$.
Meclis-i mesalih-i talebe (Cemiyeti), 199, 200.
Meclis-i meşayih, 199, 200.
Meclis-i müellefât heyeti, 199.
Meclis-i şer'î, $126n_1$.
Meclis-i tetkikat-ı şer'iyye, 199, 200.
Mecmaû'l-bahreyn ve mülteka'n-nehreyn, İbn Sââtî (b. bk.) nin *fıkıh'a* dair eseri, $173n_4$, 229.
Mecmâü'l-fetâvâ, Şeyhulislâm Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi (b. bk.) nin eseri, 197, 232.
Medâris-i erbaa-i Süleymaniye derecesi, bk. *Süleymaniye derecesi*, 272.
Medâris-i erbaa-i Süleymaniye müderrisliği; bk. *Süleymaniye müderrisliği*, 186.
Medâris-i kebîre; bk. *sahn medreseleri*, $10n_2$.
Medâris-i sağire; bk. *medaris-i suğra, musıla-ı sahn, tetimme medreseleri*, $10n_2$.
Medâris-i sahn-ı semân derecesi, 272.
Medaris-i sahn-ı semân müderrisliği, 186.
Medâris-i semaniye (semaniye medreseleri); bk. *Sahn-ı semân medreseleri, masduka-i semaniye*, $6n_2$, 7, $8n_1$, $12n_1$, 16, $20n_1$, 56, 244, 249.
Medaris-i suğra; bk. *tetimme medreseleri*, $10n_1$.
Medhal-i ilmi hukuk, ders, 269.
Medine (-i Münevvere), 98, 100, 103, 147, $170n_4$, $174n_1$, 264.
*Medine (-i Münevvere) kadılığı (kazası), büyük mevleviyet (*b. bk.); *Haremeyn mevleviyetleri*, 47, 61, $99n_2$, 135, 184, 265, 276, 277, 280.
Medine (-i Münevvere) kadısı, 265, 274.
Medine-i Münevvere mazulleri, 274.
Medine-i Âmid; bk. Diyarbekir, $105n_2$.
Medrese(ler), (medaris), 87, $88n_1$, 155, $179n_5$, 227, 241, 245 - 247, 249, 253, 254, 260.
*Medrese-i beçç*e, küçük medrese; bk. *medaris-i sugra, tetimme medreseleri*, 9.
Medrese beratı, 154.
Medrese-i Âliye, Dârü'l-hilâfe medresesi (b. bk.) nin en yüksek derecesi; bk. *Âli*, 268.
Medrese-i Dârü'l-hadîs-i Sinan Paşa, 59.
Medrese-i evvel, Süleymaniye medreselerinden, 33.
Medrese ilimleri, 237.
Medrese-i Molla Hüsrev, Bursa'da, 183.
Medrese-i râbi, Süleymaniye medreselerinden, 33.
Medrese-i sâlis, Süleymaniye medreselerinden, 33.
Medrese-i sâni, Süleymaniye medreselerinden, 33.
Medrese-i Süleymaniye; bk. Süleymaniye medresesi, 59, 60.
Medrese-i Turhan Bey, 183.
Medrese(ler) kanunu, 70, 71.
Medrese rütbeleri, 186, 187.
Medrese teşkilâtı, 72.
Medresetü'l-kuzât; bk. *mekteb-i kuzat, muallimhâne-i nüvvâb*, 120, 168, 169, 170.
Medresetü'l-kuzât nizâmnâmesi, 269.
Medresetü'l-kuzât umum müdürlüğü, 269.
Medresetü'l-mütehassısîn, 268.
Mehadım-ı sudur-ı kiram kanunu; bk. *hocazâdeler kanunu*, 73.
Mehayif müfettişleri, 128.
Mehmed Paşa medresesi, Kadırga'da, $37n_1$, 62.
Mekasıdü't-talibîn, Sâdeddîn Teftâzânî (b. bk.) nin *kelâm'a* ait eseri, ders kitabı, 26.
Me'kel, medrese talebelerinin yemekhanesi, 36.
Mekke (-i Mükerreme), 98, 100, 103, 161, $170n_2$, $174n_1$, 182, 233, 238, $250n_1$, 264,

Mekke (-i Mükerreme) kadılığı (kazası); bk. *Haremeyn mevleviyeti*, 47, 89, 99n$_2$, 132n$_1$, 134, 135n$_2$, 184, 265, 276, 277, 280.
Mekke (-i Mükerreme) kadısı, 50, 132, 265, 273.
Mekke-i Mükerreme pâyesi, 184, 273.
Mekteb-i kuzât; *Muallimhane-i nüvvab* (b. bk.) a sonradan verilen isim, 268.
Mekteb-i nüvvab; bk. *Muallimhâne-i nüvvab*, 120, 268.
Mektubî-i meşihat dairesi, 200.
Mektubî müdürlüğü, 199.
Mektupçu, kazasker maiyetinde memur, 154; şeyhulislâm maiyyetinde, 198.
Memalik-i İslâmiyye, 203.
Memalik-i mahruse, 96n$_1$, 268n$_1$.
Memlihateyn kadılığı, Bosna ile Belgrad arasında, 92n$_2$.
Memlûk(lar) Devleti, 26, 164.
Menâr (ü'l-envâr), Hafızüddin Ömer Nesefî (b. bk.) nin *usûl-i fıkıh*'a dair eseri; ders, 22, 65.
Menâsıb-ı ilmiyye, 245.
Menâzilü'l-envar, Sâganî (b. bk.) nin *usûl-i fıkıh*'a dair eseri, 229.
Menemen, 99.
Menemen kadılığı, üçüncü sınıf mevleviyyet, 277.
Menflot kazası, 95n$_3$.
Mensuh, 125n$_2$.
Menşur; bk. *misal*, *berat*, 78n$_1$.
Menşur-ü itibar-ı mevleviyet, 97n$_4$.
Menteşe sancağı, 242.
Menzil, 260.
Menzil zahiresi, 107.
Merah (ü'l-ervah), Ahmed b. Ali b. Mesud (b. bk.) un *sarf*'a dair eseri, ders, 30, 40.
Merginan, Maveraünnehr'de kasaba, 29n$_4$.
Merzifon, 233.
Mesâbih (ü's-sünne), Hüseyin b. Mesud Begavî (b. bk.) nin *hadis*'e ait eseri, ders, 11n$_3$, 19, 29, 41, 42, 43.
Mesârikü'l-envâr, Sâganî (b. bk.) nin *hadis*'e ait eseri, 229.
Mesele, *fetva* alınmak için yazılan sual, 200 - 203.
Meslek-i tasavvuf; bk. *tasavvuf*, 228.
Mesned-i fetva; bk. *şeyhulislâmlık*, 52n$_3$, 53.
Mesned-i meşihat-ı kübra; bk. *şeyhulislâmlık*, 194.
Mesnevihân, 212.
Meşaleciler, 87n$_1$.
Meşarik (-i Envarü'n-nebeviyye), Raziyyüddin Hasan-ı Sâganî (b. bk.) nin *hadis*'e ait eseri, medrese ders kitabı, 11n$_3$, 19, 28n$_3$, 41, 43.
Meşâyih-i islâm(iyye), 149n$_1$, 254n$_2$.
Meşihat (-ı İslâmiye), *(Meşihat dairesi veya makamı)*, bk. *şeyhülislâmlık*, *şeyhülislâm kapısı*, *mesned-i fetva*, *bab-ı fetva*, 52n$_3$, 88n$_1$, 123, 125n$_2$, 196, 198 - 200, 205 - 207n$_3$, 209, 221, 268.
Meşihat arzuhalcisi, 199.
Meşihat mektubî kalemi, 88n$_1$, 186.
Meşihat mektupçusu; bk. *Şeyhülislâm mektupçusu*, 199.
Meşihat müsteşarı, 199, 207.
Meşihat pâyesi; bk. *şeyhülislâmlık pâyesi*, *pâye-i fetva*, 211.
Meşveret dairesi, 161n$_1$.
Meşveret reisliği, 161n$_1$.
Metâliü'l-envâr, Siraceddin Mahmud-i Ermevî (b. bk.) nin *mantık*'a ait eseri, 26n$_2$.
Metâli(ü'l-envar) şerhi, *mantık*'a ait ders kitabı, 26, 30, 39.
Mevâkıf, Abdurrahman-i İycî (b. bk.) nin *kelâm*'a ait eseri, 21, 25, 26, 232.
Mevâkıf şerhi, *kelâm*'dan ders kitabı, 27, 39, 40, 42, 43, 55, 64.
Mevâli, bk. *büyük kadılar*, *mollalar*, 15, 71, 93, 97, 100, 102 - 104,

106, 108 - 112, 117n₃, 118, 119, 122n₂, 131, 135, 136, 156, 157, 159, 174, 179, 180, 181, 189, 203, 207, 208, 217, 242, 244, 245, 246, 248, 253, 259, 262, 263, 265, 266, 273.
Mevâlî elkabı, 112.
Mevâlî kassamları, 123.
Mevâlî nâibleri, bk. *nâib*, 117, $118n_1$.
Mevâli-i sahn, 16.
Mevâlî - zâdeler (oğulları, evlâdı), bk. *molla - zâde*, 69, 70, 74, 246, 260, 262, 263.
Mevlevî şeyh(ler)i, 179, 212.
Mevleviyet(ler); bk. *büyük kadılıklar, taht kadılıkları, mollalıklar*, 57, 66, 87, 88, 95, 97, 98, 101 - 103, 110, 114, 132, 134, 135, 152, 157, 177, 245, 261, 264, 265, 277.
Mevlid cemiyeti, 170.
Mevlid-i nebevî, $100n_1$, $170n_2$.
Mevzuat, Molla Lütfi (b. bk.) nin eseri, 232.
Mevzuâtü'l ulûm, Taşköprülü - zâde (b. bk.) nin eseri, 40, 234.
Mevzuâtü'l-ulûm, Mehmed Akkirmânî (b. bk.) nin risalesi, 238.
Mevzû' ilimler, müspet ilimler, 75.
Mezestre kadılığı, $92n_2$.
Mezestre sancağı, Mora'da, $125n_1$.
Midilli, $106n_5$.
Midilli kadılığı, $92n_3$.
Midye, Trakya'da, $133n_3$.
Miftah (ü'l-ulûm), Sekkâkî (b. bk.) nin medresede okunan *belâgat* kitabı, 21, $26n_3$, 27. 39, $64n_1$, 232.
Miftah medreseleri, 11 - 14, 19, 27, 29, 39, 41, 48, 55, 57, 59, 60.
Miftah müderris(liğ)i, 56, 60, 71, 72.
Miftah şerhi, 40, 41, 43.
Miftahü'l-hendese, $31n_3$.
Mihaliç, 99.
Mihaliç kadılığı, üçüncü sınıf *(devriye)* mevleviyet, 277.
Mihrimah Sultan medresesi, İstanbul Edirnekapı'da, 59 - 61.
Mimarbaşı, 140, 141.
Minhüt-tevfik, منح التوفيق *fetva*'larda başlık, 201, 203.
Miralay(lık), albaylık, 283, 284.
Mirâs, 108, 116, 136, 139.
Miras taksimi resmi, kadının aldığı harç, 85.
Mir'at (ü'l-usûl), Molla Hüsrev (b. bk.) in *fıkıh*'a dair eseri, ders kitabı, 22, 230, 238.
Mir'at hâşiyesi, İzmirli Mehmed b. Veli (b. bk.) nin eseri, 238.
Mirî imalâthâne, 141.
Mirî kâtibi, Rumeli kazaskerinin mali işler memuru, 155.
Mirimîran(lık); bk. *beylerbeyi*, 114, 283, 284.
Mirî mültezim, 86.
Mirkat (ü'l-vusûl), Molla Hüsrev (b. bk.) in *usûl-i fıkıh*'a ait eseri, medrese ders kitabı, 22, 230.
Mirliva(lık), tümgeneral, 283, 284.
Mirü'l-ümerâ; bk. *mirimiran, beylerbeyi*, 283, 284.
Misâl, bk, *menşur, berat*, 78, 79, 80, 114.
Misbah, Nasır b. Abdüsseyyid Matrizi (b. bk.) nin *nahiv*'e ait eseri, medrese ders kitabı, 30, 40.
Miyanbend, $124n_1$.
Mısır, 1, 26, 66, 91, 93, $95n_3$, 96, 98, 100, 103, 152, 158, 162, 163, 227, 229, 230.
Mısır kadılığı (kazası), *büyük mevleviyet* (b. bk.), 89, 93, 96, 186 265, 276, $277n_1$, 280.
Mısır kadılığı mâzulleri, 273.
Mısır medreseleri, $7n_4$, 8.
Mısr-ı Kahire kadısı, 273.
Molla(lar); bk. *mevâli*, 51, 95, $96n_1$, 157, 181, 265.
Molla bey, hakimlik sınıfına kayıtli kişi - zâde çocuklarına verilen ad, 264.
Molla Hüsrev medresesi, Bursa'da, 60.

Mollalık(lar); bk. *büyük kadılıklar, mevleviyet*, 70, 96n_2, 133n_3, 179n_6, 264.
Mo'la Yegân medresesi, Bursa'da, 60.
Molla - zâde; bk. *mevâli - zâde*, 265.
Molva, 106n_5.
Mora, 92n_2, 125n_1.
Mora seferi, 49n_4, 51,
Mostar kadılığı, 92n_2.
Mostar kasabası, Hersek sancağı merkezi, 236.
Muallimhâne, 6, 17.
Muallimhâne-i nüvvâb, Süleymaniye'de kadı mektebi; bk. *mekteb-i nüvvab, medresetü'l-kuzât*, 260, 268, 270.
Muallim-i Sultânî; bk. *pâdişah hocası, hünkâr hocası, serdâr-ı ulemâ*, 146, 147.
Muamelât, şer'î ilimlerden, 22n_3.
Mubassır, 8n_2.
Mudanya Kapıdağı, 134.
Mudurnu, 99.
Mudurnu kadılığı, üçüncü sınıf *(devriye)* mevleviyet, 277.
Mugni'l-lebîb, İbn Hişâm (b. bk.) ın *nahiv*'e ait eseri, medrese ders kitabı, 30.
Muhaçnâme, Celâl - zâde Salih Efendi (b. bk.) nin eseri, 235.
Muhammediyye, Ali Kuşçu (b. bk.) nun *hesap*'a ait eseri, medrese ders kitabı, 31.
Muhatap, huzur derslerinde (b. bk.) bulunan talipler, 215, 216n_1, 217, 219, 220.
Muhtar fî fürûi'l-hanefiyye, Mecdüddin Abdullah Musulî (b. bk.) nin Hanefi fıkıhına ait eseri, 173.
Muhtârât, Ali Cemâlî Efendi (b. bk.) nin *fetva mecmuası*, 233.
Muhtasarât, medrese öğrencisinin ilk gördüğü dersler; bk. *ulûm-i âliye, ulûm-i cüz'iyye*, 12, 16, 20, 26.
Muhtasar (-ı münteha), Sâdüddin Teftazânî (b. bk.) nin *belâgat*'a ait şerhi, medrese ders kitabı, 21, 22, 27.
Muhtasar-ı münteĥâ, İbn Hacib (b. bk.) in *fıkıh*'a ait eseri, medrese ders kitabı, 22.
Muhtasar-ı münteha şerhi, usul-i fıkıh'a ait ders kitabı; bk. *şerh-i adûd*, 43.
Muhtasarü'l-Kuduri, Ebî'l-Hüseyin b. Muhammed Kuduri'nin eseri, 173.
Muhtesiplik, 138.
Muhzır(lar), kadının yanında mübâşir, 90, 109, 111, 138, 139, 155, 158n_2.
Muhzır akçesi (resmi), kadı tayininde alınan harç, 158n_2, 257.
Muhzırân, 259n_1.
Muhzırbaşı, kazasker maiyetinde memur, 111, 138, 139, 153, 155.
Muid; müzakereci, müderris yardımcısı, 7 - 9, 12n_2, 49, 51, 57, 66, 69, 79, 244, 247, 275.
Mukabeleci, fetva kalemi (b. bk.) memurlarından, 196, 197, 200.
Mukaddemat-ı ulûm; bk. *hariç dersleri*, 261.
Mukaddemetü'l-edeb, Zemahşerî (b. bk.) nin eseri, 237.
Mukantara risalesi, Gelenbevî İsmail Efendi (b. bk.) nin eseri, 238.
Mukarrir, huzur derslerinde (b. bk.) reis, 215, 216n_1, 217, 219, 220, 221, 222.
Mukataa, 138.
Mukataa resmi, kadının mukataadan aldığı harç, 85n_1.
Mukayyid, Kazasker maiyetinde memur, 154.
Mumcu, 141n_2.
Mumcu esnafı, 143.
Mum nâibi, mumcu esnafına bakardı, 143.
Murabıtîn, 25.
Muradiye medresesi, Bursa'da, 3n_1, 5, 61.
Musafaha, el sıkma, 205, 206n_1.

Mûsıla-i sahn (medreseleri), bk. *tetimme medreseleri, medrese beççe*, 9, 11, 12, 28, 51, 55, 59, 60, 103, 208, 275.

Mûsıla-ı sahn derecesi; bk. *yatak*, 261, 262, 265, 271, 272.

Mûsıla-ı sahn müderris(liğ)i 37n[1], $55n_4$, 56, $59n_1$, 60, 73, 186, 274, 281.

Mûsıla-i Süleymaniye (medreseleri), 51, 59, 60, 90, 101, 273 - 275.

Mûsıla-i Süleymaniye (medreseleri), 51, 59, 60, 90, 101, 273 - 275.

Mûsıla-i Süleymaniye derecesi, 262, 271, 272.

Mûsıla-ı Süleymaniye möderris(liğ)i, Kibâr-ı müderrisin (b. bk.) den, 37, 38, 58, $98n_2$, $99n_2$, 186, 272, 281, $283n_3$, $284n_1$.

Musul, Anadolu kadılıklarında bir derece, 93.

Mûta, Malik b. Enes (b. bk.) in *hadis* kitabı; bk. *kütüb-i sitte*, $42n_1$.

Mutavassıt, *nahiv*'den *kafiye* (b. bk.) şerhi, 68.

Mutavvel, sadüddin Teftazânî(b.bk.)nin *belâgat*'a ait şerhi; medrese ders kitabı, 13, 21, 26, 30, 39, 41, 43, $65n_3$.

Mutezile mezhebi, 23, $24n_1$.

Muvakkat şer'î müşaviri, kazaskerler maiyetinde memur, 160.

Muytaf, mutaf, $141n_1$.

Muzaf, *muid* (b. bk.) in yardımcısı, 49, 51.

Mübaşir, 136.

Mübeyyiz, *fetva kalemi*, (b. bk.) memurlarından, 196, 197.

Mücevveze, tepesi geniş altı dar başlık, 138, 153.

Müddet-i örfiyye, medrese tahsil ve kadının kazada bulunma müddeti, 71, $94n_2$, $95n_2$, 242. 245.

Müderris (Müderrisler, müderrisîn), 69, $70n_3$, 71, 81, 88, 90, $118n_2$, 155 - 157, 159, 174, 179 - 181, $182n_3$, 183, 186, 198, 203, 208, 217, 218, 241, 242, 244 - 248, 252 - 254, 260, 262 - 264, 267, 273, 275, 279, 284.

Müderris köyü, İstanbul'da $5n_2$.

Müderrislik(ler), 45, 48, 49, 52, 55 - 58, 60, 66, 68 - 70, 75, 77, 78, 83, 98, 103, 176, 179, 186, $196n_1$, 211, 233, 235, 241, 247, 254, 261, 265, 267, 271, 280, 281.

Müderrislik beratı, 77 - 80.

Müderrislik derecesi (rütbesi, rüusu), 67, 77, 183, 208, 261 - 263, 271.

Müderrislik kanunu, 67.

Müellifât-ı şer'iyye meclisi, 200.

Müezzin, 179, 185.

Müfettiş, 128, $208n_3$.

Müfîd, medrese öğretim yardımcılarından, doçent, $7n_4$, 8.

Müftü; bk. *Şeyhulislâm*, $74n_2$, 84, 87, 89, 147, 153, 173, 175, 177, 179, 181, $190n_4$, $192n_3$, $195n_1$, $200n_1$, 201, 205, $209n_1$, 210, $250n_1$.

Müftülük; bk. *Şeyhulislâmlık*, 173, 174, 176 - 178, 279.

Müftü medresesi, Fatih medreselerinden, $7n_1$.

Mühimme defterleri, 242.

Mühimme kâtibi, 200.

Mühürdar, *şeyhulislâmlık fetva kelemi* (b. bk.) memurlarından, 196, $197n_1$, 199.

Müjdecilik, kadı ve müderris tayinlerinde *muhzırlar* (b. bk.) nı aldığı *bahşiş*, 155.

Mülâhhas, Cagminî (b. bk.) hin *heyet*'e ait eseri, *çagminî* (b. bk.) adiyle maruf medrese ders kitabı, 20, 31.

Mülâzım, *müderris* namzetliği hakkını almış medrese mezunu, 13, 15, 45 - 48, 56, 67 - 70, 72, 74, 78, $106n_2$, 126, 130, 148, 156, $177n_1$, $196n_1$, $206n_2$, 241, 243 - 247, 249, 260, 261.

Mülâzemet, müderris namzetliği, 13, 15, 45 - 53, 55, 66, 71, 73, 87, 92, 94, 95n₂, 104, 105, 113, 123, 155, 156, 206, 209n₁, 244, 245, 248, 249, 253, 254, 258, 261 - 263, 271, 275, 276.
Mülâzemet defteri, kazaskerler tarafından tutulan müderris namzetleri defteri; bk. *matlab*, *ruznâmçe-i hümayûn*, 45, 46, 48, 51, 53.
Mülâzemet-i müstemirre, mazul kadıların çarşamba günleri kazasker dairesine devam etmeleri, 104, 107.
Mülâzemet kanunu, müderris namzetlerinin tayin usuli için kanun, 46.
Mülteka (tü'l-ebhar), Halebî İbrahim Efendi (b. bk.) nin *fıkıh*'a ait eseri, 22, 115n₁, 173.
Mültehî, sakallı 260.
Mültezimler, 251.
Mümeyyiz (mümeyyizlik), kazaskerlik memuru, 88n₁, 160, 200.
Münazara ilmi, 40, 237.
Müneccimbaşılar, 134.
Münşaat mecmuası, Celâl - zâde Sâlih Efendi (b. bk.) nin eseri, 235.
Müntehî, Mısır medreseleri talebelerinin adı, 8.
Mürasele (mürâselât) şer'î muhaberat, 85, 117, 137n₁, 253.
Mürasele resmi, *kadı*'nın şer'î muhaberattan aldığı resim, 85n₁.
Müsellem, 125n₂.
Müsellemü'l-küll, 245.
Müsevvid, *şeyhulislâmlık fetva kalemi* (b. bk.) memurlarından, 196, 197, 200.
Müspet ilimler, bk. *aklî ilimler*, *mevzu ilimler*, 75.
Müslüman(lar), 115, 163n₂, 200n₁, 242, 243, 251,
Müstacele kâtibi, 200.
Müstahik, 246.
Müstaid, 11n₂, 15, 16, 19, 26, 68, 70n₂, 232, 236, 246, 260.
Müstaidîn-i kirâm, 10n₂.
Müstemîn, ecnebî tüccarlar, 212.
Müşir(lik), 283, 284.
Müteferrika ağaları, 206.
Mütekellimîn, *kelâm* ile uğraşanlar, 24n₁.
Mütevelli, 15, 79, 86, 275.
Müvezzi(ler), *şeyhülislâmlık fetva kalemi* (b. bk.) memurlarından, 196, 197, 199, 200.

N

Nafaka, 116, 139.
Nahiv, medrese dersi; bk. *Muhtasarat*, *ulûm-i cüziyye*, *ulûm-i arabiyye*, 20, 26, 27n₁, 30, 40, 68, 268.
Nahiye derecesi, bir kadılık rütbesi, 92n₂.
Nahiye nâiblikleri; bk. *nâib*, 269.
Nâib(ler), *(nüvvâb)*, şer'î mahkemelerde kadı namına hizmet gören vekil, çeşit ve dereceleri bakımından bk. *kaza nâibleri*, *kadı nâibleri*, *mevâli nâibleri*, *bâb nâibleri*, *ayak nâibleri*, *arpalık* naibleri, 85n₁, 86, 103, 110, 113, 117, 119, 120, 122, 124, 125, 128, 129, 133, 134, 136, 139n₃, 140 - 142, 250 - 257, 259, 264 - 266, 279.
Nâiblik; bk. *niyâbet*, *nâib*, 120.
Nakib, bir cemaatın başı, 163, 243.
Nakîb efendi; bk. *nakibü'l-eşraf*, 166.
Nakîbü'l-Abbasiyyîn, Abbasi ailesinden gelenlerin deflerini tutan memur, 162n₁.
Nakîbü'l-eşrâf(lar); bk. *nakib efendi*, 47, 50, 163n₃, 164, 166, 167 - 172, 186, 206n₃, 261.
Nakîbü'l-eşrâf başçavuşu, 168.
Nakîbü'l-eşraf dairesi, 167.
Nakîbü'l-eşraf defteri, 171.
Nakîbü'l-eşraf kaymakam(lar)ı, nakîbü'l-eşraf'ın İstanbul dışındaki vekilleri, 167, 168, 279.

Nakibü'l-eşrâf konağı, 168n₁.
Nakîbü'l-eşraflık, seyyid ve *şerifler* (bl. bk.) ile ilgili işlere bakan makam; bk. *sâdât nezareti*, 161, 165, 166.
Nakîbü'l-eşraflık beratı, 166, 172.
Nakîbü'l-eşraf tevkifhânesi, 168.
Nakibü't-Talibiyyîn, Ebi Tâlib ailesinden olanların defterini tutan memur, $162n_1$.
Naklî ilimler, 67, 75, 232, 237.
Naklî şehadet, $137n_1$.
Nakşe kadılığı, $92n_2$.
Nalband, $141n_1$.
Nalçacı, $141n_1$,
Narda kadılığı $92n_2$.
Narh, 137, 138.
Nebatât enstitüsü, $209n_2$.
Nedve, (darün-nedve) meşveret dairesi (b. bk.) mütevelliliği, $161n_1$.
Neseb-i Peygamberî, $167n_2$.
Nesih yazısı, $146n_3$.
Nesr-i mürsel, 231.
Nevbet (nöbet), müderrisliğe ve kadılığa tayin için mülâzımların sıra beklemesi, 45 - 48, 55, $65n_3$, 244, 246.
Nevrekop kadılığı, $92n_2$.
Niğebolu kadılığı, $92n_2$.
Nikâbet; bk. *nakîb*, 243.
Nikâh, ders; bk. *akd-i enkiha*, 108, 114, 116, $125n_2$, 136, $142n_2$, 253, 269.
Nikâh resmi, kadının nikâh akdinden aldığı resim, 85.
Nikaye, Mahmud b. Ubeydullah (b. bk.) ın eseri, medrese ders kitabı, $29n_7$, 30.
Nimetî Efendi Kanunnamesi, 85, $156n_2$.
Nişân, kazaskerlerin ve İstanbul kadısının taktığı hususî alâmet, 110 - 113.
Nişan (-ı hümayun), bk. *ferman, hüküm, pervâne*, 79, $80n_1$, 242 - 244.
Nişancı; bk. *tevkii, pervâne*, 57, $80n_1$.
Nişancı Camii, Celâl - zâde Nişancı Mustafa Bey Camii, 235.
Nişancı Mehmed Paşa medresesi, 59.
Niş kadılığı, $92n_2$.
Niyâbet; bk. *nâiblik*, 118.
Növfel, Kureyş Kabilesi kollarından biri, $161n_1$.
Nuhbetü'l-fikir, İbn Hâcer-i Askalânî (b. bk.) nin *akaid*'e ait eseri, medrese ders kitabı, 23.
Nurbânû Sultan külliyyesi, Üsküdar'da, 65.
Nurbânû Sultan medresesi, Üsküdar'da, 65.
Nur-ı Osmânî Camii vaizliği, 186.
Nusretiye Camii vâizliği, 186.
Nübüvvet, 24.
Nüvesin kadılığı, $92n_2$.
Nüzl, 253.

O

Ocak ihtiyarları, 255.
Ocaklı, yeniçeriler, 223.
Oduncu esnafı, 141.
Ohri, $92n_2$.
Ohri kadılığı, $92n_2$.
Okka, 138.
Onat, 129.
Ordu kadılığı (kadısı), vezirazam sefere çıktığı zaman ona terfik edilen şer'i memur, 131, 132, 160.
Orhan Gazî medresesi; bk. manastır medresesi, $89n_4$.
Orta - Asya, 227.
Ortakcı, 126.
Ortaköy kazası, Edirne'ye bağlı, $228n_1$.
Oruç Paşa medresesi, Dimetoka'da, 40.
Osmanlı akçesi, 36.
Osmanlı âlimleri, 227.
Osmanlı Beyliği, 1.
Osmanlı Devleti (hükümeti, saltanatı, memleketleri), 16, 83, 121, 128, 151, 152, 163 - 164, 176, $178n_2$,

188, 222, 207n₃, 227 - 229, 241, 261, 277.
Osmanlı donanması, 207.
Osmanlı(lar), 2, 3, 8, 10, 11, 19, 22n₃, 25, 75, 76, 80n₁, 97, 151, 161, 163, 169, 173 - 175, 229.
Osmanlı medreseleri, 1 - 3, 20, 21, 24 - 26, 27n₄, 28, 29, 31, 39, 59, 67, 77.
Osmanlı pâdişahları (hükümdarları), 131, 145 - 147, 170, 215.
Osmanlı tarihi, 209, 223, 228, 267, 268.
Osmanlı tarihi, İbn Kemal (b. bk.) in eseri, 233.
Otuzlu (otuz akçeli) medrese(ler), 36, 56, 244.
Otuzlu (otuz akçeli) müderris(lik), 56, 104, 271, 272.
Ovacık, 119n₂.

Ö

Öküz anbarı hocası, 244.
Örf, ulemaya mahsus *kavuk*, 104, 138, 166n₂, 167, 207.
Örf, 128, 139.
Öşür, 164n₁.
Öziçe, *arpalık kadılığı* (b. bk.), 92n₂.

P

Pabuççu, 141n₁.
Pâdişah(lar), 68, 69, 77, 87, 89, 93, 95, 97, 105, 107, 111, 131, 137, 138, 147, 156, 159, 160, 168, 170, 178n₄, 180 - 182, 185, 189, 190 - 193, 195n₃, 198, 201, 203, 205n₁, 206, 207, 209n₁, 215, 218, 221, 225, 243, 252, 257, 260, 264, 276.
Pâdişah cülûsları, 169 170.
Pâdişah hocaları (hocası); bk. *hünkâr hocaları*, *muallim-i sultani*, *serdar-ı ulema*, 46 - 48, 69, 73, 74, 145-149, 169, 175, 181, 224.
Pâdişah hocası oğulları, 74, 147, 148.
Pâdişah imamı, 47.
Palanduz, palan diken, 141n₁.
Pantokrator manastırı; bk. Zeyrek câmii, 5.
Pastırma nâibi, İstanbul kadısı maiyetinde, 143.
Paşakapısı; bk. *bâb-ı âlî*, 104, 137, 153, 166, 187, 189, 190 - 192, 198, 209n₁, 211.
Patrikhâne, 6.
Patrona Halil ısyanı, 191n₂.
Pâye, *mevâli* (b. bk.) ve kazaskerliklerde kıdem, 265.
Pâye-i erbaîn, kırk akçe müderrisliği, 61
Pâye-i fetva; bk. *şeyhulislâmlık pâyesi*, *fetva pâyesi*, 209.
Pâye-i mücerrede, mansıpsız Edirne ve İzmir kadılık dereceleri, 186, 279.
Pâye-i sahn; *dâhil medreseleri* (b. bk.) müderrisliği rütbesi, 14, 62, 63.
Pâye-i selâsîn, *Otuzlu müderrisler* (b. bk.), 61.
Pâye müderrisleri, 246.
Payıtaht kadısı, 151n₁.
Pazarbaşılık , 141.
Pazarcı, 138n₂.
Pazar gammazları, 143n₁.
Penbeduz, pamuklu diken, 141n₂.
Pendik, 134.
Pervâne; bk. *hüküm*, *ferman*, *nişan*; makam olarak bk. *tevkiî*, *nişancı*, 80n₁.
Peykler, 87n₁.
Pirahen keten, 124n₁.
Piri Paşa medresesi, Silivri'de; bk. Soğuk kuyu medresesi, 46, 62, 73.
Pişkeşçi, 87n₁.
Piyâle Paşa medresesi, 281.
Plevne kazası, 121.
Pravadi, 119n₃.
Pravadi kadılığı, 92n₂.
Pravişte kadılığı, 92n₂.

R

Râbia, bir kadılık derecesi, 93.
Ravzatü'l-ebrar, Karaçelebi - zâde - Abdülaziz Efendi (b. bk.) nin tarihî eseri, 210.

Ravzatü'l-esnan fi tedbir-i sıhhati'l-ebdan, Hayreddin Hızır (b. bk.) ın tıbbi eseri, 233.
Reaya (Raiyyet), köylü halk tabakası, 86, 109, 113, 114, 123, $125n_2$, 126, 127, 129, 250 - 253.
Refade, fakir hacılara yemek dağıtımı, $161n_1$.
Reisü'l-etibba, 184.
Reisü'l-küttap (efendi), 189, 192-194, 198, 207, 234, 255.
Reisü'l-müsevvidin, meşihât dairesi (b. bk.) memurlarından; bk. *başmüsevvid, fetvahane müsevvidi*, 199, 200, 214.
Reisü'l-ulemâ, Rumeli kazaskerliği yapmış olanların en kıdemlisi, 159.
Resim (resm) (rüsûm), vergi, 121, 122, $124n_1$, $125n_2$, 126, $143n_1$, 164, 196, 251, 253.
Resm-i ağnamcı defteri, 86.
Resm-i berat, kadı tayini sırasında hane başına alınan resim, 91.
Resm-i kitabet, kadı tarafından muharrerat için alınan resim, 85, 115, $137n_1$.
Resm (rüsûm)-ı kısmet, kadıların miras taksimi davalarında aldıkları harç, 84, $85n_1$, 86, 115, 116, 123, 124, $125n_1$, $137n_1$, 143, 154, 158.
Resm-i kısmet kanunu, 123.
Resm-i nişan, kadı tayininde alınan *tuğra* çekme harcı, 111.
Resm-i sicil; bk. *sicil akçesi*, 84, 85, $137n_1$.
Revan seferi, $206n_4$.
Rey, 75.
Ribâ (ribeva), *hidâye* (b. bk.) den bahis $64n_1$.
Rikâb-ı hümayun (muallâ, müstetab), $91n_2$, 156, 260.
Rikâb-ı hümayun kapıcıbaşlığı, bk. *kapıcıbaşı*, 284.
Rikâb-ı hümayun kaymakamlığı, 49.
Rikâb reisü'l-küttâbi, 255.
Risale-i Bahâiye (el-Fevâidü'l-Bahaiyye), İmadüdin b. Abdullah (b. bk.) ın *hesap* kitabı, medrese dersi, 20.
Risale-i Ebheriyye; bk. *Isaguci*, 31.
Risale-i Felekiyye, Ali Kuççu (b. bk.) nun *heyet* kitabı, medrese dersi, 21.
Risale-i Fethiyye, Ali Kuşçu (b. bk.) nun eseri, 231.
Risale-i Kalemiyye, Kınalı - zâde (b. bk.) nin *Arap edebiyatı'na* dair eseri, 234.
Risale-i Muhammediyye, Ali Kuşçu (b. bk.) nun *hesap* kitabı, medrese dersi, 20, 231.
Rişe, püskül, 97.
Riyaziye (riyaziyat), 33, 75, 227, 231, 234, 236, 239, 250, 267.
Rodos, $65n_2$.
Rodos Kadılığı, $92n_2$.
Rodos Sultaniye medresesi, $265n_1$.
Rum, Türkiye, 249.
Rumeli, 2, 45, 70, 92, 93, 96, 100, 105, 121, 131, 134, 137, 156, $157n_1$, 228, 242.
Rumeli Beylerbeyi(liği), 283, 284.
Rumeli kadı(lık)ları, 91, 92, 156, $164n_1$, 256, 257.
Rumeli kazasker(ler)i; bk. *Sadr-ı Rum*, 45, 47 - 50, 87, 91 - 93, 98, 104, 105, $106n_2$, 110, 121, $125n_1$, 132, $135n_3$, 137, $139n_4$, $142n_4$, 149, 153 - 156, 158, 160, 167, 169, $177n_3$, 178, 180, 190, 199, $206n_3$, 210 - 212, 214, 244, 255, 258, $259n_1$, 273, 280, 283, 284.
Rumeli kazaskeri defteri, 91.
Rumeli kazaskeri (sadareti) tezkirecisi, *bâb-ı fetva* (b. bk.) da memur, 160, 199.
Rumeli kazaskerliği, *büyük mevleviyet*, 103, 136, 151, 152, 159, 160, 213, 265, 276, $277n_1$, 279.

Rumeli kazaskerliği (kadısı) mazulleri, 186, 273.
Rumeli (kazaskerliği) payesi, 186, 254, 256, 280.
Rumeli medreseleri, 17.
Rumeli muhzırları, 259.
Rumeli sahili, 133.
Rumeli şer-iyatçısı, *bâb-ı fetva* (b. bk.) da memur, 199.
Rumeli vekayi kâtibi, *bâb-ı fetva* (b. bk.) da memur, 199.
Rumiye Gölü, 76n_1.
Rum Mehmed Paşa medresesi, Üsküdar'da, 60.
Rum Ortodoks patriği, 6.
Rusçuk, 102.
Rusçuk kadılığı (kazası), *devriye mevleviyyeti* (b. bk.) 92n_2. 279, 280.
Rusî Kasrı kadılığı, 92n_2.
Rusya, 255n_1.
Ruznâmçe (ruzname)-i hümayun; bk. *matlab*, *mülâzemet defteri*, 46, 91n_3, 95n_2. 157, 177, 215, 244, 246, 247, 249, 253, 261.
Ruznâmçe-i kuzât, 259n_1.
Ruznâmeci, kazasker maiyyetinde memur, 154.
Rüknü'l-islâm, şeyhulislâm'ın unvanlarından, 175.
Rüstem Paşa medresesi, 61.
Rüşvet, 67, 70, 156, 157, 241, 248, 251, 252, 263.
Rütbe-i bâlâ, 283, 284.
Rütbe-i çelebi, bir kadılık derecesi, 92n_2.
Rütbe-i Çinad, Rumeli'de bir kadılık derecesi, 92n_2.
Rütbe-i karibe-i ûlâ, bir kadılık derecesi, bk. *karîb-i âlâ*, 92n_2.
Rütbe-i Eğri, Rumeli'de bir kadılık derecesi, 92n_2.
Rütbe-i râbia, 283, 284.
Rütbe-i sâlise, 283, 284.
Rütbe-i saniye (sınıf-ı) mütemayizi, 283n_4, 284.
Rütbe-i sâniye sınıf-ı sânisi, 284.
Rütbe-i ûlâ sınıf-ı evveli, 284.
Rütbe-i ûlâ sınıf-ı sânisi, 284.
Rütbe maaşı, bk. *arpalık maaşı*, *tarik maaşı*, 120.
Rütbetü'l-medreseyn, 275.
Rüûs (-ı hümayun); bk. *berat*, 78, 105, 174n_1, 183, 198, 260.
Rüûs kalemi, 77, 183.
Rüûs maaşı, İstanbul rüûsu alan ulema evlâdının maaşı, 120.

S

Sâbia, bir kadılık derecesi,
Saçaklı abayî, bk. *abayî*, 97.
Sadaka (etmek), 80, 114, 130, 131, 156, 184, 185.
Sadaret; bk. *başvekâlet*, 212.
Sadaret kaymakamı, 138, 255.
Sâdât, bk. *seyyidler*, *şerif*, *emir*, 125n_2, 163, 166, 167, 171, 172, 279n_1.
Sâdât berâtı 164n_1.
Sâdât nezâreti, 165n_4.
Sâdât nikabeti, 163, 164.
Sâdise, bir kadılık derecesi, 93.
Sadreyn (efendiler), Anadolu ve Rumeli kazaskerleri; bk. *sadr-ı Rum*, *sadr-ı Anadolu*, 41, 211, 213.
Sadr-ı Anadolu, bk. Anadolu kazaskeri, 50.
Sadr-ı âzam(lar), bk. *vezir-i âzam*, *başvekil*, 48, 59, 70, 77, 87, 96, 104, 105, 130, 138, 147, 153, 155, 156nl, 166, 168, 170, 182, 185, 187, 188, 190, 194, 199, 206 - 209, 211, 212, 276.
Sadr-ı fetvâ, bk. *Şeyhulislâmlık*, 53, 196.
Sadr-ı Rum, bk. Rumeli kazaskeri, 50.
Sadrü'ş-şeria, *fıkıh*'a ait eser, 41.
Safiye Sultan medresesi, 66.
Safranbolu, 48n_1.
Sahh, veziriazam'ın *buyruldusu* (b. bk.) nın kenarına konan doğru işareti, 58n_3, 182, 183.

Sahib, köy adı, 119n_2.
Sahib-i hücre, 12n_2.
Sahiheyn; bk. *câmiü's-sahih*, 42n_1.
Sahîh-i Buhârî, bk. *sahiheyn*, *câmi'üs-sahih*, Buhârî (b. bk.) nin *hadis*'e ait eseri, medrese ders kitabı, 29n_3, 40, 42, 43.
Sahîh-i Müslim, Ebû Hüseyin Müslim (b. bk.) in *hadis* kitabı, medrese dersi, 11n_3, 29, 238.
Sahn, evin tam ortasını teşkil eden yer, 7n_1.
Sahn dersleri, 261.
Sahn-ı semân derecesi, 262, 271, 272.
Sahn (-ı seman) medreseleri, Fatih camii içindeki sekiz medrese; bk. *medâris-i semaniye*, 2, 3, 5, 7 - 12, 14, 15, 19, 20, 25, 28, 33, 35, 36, 39, 42, 45, 51, 55n_4, 56, 58, 60 - 63, 79, 81, 88, 135, 186, 247, 261, 275,
Sahn-ı Süleymaniye (medresesi), bk. *Süleymaniye medreseleri*, 36, 45.
Sahn (-ı seman) müderrisleri (müderrisliği), 6n_3, 37n_1, 42, 43, 55 - 66, 68, 79, 81, 97, 98, 103, 132, 135n_2, 158, 162, 165, 174, 281.
Sahn talebeleri, 6n_3.
Saints Apotres Kilisesi; bk. Havariyun kilisesi, 6.
Sakalar, 87n_1.
Sakız, 99, 274.
Sakız kadılığı, üçüncü sınıf (*devriye*) mevleviyet (b. bk.) 277.
Sakız mâzulleri, 274.
Sakk, aslı *çek* demektir; bk. *sakk-ı şer-î*, 116.
Sakk-ı cedîd-i Ziyaüddin, Ziyaüddin Efendi (b. bk.) nin eseri, 117.
Sakk (-ı şer'î), (sukûk), dâvaların şer'î mehkemelerdeki tahrir tarzı ve bununla ilgili medrese dersi, 113, 114, 116, 117, 136, 142n_3, 200, 269.
Salise (rütbesi), bir kadılık derecesi, 92, 93, 259n_1.
Semadirek kadılığı, 92n_2.
Samavna (samona), Edirne'ye bağlı mahal, 228.
ثامنه *Sâmine*, bir kadılık derecesi, 93.
Samur hil'at, pâdişah veziriazama giydirir, 191.
Samur kürk, pâdişah şeyhulisiâma giydirir, 166, 190n_4, 191, 194.
Sancak(lar), bk. *livâ*, 94, 109, 123, 125, 126, 167, 243.
Sancağ-ı şerif, 168 - 170.
Sancakbey(ler)i, 57, 86, 107, 114, 118, 126, 127, 129, 131, 164n_1, 243.
Sancak kadıları (kadılığı), 66, 87, 91, 94, 95, 97, 117, 126.
Sancak müftüleri, 174n_1, 179.
Sâniye, bir kadılık derecesi, 92, 93.
Saniye sınıf-ı evveli, 283.
Saniye sınıf-ı sânisi, 283, 284.
Sâniye mütemâyizi, 284.
Saraç, 141n_1.
Saraçhanebaşı, 139n_3.
Saray fırınları, 244.
Saray fırınları hocalığı, 244.
Saray hocaları, 215, 218.
Saray-ı cedid-i âmire (saray-ı cedide), bk. Topkapı sarayı, 153, 209.
Saray kadılığı, Vize'de, 92n_2.
Sarf, medrese dersi; bk. *muhtasarat*, *ulûm-i Arabiyye*, 26, 27, 30, 40, 68, 231, 268.
Sarık odası, 216n_2.
Saruhan Sancağı, 242.
Sayyadbaşı medresesi, 60.
Sedanet, bk. *Kâbe kapıcılığı*, 161n_1.
Sedd-i İskender, 250.
Sehim, Kureyş kabilesi kollarından biri, 161n_1.
Sekban, 225.
Sekbanbaşı, 225.
Selânik, 38, 58n_3, 98, 101, 274.
Selânik kadılığı (mevleviyyeti), *ikinci sınıf (mahreç) mevleviyyet* (b. bk.) 96, 135, 139n_4, 181, 186, 276, 277nl, 278, 280.
Selânik kazası mazulleri, 273.

Selânik medresesi, 78.
Selânik mollası, 276.
Selât-ı gaip, 233.
Selçukîler, $80n_1$.
Selçuk Sultan medresesi, 62.
Selîmî serpuş, 104.
Selîmiye medresesi, 61.
Semaniye müderris(ler)i, 56, $180n_1$.
Semendire sancağı, 129, 130.
Semerkand, $24n_1$, 231.
Sepetçiler köşkü, $216n_2$.
Seraser, kumaş, 140.
Serasker kapısı, $209n_1$.
Serdar-ı ekrem, sefer esnasında sadrazamlara verilen unvanı, 131.
Serdar-ı ulemâ; bk. *muallim-i sultanî, pâdişah hocaları*, 147, 175.
Serez kadılığı, $92n_2$.
Serez pazarı, 228.
Seyyibe, dul, $137n_1$.
Seyyid, nakibü'l eşrafların unvanı, 169.
Seyyid(ler), Hazret-ı Hüseyin soyundan gelen; bk. sâdât, 161 - 164, 167 - 172.
Seyyid-i şerif, *şerif* ve *seyyid* (bl. bk.) ailelerinin kız alıp vermesinden doğan çocuğa verilen unvan, 162.
Sicill, kadıların, dava kayıt defteri, 85, 109, 136, $137n_1$, 251, 253.
Sicill (sicillat) akçesi, kadının aldığı bir resim; bk. *resm-i sicil*, 86, 251.
Sicill-i ahval müdürlüğü (şubesi), *bâb-ı fetva* (b. bk.) da, 199.
Sicillat (sicil defterleri); bk. *sicill, sicillât-ı şer'iyye*, 113, 114, 116, $125n_2$.
Sicillat-ı şer'iyye; bk. *sicill, sicillât*, 116.
Sidrekapsi kazası, 96.
Sika, ثقه 245.
Sikaye, Hac zamanında su işi, $161n_1$,
Silistre kadılığı, $92n_2$.
Silistre eyaleti, 95.
Silivri, 46, 73, 97.
Silivri kazası, 133.
Simkeşler, 140.
Sinan Paşa Darü'l-hadisi, İstanbul'da, 62.
Sinop, 99.
Sinop kadısı, 275.
Sinop mâzulleri, 274.
Sipahi(ler), 123, 126, $127n_1$, 129, $164n_1$, 246.
Siraciye, Siracüddin Mehmed Secâvendî (b. bk.) nin *ferâiz* (b. bk.) kitabı, 29.
Sitte, kaza kadılıklarının üstündeki yüksek kadılık derecesi. bk. *eşraf-ı kuzât*, 93, 94, $124n_1$, 257, $259n_1$, 279.
Sitte-i Anadolu, Anadolu kadılıklarının en yüksek derecesi, 93.
Sitte-i Mısır, Mısır kadılıklarının en yüksek derecesi, 93.
Sitte-i Rumeli, Rumeli kadılıklarının en yüksek derecesi, 93.
Sitte-i Süleymaniye, 275.
Sivas, 76, 102.
Sivas eyaleti, 95.
Sivas kadılığı, üçüncü sınıf (devriye) mevleviyyet (b. bk.), 186, 279, 280.
Siyâdet, nakîbrü'l-eşraf olma, $169n_2$.
Siyadet beratı (hücceti); bk. *nakibü'l-eşraflık beratı*, $166n_1$, $167n_2$, 171.
Siyer-ı Nebî, ders, 267.
Sınıf-ı mahsus, 269.
Sır kâtipleri, 215.
Soffa, $216n_2$.
Sofiye ricâli, tasavvuf erbabı, 174, 228.
Softalar (softa taifesi), *Tetimme medreseleri* (b. bk.) talebelerine verilen ad, 9, 10, 16, 242 - 244.
Softa şekaveti, $242n_1$, 243.
Sofya, 38, 98, 99, 101, 102, 274, $277n_2$.
Sofya kadılığı, *ikinci sınıf (mahreç) mevleviyyet* (b. bk.) 96, 276, $277n_1$, 278, 280.
Sofya kadısı, 274.
Sofya mâzulleri, 274.
Soğukkuyu medresesi; bk. Pirî Paşa medresesi, 62.

Solak çeşmesi, Edirne'de, 193n_3.
Solaklar, 87n_1.
Subaşı(lar), 48, 126, 127, 129, 140, 164n_1, 243, 249.
Subaşı kâtipleri.
Sûhte (Suhtegân tâifesi), 16, 247.
Sultan Ahmed Camii, 170.
Sultan Ahmet Camii vâizliği, 186.
Sultan Bâyezid medresesi, Edirne'de, 42.
Sultan (Sultaniye) medresesi, Bursa'da, 2, 3, 25, 64.
Sultan medresesi, Trabzon'da, 61.
Sultan Orhan Türbesi; bk. Manastır medresesi (Bursa'da), 2n_1.
Sultan Selim, İstanbul'da Semt, 33.
Sultan Selim Camii vaizliği, 186.
Sultan Selim medresesi, 60.
Sultan Süleyman evkafı, 74n_2.
Sultan zâdeler, 73.
Sûr, 149.
Suret-i sicill; bk. *sicill*, 84.
Sûret-i sicill akçesi; bk. *sicill akçesi, rasm-i sicill*, 86.
Suriye, 76, 152, 158, 227, 229.
Suvari kassamı, 122, 123.
Sükna, 7n_2.
Sülâle-i Hâşimiyye, 169n_2.
Sülale-i Peygamberî, 172.
Süleymaniye, İstanbul'da semt, 33, 260, 268.
Süleymaniye Camii, 33 - 35, 66, 186, 208, 209n_2, 234, 269n_1, 280.
Süleymaniye Camii vâizliği, 186.
Süleymaniye Dârül-hadisi (medresesi), 29, 38, 47, 101, 158.
Süleymaniye Dârüşşifası, 33, 34, 35, 36n_1.
Süleymâniye Darüttalimi, sıbyan mektabi, 34n_2.
Süleymaniye Darüzziyafesi, yemekhane, 34n_2, 35, 36.
Süleymaniye derecesi, Süleymaniye'deki dört medresenin rütbesi; bk. *medâris-i erbaa-i Süleymaniye derecesi*, 262, 271, 272.
Süleymaniye eczahanesi, 33, 34.
Süleymaniye hamamı, 34.
Süleymaniye imareti, 33, 34, 36.
Süleymaniye kütüphanesi, 33, 35.
Süleymaniye külliyesi, 34n_2, 36.
Süleymaniye medreseleri; bk. *Sahn-ı Süleymaniye*, 33, 34, 36, 38, 51, 58, 61, 89, 90, 103, 234, 262, 265, 281,
Süleymaniye müderris(ler)i (müderrisliği), *Kibâr-ı müderrisîn* (b. bk.) den olan dört medrese müderrisi, 37, 38, 56, 58, 62, 155n_2, 272, 280. 281, 284n_1.
Süleymaniye sitesi, 34.
Süleymaniye taamhanesi, fakir talebe yemekhanesi, 35.
Süleymaniye tabhânesi, misafirhâne, 33 34, 36.
Süleymaniye tıp medresesi, 35.
Süleymanşah medresesi, Tire'de, 229.
Sülüs yazısı, 146n_3.
Sünen-i Ebî Davud, hadis kitabı; bk. *kütüb-i sitte*, 42n_1.
Sünen-i İbn Mâce, hadis kitabı; bk. *kütüb-i sitte*, 42n_1.
Sünen-i Nisaî, hadis kitabı; bk. *kütüb-i sitte*, 42n_1.
Sünen-i Tirmizî, hadis kitabı; bk. *kütüb-i sitte*, 42n_1.
Sünenü'l-kebîr ve's-Sağîr, Ebî Bekr b. Ahmed Beyhakî (b. bk.) nin *hadis* kitabı, 42n_1.
Sünnet (-i resul), 22n_3, 24, 28n_1, 114, 174.

Ş

Şafiî mezhebi, 174n_1.
Şafiye, İbn Ömer Osman (b. bk.) ın *sarf*'a ait eseri, medrese ders kitabı, 30.
Şahadetname, 267.
Şahnişin, 140.
Şah Sultan medresesi, Eyüp'te; bk. Zal Paşa Sultanı medresesi, 59, 62, 72, 73.

Şakayık-ı Numaniye, Taşköprülü - zâde (b. bk.) nin ulema ve meşayih hal tercümelerine dair eseri, 5, 40. 204.
Şakayık tercümesi, (Mecdi) $64n_1$.
Şakayık zeyli, Nev'i - zâde Atayî (b. bk.) nin eseri, 234.
Şal, 219.
Şalvarlık çuha, $221n_1$.
Şam (-ı Şerif), $6n_2$, 58, 66, $96n_1$, 98, 103, 274.
Şam (-ı Şerif) kadılığı (kazası), *büyük mevleviyet* (b. bk.), 58, 89, 96, 100, $139n_4$, $180n_1$, 184, 186, 265, 276, $277n_1$, 280.
Şam-ı Şerif kadısı, 273, 274.
Şam-ı Şerif kazası mâzulleri, 273.
Şam-ı Şerif fetvası, $180n_1$.
Şamkârî kumaş, $221n_1$.
Şam pâyesi, 274.
Şam - Trablus, 274.
Şam - Trablus mâzulleri, 274.
Şecere-i tayyibe, *sâdât* (b. bk.) ve *şerîfler* (b. bk.) in silsilesinin tutulduğu defter, 167.
Şehremini (Şehreminliği), 74, 147, 245.
Şehir kethüdaları, 126.
Şehirköy kadılığı, $92n_2$.
Şehriyye, iltizama verilen *nâibliklerin* parasının taksitle ödenmesi usûlü, $118n_1$, 257.
Şehzâde camii vâizliği, 186.
Şehzâde hocaları (muallimleri), 47, 74, $147n_3$.
Şehzâde hocası oğulları, 74.
Şehzâde medresesi, İstanbul'da, 62.
Şehzâde müderrisliği, $56n_1$.
Şemsi Paşa camii vâizliği, 186.
Şemsiye şerhi, *mantık*'a ait eser, 40.
Şerh-i adûd, Abdurrahman İycî (b. bk) ve İbn Hâcib (b. bk.) in *fıkıh*'a ait eserleri, medrese ders kitapları, 13, 22, 28, 43.
Şerh-i ısaguci, medresede okutulan *mantık* ders kitabı, 21.
Şerh-i metalî, medresede okutulan *mantık* kitabı, 13, 21, 43.
Şerh-i mevâkıf, medresede okutulan *kelâm* dersi, 19, 249.
Şerh-i miftah, *miftah medreslerinde* (b. bk.) okutulan *meânî* dersi, $11n_2$, 19.
Şerh-i şemsiye, Necmeddin Ömer Kâtibî (b. bk.) nin *mantık* kitabı, medresede ders, 15, 21, 27, 39, 43.
Şerh-i telhisü'l-miftah, muhtasar *mantık* ders kitabı, 43.
Şerh-i tevâlî Isfahânî (b. bk.) nin *mantık*'a ait eseri, medrese ders kitabı, 13, 26, 39.
Şerhü't-tecrid, Isfahanî (b. bk.) nin *kelâm* kitabı, 25.
Şer'î ahkâm, 105, 116.
Şeriat, $209n_1$.
Şer'î davalar, 137, 139.
Şerifler (Şürefa, eşraf), Hazreti Hasan'ın soyundan gelenler, 161 - 164, 167, 169, 170, 172.
Şeriflik, 162.
Şer'î hasılat, 108, 109, 136.
Şer'î hüccet, $137n_1$.
Şer'î kanunlar, 124, 259.
Şer'î mahkemeler, 83 - 85, 108, 116, 121, 269.
Şer'î muamelât, 108, 109, 116, 134.
Şer'i nebevî (şerif), 85, 107.
Şer'iyyatçı, kazaskerlerin *bâb nâibi* (b. bk.) makamında nâibi, 154.
Şeyh, 140, 141.
Şeyheyn, $41n_2$.
Şeyh-i meşayih-i fetva, bk. *şeyhulislâm*, 53.
Şeyhulislâm medresesi, 59.
Şeyhulislâm(lar), *(Şeyhulislâmlık)*; bk. *müftü*, *müftülük*, 21, 46 - 48, 50, $58n_3$, 59, 72 - 74, 77, 87, $91n_1$, 93, 96, 98, $99n_2$, 103, 104, 107, 108, 110, 111, 118, 119, $120n_3$, 135, 147, 148, 149, 152, 153, 155 - 157, 159, 160, 163, 167, 169, $170n_5$,

173 - 186, 188 - 195, 197 - 201, 203 - 207, 209, 211 - 214, 217, 218, 221, 223 - 226, 230, 233, 235, 255, 256, 258 - 264, 275, 276, 285.

Şeyhulislâm dairesi, $135n_3$, 195, 196, 198.

Şeyhulislâm evlâdı (oğulları), 69, 73, 74, 208, 262,

Şeyhulislam kapısı; bk. *bâb-ı meşihat*, *Şeyhulislâm dairesi*, *bâb-ı vâlây-ı fetva*, *meşihat dairesi* 139, 199, 209, 213.

Şeyhulislâm konağı, 131, 255.

Şeyhulislâm mektupçucu, bk. *mektupçu*, 199.

Şeyuhlislâm pâyesi, bk. *pâye-i fetva*, 210.

Şia mezhebi, 25.

Şifâ, İbn Sînâ (b. bk.) nın eseri, 237.

Şifa, Kadı İyaz (b. bk.) ın *hadis*'e ait eseri, 40, 237.

Şile, 134.

Şile kazası, 96.

Şinik, ölçü, $36n_1$.

Şiraz, $22n_2$, $165n_1$.

Şuhud kadısı, $131n_3$.

Şûrây-ı devlet, $88n_1$.

T

Taamhane, Fatih külliyesi içinde, 6.

Tabbah, $141n_1$.

Tâcü't-tevârîh, Hoca Sâdeddin Efendi (b. bk.) nin eseri, 73, 84, 146.

Tafra, ilmiye mesleğinde *molla - zâdelik* (b. bk.) imtiyâzı; bk. *tehille*, 72, 245, 265, $271n_1$.

Tahrir-i mesail kanunu, 200.

Tahtabaşı (Sağ tahtabaşı ve sol tahtabaşı), kazasker divânında kazaskerin sağ ve solunda oturan müşavîr büyük kadılar, 93, $259n_1$.

Tahtalı köy, İzmir'e bağlı, $119n_2$.

Tahtgâh-ı selâse, Bursa, Edirne ve İstanbul kadılıkları, 89.

Taht kadılığı (kadıları), beşyüz akçe yevmiyeli büyük mevleviyetler, (bk. b.); bk. *büyük mevleviyetler*, *eyalet kadıları*, 46, 48, 57, 69, 74, 88, 135.

Taht kadıları oğulları, 69, 74.

Tâife-i sofiyyûn, 202.

Taksim-i terekât, $151n_1$.

Takvim-i vekayi, gazete, 219.

Talâk, boşanma, medrese dersi, 269.

Talebe işleri dairesi, meşihat dairesinde (b. bk.) 199.

Tâlibîn-i müstaiddîn; bk. *müstaid*, $10n_1$.

Tâlî kısm-ı evvel, *Dârü'l-hilâfe medresesinde* (b.bk.) bir kısım, 167.

Tâlî kısm-ı sânî, *Dârü'l-hilâfe medresesinde* (b. bk.) bir kısım, 167.

Talik yazısı (kırması), $88n_1$. $146n_3$, 196, 200.

Tanzimat (-ı Hayriyye), 125, 197.

Tanzimî ilâmât-ı cezaiyye, ders, 269.

Tanzim-i ilâmât-ı hukukiyye, ders, 269.

Tarih-i Budun (Budin), Celâl - zâde Salih Efendi (b. bk.) nin eseri, 235.

Tarih-i felsefe, medresede ders, 267.

Tarih-i ilm-i kelâm, medrese dersi, 267.

Tarih-i Mısr-i cedid, Celâl - zâde Salih Efendi (b. bk.) nin eseri, 235.

Tarik defteri, kadı ve müderris tayin sırası için kazaskerler tarafından tutulan defter, 88, 103, 186, $272n_1$.

Tarik-i ilmiyye, 247, 248, 265.

Tarîk-i kuzât (kazâ), 93, 248.

Tarîk maaşı; bk. *arpalık maaşı*, *rütbe maaşı*, 120.

Tarîk-i ulemâ, 49, 71, 241, 275, 276.

Tasavvuf; bk. *meslek-i tasavvuf*, 228, 229, 238, 268.

Tasavvurat, medreselerde okutulan *mantık*'la ilgili ders, 21.

Tasdikat, medreselerde okutulan *mantık*'la ilgili ders, 21.

Tasia, bir kadılık derecesi, 93.

Taşköprü kazası, $121n_1$.

Taşlık medresesi, Bursa'da, 60.

Tatar, 123, $125n_2$.

Tatbikât-ı hukukiyye ve cezaiyye, ders, 269.
Tatbikât-ı şer'iyye, ders, 269.
Tatbikçi, kazasker maiyyetinde memur, 154.
Tavzîh, Sâdeddîn Teftâzânî (b. bk.) nin *usûl-ı fıkıh*'a ait eseri, medrese ders kitabı, 39, 41, 43, 64, 68.
Tazarruât, Sinân Paşa (b. bk.) nın eseri, 145, 229, 231, 232.
Taz'îfü'l-mezbâh, Molla Lütfi (b. bk.) nin *hendese* kitabı, 232.
Tebriz, 232.
Techiz, تجهیز 124n1.
Tecrid medreseleri; bk. *Hâşiye-i tecrid medreseleri*, 57, 60.
Tecridü'l-itikad, Nâsırü'd-dîn-i Tûsî (b. bk.) nin eseri; bk. *Teridü'l-kelâm*, 25.
Tecrîhü't-tevzîh, Kadı Burhaneddin (b. (bk.) in eseri, 28n2.
Tefsîr, 22n2, 23, 33, 39, 43, 64, 75, 78, 216, 220, 227, 229, 231, 233, 234, 237, 238, 267.
Tefsîr-i Kadı Beyzâvî; bk. *Envîârü't-tenzîl*, 23.
Teftiş-i mesâlih-i şerif meclisi, 199.
Tehafüt, kelâmcılar ile felsefciler arasında ilmî mübahaseye dâir eserler, 24n3, 230.
Tehâfüt, Hoca - zâde (b. bk.) nin eseri, 233.
Tehâfütü'l-felâsife, Gazâlî (b. bk.) nin *kelâm*'a dair eseri, 26, 230n1.
Tehafütü't-tehâfüt, İbn Rüşd (b. bk.) ün Gazali'nin *tehafütü'l-felâsife* (b. bk.) adlı eserine yazdığı itiraz, 230n1.
Tehille, medrese teşkilâtında kısa zamanda derece katetmek; bk. *tafra*, 72.
Tekâlif-i örfiyye, 126. 253.
Tekerrür, Rumeli kazaskerliğine bir kişinin mükerreren tayin edilmesi hali, 159.
Teke sancağı; bk. Antalya, 107, 122n1.
Tekye, 16. 125n2.
تلخيص *Telhis*; bk. *arîza*, 190, 203.
Telhisçi, *Şeyhulislâm dairesi* (b. bk.) memurlarından 196, 198.
Telhisü'l-beyân fi kavânîn-i Âl-i Osman, Hezârfen Hüseyin Efendi (b. bk.) in eseri, 15, 148. 252.
Telhîsü'l-miftah, İbn-i Hâcib (b. bk.) in *belâgat*'a ait eseri, medrese ders kitabı, 21, 26n3.
Telhis şerhi; bk. *mutavvel*, 41.
Telvih, Sadüddin Teftâzânî (b. bk.) nin *fıkıh*'a ait eseri, medrese ders kitabı, 12n1, 13, 19, 22, 28, 39, 42, 43, 64, 68, 231.
Telvih medresesi; bk. *kırklı medrese*, 11.
Temessük, belge, 15, 16, 86, 116n2.
Temyiz mahkemesi, 270.
Temyiz mahkemesi şer'iyye dairesi, 88n1.
Tenkîh (ü'l-ulûm), Buhârî (b. bk.) nin *fıkıh*'a ait eseri, medrese ders kitabı 28n2, 43.
Terazici, 142.
Tereke, 123, 124, 128.
Tecrîdü'l-kelâm; bk. *tecrîdü'l-îtikad*, 25.
Terkos, İstanbul'da, 133n3.
Tertibü'l-ulûm, *Saçaklı-zâde* Mehmed Efendi (b. bk.) nin eseri, 237.
Teshil Şeyh Bedrüddin Mahmud (b. bk.) un *fıkıh*'a ait eseri, 228.
Teşrif, şeyhulislâmın verdiği *mülâzemet* (b. bk.), 47, 50, 206.
Teşrifatçı (efendi), *Bâb-ı âlî*'de, 87n1, 166, 191.
Tetimme (medreseleri), Fatih'de *Sahn medreseleri* (b. bk.) ve ilâve olan sekiz medrese; bk. *mûsıla-i sahn*, *medrese beççe*, *medâris-i suğra*, 2, 6, 9 - 12, 15, 16, 28, 55, 68, 247, 261, 271.
Tetkikat-ı mesahif ve müellefat dairesi, 199, 200.
Tevâliü'l-envar, Beyzâvî (b. bk.) nin *kelâm*'a ait eseri, medrese ders kitabı, 26.

Tevâli şerhi, Isfahânî (b. bk.) nin eseri, medrese ders kitabı, 21, 26, 27, 39, 43, 68.
Tevcihât divani, kazaskerlerin üç ayda bir topladıkları divan $259n_1$.
Tevfîr-i mebâdî, 16.
Tevkî (-i humayun, hakânî); bk. *nişân, pervane*, 112, 113, 115, 120,
Tevkiî, bk. *nişancı, pervane*, $80n_1$.
Tevkiî Abdurrahman Efendi kanunamesi, $156n_2$.
Tevkiyet, $106n_3$.
Tevliyet, 123, $125n_2$.
Tevzihu't-tenkîh, Buhârî (b. bk.) nin *fıkıh'a* ait eseri, $28n_2$.
Tezkireci(lik), kazaskerlik kalem amiri, 51, 154, 157.
Tezkirecilik teşrifi, 51.
Tezkiretü'l-evliya, Sinan Paşa (b. bk.) nın eseri, 231.
Tezkirehâne, $259n_1$.
Tezkirehâne mukayyidi, kazasker maiyetinde memur 160.
Tezvic-i sıgar, 113, 114.
Ticaret-i berriye kalemi, 269.
Tikveş, $92n_2$.
Tikveş kadılığı, $92n_2$.
Timar, 119, 126, $139n_4$.
Timarlı sipahi(ler), 126, 127, $139n_4$.
Tire, 165, 229.
Tire kadılığı, *üçüncü sınıf mevleviyyet* (b. bk.) 277.
Tiryakiler çarşısı, İstanbul Süleymaniye'de, 35.
Tıp, 33, 75.
Tıp medresesi, Süleymaniye'de, 34.
Tırhala, $101n_2$.
Tırhala kadılığı, $92n_2$.
Tırhala Yenişehir'i; bk. Yenişehir, Yenişehir-i Fener, 38, 101, 183, 184.
Tırnova kazası, 121.
Tokat, $29n_7$, 99.
Tokat kadılığı (kazası), *üçüncü sınıf mevleviyyet* (b. bk.), 182.
Tokat sancağı, 95.
Tomaniç (domaniç) kazası, $168n_2$.
Topçu, 246.
Tophane, İstanbul'da, 134, 186.
Topkapı, İstanbul'da semt, 33.
Topkapı sarayı, bk. Saray-ı cedid-i âmire, 153, 191.
Topkapı sarayı arşivi, 131.
Toprak kadıları, timar erbabı ile reaya arasındaki davalara bakan seyyar kadılar, 126 - 128.
Trablus(garp), 99, 102.
Trablusgarp kadılığı, *üçüncü sınıf mevleviyyet* (b. bk.), 186, 277, 278, 280.
Trablusşam, 99.
Trabzon, 38, 61, 101, $194n_2$.
Trabzon kadılığı, *ikinci sınıf mevleviyyet* (b. bk.), 96 186, 278, 280.
Tuğ (-ı hümâyun), 169, 206.
Tuğra, 79, 80, 105, 111 - 113.
Tuhfetü's-sak, üsküdar kadısı Numan Efendi (b. bk.) nin eseri, 117.
Tuzcu, 126.
Türk(ler), 1, 2, $167n_2$, 172.
Türkiye; bk. Rum, 16, 164, $165n_2$, 167, 249.
Türkiye coğrafyası, 268.

U

Ukab, alemdarlık, $161n_1$.
Ukubât, bk. *ulûm-i şer'iyye*, $22n_3$.
Ukudü'l-cevâhir, Ahmed b. Mahmud el - Cündi (b. bk.) nin *sarf'a* ait eseri, medrese ders kitabı, 30.
Ulakcı, $125n_2$.
Ûlâ sınıf-ı evveli, 283.
Ûlâ sınıf-ı sânisi, 283.
Ulema, 75, 78, 79, 83, 84, 98, 104, 113, 119, 120, 145, 147, 159, 166, $170n_2$. 174, 175, 181, $189n_2$, 205, $209n_1$, $216n_1$, 223, 234, 236, 247, 248, 252, $254n_3$, 258, 260, 261, 275, 283, 285.
Ulema - zâdeler (oğullar, evlâdı), 50 67, 71, 72, 74, 262.
Ulema ve sâdât defteri, 226.

Ulûfe, 74n$_2$, 83n$_2$, 147, 245, 246.
Ulûm-i akliye, bk. *aklî ilimler*, 67.
Ulûm-i âliyye, bk. *muhtasarat, ulûm-i cüziyye*, 20.
Ulûm-i Arabiyye, Arap dilinin çeşitli mevzularına ait ilimler, 27n$_1$.
Ulûm-i cüz'iyye, medreselerde oktulan İslâmî ilimlere yardımcı konular; bk. *muhtasaret, ulûm-i âliye*, 20.
Ulûm-i şer'iyye (diniyye), 22, 24, 78, 81, 113, 178n$_4$.
Umurbey mahallesi, Bursa'da, 124n$_1$.
Unkapanı, İstanbul'da, 143.
Unkapanı nâibi, bk. *kapan nâibi*, 143.
Ustrumca kadılığı, 92n$_2$.
Usul-i defter-i, ders, 270.
Usul-i fıkıh 19, 22, 28, 33, 38, 41 - 43, 64, 65, 67, 68, 229, 230, 233, 236, 237, 267, 268.
Usul-i hâdis, 23, 28, 29, 38.
Usûl-i hendese, Kâşi (b. bk.) nin eseri, 31.
Usûl-i muhakemât-i cezaiyye ve sulh, 269.
Usûl-i mahkeme-i hukukiyye, 269.
Usûl-i mahkeme-i şer'iyye, ders, 269.
Usul-i sakk, Şâni - zâde Ataullah Efendi (b. bk.) nin eser, 117.
Uzun ova, İstanbul'da, 133.

Ü

Ücret-i sakûk, 84.
Üçüncü sınıf mevleviyyetler; bk. *devriye mevleviyyeti*, 276.
Üç şerefeli cami, Edirne'de, 3.
Üç şerefeli medrese (müderrisi), 3, 42, 64, 69.
Üçyüz akçe yevmiyeli mevleviyyetler (kadılık, mevâli), 57, 89, 95, 96, 111.
Ümeyye, Kureyş kabilesi kollarından biri, 161n$_1$.
Üniversite kütüphanesi, 269.
Üsküdar, 17, 59, 65, 98, 101, 133, 176, 186, 188, 274.
Üsküdar kadılığı (kazası), *ikinci sınıf mevleviyyet* (b. bk.), 77, 96, 97, 116n$_3$, 133, 134, 186, 276, 277n$_1$.
Üsküdar kadısı, 134, 137, 211, 212.
Üsküdar mâzulleri, 274.
Üsküdar medresesi, 10n$_3$.
Üsküflü çuhadar, 207.
Üsküp, 41, 125n$_1$.
Üsküp kadılığı, 92n$_2$.

V

Vâfiye, *nahv*'e ait eser, 40.
Vahdet-i vücûd felsefesi, 229.
Vakıf, 125n$_2$, 185, 260.
Valde Sultan Camii vâizliği, 186.
Van, 95, 102.
Van kadılığı, *üçüncü sınıf mevleviyyet* (b. bk.) 186, 279.
Vardar Yenicesi kadılığı, 92n$_2$.
Varidât, Şeyh Bedrüddin Mahmud (b. bk.) un eseri, 228.
Varna kadılığı, 92n$_2$.
Vekâyi kâtibi, kazaskerler maiyetinde memur, 154, 160.
Vekil-i celil, vezîr-i azam'ın unvanlarından, 91n$_1$.
Vekil-i cismanî makamı, sadrazamlık, 188.
Vekil-i devlet, sadrazam, 159n$_1$.
Vekil-i ruhanî makamı, şeyhulislâmlık, 188.
Velâdet-i hümayun, şehzâde doğumu, 47, 50, 53.
Verese, 86, 154.
Vesayâ, ders, 269.
Vezir-i azam; bk. *sadrazam*, 83, 91n$_1$. 94, 97, 103, 104, 131, 135, 137 - 139, 142n$_3$, 147, 149, 153, 155, 159, 160, 175, 178 - 184, 187, 190 - 193, 198, 205, 208n$_3$, 224, 225, 241, 244, 254, 255n$_1$.
Vezir-i âzamın çarşamba divanı, 137.
Vezir-i azam takriri, 74n$_2$.
Vezîr soffası, 170n$_2$.
Vidin kadılığı, 92n$_2$.
Vikâye, İbrahim Halebî (b. bk.) *fıkıh*'a ait eseri, medrese ders kitabı, 22, 29n$_7$, 30, 115n$_1$.

Vikâyetü'r-rivâye fî mesâilü'l-hidâye, Burhanüş-şeria Mahmud (b. bk.) ın eseri, 173.
Vilâyet-i Karaman, 242.
Vilçitrin kadılığı, $92n_2$.
Viranşehir, Bolu'ya bağlı, $131n_3$.
Vodina, $88n_1$.
Voynuk, 123, $125n_2$.
Voyvoda(lar), 48, 243, 250 - 252.
Voyvoda kâtipleri, 248.
Vücûb, *belâgat*'tan ders, 41.

Y

Yağcı, $125n_2$.
Yağ kapanı, İstanbul'da, 143.
Yağ nâibi, 143.
Yahya Efendi medresesi, 59.
Yalı köşkü, 207.
Yalvaç kasabası, $127n_1$.
Yatak, 103, 265.
Yaya(lar), 123, $125n_2$, 202.
Yayçe kadılığı, $92n_2$.
Yemiş iskelesi, İstanbul'da, $143n_1$.
Yenicami mahallesi, İstanbul'da, $7n_2$.
Yenicami medresesi, Fatih medresesi, 79.
Yeniçeri(ler), $143n_1$, $209n_2$, 224, 246.
Yeniçeri ağası, 137, 159, 208, $255n_1$.
Yeniçeri ocağı, 140, $143n_1$, $194n_2$, 195, 208, 223, $277n_2$.
Yeniköy, 134.
Yenişehir, Bursa'nın, 228.
Yenişehir (-i Fenar); bk. Tırhala Yenişehiri, 84, 98, 183, 184, 274, $277n_3$.
Yenişehir kadılığı (kazası), *ikinci sınıf mevleviyyet* (b. bk.), 96, 276, $277n_1$, 278, 280.
Yenişehir kazası mâzulleri, 273.
Yerköy, 229.
Yeşil cübbe, 163.
Yeşil canfes kese, 198.
Yeşil sarık, 163, 168.
Yiğitbaşı, 140, 141.
Yirmili medrese (müderrislik), 36, 104, 271, 272.
Yıldırım Bayezid medresesi, Balıkesir'de, 62.
Yıldız Sarayı, 219.
Yozgad, 229.
Yörük, 123, $125n_2$.
Yunanistan, $101n_2$, $277n_3$.
Yunan-ı kadim, 23, $24n_1$.
Yuvacı, $125n_2$.
Yük, yüzbin akçe, 36, $158n_5$.
Yüzelli akçeli kadılar (kadılık), 89, 94, $156n_1$.

Z

Zâhir ilimleri, 228.
Zâhir uleması, $186n_1$.
Zal Paşa Sultanı medresesi, Eyüp'te; bk. Şah Sultan medresesi, 62, 63.
Zaman-ı infisal, kadı tayininde beklenen mazûllük müddeti, 94, 104, 113, 156.
Zaman-ı ittisal, mâzullüğü biten kadının tayin zamanı, 95, 104, 156.
Zeâmet, 55, 126.
Zemahşeri tefsiri; bk. *Keşşâf tefsiri*, 235.
Zeyrek Camii, 5, 65.
Zeyrek mektebi, 233.
Zîc-i Gürgânî (ilhânî); Uluğ Bey (b. bk.) in eseri, 231.
Zîc-i Gürgânî şerh-i, Ali Kuşçu (b. bk.) nun eseri, 231.
Zimmî, 115.
Zuamâ, $126n_1$, 128, 129, 143,
Zübdet-i ilm-i kelâm, Mehmed b. Veli (b. bk.) nin eseri, 238.
Zülkadir Beylerbeyisi, 207.
Zülvecheyn sofası, Dolmabahçe Sarayında, 220.

Fatih'in Hocası ve vezir-i âzamı Hızır Bey oğlu Sinan Paşa'nın Kadılık zamanına âid bir fetvası
(Cevab ve imza kısmı Sinan Paşa'nın el yazısıdır)

Zenbilli Müftü Ali Cemalî Efendinin (1502-1524) mal ziyaı hakkında bir fetvası

Mülk olarak verilen ve sonra vakıf yapılan iki köyün geri verilip verilmeyeceği hakkında Müftü Şeyhî Abdülkadir (1587-1589) Efendinin bir fetvası, (Cevab kısmı Müftünündür)

اللهم یا ولی العصمة والتوفیق
نسألك الهدایة الی سواء الطریق

مسئله

اهل ذمتدن بعض قریه لرك اهالیسی عصیان وتمرد اوزرینه اولوب حاکملرین
وسائر اوزرلرینه واجب اولان حقوق شرعیه یی ادا ایتمکده عناد ایدوب کمال طغیان
اوزرینه اولدقلرندن غیری اهل اسلامدن اطراف ونواحیلرنده واقع اولان
رعایا وسپاهیلره دائما اوغریلق وجنکلر باصوب ملاکلرین واسبابلرین وطوارلرین
غارت ایدوب انواع فساد ایتمکدن [illegible] ضرر عالملری اولدوغی محقق اولوب
قریه لری صارب یرلرده اولمغین فسادلرینك دفعی مشکل اولوب [illegible] عصیانلری
وطغیانلری آرتمق ایچون [illegible] اهللری واولادلری اسیر ایدلمك
شرعا جایز اولورمی اولمازمی بیان بیوریلوب مثاب اوله‌سز

الجواب

فساد ایدنلری قیرلماق مشروعدر اما بو مرتبه ایله اهللری واولادلری
اسیر ایدیلوب ماللری غارت اولنماق مشروع دکلدر اهل ذمت اولانلر
عصیان وطغیان ایدرلر ایسه حق اولمایجه یاخود بر موضعه غالب ومستولی اولوب
اهل اسلام ایله محاربه ایتمیجه ذمتلری بوزیلوب کندیلری قتل اولنوب ماللری غارت
واهل واولادلری اسیر ایدیلمك مشروع اولماز بعض صارب یرلرده تحصن ایدوب
اوزرلرینه کلنلر ایله جنك ایدوب قورتماق ایله اول موضعه
غالب ومستولی اولمش اولمازلر طائفهٔ مذکورهنك حکمی قطاع طریق حکمیدر
مال غارت ایتدیلر ایسه الدقلری تقسیم اولندقده هر برینه [illegible]
[illegible] اللری ایله صول ایاقلری قطع اولنوب قتل نفس [illegible]
قطعدن صکره یاخود قطع اولنمادین قتل یاخود صلب اولنماق لازم اولور
واهل واولادلری فساده متمکن اولاجق یرلردن اجلاء اولنوب سائر
اهل ذمت ایچلرینده ساکن اولمق تکلیف اولنور والله اعلم

کتبه ابو السعود

Reayadan olup isyan ve şekavet eden bir zümre hakkında
Ebussuud Efendinin (1545-1574) bir fetvası

Lev IV

Nakib-ül-eşrafın verdiği seyyidlik Hucceti

Nakib-ül-eşraf tarafından verilmiş olan diğer Seyyidlik Hucceti

Şeyhulislâm Seyyid maktul Feyzullah Efendinin şufa hakkında bir fetvası

Şeyhulislâm Çatalcalı Ali Efendinin medrese tevcihi hakkında Sadr-ı âzama tezkiresi ve tayin buyruldusu

Şeyhulislâm Çatalcalı Ali Efendinin (1673-1686) kefalet hakkında fetvası

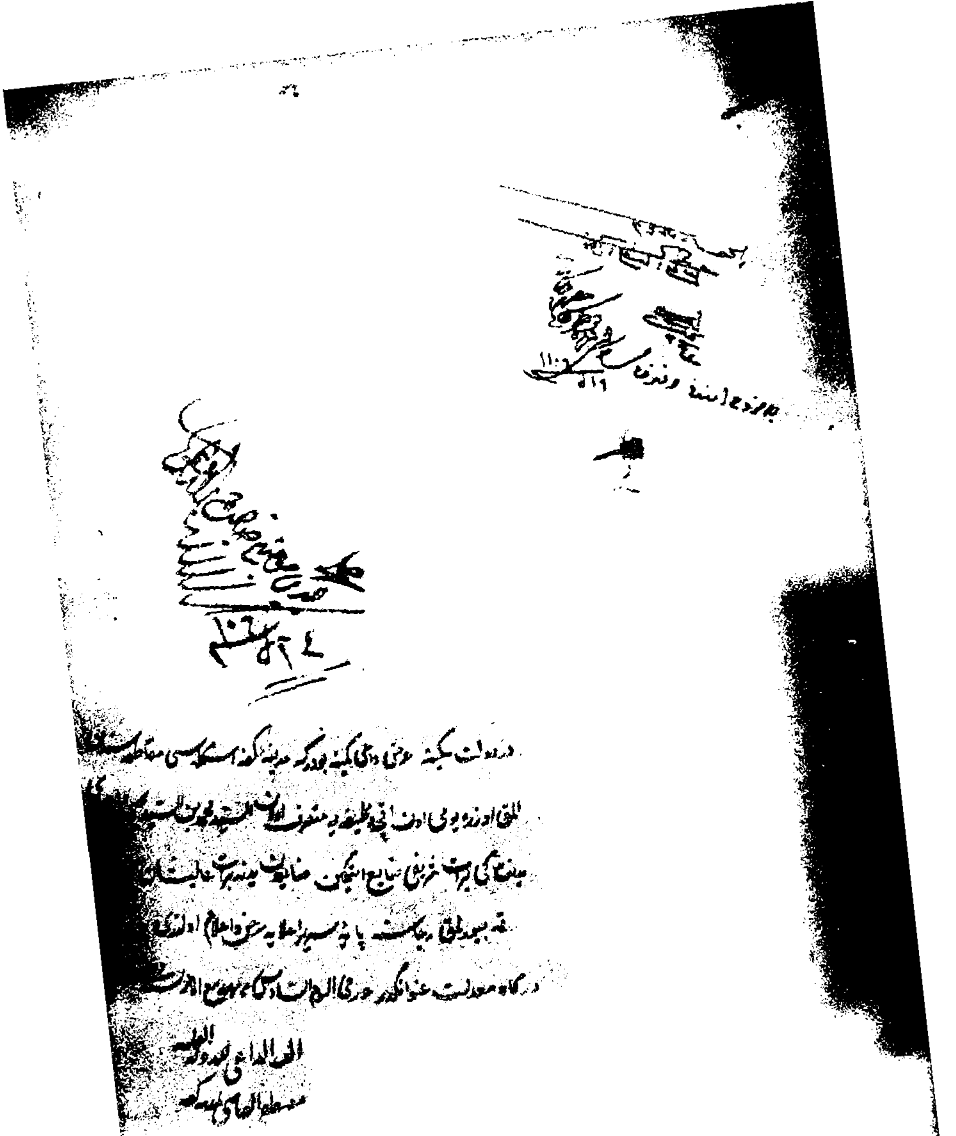
III. Ahmed zamanında Salib ve İncil satmak behanesiyle Türkiyeye giren rusların men'i hakkında Şeyhulislâm Ebezade Abdullah Efendinin bir fetvası (Cevab kısmı kendi el yazısıdır)

İstanbul Kadılığının tevcihi hakkında Şeyhulislâm Minkarî Zade Yahya Efendinin tezkiresi ve Sadr-ı âzamın buyruldusu (1083 H. — 1673 M.)

Trablusgarb Kadılığına Sabık Kütahya Kadısı Mehmed Efendinin tayini hakkında Şeyhulislâm Yahya Efendinin Sadr-ı âzama tezkiresi ve buyruldu (1083 H. — 1673 M.)

Müneccimbaşı Hüseyin efendiye Arpalık tavcihi hakkında Şeyhulislam Ebezada Abdullah efendinin Sadr-ı âzama tezkiresi ve anın da tevcih buyruldusu (1122 H 1710 M)

Üsküdar kadısı tayini hakkında Şeyhulislam'ın tezkiresi üzerine Vezir-i âzamın pâdişaha telhisi.
(En üstte *verdim* yazısı Dördüncü Mehmed'indir)

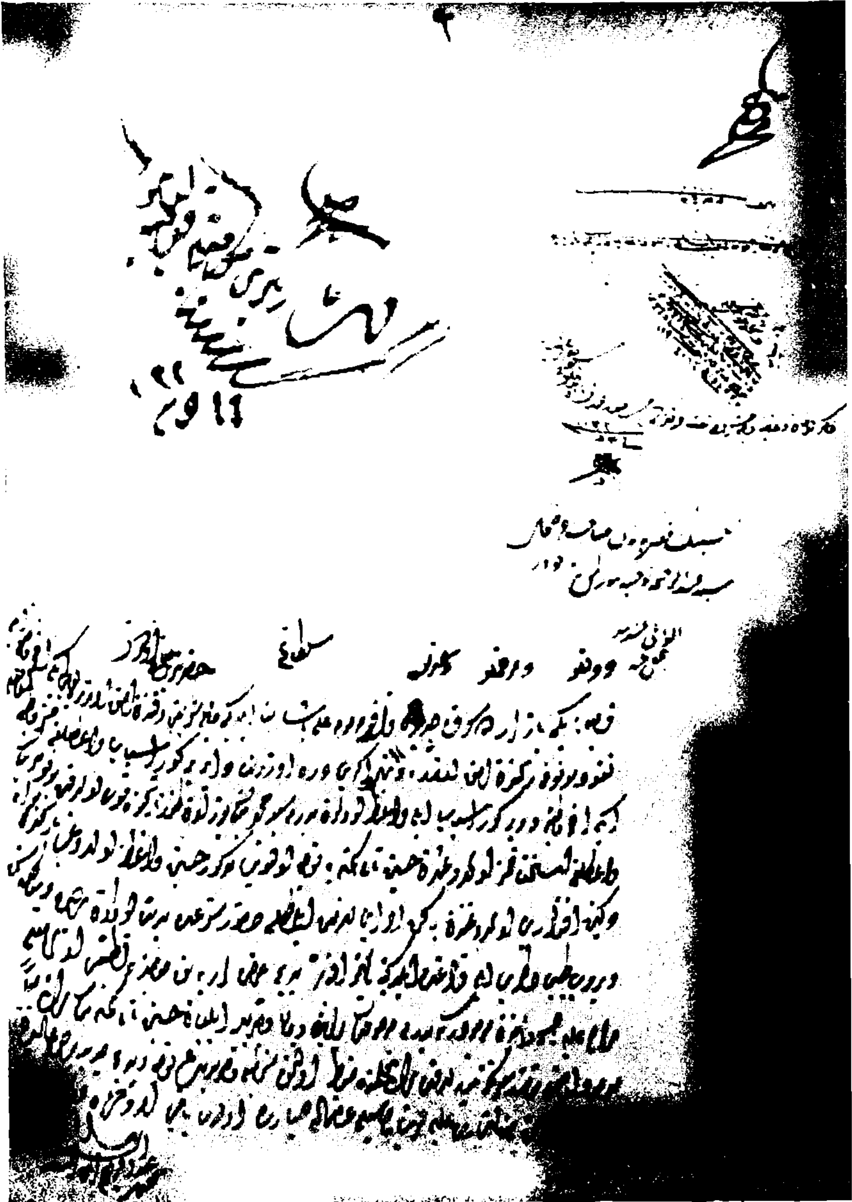

Kefe iskelesi mukataasından maaş alan Mehmed'in zayi olan beratının yenilenmesi hakkında Kefe kadısının ilâmı üzerine muamele ve yeni berat verilmesine dair buyruldu.

IV. Mehmed zamanında Medrese ve Kadılık tevcihleri hakkında Sadr-ı âzam'ın arizaları ve Pâdişah'ın (*vech-i meşruh üzere verdim*) hatt-ı hümayunları

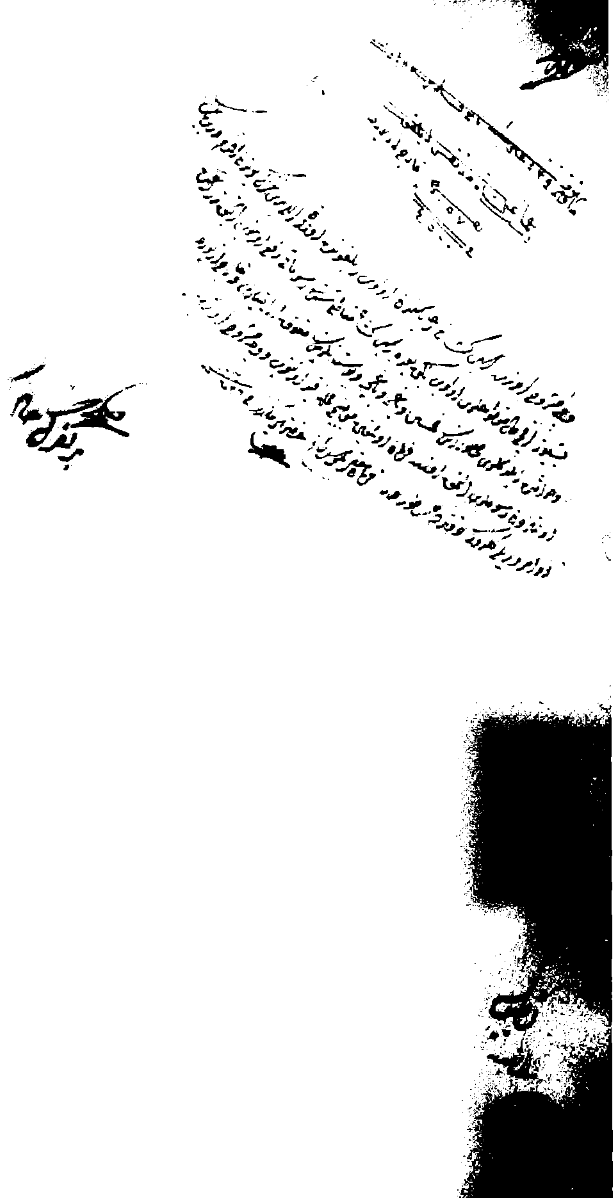
Şeyhulislâm'ın vezir-i âzama takdim ve anın da bundan bahsile Pâdişah'a arzettiği ilmiye tevcihatına aid liste ve buyruldu ile üstünde Sultan I. Mahmud'un (*işaretleri mucibince amel oluna*) hatt-ı hümayunu

Lev. XII

Yenipazar camii vaızının vefatı sebebiyle yerine vaız tayini hakkında mahallî ilam ve Şeyhulislam Yenişehirli Abdullah Efendinin verzir-i âzama derkenarı ve anın da buyruldusu

İstanbul'da Cedid Nişancı Paşa Camii müezzini'nin ihtiyarlığı sebebiyle hizmetini oğluna terketmek istediğinden bahsile mütevellinin şeyhulislama istidası ve anın da vezir-i âzama tayini ricasiyle derkenarı üzerine tevcih olunmak buyruldusu (1123 H 1711 M)

Esbkeşan reâyasından birinden ziyade vergi alınmasından dolayı Ilgın kadısı vasıtasiyle şikâyeti üzerine hissesine isabet edenden ziyade bir şey taleb edilmemesi hakkında muâmele ve vezir-i âzamın buyruldusu

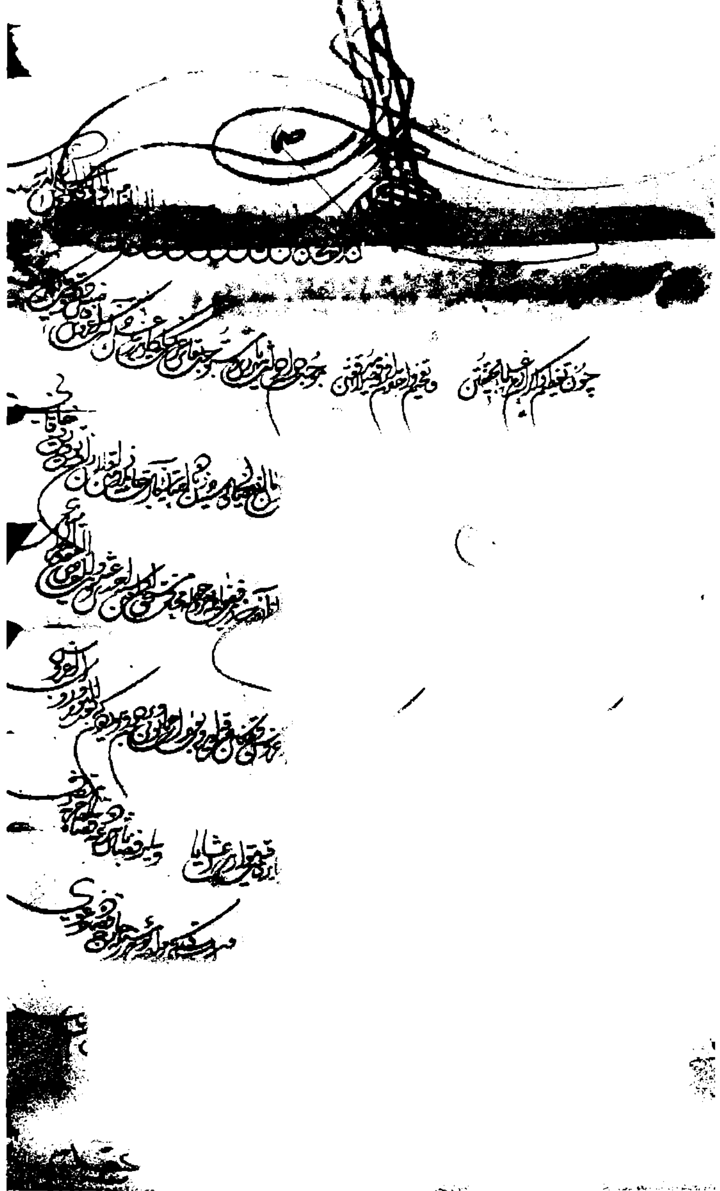
Bafrada Salurbey köyündeki Hacı Murad medresesi müderrisinin vefatiyle yerine ehil olan oğlunun tayini hakkında Bafra Kadısının inhası ve Şeyhulislâm Çatalcalı Ali Efendinin Sadr-ı âzama tayin ricası ve sadr-ı âzamın buyuruldusu (1103 H. — 1697 M.)

Askerin ulufesini tamamen vermeyip zimmetine geçiren bir kumandanın mallarının musaderesine dair şeyhulislam Kadızada Tahir Efendinin fetvası (1825-1828)

Tırhala Yenişehrinde mahlul Turhan Bey medresesinin haric medrese itibariyle kırk akçelik medreseden mazul Mehmed Efendiye tevcihi hakkında Şeyhulislam Minkarî Zade Yahya Efendinin vezir-i âzama inhası ve anın da rüus verilmesi hakkında buyruldusu (1084 H 1673 M)

928 H. 1521 M. de Anadoludaki bir kısım kadıların ahval ve iktidarları hakkında kısa bir teftiş raporu

Lev. XVIII

1022 H. 1613 M. de verilmiş olan kaza kadılığı Beratı